

Kutatási Füzetek

17.

A *Kutatási Füzetek* a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő:

Fischer Ferenc

Ormos Mária

Harsányi Iván

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

Kutatási Füzetek

17.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, 2011

Szerkesztette:
Bene Krisztián
Sarlós István
Vitári Zsolt

Az angol és a francia nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Bene Krisztián

A német nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Sarlós István

Címlaptervező:
Ocsovai Gábor

Nyomdai munka:
Bornus 2009
Nyomdaipari Kft.

© Szerzők, 2011
© Szerkesztők, 2011

ISSN 1416-0986

TARTALOM

<i>Bálizs Beáta: A huszadik század magyar színkutatói - nyelvészek</i>	13
<i>Bene Adrián: Elidegenedés és osztályharcelmélet Sartre marxizmusában</i>	35
<i>Bene Krisztián: A Waffen-SS francia önkéntesei az 1944-es galíciai harcokban</i>	53
<i>Bótor Tímea: A hatalom gyakorlása a moszkvai nagyfejedelmek végrendeleteinek tükrében (1336–1462)</i>	77
<i>Deák Máté: Gambia - a németek afrikai ugródeszkája Latin-Amerika légtere felé az 1930-as években</i>	95
<i>Gazdag László: A progresszió Herczeg-képe</i>	115
<i>Gergely Mariann: Hatékony volt-e a brüsszeli terápia? Az 1920. évi Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia javaslatainak eredményessége két év távlatából</i>	139
<i>Horváth István: A népi építészet átalakulása a 20. század második felében - Egy dunántúli példa</i>	163
<i>Huszár Mihály: „A forradalmat nem jól hajtották végre...”. Pjotr Sztruve útkeresései a marxizmus és a szélsőjobb között</i>	185
<i>Kajári Gabriella: Tradíció, innováció és önreflexió a gyimesi rózsafüzér-társulatok életében</i>	207
<i>Kovács Adrienn: A római katolikus vallás szerepének és súlyának változása a 18. századi Fejér megyében</i>	231

<i>Marton Melinda: A tata-remeteségi ménes története (1852–1918)</i>	251
<i>Németh Nikoletta: Egy konzervatív államférfi életútja. Báró Sennyey Pál</i>	269
<i>Pinke Zsolt: Adatok a növényborítás rekonstrukciójához az Árpád-kori Hortobágy–Sárréten</i>	289
<i>Rausch Petra: A szatmári bányavidék története (1599–1601). A kamarai igazgatás és a bérleti rendszer között</i>	313
<i>Sarlós István: A bajai kikötő bővítése a két világháború között</i>	333
<i>Takács Gyula: A magyar Vörös Hadsereg honvédelmi harca 1919-ben</i>	351

CONTENTS

<i>Beáta Bálizs</i> : The Hungarian researchers of color of the 20th century - Linguists	13
<i>Adrián Bene</i> : The alienation and the theory of class war in Sartre's marxism	35
<i>Krisztián Bene</i> : The French voluntaries of the Waffen-SS in the fights of Galicia in 1944	53
<i>Tímea Bótor</i> : The exertion of power according of the testaments of the princes of the Grand Duchy of Moscow (1336-1462)	77
<i>Máté Deák</i> : Gambia - The Germans' African springboard toward Latin America in the 1930s	95
<i>László Gazdag</i> : The progression's image about Herczeg	115
<i>Mariann Gergely</i> : Has the therapy of Brussels been efficient? Efficiency of the propositions of the financial conference of Brussels in 1920 from a distance of two years	139
<i>István Horváth</i> : Transformation of the folk architecture during the second half of the 20th century - An Transdanubian example	163
<i>Mihály Huszár</i> : "The Revolution isn't well done..." Pjotr Struve's seekings a way out of the situation between the marxism and the extreme right	185
<i>Gabriella Kajári</i> : Tradition, innovation and self-reflection in the life of the rosary associations of Gyimes	207

<i>Adrienn Kovács</i> : Change of role and importance of the Roman Catholic Religion in Fejér county during the 18th century	231
<i>Melinda Marton</i> : History of the stud of Tata–Remeteség (1852–1918)	251
<i>Nikoletta Nikoletta</i> : Course of life of an conservative statesman. Baron Pál Sennyey	269
<i>Zsolt Pinke</i> : Data for the reconstruction of the plant cover on the Hortobágy–Sárrét during the Age of Árpád	289
<i>Petra Rausch</i> : History of Szatmár mining region (1599–1601): between chamber direction and lease system	313
<i>István Sarlós</i> : The extension of the port of Baja between the World Wars	333
<i>Gyula Takács</i> : Defensive combats of the Hungarian Red Army in 1919	351

INHALT

<i>Beáta Bálizs</i> : Die ungarische Farbenforscher im zwanzigsten Jahrhundert – Die Sprachforscher	13
<i>Adrián Bene</i> : Entfermdung und Klassenkampftheorie im Marxismus des Jean–Paul Sartre	35
<i>Krisztián Bene</i> : Die französischen Freiwilligen der Waffen-SS in den Kriegsoperationen in Galizien im Jahr 1944	53
<i>Tímea Bótor</i> : Die Machtausübung im Spiegel der Testamente der Moskauer Großfürsten	77
<i>Máté Deák</i> : Gambia – das Sprungbrett der Deutschen in Afrika zum lateinamerikanischen Luftraum in den 1930er Jahren	95
<i>László Gazdag</i> : Das Herzeg–Bild der Progression	115
<i>Mariann Gergely</i> : War die Therapie von Brüssel wirksam? Die Wirksamkeit der Vorschläge der internationalen finanziellen Konferenz in Brüssel im Jahr 1920 in einer Perpektive von zwei Jahren	139
<i>Istoán Horváth</i> : Transformation der Volksarchitektur in der zweiten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts – Ein Beispiel aus Transdanubien	163
<i>Mihály Huszár</i> : „Die Revolution war nicht gut ausgeführt...“. Die Wegsuche bei Pjotr Struve zwischen Marxismus und Rechtsextremismus	185
<i>Gabriella Kajári</i> : Tradition, Innovation und Autoreflexion im Leben der Rosenkranz-Brüderschaften in Gyimes	207

<i>Adrienn Kovács</i> : Die Veränderung der Rolle und des Gewichts der römischen-katholischen Religion im Komitat Fejér im 18. Jahrhundert	231
<i>Melinda Marton</i> : Die Geschichte des Gestüts in Tata-Remeteség (1852-1918)	251
<i>Nikoletta Nikoletta</i> : Der Lebensweg eines konservativen Staatsmannes. Baron Pál Sennyey	269
<i>Zsolt Pinke</i> : Daten für die Rekonstruktion der Vegetation in Hortobágy-Sárrét in der Árpádenzeit	289
<i>Petra Rausch</i> : Die Geschichte der Bergwerke des Sathmargebietes (1588-1601). Zwischen Kammerverwaltung und Pachtssystem	313
<i>István Sarlós</i> : Die Erweiterung des Hafens von Baja in der Zwischenkriegszeit	333
<i>Gyula Takács</i> : Der Verteidigungskampf der ungarischen Roten Armee im Jahr 1919	351

TABLE DES MATIÈRES

<i>Beáta Bálizs</i> : Les chercheurs de couleur du 20 ^e siècle - Linguistes	13
<i>Adrián Bene</i> : L'aliénation et la théorie de lutte des classes dans le marxisme de Sartre	35
<i>Krisztián Bene</i> : Les volontaires français de la Waffen-SS dans les luttes de Galicie en 1944	53
<i>Tímea Bótor</i> : L'exercice du pouvoir dans le miroir des testaments des grands-princes de Moscou (1336-1462)	77
<i>Máté Deák</i> : Le tremplin africain des Allemands vers l'espace aérien de l'Amérique latine dans les années 1930	95
<i>László Gazdag</i> : L'image de Herczeg de la progression	115
<i>Mariann Gergely</i> : Est-ce que la thérapie de Bruxelles était-elle efficace? Les résultats des propositions du congrès financier de Bruxelles de 1920 et d'une perspective de deux ans	139
<i>Istoán Horváth</i> : L'évolution de l'architecture populaire pendant la deuxième moitié du 20 ^e siècle - Un exemple transdanubien	163
<i>Mihály Huszár</i> : « La Révolution n'était pas bien réalisée... » Les recherches de voie de Pjotr Sztruve entre le marxisme et l'extrême-droite	185
<i>Gabriella Kajári</i> : Tradition, innovation et autoréflexion dans la vie des associations de rosaires de Gyimes	207

<i>Adrienn Kovács</i> : Le changement du rôle et du poids de la religion catholique romaine dans le comitat de Fehér pendant le 18 ^e siècle	231
<i>Melinda Marton</i> : L'histoire du haras de Tata-Remeteség (1852-1918)	251
<i>Nikoletta Nikoletta</i> : Le parcours d'un homme de politique conservateur (baron Pál Sennyey)	269
<i>Zsolt Pinke</i> : Des données pour la reconstruction de la couverture de plante de Hortobágy Sárrét pendant l'époque des Árpád	289
<i>Petra Rausch</i> : L'histoire du pays minier Szatmár (1599-1601). Entre une gestion de chambre et un système de location	313
<i>István Sarlós</i> : L'élargissement du port de Baja entre les guerres mondiales	333
<i>Gyula Takács</i> : Les combats de défense de l'Armée Rouge hongroise en 1919	351

BÁLIZS BEÁTA

A HUSZADIK SZÁZAD MAGYAR SZÍNKUTATÓI – NYELVÉSZEK

Különböző írások szövegében olykor felfedezhetők az azokat író személyek legitimációjával kapcsolatos motívumok.¹ Igaz lehet ez tudománytörténeti művekkel kapcsolatosan is, hiszen bármely tudomány történetének megfogalmazója akaratlanul is válogat annak korábbi művelői között, kijelölve pozitív „hő-söket”. Természetes, hogy ilyenkor a kutató a múlt azon alakjaiból farag példaképet, akiknek munkásságában saját tudományos vizsgálatainak is az előképét látja. Amikor pedig az általa hőssé formált elődöknek, ill. az általuk hátrahagyott örökségnek későbbi előrelépéseket megalapozó jelentőséget tulajdonít, mellékesen saját tudományos helyzetét is legitimálja, saját kutatásainak érvényességét is igazolja. Ennek a tanulmánynak a megírását kevéssé befolyásolják ezek a körülmények. Bár az igaz, hogy saját kutatásterületemnek – a színeknek – a vizsgálatát igyekszem nyomon követni a múltban, mégsem tartom elődeimnek a következőkben bemutatandó színkutatókat, követendőnek sem tarom az általuk kijelölt irányokat, legalábbis a magam számára. A 20. században a természettudósokon kívül leginkább nyelvészek, pszichológusok és esetleg művészetelmélet-írók, építészek munkáiban bukkan fel a színek témája. Ez a dolgozat a magyar nyelvészek tollából származó, színekről szóló fontosabb publikációkat tekinti át. Tehát a színekkel kapcsolatosan elsősorban nyelvészeti problémákat ösz-

¹ Ennek a gondolatnak talán legismertebb képviselője Dávidházi, akinek például Petőfit „hősként”, „elődként”, „apostolként” stb. emlegető írásokból sikerült kimutatnia olyan narratív struktúrákat és fordulatokat, amelyekben gyakran közvetlenül tetten érhető „a hatalom legitimálásának célja”. Lásd DÁVIDHÁZI 1998.

szegzek annak ellenére, hogy én magam nem vagyok nyelvész, vizsgálati megközelítésemet pedig néprajzinak, ill. kulturális antropológiának vallom. Annak, hogy ebben a cikkben mégsem – pozícióm legitimálására alkalmas – néprajzi-antropológiai eredményekre hivatkozom, nagyon egyszerű a magyarázata: a néprajztudósok sajnálatos módon eddig csak elvétve foglalkoztak a színekkel.²

A 20. századi magyar nyelvészetben³ a színek témája elsősorban az etimológiai kutatások területén bukkan fel. „A magyar színnevezésekről a század első felében két, a maguk korában magas színvonalú monográfiát is írtak.”⁴ A kettő közül a korábbi Mátray Ferenc gimnáziumi tanár munkája.⁵ Mátray ismeri korának német nyelven hozzáférhető, színekről szóló szakirodalmát, mindenekelőtt W. Wundt gondolatai hatnak rá.⁶ Wundt nyomán ő is E. Hering színérzékelésről szóló elméletét⁷ fogadja el, mivel szerinte ez „harmonizál a nyelvi jelenségekkel is,”⁸ továbbá szintén az ő hatására Mátray azt feltétezi, hogy olyan mindennapi, természetes dolgok színének verbális kifejezésére alakulnak ki legelőször színnevezések, mint a vörös vér, a kék ég vagy a zöld rét.⁹ A magyar színnevek jelen-

² Kisebbszintű tanulmányok azért akadnak, két fontosabb ezek közül: FÉL 1935; ERDÉLYI 1961.

³ Külön hangsúlyozni szeretném, hogy nem áll szándékomban kitérni a 21. század legújabb eredményeire, így például Bogatkin magyar színnevekről írt észt nyelvű doktori értekezésében foglaltakra (BOGATKIN 2005), vagy Csillag Andrea Ilona 2005-ben megjelent disszertációjában leírtakra sem (CSILLAG 2005).

⁴ KICSI SÁNDOR 1991, 50.

⁵ MÁTRAY 1910.

⁶ Ami nem meglepő annak fényében, hogy nagymértékű „német nyelvtudományi befolyás” érte a magyar nyelvészetet az I. világháború előtt, de még az követően is (BENKŐ 1991, 16.).

⁷ Az ún. „ellenszínelméletre”, mivel az nem tartozik szorosan a témánkhoz, itt nem szükséges kitérni.

⁸ MÁTRAY 1910, 10.

⁹ Uo. 8–9. Később Gadányi Károly, a szláv nyelvek színneveinek kutatója is hasonlóan vélekedik: „A történelmi fejlődés során az ember a színérzékeléseit összekapcsolta az egyes konkrét tárgyakkal, (zöld fű, piros vér, kék ég stb.) Később,

tése mögött a magyarok őstörténetéből kibogozható „primitív” életmódját látja visszaköszönni.¹⁰ Két lényeges gondolatot érdemes kiemelni a könyv elméleti fejezetének mondanivalójából, az egyik, amit lépten-nyomon ki is hangsúlyoz a szerző, hogy a színjelnevezések jelentése időben változik. Erre az alapgondolatra épül Mátray másik fontos – a kor szakirodalmából kölcsönzött – feltételezése, amely szerint egykori „ősi” színneveink talán „többféle színérzetet” öleltek fel, „*mint ahányat ma jelölnek.*” Mátray tehát lehetségesnek tartja, hogy egy szín-név kialakulásakor többféle árnyalatot jelöl, és csak később szűkül az értelme a maihoz hasonlóra, azzal párhuzamosan, hogy az eredeti jelentéséhez tartozó különböző színek saját nevet kapnak. Ebben látja annak magyarázatát, hogy miért talál kevés finnugor eredetű magyar színjelnevezést, hiszen az elődök színekre vonatkozó szűkös szókinccse nem arról vall, hogy ne ismerték volna fel az egymástól eltérő színeket, inkább csak arról, hogy nem nevezték el ezeket külön-külön. Ebből az elképzelésből érthető meg, miért nevezi „*elavultnak*” Gladstone híres, a színérzékelés képességének késői kifejlődéséről szóló elméletét,¹¹ aki Homérosz pontos színmegjelölésekben szegény költészetéből az ókori görögök színvakságára következtetett.¹² Hiszen – szintén Wundt gondolatainak erős befolyása nyomán – Mátray is úgy véli, hogy a színszókinccse

amint gazdagodott tapasztalatokban, a konkrét színeket már absztrahálni tudta.” GADÁNYI 1978, 165.

¹⁰ Uo. 8.

¹¹ Lásd W. E. Gladstone: *Studies on Homer and the Homeric Age* (1858).

¹² MÁTRAY 1910, 4. Magyar tudományos körökben már a 19. század végén ismerhették a gladstone-i gondolatra támaszkodó nézetek egy részét, hiszen ekkoriban már „köztudomású, hogy a görögben olyan hiányos a zöld, kék és ibolyaszín megjelölése, hogy filológusok és szemészek arra akartak következtetni, hogy Homérosz idejében az emberiség még nem ismerte a teljes színképet, történelmi időben fejlődött volna ki szerintük a zöld, még inkább pedig a kék színek érzékelése; sőt azzal a jóslattal kecsegtették az emberiséget, hogy későbbi nemzedékei az ún. ibolyántúli sugarakat is színesnek fogják látni.” CSAPODI 1898, 637.

gyarapodása mögött nem biológiai–evolúciós okok, hanem a nyelvfejlődés törvényszerűségei állnak.¹³

A színnevekről készült másik, szintén etimológiai célú monográfia a „hallgatói szemében” a „magyar nyelvtörténet nagy-asszonyának” számító, magas kort megélt D. Bartha Katalin nevéhez fűződik.¹⁴ A *Szókincstanulmány a magyar nyelv színnevezéseiről*¹⁵ című mű színvonalát jól mutatja, hogy bár „volta-képpen szakdolgozatnak készült”, a munka megírását irányító professzortanár Csúry Bálint¹⁶ mégis „minden változtatás nélkül elfogadta doktori disszertációnak is.”¹⁷ Bartha elődjéhez képest részletesebben tárgyalja a színnevek körüli általános kérdéseket, de ugyanolyan nézőpontból közelít, és nagyjából azokat a problémákat érinti, amelyekkel már Mátray is foglalkozott, tehát ő is kitér a „színérzék fejlődésének kérdésére”,¹⁸ ő is elemzi a színnevek szerkezetét, és szintén külön figyelmet szentel a lószínneveknek, ill. általában a háziállatok színével kapcsolatos szavaknak. Tematikai bővülést jelent viszont Mátrayhoz képest, hogy Bartha bevonja vizsgálatába azokat a korai írott forrásokat is, amelyekben tulajdonnévként szerepeltek színnevezések,¹⁹ továbbá összegzi a fontosabb színekhez tartozó – olykor néprajzi szempontból is érdekes – „érzelmi és hangulati”

¹³ „Őseink a színeket épen [sic!] olyanoknak ismerték, mint mi. Hogy pedig régente egyik vagy másik szón más színt értettek, mint mi ma értünk, az nem tartozik a természetűdősra, csak a nyelvészre.” MÁTRAY 1910, 10.

¹⁴ JÓNÁS 2008, 498.

¹⁵ BARTHA 1937.

¹⁶ A magyar nyelvtudományban iskolaalapítónak számító Csúry egyébként maga is foglalkozott Bartha kutatása előtt színnevekkel, legalábbis erre utal a *rózsaszín* szóról szóló kisebb közleménye: CSÚRY 1922.

¹⁷ KOROMPAY 2008, 505.

¹⁸ A gladstone-i színvaktság hipotézis megdöntésében szerinte „Wundt fellépésének van döntő jelentősége”, aki „határozottan kimondja, hogy a színnevezések fejlődéséből nem következtethetünk a színérzék fejlődésére.” BARTHA 1937, 5. Ennek ellenére még a 20. század második felében is akadnak olyanok, akik hisznek abban, hogy az ókori emberek színlátása kezdetleges volt, (lásd HRUSKA 1956.) vagy épp abban, hogy az ókoriakat gyakran sújtották a színtévesztés különböző formái. FORRAI 1987.

¹⁹ Ez talán Csúry hatásának köszönhető, aki több munkájában „szól a tulajdonnevek gyűjtésének jelentőségéről, hasznáról.” KÁLNÁSI 1998, 58.

jelentéseket is.²⁰ A színtudatás szempontjából ennek a munkának az egyik legfontosabb előrelépése, hogy Bartha – igaz, nem elsőként²¹ – véleményt nyilvánít a magyar nyelv azon érdekes tulajdonságáról, hogy egymás mellett két nagy múltú színnevet is éltet hasonló színterületek megjelölésére: a *pirosat* és a *vöröset*.

Szerinte kétféle jelentésbeli különbség is van közöttük, egyrészt más-más árnyalatot jelölnek,²² másrészt különböző (pozitív-negatív) előjelű konnotáció kapcsolódik hozzájuk.²³ Felvázol egy elméletet is a színnevek kialakulásának útjáról, miszerint minden nyelvben az „*anyagi szükségleteket*” nevezik meg elsőként, így ekkor még nem kerül sor a színek elnevezésére. A színnevek csak akkor formálódnak ki, amikor a nyelvekben már olyan szavak is helyet kapnak, amelyek már „*tárgyak tulajdonságait*” jelölik. Szerinte a nyelvfejlődésnek ebben a fázisában a színnevezések még „*többszörös jelentésűek*”, ugyanakkor már „*minden egyes színárnyalatra külön kialakult elnevezés*” is létezik. Hogy mit érthet ez alatt, az homályban marad. Némiképp megvilágítja ezt a gondolatot azonban az

²⁰ Például figyelemreméltó az, ahogyan Bartha a sárga irigy színként való számontartását eredezteti. Szerinte a „*sárga szín az epe képzetével társul*”, az epét viszont az irigységgel kapcsolja össze „*az általános néphit.*” Az idők folyamán azonban az epéhez tartozó irigység fogalom lassan a sárga szín jelentéskörébe is áttevődött. BARTHA 1937, 16.

²¹ Aki legelőször tudományos problémát látott a piros-vörös színnév-kettős kérdésében, egy szemorvos volt. Lásd CSAPODI 1899.

²² Bartha szerint „*a magyar nyelv a sárgába hajló árnyalatokat a 'vörös' névvel, a kékes árnyalatú vegyületeket pedig a 'piros' névvel jelöli meg*”. BARTHA 1937, 14. A 19. század végén Csapodi is úgy gondolta, hogy voltaképpen a sárgásvörös árnyalat „*az igazi vörös szín*” (CSAPODI 1898, 639.), és hogy „*inkább a kékes vörös színt szokás pirosnak mondani*”. Uo. 203. De Bartha után is akadnak, akik hozzá hasonlóan vélekednek, például Selényi Pál fizikus és Erdélyi Zsuzsanna folklorista szerint is sárga árnyalatokkal tart fenn szoros kapcsolatot a *veresnek* vagy *vörösnek* mondott szín. Lásd SELÉNYI 1948, 13.; ERDÉLYI 1961, 406.

²³ Ahogyan Bartha fogalmaz, „*a piros színhez finomabb, gyöngébb érzelmi motívumok fűződnek, mint a vöröshöz. Van egy ősi néphit, mely a vörös színt a rossz tulajdonságok jelének tartja*”. Uo. 14. Az a felfogás, miszerint a vörös szín szinte kizárólag negatív képzetekkel függ össze, a későbbi irodalomban is visszaköszön. Lásd GÁRDONYI 1920, KENEDY 1921, SELÉNYI 1948.

általára példának felhozott litván nyelv, amely négy-öt, meghatározott helyzetekben alkalmazható szürke színnévvel is rendelkezik, e nyelvet beszélőknek mégsincs „*olyan szavuk, mely általában a szürke színt jelölné.*”²⁴ Bartha elismeri Wundt azon nézetét, miszerint a legkorábbi színnevek „*többjelentésűek,*”²⁵ és a „*primitív népek*” nyelvének párhuzamain túl még magyarból is tud felhozni egy esetet (a *kék* színnevet, mely eredetileg kéket, zöldet, kékesszürkét egyaránt jelenthetett), amely szerinte alátámasztja ezt.²⁶ Mégis amikor szembetalálja magát azzal a ténnyel – amivel korábban már Mátraynak is szembe kellett néznie –, hogy a kevés finnugor eredetű magyar színnév mellett szép számú idegen eredetű kölcsönszavunk is van, utóbbiak létét úgy értelmezi, hogy azok „*nem a kifejezésbeli hiány pótlására kerültek hozzánk, hanem ősi finn-ugor eredetű színjelnevezéseinket szorították ki.*”²⁷ Ezzel szemben, ha abból a – mint láthattuk – Bartha által elfogadott wundt-i tételből indulunk ki, hogy a legrégebbi színnevek széles színtartományokat zárhattak jelentésükbe, nem meglepőnek, hanem inkább logikusnak tűnik, hogy a nyelvek legkorábbi állapotukban csak pár színnévvel rendelkeznek, azok viszont tág jelentéskörük révén ki tudják fejezni akár a teljes színskálát. Továbbá valószínű, hogy a nyelvek olyan irányba változnak, hogy míg a színnevek száma egyre gyarapodik,²⁸ addig a régi és új színjelnevezéseknek egyre inkább egy-egy meghatározott szín vagy árnyalat jelölésére szűkül le a szerepük. Mivel ilyen „*speciálisabb*” értelmű színnevek funkcióját idegen nyelvből átvett szavak is éppolyan jól betölthetik, mint a belső keletkezésűek, nem biztos, hogy minden színt jelölő jövevényszó mögött egy kiszorított finnugor elődöt kell sejtünk. Már csak azért sem, mert

²⁴ Uo. 6–7.

²⁵ „*Olyan korban, mely még nem képes a tárgyak tulajdonságainak finomabb megkülönböztetésére, a színjelnevezések több jelentésűek.*” Uo. 5.

²⁶ Uo. 6.

²⁷ Uo. 8.

²⁸ Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes színt jelölő szavak nem kophatnak ki a használatból, ez történt például a Bartha által elemzett régi *szög* vagy *szeg* színnevünkkel is. Uo. 44.

egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy az ugor vagy a finnugor alapnyelv ténylegesen csak három színnévvel rendelkezett: a *feketével*, a *fehérrel* és a *vörössel*, mai tudásunk szerint ugyanis ezeknek a színneveknek az elődei tűnnek leginkább finnugorkoriaknak.²⁹

Igazolni látszik ezt az is, hogy Berlin és Kay a színkutatásban mérföldkőnek számító – először 1969-ben publikált – munkájukban 21 különböző ma élő nyelvről mutatták ki, hogy azok pont ezen a három színnéven kívül egyéb színnevezést nem ismernek.³⁰ De természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezeknek a nyelveknek a beszélői csak ezt a három színt látják,³¹ bizonyos, hogy az ember számára észlelhető összes színt érzékelik, sőt ezek közül még külön meg is nevezhetnek néhányat, igaz, csak oly módon, hogy például e három színnév elé jelentésmódosító előtagot³² illesztnek: például a kék színt 'égfekete' vagy még inkább 'égsötét' jelentésű szavakkal is kifejezhetik. Ugyanis ahogyan arra Kay és McDaniel rámutatott a színnévfejlődésnek ezen a fokán a *fehér* jelentése: 'világos', a *vörös/piros* színnév pedig az összes meleg színt, a *fekete* pedig az összes sötét és hideg (kékes-zöldes) színt felöleli.³³ Az imént amellet foglaltam állást, hogy az embereknek – bármi-

²⁹ Esetleg ezekhez csatlakozhat még a *szürke*, mert szintén ősi az alapszava. Lásd ZAICZ 2006, 203., 205., 907. és 814.

³⁰ BERLIN-KAY 1991, 52.

³¹ Itt arról van szó, hogy az emberek nyelvi kategóriáik révén három csoportba osztják az észlelt színeket, persze az korántsem biztos, hogy kognitív szinten is pont három részre tagolják fel a valóságban voltaképp osztatlan fizikai színspektrumot.

³² Ún. „módosító elem” lehet a magyar színnevek esetében például: a *ragyogó*, a *fényes*, az *élénk* stb. Lásd DÉSI 1999, 70.

³³ KAY-MCDANIEL 1978, 640. Berlin és Kay 1969-ben a színnevek kialakulása kapcsán a nyelvfejlődés hét stádiumát különítették el: az elsőben csak a fekete és a fehér elkülönítése történik meg, a második stádiumra – amiről most szoltunk – három alapszínnév használata jellemző stb. BERLIN-KAY 1991. 17. Kay és McDaniel később annyiban módosították ezt az elgondolást, hogy a fent leírt módon pontosították ezen színnevezések jelentéstartalmát.

kulásáról (majd annak Kay és McDaniel általi pszichofizikai alapokon alátámasztott átírata) a magyar nyelvészetben különösebb visszhangot nem váltott ki. Ezt a megjelenése óta élénk nemzetközi érdeklődés tárgyát képező elméletet hazánkban főleg Kicsi Sándor András nyelvész tárta a szélesebb tudományos közönség elé rövid cikkek formájában.³⁸

Az eddig tárgyalt két, a magyar színnevek eredetének megfejtését, minél több hazai színelnevezés összegyűjtését, történeti adatolását célul kitűző monográfia után hasonló nagy lélegzetvételi mű sajnos máig sem jelent meg. Magyar nyelvész munkájának köszönhető viszont, hogy a magyar nyelvvel rokon manysi nyelv színneveiről több mint százoldalas mű született³⁹ a 20. század végén „*A vogul nyelv színnevei*” címen.⁴⁰ Ezt Sipőcz Katalinnak, a kitűnő finnugor nyelvésznek köszönhetjük, aki a Szibériában élő manysik színekre vonatkozó szókinccsel még manapság is foglalkozik.⁴¹ A magyar szinkutatásokra nézve hangsúlyozandó, hogy Sipőcz volt az, aki a magyar kutatók közül elsőként vizsgálta meg az általa választott nyelv esetében Berlin és Kay az alapszínnevek egyetemességét hirdető elméletének helyességét. Sipőcz további érdeme, hogy részletesen tárgyalja, hogy a különböző nemzetközi nyelvészeti irányok az 1990-es évekig hányféleképpen magyarították „*a nyelvek színnévrendszeri közötti eltéréseket.*”⁴² Könyvét a színnevek relativisztikus értelmezésénél kezdi, majd számba veszi a mezőelméletet, a jelentéskutatások közül különösen a prototípus szemantikát emeli ki, mígnem eljut Berlin és Kay, továbbá Kay és McDaniel szinkutatásaihoz. Utóbbiak tekintélyes kritikairódmából főként Mauno Koski finnugor nyelveket érintő kutatásait idézi, és használja fel saját vizsgálataiban. A könyv szövegének majdnem felét teszi ki ez

³⁸ KICSI SÁNDOR 1988a, 1988b, 1991, de SIPŐCZ 1990, 1993 is.

³⁹ E publikáció előtt a manysi színnevekről csupán egyetlen tanulmány, egy német nyelven íródott összegzés látott napvilágot.

⁴⁰ SIPŐCZ 1994.

⁴¹ Lásd uő. 2003.

⁴² Uő. 1994, 10.

a nem nyelvész színkutatók számára is nagyon hasznos kis összefoglalás.

Sipőcz ezután tér rá voltaképpeni témájára: a manysi színnevekre. Ezek közül csak azokat tárgyalja részletesen, amelyeknek jelentése kapcsolatba hozható a Berlin–Kay-féle tizenegy univerzálisnak tartott alapszínével.⁴³ A források, amelyekből az általa tanulmányozott színneveket veszi, meglehetősen vegyesek. Felhasznál „századforduló táján gyűjtött népköltési szövegeket”, újabb vogul szótárakat, szójegyzékeket és iskolások számára készült manysi nyelvű olvasókönyveket is.⁴⁴ Ezt az írott anyagot három adatközlő kikérdezésén alapuló saját gyűjtésével egészíti ki, de ahogy maga tudósít róla: a „három vogul adatközlőm közül kettejük nyelvtudása már nem tekinthető anyanyelvűnek”,⁴⁵ mivel ők nyelvtudásukat Szentpéterváron utólag „fejlesztették”.⁴⁶ Bár Sipőcz színminták⁴⁷ megneveztetése révén a szóban forgó három személy színosztályozását is megállapította,⁴⁸ a színnevek jelentésének és történeti hierarchiájuknak megrajzolásánál erre azonban – az interjúalanyok csekély száma, azok nyelvtudásának nem autentikus volta miatt – nem alapozhatott. Ezért olyan alapszínnev kiválasztási kritériumokat keresett magának a korábbi szakirodalomból,⁴⁹ amelyek nem igényelnek „nyelvi környezetben történő vizsgálatot”,⁵⁰ azaz terepmunkát. Így voltaképpen az a nyolc szempont, amely révén végül a manysi színnevezések halmazából

⁴³ Ezek a következők: fehér, fekete, piros/vörös, zöld, sárga, kék, barna, lila, rózsaszín, narancs és szürke. BERLIN–KAY 1991, 2.

⁴⁴ SIPŐCZ 1994, 48–49.

⁴⁵ Uo. 101.

⁴⁶ Uo. 91.

⁴⁷ Azt sajnos nem tudjuk meg, milyen minták ezek.

⁴⁸ Uo. 90–99. Ezt úgy kell érteni, hogy Sipőcz feltérképezte, hogy az adatközlők a színminták színének meghatározásaként mondott színnevekkel hogyan osztják fel a színspektrumot, azaz voltaképpen színminták segítségével felmérte azt, hogy az egyes színnevek mekkora és milyen színtartományt jelölnek pontosan.

⁴⁹ Berlin és Kay-en kívül a finn Koski is felállított ilyen kritériumokat. Uo. 35–37. Sipőcz leginkább ezeket veszi át.

⁵⁰ Uo. 101.

az „*alapszínnev-jellegűeket*” kiemeli, tisztán nyelvészetinek mondható.

Sipőcz hat olyan manysi színnevet talált, amelyek az általa elfogadott – tehát tisztán elméleti – követelmények közül a legtöbbnek megfelelt, majd miután ezek etimológiáját is megvizsgálta, arra a következtetésre jutott, hogy „*a vogul nyelv alapszínneveinek kialakulása alátámasztani látszik Berlin és Kay 98 nyelv adatai alapján felállított elméletét*”.⁵¹ Az, hogy Sipőcz megközelítése alapvetően nyelvtörténeti – csakúgy, mint elődei: Mátrayé és Bartháé –, szembenítően megnyilvánul abban, hogy Berlin–Kay elméletét a színnevek gyökereinek és történeti alakulásának kutatása szempontjából tartja lényegesnek, számára ugyanis az a legfontosabb, hogy ennek az – alapszínnevek történeti sorrendjét hirdető – hipotézisnek a segítségével egy-egy konkrét színnév eredeztetése jól megtámogatható, vagy – ha a színnév etimológiája ellentmond az egyetemes hierarchiának – könnyebben elvethető. Sipőcz szótörténeti irányultságát mutatja továbbá az is, hogy könyvének legutolsó fejezetében néhány színárnyalatot jelölő szóalakot uráli előzményekre kísérel meg visszavezetni. Fejtegetéseiből kitetszik, hogy a vizsgált színnevek közül a ‘világos’ és ‘sötét’ jelentésű „*rekonstrutumok*” képezhetők már részét az uráli alapnyelvnek. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen feltételezést soha sem lehet minden kétséget kizáróan bizonyítani, ez az eredmény azonban szépen egybevág Berlin és Kay azon tételével, miszerint a nyelvfejlődés legkorábbi fokán a világos színeket egybefoglaló *fehén* és az összes sötét színt felölelő *feketén* kívül nincs más színt jelölő szó.⁵² Elemzéseibe befejeztével Sipőcz maga azt a tanulságot vonja le, hogy az alapszínnevek – Berlin–Kay által felállított – „*kronologikus rendje*” a különböző színjelnevezések korának megállapításánál alkalmazható a legnagyobb haszonnal.⁵³

⁵¹ Uo. 109.

⁵² BERLIN–KAY 1991, 17.

⁵³ Szerinte a szóban forgó színnév-kialakulási sorrend alapján „*feltételezhetjük, ha egy adott alapnyelvben megtalálható egy bizonyos színnév, akkor meg kell lenniük a sorban azt megelőző színneveknek is*” vagy megfordítva: „*ha egy bizonyos szín-*

Sipőcz kutatásainak tudomásom szerint eddig nem képezték tárgyát a magyar színnevek, a manysi nyelvről szóló kötetben is épp csak arra a kérdésre utal érintőlegesen, hogy „*a Berlin–Kay rendszer harmadik színneve vagy csak a piros, vagy csak a vörös lehet*”.⁵⁴ Sipőcz könyve után a 20. század legvégén éppen a magyar *piros* – *vörös* szavak problémája került az újabb nyelvészeti vizsgálatok előterébe. Mielőtt azonban ezekre rá térnénk, meg kell emlékeznünk az előzményekről is, a *piros* és *vörös* színnevek közti jelentéskülönbséggel ugyanis a 20. század első felében is foglalkoztak már pár oldalas cikkek erejéig. Gárdonyi,⁵⁵ Kenedy⁵⁶ és Selényi⁵⁷ is írt erről.

Berlin és Kay hipotézise szerint azonos színterület jelölésére a nyelvek egyetlenegy alapszínnevet lexikalizálnak. Robert E. MacLaury,⁵⁸ Almási Judit és Kövecses Zoltán⁵⁹ közösen publikált tanulmánya⁶⁰ szerint sok színkutató épp a magyar nyelv *piros* és *vörös* szavát hozza fel utóbbi feltételezés cáfolataként.⁶¹ A három nyelvész ebben a „*Hungarian Piros and Vörös: Color from points of view*” címet viselő rövid cikkükben épp azt kísérli meg igazolni, hogy a *piros*–*vörös* kettős magyar esete nem jó ellenérv Berlin–Kay imént említett állításával szemben, mivel az igaz, hogy a *piros* alapszínnev, a *vörös* azonban

név hiányzik, akkor ez a sorban azt megelőző rekonstruált színnevek valószínűségét gyengíti.” SIPÖCZ 1994, 114.

⁵⁴ Uo. 39.

⁵⁵ GÁRDONYI 1920.

⁵⁶ KENEDY 1921.

⁵⁷ SELÉNYI 1948.

⁵⁸ MacLaury pályafutását antropológusként kezdte, részt vett a World Color Survey elnevezésű amerikai kutatásprogramban, amelyben a közép-amerikai vizsgálatokat vezette, ennek gyümölcseként született a „*Color and Cognition in Mesoamerican Languages: Constructing Categories as Vantages*” (1997) című leg-híresebb munkája.

⁵⁹ Kövecses „*a kognitív nyelvészetnek úttörő művelője, az irányzatot megalapító George Lakoff tanítványa*”, ezenkívül nemzetközileg ismert és elismert szerző, aki elsősorban szlenggel, idiómákkal és metaforákkal foglalkozik. BUDA 2006, 75.

⁶⁰ MACLAURY–ALMÁSI–KÖVECSES 1997.

⁶¹ Uo. 67.

nem.⁶² Ezt a megállapítást egy összesen 9 főt érintő budapesti kísérletre alapozzák, amelyben az adatközlőkkel 330 db Munsell színrendszerhez tartozó színkártya⁶³ színét határoztatták meg, majd kiválogatták velük az egyes színelnevezésekhez tartozó összes színárnyalatot, továbbá rákérdeztek a színneveket leginkább reprezentáló színárnyalatra, a Berlin-Kay terminológiája szerinti ún. „fókuszszínre”. Az eljárás eredménye szerint nagy az átfedés a piros és a vörös színűnek tartott árnyalatok között, olyannyira, hogy gyakran az előzőleg pirosnak mondott színkártyára esett a választás a vörös fókuszszíneinek azonosításakor.⁶⁴ A piros és vörös színelnevezés közti bonyolultnak talált viszonyt a szerzők úgy próbálják leírni, hogy habár a kettő közül a piros színnév a domináns, mivel magában foglalja a vörös jelentésének nagy részét, mégsem tartalmazza az összes vörösként meghatározott színt. Szerintük ez egy olyan reláció,⁶⁵ amelyet nem lehet klasszikus halmazlogikával elemezni,⁶⁶ mivel az azt feltételezi, hogy a följelölt kategória teljesen magába zárja az alkatégoriát, de ebben az esetben ez nem áll fenn.⁶⁷ Szerintük a piros és vörös színnevek által képviselt kategóriák értelmezéséhez a halmazelmélet helyett az ún. „vantage theory” alkalmasabb.⁶⁸ Ennél az elvont és nehezen értelmezhető teóriánál, valamint ennek színnevekre alkalmazott modelljeinél, amit a szerzők a cikk lényegi mondanivalójaként tartanak számon, fontosabbnak

⁶² Kicsi Sándor korábban publikált problémafelvető tanulmánya szerint is inkább a piros tekinthető alapszínnévnek a kettő közül. KICSI SÁNDOR 1988b, 461.

⁶³ Berlin és Kay eggyel kevesebb, de szintén Munsell-féle színmintákkal végezte kísérletét. BERLIN-KAY 1991, 5.

⁶⁴ MACLAURY-ALMÁSI-KÖVECSES 1997, 70.

⁶⁵ Ezt a következőképpen határozzák meg: „relation 'polarized inclusion between a dominant and a recessive range”. Uo. 70.

⁶⁶ Ezzel tulajdonképpen Kay és McDaniel kutatásaival helyezkednek szembe, akik úgy találták, hogy az ún. „fuzzy halmazlogika” a legtömörebb és legmegfelelőbb leírását biztosítja az alapszínnevek szemantikájának. KAY-MCDANIEL 1978, 612.

⁶⁷ MACLAURY-ALMÁSI-KÖVECSES 1997.

⁶⁸ Ennek kitalálója McLaury, részletes leírását lásd uo. 73.

tűnnek számomra a konkrét kísérletből leszűrt eredmények. Például az, hogy a *piros* központi árnyalata középvilágosságú, a *vörös* fókuszszíne azonban ennél sötétebb.⁶⁹ Ebből a – 10 fős létszámot el sem érő csoporttal dolgozó – kutatásból azonban nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, tekintettel arra, hogy a kevés számú adatközlő nem, kor és képzettség szerint is erősen megoszlott.⁷⁰ Utóbbi körülmény magyarázza talán azt, hogy a szerzőknek két informátortól nyert adatokat is „*atipikusnak*” kellett nyilvánítaniuk, mivel nem támasztották alá azokat az amúgy szerintük törvényszerűnek látszó jellegzetességeket, miszerint *piros* és a *vörös* jelentése szorosan összefügg egymással, vagy miszerint több színminta nevezhető *piros* színűnek, mint *vörös*nek. Utóbbinak mond ellent például az, hogy egy (45 éves, három nyelvet beszélő) nyelvészprofesszor a kísérlet alkalmával épp ugyanannyi színt mondott *pirosnak*, mint *vörösnek*. Véleményem szerint elképzelhető, hogy a szóban forgó tudóst a *pirosas* minták ilyen – egy az egyhez arányt mutató – csoportosítására matematikai egzakt-ságra törekvő szellemi igényessége indította, de hathatott rá az is, hogy műveltsége okán otthonos a mindenkori tudományos nyelvezetben, amely régen a *piros* helyett szinte kizárólag a *vörös* terminust használta,⁷¹ sőt még ma is gyakran alkalmazza a *piros-vörös* színtartomány együttes megjelölésére a *vörös*

⁶⁹ Uo. 70.

⁷⁰ Ezek közül legalább a nemi hovatarozásra mindenképpen érdemes figyelemmel lenni, hiszen bizonyított, hogy nemenként eltérő lehet a színnevek használata és osztályozása ugyanazon kultúrán belül is.

⁷¹ Vö.: Bihari 1992, 18. Az 1920-as években még egy olyan jóslat is elhangzott, miszerint az értelmiség nyelvében a *vörös* szó várhatóan teljesen ki fogja szorítani a *piros* színnevet. KENEDY 1921, 33. Az akkori félelem abból a szempontból jogosnak tűnik, hogy a különböző tudományok akkortájt, de később sem használták szívesen a *piros* szót. Például a már említett Turóczi – először 1971-ben megjelent – művében a kísérletéhez választott színminták elnevezésekor szándékosan elkerülte a *piros* alkalmazását, és a *pirosas* színlapokat *narancs*, *vörös*, *bíbor*, *bordó* és *tégla-vörös* névvel jelölte meg. TURÓCZI 1986, 40. De hogy hozzak egy másik példát is, Király Sándor általános színtant tárgyaló – és sok kiadást megélt – tankönyvében is csak olyan színnevekkel találkozhatunk, mint *cinóber-vörös*, *kármin vörös*, *bíborvörös*, *sienna vörös*, de *pirossal* egyszer sem. KIRÁLY 1980.

szót.⁷² Ha összegyűjtjük, hogy MacLaury, Almási és Kövecses a *piros* és *vörös* színnév között milyen különbségeket látnak, akkor a következőket kapjuk:

1. a *piros* Berlin-Kay-féle értelemben vett alapszínnév, a *vörös* nem
2. a *piros* szó alatt értett színtartomány szélesebb, mint a *vörösé*
3. a *piros* fókuszszíne középtónusú, a *vörös* központi árnyalata sötét
4. a *piros* színnevet legtöbbször szó szerinti értelemben használják, a *vörös* azonban sokszor képezi részét átvitt/jelképes tartalmú kifejezéseknek⁷³

Utóbbi állítást is igazolandó a szerzők a tanulmányhoz csatolt függelékben a két színnévvel kapcsolatos nyelvészeti trópusokat sorolnak fel. A cikket író nyelvészek egyébként a szóban forgó színnévket nem tarják kifejezetten magyar jelenségnek. Arra, hogy hasonló színek elnevezésére két színnévvel rendelkezik egy nyelv, de a kettő közül csak az egyik alapszínnév, több párhuzamot tudnak idézni,⁷⁴ köztük a francia *marron* és *brun* barna színt jelentő párost. Utóbbiak közül Forbes 1979-es kutatásai szerint kizárólag a *marron* számít alapszínnévnek.⁷⁵

Kiss Gábor⁷⁶ épp az imént említett Isabel Forbessel együtt – bármiféle hivatkozás nélkül MacLaury és magyar társai angol nyelvű tanulmányára – a *vörös* színnévvel kapcsolatosan a fentiekhez képest eltérő eredményre jut. Szerinte a magyar

⁷² Ha bármelyik mai színlátásról szóló fénytani vagy pszichológiai könyvbe belelapozunk, azt látjuk, hogy a színérzékelésben fontos négy „összín” leírására a *kék*, a *zöld*, a *sárga* és a *vörös* színnevet használják, tudni kell azonban, hogy ilyenkor kékekre, zöldekre, sárgákra, és pirosas színekre gondolnak általánosságban.

⁷³ „Vörös is plentifully employed in figurative expression while most uses of piros are literal.” MACLAURY-ALMÁSI-KÖVECSES 1997, 75.

⁷⁴ Ilyen orosz kék kettős: *sinij* és *goluboy*, a japán kékpáros: *ao* és *mizu* stb.

⁷⁵ Uo. 75.

⁷⁶ Kiss a Tinta Kiadó vezetője, a „Magyar szókincstár: Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára” (1998) című, sok nyelvész által sok éven át íródott munkának a főszerkesztője.

nyelvben, mind a *piros*, mind a *vörös* alapszínnev. Ezt a feltételezést azzal indokolja, hogy a szóban forgó színjelnevezések „Berlin és Kay mind a 4 feltételének eleget tesznek”.⁷⁷ Berlin és Kay alapszínnev kiválasztásának elsődleges kritériumai szerint alapszínnev az a színjelnevezés, amelyik:

1. egyetlen szóból áll (azaz monolexéma)
2. nem egy másik színnev által jelölt színtartományhoz tartozó árnyalatnak az elnevezése (azaz jelentése nem függ össze másik színnevnek az értelmével)
3. általánosan alkalmazható (azaz minden tárgy színének jelölésére használható)
4. jelentése pszichológiailag kiemelkedő (azaz az adott társadalomban általánosan ismert).⁷⁸

Meghatároznak négy másodlagos kritériumot is,⁷⁹ mások még ezeket is kiegészítik további követelményekkel, de vannak, akik megelégednek kevesebb kiválasztási szemponttal is. A felsoroltak közül az 1. és a 3. kritériumnak a *piros* és a *vörös* könnyen megfeleltethető. Ami a 4. követelményt illeti, Kiss és Forbes kérdőíves módszerrel igyekeznek kimutatni, hogy mennyire ismert a *vörös* és *piros* szó a nyelvhasználók körében. Kilencvennyolc 15 és 25 év közötti fiatalot kértek meg arra, hogy soroljanak fel színeket, a válaszokat feldolgozva azt találták, hogy míg a *piros* a 3. leggyakoribb színnev, addig a *vörös* csak a 13. (még a szintén egyetlen szóból álló *bordó* is megelőzi.) A szerzők a *vörös* színnev általános ismertségébe vetett hitét ez az eredmény azonban nem rendíti meg.⁸⁰ Kiss és Forbes egy szót sem ejtenek a 2. kritériumról. Nem világos, miért biztosak abban, hogy a *vörös* színnev jelentése nem függ össze egyetlen másik színnev jelentésével sem. Úgy tűnik, arra

⁷⁷ KISS-FORBES 2001, 198.

⁷⁸ BERLIN-KAY 1991, 6.

⁷⁹ Az alapszínnevek meghatározott képzők rendelkezhetnek, nem tárgyak elnevezései is egyben, eredetük szerint nem újabb átvételek, morfológiailag sem összetettek. Uo. 6-7. Egyébként abból a megfontolásból, hogy az alapszínnev nem lehet egyszerre tárgynév is, Pléh Csaba kizárja a magyar alapszínnevek köréből a *rózsa(szín)* és *ibolya* színjelnevezést. PLÉH 1999, 71.

⁸⁰ KISS-FORBES 2001, 194-195.

nem gondolnak, hogy pont a *piros* lehet az a másik, elfelejtkezve arról, hogy a *vörös* értelmét adó színek tartozhatnak akár a *piros* színnévhez is, hiszen köztudott, hogy hasonló színek jelölésére használjuk mindkét szót, ráadásul MacLaury és társai is hasonló eredményre jutottak.⁸¹ Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést csak egy színmintákkal folytatott – lehetőleg minél több személy bevonásával járó – vizsgálat döntheti el, ilyen azonban a szerzők nem végeztek. Ők a fenti színnév-felsoroltató eljáráson kívül csak egy kísérletet folytattak, szintén soroltatás révén mérték fel a legtipikusabb piros dolgot, amely az alma, és a legtipikusabb vörös dolgot, amely a haj.⁸² Kiss későbbi önálló tanulmányában ezt csupán azzal egészítette ki, hogy felvázolta a *piros* és *vörös* szavak használatát a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján, amely szerint csak akkor mondhatjuk a 3. leggyakoribb színnévnek⁸³ a *pirosat*, ha előfordulásához a *vörösét* is hozzászámoljuk.⁸⁴

A piros-vörös probléma nem az egyetlen kérdés, amelyről a színnevek kapcsán a magyar nyelvészet berkein belül kisebb cikkek születtek a 20. század végén és a 21. század legelején. Példaként említhető Bihari dolgozata a magyar és a lengyel színnevek összehasonlításáról,⁸⁵ Dési cikke a színnevek szinonima voltáról,⁸⁶ de Bie-Kerékjártó tanulmánya a *kék* színnévről⁸⁷ és Khabtagaeva közleménye a mongol színnevekről.⁸⁸ Az imént felsorolt rövid művek jelentősége azonban alulmarad az eddig tárgyalt nyelvészeti munkákhoz képest.

⁸¹ Bár, mint említettem, szerintük nem lehet a *vörös* által lefedett összes színt a *piros* jelentése alá is vonni.

⁸² Uo. 197.

⁸³ Az első a *fehér*, a második a *fekete*. KISS 2004, 160.

⁸⁴ Uo. 161. Itt azt olvashatjuk, hogy a *piros* gyakoribb színnév, mint a *vörös*. Korábban azonban Laczik egy 1989-es, „a magyar nyelv gyakorisági listáját” tartalmazó szótár alapján még azt állapította meg, hogy a *vörös* gyakoriságában megelőzi a *pirosat*. LACZIK 1990, 106.

⁸⁵ BIHARI 1992.

⁸⁶ DÉSI 1999.

⁸⁷ DE BIE-KERÉKJÁRTÓ 2001.

⁸⁸ KHABTAGAEVA 2001.

Mint láthattuk, a színek témája a magyar nyelvészetben a 20. században szinte egyet jelentett a magyar színelnevezések eredetének és történetének vizsgálatával. A nemzetközi színkutatás 1970-es évekbeli – kognitív irányzatok⁸⁹ által inspirált – fordulata, amely az alapszínnevek, valamint kronológiai megjelenésük egyetemes rendjének hipotézisét, illetve annak élénk tanulmányozását hozta magával, csak kevéssé termékenyítette meg a magyar nyelvészetben uralkodó nyelvtörténeti szemléletet. Sipőcz esetében az új irány beolvadt az etimológiai vizsgálatba, annak kutatási eszközévé vált, nem pedig tárgyává. Különösen szembetűnő, hogy azok a külföldi színnévvizsgálatok, melyek összehasonlításokra és jelentésfeltárásokra alkalmas objektív mérce, azaz valamilyen bevett színmintagyűjtemény megneveztetésével folytak,⁹⁰ milyen csekély hatással voltak a hazai nyelvészetre. Azok a nyelvészek, akik a magyar színnevek szemantikájának kutatásakor mégis koncepciózusan használtak színszabványt, mint tették azt McLaury és magyar társai, csupán kis létszámú – nem, kor, de semmilyen más szempont szerint sem differenciált – csoport tesztelésével, ill. csak néhány színelnevezés vonatkozásában igyekeztek jelentéstartományokat megrajzolni, sőt általánosítani. Sajnálatos, hogy Berlin–Kay elmélete a 20. században még nem indította a magyar nyelvészeket arra, hogy külön monográfiában tárgyalják, miképpen egyeztethető össze ezzel az univerzálisnak tekintett sémával a magyar nyelv. Az egyetlen probléma, amelynek megvitatásába a 1990-es évek végén belevágtak, az a *Basic Color Terms*-ben is érintett kérdés,⁹¹ hogy nyelvünk a pirosas színek jelölésére két színnévvel rendelkezik (*piros*, *vörös*). Azzal kapcsolatban azonban, hogy ezeken kívül mely színelnevezések lehetnek még a magyar nyelv alapszínnevei, eddig megelégedtek csupán azzal a Kicsi Sándortól származó feltételezéssel, miszerint bár „a magyar rózsa-

⁸⁹ Ebben az esetben elsősorban a nyelvészetben és a kulturális antropológián belüli kognitív irányra kell gondolni.

⁹⁰ Az első ilyen kísérlet R. W. Brown és E. H. Lenneberg nevéhez fűződik, eredményét 1954-ben publikálták, ezekről bővebben lásd PLÉH 1999, 69–70.

⁹¹ BERLIN–KAY 1991, 35.

szín és narancssárga [...] sztenderden használt terminusok az illető színekre és az adatközlők is konzekvensen ezeket használják, azonban nyelvi kritériumok alapján nem minősíthetők alapszínnevek”.⁹² Mindazonáltal a múlt században senki sem végzett olyan módszertanilag jól átgondolt, színmintákkal dolgozó terep- vagy kísérleti kutatást, amely rávilágíthatott volna ezeknek és más magyar színneveknek a – szint felölelő és egyéb – jelentéseire, továbbá tényleges használatukra, vagy épp arra, hogy milyen kognitív kategóriákkal kapcsolódnak össze a nyelvhasználók gondolkodásában. Úgy vélem, egy ilyen nagyméretű vizsgálatot ez a téma mindenképpen megérdemelne.

Felhasznált irodalom

ARNHEIM 1979 = ARNHEIM, Rudolf: A vizuális élmény. Az alkotó látás pszichológiája. Budapest, Gondolat, 1979.

ATKINSON-HILGARD 2005 = ATKINSON, Rita L. – HILGARD, Ernest R: Pszichológia. Budapest, Osiris, 2005.

BARTHA 1937 = BARTHA Katalin: Szókincstanulmány a magyar nyelv színnevezéseiről. Debrecen, 1937.

BENKŐ 1991 = BENKŐ Lóránd: A „budapesti iskola” a magyar nyelvtudomány történetében. In: KISS Jenő-SZÜTS László (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 13–26.

BERLIN-KAY 1991 = BERLIN, Brent – KAY, Paul: Basic Color Terms. Their Universality and Evolution. Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press, 1991.

BIHARI 1992 = BIHARI Gábor: A színnevezések vázlatos elemzése a lengyel és a magyar nyelvben. In: BANCZEROWSKI Janusz (szerk.): Polono–Hungarica. Budapest, ELTE Lengyel Filológiai Tanszék–Lengyel Táj. és Kult. Közp, 1992. 14–22.

⁹² KICSI SÁNDOR 1988b, 461. Ezenkívül bár a lilát alapszínnevek tartja, mégis úgy véli, hogy az „kevésbé alapszínneve, mint a felállított hierarchia szerint előtte állók”. Uo. 52.

BOGATKIN 2005 = BOGATKIN, Mari: Várvinimed ungari keles. Pohinimed, nende struktur ja kujunemine. Tartu, Kézirat, 2005.

BUDA 2006 = BUDA Béla: A metafora tudománya. Jel-Kép 2006/1. 75-77.

CSAPODI 1898 = CSAPODI István: A színek magyar nevei. *Természettudományi Közöny* 1898/30. 636-643.

CSAPODI 1899 = CSAPODI István: Vörös és piros. *Magyar Nyelvőr* 1899/28. 201-204.

CSILLAG 2005 = CSILLAG Andrea Ilona: Colour Terms in Expression of Emotions: a Study of Hungarian and English Examples. Debrecen, Kossuth Egyetemi K. 2005.

CSÚRY 1922 = Rózsaszín, rózsaszínű. *Magyar Nyelv* 1922/18. 169-170.

DÁVIDHÁZI 1998 = DÁVIDHÁZI Péter: A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. In: DÁVIDHÁZI (szerk.): *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára.* Argumentum, Budapest 1998. 174-206.

DE BIE-KERÉKJÁRTÓ 2001 = DE BIE-KERÉKJÁRTÓ Ágnes: A kék színnév használata a magyarban. In: MATICSÁK Sándor-ZAICZ Gábor-LAHDELMA, Tuomo (szerk.): *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére.* Debrecen, 2001. 83-91.

DÉSI 1999 = DÉSI Edit: Nyelvészkedő töprengések a színefogalmak kapcsán. In: GECSŐ Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia.* Budapest, Tinta, 1999. 65-73.

ERDÉLYI 1961 = ERDÉLYI Zsuzsanna: Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához I-III. *Ethnographia* 1961/72. 173-199., 405-429., 583-596.

FÉL 1935 = FÉL Edit: Adatok a gyász-színekhez és párhuzamok. *Ethnographia* 1935/46. 7-17.

FORRAI 1987 = FORRAI György: Színvakok voltak ősapáink? *Természet Világa* 118, 1987/7. 272-273.

GADÁNYI 1978 = GADÁNYI Károly: A színt jelentő mellénevek az orosz és szlovén nyelvben. *A Szombathelyi Tanárk. Főisk. Tud. Közl.* 1978/I. 165-175.

GÁRDONYI 1920 = GÁRDONYI József: Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 1920/16. 84-87.

- HRUSKA 1956 = HRUSKA Rudolf: Általános szintan és szín-mérés. Budapest, Közgazdasági és Jogi K, 1956.
- JÓNÁS 2008 = JÓNÁS Frigyes: „Virágok virága” Végső búcsú D. Bartha Katalintól. *Magyar Nyelvőr* 2008/132. 498–499.
- KÁLNÁSI 1998 = KÁLNÁSI Árpád: Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. Debrecen, 1998.
- KAY-MCDANIEL 1978 = KAY, Paul – MCDANIEL, Chad. K: The Linguistic Significance of the Meanings of Basic Color Terms. *Language*. 54, 3. 1978. 610–646.
- KENEDY 1921 = KENEDY Géza: Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 1921/17. 33–34.
- KHABTAGAEVA 2001 = KHABTAGAEVA, Baiarma: Mongol szín-tézis. In: BIRTALAN Ágnes–MASANORI, Jamaji (szerk.): *Orientalista Nap 2000*. Budapest, MTA Orientalisztikai Biz.–ELTE Orient. Int. 2001. 72–77.
- KICSI SÁNDOR 1988a = KICSI SÁNDOR András: Az alapszínnevek lexikalizálása. *Természet Világa* 1988/119. 43–44.
- KICSI SÁNDOR 1988b = KICSI SÁNDOR András: Az alapszínnevek lexikalizálásáról. *Magyar Nyelvőr* 1988/112. 456–467.
- KICSI SÁNDOR 1991 = KICSI SÁNDOR András: A magyar nyelv alapszínnevei. *Nyelvünk és kultúránk* 1991/82. 50–53.
- KIRÁLY 1980 = KIRÁLY Sándor: Általános szintan és látáselemélet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.
- KISS 2004 = KISS Gábor: A piros, vörös és más színnevek használata a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján. In: GECSŐ Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Budapest, Tinta, 2004. 160–165.
- KISS-FORBES 2001 = KISS Gábor – FORBES, Isabel: Piros, vörös – red, rot, rouge. In: GECSŐ Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Budapest, Tinta, 2001. 190–199.
- KOROMPAY 2008 = KOROMPAY Klára: Búcsú D. Bartha Katalintól. *Magyar Nyelv* 2008/104. 504–506.
- LACZIK 1990 = LACZIK Mária: Megjegyzések a színnevek alaktani kérdéséhez. *Acta Academie Paedagogicae Nyíregyháziensis. Nyelvészeti Közl.* 1990. 105–111.
- MACLAURY-ALMÁSI-KÖVECSES 1997 = MACLAURY, Robert E. – ALMÁSI Judit – KÖVECSES Zoltán: *Hungarian*

- Piros* and *Vörös*: Color from points of view. *Semiotica*. 1997/114, 1-2. 67-82.
- MÁTRAY 1910 = MÁTRAY Ferenc: A magyar színnevezésekről. Kalocsa, 1910.
- MOLNÁR-BLAHA-HORVÁTH 1997 = MOLNÁR Gergely - BLAHA Béla - HORVÁTH Gábor: Látás az ibolyán túl. *Természet Világa* 1997/128. 155-159.
- PLÉH 1999 = PLÉH Csaba: Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához? In: NEUMER Katalin (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Osiris, Budapest 1999. 35-165
- POMOZI-HORVÁTH-WEHNER 1998 = POMOZI István - HORVÁTH Gábor - WEHNER, Rüdiger: Színlátás és fénypolarizáció. Hogyan is látnák a méhek? *Élet és Tudomány* 1998/53. 1072-1073.
- SELÉNYI 1948 = SELÉNYI Pál: Piros és veres. *Magyar Nyelvőr* 1948/72. 12-14.
- SIPŐCZ 1990 = SIPŐCZ Katalin: Az alapszínnevek kiválasztása. In: DERÉKY Pál (szerk.): *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag*. MTA Nyelvtud. Int.-Matex, Budapest, 1990. 409-412.
- SIPŐCZ 1993 = SIPŐCZ Katalin: Egy lehetséges szempont a színnevek etimológiai vizsgálatához. In: SZ. BAKÓ NAGY Marianne (szerk.): *Hajdu Péter 70 éves*. Budapest, MTA Nyelvtud. Int.-Matex, 1993. 383-386.
- SIPŐCZ 1994 = SIPŐCZ Katalin: A vogul nyelv színnevei. Szeged, Goldpress, 1994.
- SIPŐCZ 2003 = SIPŐCZ Katalin: Melléknevek vagy főnevek a vogul színnevek? *Nyelvtudományi Közl.* 2003/100. 264-279.
- TURÓCZI 1986 = TURÓCZI Mária: *A színek világa és a személyiség*. Győr, 1986.
- ZAICZ 2006 = ZAICZ Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta, 2006.

BENE ADRIÁN

ELIDEGENEDÉS ÉS OSZTÁLYHARCELMÉLET SARTRE MARXIZMUSÁBAN

Bevezető

Jean-Paul Sartre elméletalkotó munkásságának marxista részéhez eddig többnyire ideológiai alapon közelítettek kritikusai, a társadalomelméleti elemzés háttérbe szorult. A marxizmussal kapcsolatban általában is megfigyelhető, hogy a vállalt ideológiai jelleg miatt megkérdőjeleződik a mondottak filozófiai vagy társadalomelméleti relevanciája. Napjainkban azonban a társadalom- és humántudományokban egyre inkább létjogosultságot nyer a (reflektált) személyesség és az elkötelezettség, így talán a szcientista objektivizmus illúziójától megszabadulva kísérrelhetjük meg Sartre marxizmusának újraértékelését.

Ha így közelítünk Sartre egzisztencialista marxizmusához, akkor azt látjuk, hogy Sartre a marxizmus minden dogmatikus változatával vagy mozzanatával vitába száll, és megpróbál kidolgozni egy emberközpontú marxista társadalomelméletet. Ez folyamatosan feszegeti a marxizmus önazonosságának kereteit: mi az a dogmaminimum, aminek az elfogadása szükséges ahhoz, hogy még marxizmusról beszélhessünk? (Ennek legjobb példája az, ahogyan Sartre a teleologikus marxista történelem-felfogással és mint ennek szerves részével, az osztályharcelmélettel birkózik.) Ez a törekvés a nyugati marxizmusnak, így az emberről és a társadalomról való gondolkodás hagyományának fontos fejezetét jelenti, még ha tisztázatlan is egyelőre, hogy milyen mértékben hatott az újbaloldali és a posztmodern társadalomelméletekre.

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogyan értelmezte Sartre az osztályharcelmélet alapját képező marxi osztályelméletet.

Sartre-nak az osztállyal, csoporttal, egyénnel kapcsolatos nézetei úgy nyerik el jelentőségüket, ha ezeket a cselekvési szabadság, a kezdeményezőkézség, az elidegenedés és a tehetetlenség (inercia) fogalmi összefüggésébe helyezzük. Tekintettel a terjedelmi korlátokra, az elemzés Sartre *Les Communistes et la paix* [A kommunisták és a béke] cikksorozatra és *Le Fantôme de Staline* [Sztálin fantomja] című írására összpontosít, amelyekben már körvonalazódik a későbbi második főmű, a *Critique de la raison dialectique* [A dialektikus ész kritikája] koncepciója.

Sartre marxizmusa

Sartre viszonya a marxizmushoz kezdettől fogva ambivalens volt, nem utolsósorban elméleti és politikai közeledésének a hivatalos marxizmus (vagyis a kommunista párt) általi elutasítása miatt. Első filozófiai főműve, *A lét és a semmi* megjelenése (1943) után megindultak a filozófiáját és személyét érő kommunista támadások, amelyekre az *Existencializmusban* (1945) és a *Materializmus és forradalomban* (1946) reagált. Társadalomelméleti szempontból a vita azért érdekes, mert nem egyszerűen az individualista és a holista megközelítés (az ember alakítja a társadalmat vagy pedig fordítva) szembenállásának egyik példája, hanem ezen oppozíció fogalmi háttérének tisztázatlanságára is rávilágít Sartre közvetítési kísérlete.

A hivatalos marxizmus a szociológiai determinizmus egy válfaja, amely ezért az egyéni szabadság és a szubjektivitás történelemformáló szerepével nem tud elszámolni. Eközben individualizmus alatt önzést, sőt ontológiai individualizmust ért, ezt pedig egyrészt liberalizmusként, vagyis a kapitalizmus ideológiájaként, másrészt szubjektív idealizmusként szilárdan elutasítja. Valójában Sartre esetében egyikről sincsen szó, hiszen ő az egyén tervének és tettének szabadságát nem tekinti feltétlennek, ha a történelmi szükségyszerűséget tagadja is az osztályharccal kapcsolatban. Filozófiájának karteizianizmusát, mint szubjektív kiindulópontot, pedig árnyalja az interszubjektivitás hangsúlyozása a felelősség és az elkötele-

zetség kapcsán. Az „*ember semmi más, mint amivé önmagát teszi*”,¹ ám tetteiben „*önmagával együtt választja egyúttal az összes többi embert is*”.² Tehát Sartre a fiatal Marx antropológiai-humanista megközelítéséhez kapcsolódik (az ember csinálja a történelmet), számot vetve a konkrét társadalmi-történelmi meghatározottsággal. Individualizmusa módszertani jellegű, és az ember társadalmiságának marxi tételével nem áll szemben; valójában a két hagyományos társadalomelméleti kiindulópont egyoldalúságát mutatja fel, és ezek dialektikus közvetítését kísérli meg kidolgozni a későbbi művekben.

Ennek a dialektikának tehát nincs köze a sztálinizmus ideológiájához, a dialektikus materializmushoz, amelyet Sartre metafizikai köntösbe bújtatott pozitivismusnak minősít.³ Sartre olyan marxista tantételeket cáfol meg, mint a természet dialektikája, a visszatükrözés-elmélet és az alap-felépítmény modell egyoldalú kauzalitásra épülő, gazdasági redukcionista felfogása. Eközben azonban hitet tesz a munkásosztály harca, az emancipáció forradalmi útja mellett.⁴ Ennek filozófiai megalapozásához szükséges a szubjektivitás, az egyediség, az egyén nézőpontjának beillesztése a marxizmus társadalomelméletébe és forradalmi cselekvélméletébe. Ennek útja *A lét és a semmiben* a tekintet kapcsán felmerült eltárgyasítás társadalmi problémaként való átértelmezése, hangsúlyozva meghaladhatóságát a cselekvő egyén szabadsága által. A cél, hogy az elidegenedés megszüntetésével az emberi viszonyok alaptípusává a szolidaritás váljék és így minden ember embernek érezhesse magát.⁵

Ez a forradalmi humanizmus Sartre fenomenológiai egzisztencializmusát egy olyan marxizmussal egyezteteti, amely elsősorban a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* felől értelmezi Marxot, valószínűleg nem kis részben Lukács György *Történelem és osztálytudatának* (1923) és Max Weber megértő szocio-

¹ SARTRE 1991, 37.

² Uo. 38.

³ SARTRE 1992, 45–133. (itt: 51.)

⁴ Uo. 81. és 84.

⁵ Uo. 86.

lógijának hatása alatt (filológiaiilag nem bizonyított, hogy valóban közvetlen hatásokról van szó). Marx ifjúkori írásának középpontjában a tárgyasulás és az elidegenülés áll, amelyek tartalma és egymáshoz való viszonya a marxizmus egyik fő vitatémája lett. Az elidegenülés felfogható nem csak a munkásnak termékétől, hanem önmagától való idegenné válásaként is.⁶ Hátterükben a nembeliség fontos alkotóelemének, a szabad önkiteljesítésnek a hiánya áll. Marxnál éppúgy, mint Sartre-nál, a szabad önmeghatározás adja az ember teljes értékű nembeli életét, ill. létének lényegét, ettől idegenít el a Hegel által *A szellem fenomenológiájában* tematizált szolgaság, az eszközlét. Fontos, hogy Marx itt az elidegenedést a munka mellett a mindennapi emberi viszonyokra is kiterjesztette,⁷ ez pedig lehetővé tette a nyugati marxisták számára nem csak az egyéntársadalom viszony gazdasági determinizmusként való felfogásának, hanem a munkacentrikus osztályelméletnek is a meghaladását, sőt Sartre számára a módszertani individualizmus marxizmussal való egyeztetését.

Sartre-ra hatással lehetett, hogy Lukács 1923-as könyvében még elveti (később önkritikára kényszerült) a természet engelsi dialektikáját, és a szemléletmód érvényét a társadalom megértésére korlátozza. A mű másik fontos motívuma lehetett Sartre számára a totalitás nézőpontjának hangsúlyozása a gazdasági magyarázat rovására.⁸ Az a gondolat, hogy a tényeket egy konkrét, változásban lévő totalitás kölcsönhatásban funkcionáló részeiként kell kezelnünk,⁹ *A kommunisták és a békében* majd az egyének és az osztály viszonyával kapcsolatban jelenik meg, és hangsúlyt kap *A dialektikus ész kritikáját* bevezető *A módszer kérdéseiben* is. A Marx által kidolgozatlanul hagyott osztályelmélet lukácsi értelmezése a proletariátus osztálytudatát jelöli meg a történelem megértését és alakítását lehetővé tevő egyedüli helyes nézőpontként (szemben a tőkés-

⁶ MARX 1977, 95–98.

⁷ Uo. 103.

⁸ LUKÁCS 1971, 246.

⁹ Vö. uo. 217–229.

sével).¹⁰ Lukácsnál ellentmondás figyelhető meg a történelmi szükségszerűség és az egyéni ágencia, azaz cselekvésiváltoztatási képesség és szabadság értékelésében.¹¹ Ez a probléma a történelem értelme kapcsán Sartre-nál is visszaköszön *A dialektikus ész kritikájának* második, kéziratban hagyott kötetének tanúsága szerint. A másik, Sartre által továbbgondolt kérdés az egyéni vagy kollektív ágenciáé, amely a párt szerepének megítélésére is kihat. Lukács szerint a munkásosztály tagjai egyénileg nem képesek felismerni saját osztályérdekeiket, ezért az egyén képtelen meghaladni helyzetét.¹² Így Lukácsnál az osztálytudathoz hasonlóan a történelmi cselekvés is csak kollektív lehet, Sartre viszont az emberi kapcsolatok és a csoport közvetítésével megpróbálja az egyéni értelemadás szabadságát beilleszteni a marxizmusba. Az elidegenedés és eldologiasodás Lukács általi tárgyalása pedig nyilvánvalóan elősegítette Sartre kísérletét a marxizmus és az egzisztencializmus összeegyeztetésére.

Az osztály és az osztályharc marxi fogalmaival kapcsolatban érdemes megemlítenünk Jon Elster interpretációját, amely Sartre-éhoz hasonlóan a módszertani individualizmust képviseli.¹³ Eltérő tudományos és filozófia eszköztárral ugyan, de Elster vállalkozását tekinthetjük a sartre-i törekvések folytatásának is, hiszen ugyanúgy az egyéni cselekvések szintjén kívánja megalapozni és kiegészíteni a marxi osztálykonceptiót. Kérdéses azonban, hogy az osztály hagyományos meghatározási kísérleteihez képest (Dahrendorf, Weber) Elster *Making Sense of Marx* (1985) című művében sikeresebben tudja-e kitölteni az űrt, amelyet Marx megfogalmazásai hagytak a fogalom tartalmával kapcsolatban. Elster definíciója szerint a társadalmi osztály az emberek olyan csoportja, amely tagjainak, ha a birtokukban lévő termelési feltételek optimális felhasználására törekcsenek, akkor azonos típusú tevékenységekbe kell be-

¹⁰ Uo. 301.

¹¹ Uo. 275.

¹² Uo. 279.

¹³ Ld. erről SZÁNTÓ 1997.

kapcsolódniuk. A kérdés – ahogyan Sartre-nál is – az, hogyan alakul ki az osztálytudat, valósul meg a közös cselekvés.

A kommunisták és a béke

Sartre 1952–53-ban írt cikksorozata a kommunisták elleni karhatalmi fellépés hatására (egy párizsi tüntetés után) kiáll a kommunista akciópolitika és a proletárforradalom mellett. A munkások nézőpontját – melyet ő a kommunistákéval azonosít – osztja tehát, kiindulópontja az eldologiasodás, mint a kiszákmányolás következménye a proletár identitására. A tüntetők, sztrájkolók legitimációját a harag adja, mert ember helyett tárgyként kezelik őket, miközben, mint minden ember, ennek ellenkezőjét igényelnék.¹⁴ Ez az interiorizált tárgylétperspektíva, az elnyomás tapasztalata az eredeti erőszak, amiből erőszakkal kitörni is igazságos.¹⁵ Ez a magyarázat ontológiailag illeszkedik a másik eltárgyasító tekintetéről *A lét és a semmiben* kifejtett koncepciójába, tulajdonképpen annak marxizált, társadalmi osztályokra vonatkoztatott változata.

Sartre a második cikkben tér rá az egyén és a tömeg, az osztály és a párt viszonyára. Abból a tényből, hogy a tömeg nem feltétlenül aktív az osztályharcban, azt a következtetést vonja le, hogy a párt megfelelő nevelő-irányító tevékenysége nélkül nincs meg a szükséges osztályöntudat. Tehát a közös körülmények, társadalmi helyzet legfeljebb szolidaritást szül, de osztályt nem – állapítja meg. Érvelése szerint csak az hiheti ennek az ellenkezőjét, aki a gazdasági tényezők mechanikus termékeiként tekint az emberekre (azonos okok, azonos okozatok), figyelmen kívül hagyva az emberek egyediségét.¹⁶ Sartre azonban itt még osztályban gondolkodik, a munkásosztály az ő számára Lukács *Történelem és osztálytudatát* idéző módon a

¹⁴ SARTRE 1964, 128.

¹⁵ Uo. 148–149.

¹⁶ Uo. 188–200.

történelem kollektív szubjektuma, amelynek harca, a közös cselekvés gyakorlata alkotja a történelem értelmét.¹⁷

A közösségi cselekvés lehetőségfeltételei azért fontosak, mert az autentikus szabadság kiteljesítésének fő társadalmi akadály a munkás számára, hogy elszigetelten él a tömegben, mechanikus kapcsolatban a többi munkással. (Ez az alapja a szerializáció koncepciójának *A dialektikus ész kritikájában*.) A munkásnak le kell küzdenie az atomizációt, hogy munkások tömegéből munkásosztállyá váljon, és megvalósíthassa az elidegenedés megszüntetésének közös tervét.

Azonban a tömeg erre magától nem képes, csak úgy, ha a párt az osztálytudatát táplálva szerves egységbe forrasztja. Az osztály jellemzői tehát a közös szituáció mellett a szolidaritás és a szervezett, közös cselekvés. Ez utóbbi nélkül csupán magányos és tehetetlen egyének a munkások.¹⁸ Sartre ekkori felfogása – leninizmust idéző – szerint még – ellentétben a majd a *Sztálin fantomjában* leírtakkal – a közös cselekvés szervezőjeként a párt testesíti meg a munkásosztály cselekvőképességét. Az ágencia kollektivitására vonatkozó tétel mellett viszont Sartre kitart a későbbiekben, bármennyire is az egyén, a szubjektum szerepét hangsúlyozza a hivatalos marxizmussal szemben. Abban a kérdésben, hogy mitől válnak a cselekvő egyének cselekvésközösséggé, Sartre már itt kialakítja *A dialektikus ész kritikájában* képviselt álláspontját. A válasz: az utánzás, ill. a háttérben már meglévő előzetes egység, amennyiben a Másikban, a szituációiban és a szükségleteimben a saját szituációmra és szükségleteimre ismerek.¹⁹ Sartre itt még az osztályfogalom keretein belül gondolkodik, ám az elidegenedésről és a cselekvésről, mint az ezt megszüntető osztályharcról mondottakat akkor is fenntartja majd, amikor az osztályról és a pártról megváltozik a felfogása. Sartre az osztály helyett azért kezd *A dialektikus ész kritikájában* a csoportra összpontosítani, mert felismeri, hogy a munkásosztály is sorozatok, fúziós

¹⁷ Uo. 188. és 192.

¹⁸ Uo. 208.

¹⁹ Uo. 352.

csoportok és intézmények keveréke, amelyben az elidegenedés továbbra is kísért. A párt pedig nem csak ennek megszüntetését mozdíthatja elő, hanem ellenkezőleg, oka és megerősítője is lehet az elidegenedésnek.

Sartre „megtérése” nem aratott osztatlan lelkesedést, ezt jelzi Claude Lefort kritikája, amely alkalmat adott Sartre-nak arra, hogy válaszában árnyalja elképzeléseit. A vádra, miszerint gondolkodását társadalmi atomizmus jellemzi, kifejti, hogy a „magány” és az „egység” számára egymást kiegészítő fogalmak, amelyekkel a társadalmi integráció mértéke jellemezhető.²⁰ Megismétli, hogy minden csoportot az aktivitás és az inercia változó aránya jellemez; előbbi egységesít, utóbbi a bomlást segíti elő. Fenntartja, hogy a párt közvetítő szerepére létfontosságú szüksége van az osztálynak, mert az segít áthidalni a munkások közti különbségeket; ezért a közös cselekvés feltétele az engedelmesség.²¹ Ami a legfontosabb, hogy Sartre itt teszi egyértelművé, hogy vég nélküli, körkörös folyamatról beszél az osztállyal kapcsolatban: létrejön, bomlik, újra létrejön, ezért természetes, hogy a csoport egy része (a párt) beavatkozzon a fennmaradás vagy az újbóli létrejövés érdekében.²² Sartre nem tekinti adottnak az egységes munkáosztályt, ahogyan semmilyen közösség sem tekinthető végérvényesnek; ezért őt a folyamat törvényszerűségei érdeklik.

Ennek történetiségével kapcsolatban tagadja az előrehaladó, kumulatív fejlődést, azt, hogy a munkáosztály magától okulna a múltból, és ez elég lenne céljai eléréséhez.²³ Az inercia ennél erősebb. Van azonban egy olyan tapasztalat, amely egységesítő erőként működhet: az elidegenedés tapasztalata, amelyben egybeesik egyéni és osztálytapasztalat, az eltárgyasító másikkal köszönhetően.

²⁰ SARTRE 1965a, 7.

²¹ Uo. 9.

²² Uo. 10.

²³ Uo. 18-19.

Sztálin fantomja

Az 1956-os magyar forradalom leverése után Sartre elfordul ugyan a kommunista párttól, ám a marxizmustól nem.²⁴ Megírja *Le Fantôme de Staline* [Sztálin fantomja] című elemzését, amelyben már központi szerepet kap az osztály helyett a csoport működésének, az egyén és a csoport összefüggéseinek a vizsgálata. Jellemző, hogy Sartre szemében a munkástanácsok működése a bizonyíték, hogy itt igenis forradalomról van szó, amelyben a munkásosztály cselekvőereje nyilvánult meg.²⁵ Ráadásul úgy, hogy a magyar proletariátus az elnyomó, őket nem képviselő, szükségleteit ki nem elégítő kommunista párttal szemben egységesül, ébred öntudatra és cselekszik.²⁶ „A rendszer ellentmondásai megerősítették bátorságát és osztályérzetét.”²⁷ Sartre számára a magyar forradalomban ez a fajta osztályöntudat és a közös cselekvés a fontos: a népi kezdeményezés, „a lenini spontaneitás”, ami azt bizonyítja, hogy alulról szerveződő törekvések is képviselhetnek forradalmi politikát. Magyarországon ez történt, amikor a szükségletek ellentmondásba kerültek a felülről meghirdetett tervvel. Ezt a fiatal Marx szellemében az elidegenedéssel kapcsolja össze.²⁸

Az elidegenedés tehát, amely a kapitalizmusban osztályrésze a proletariátusnak, a sztálini kommunizmusban is megjelenik. Nem csak azért, mert a bürokratizálódás felcserélhető tárgyakként kezeli az embereket, hanem mert a tervirányítás eltávolítja tőlük a döntéseket: alanyból eszközzé válnak, elidegenednek. A sztálinista Rákosi rendszere, mint 1956 előzménye, egyben alkalmat ad az általánosításra. Mert nem a „reakciós erők”, nem diverzánsok, nem felfegyverzett emigránsok, hanem nagyrészt maguk a munkások söpörték el az önkény-

²⁴ SARTRE 1965b, 249.

²⁵ Uo. 161.

²⁶ Uo. 181.

²⁷ Uo. 190.

²⁸ Uo. 188.

uralmat és szálltak szembe a szovjet hadsereggel. Ennek belső okai voltak: a kommunisták politikája, amely a rendőrállamban, az iparosításban, a téészesítésben, a nyomorban öltött testet.²⁹ Az egyik oldalon tehát a forradalmi munkásosztály áll, vele szemben pedig az azt már nem képviselő pártbürokrácia.

Az analízis ezek után szervezetszociológiai aspektust kap, a hierarchizált sztálini Szovjetunió bürokráciájának, valamint a személyi kultusz kapcsán az egyéniség és a csoportegység problémájának tárgyalásával. A tömegeknek bábként való irányítása (amely csak Sartre szerint csak a forradalom kezdeti szakaszában fogadható el) kapcsán a Max Weber-i racionalitáskritikát idézi meg: „Így a tömeg passzív tárgyként nem lesz tudatában a történelmi ellentmondásoknak, miközben a vezetők a »racionális kalkulus« alapján határoznak a fejlesztésekről, a munkanormákról és az életszínvonalról.”³⁰ Ez összecseng a proletariátus eldologiasodásáról értekező Lukács soraival „a kalkulálhatóságra beállított racionalizálás elvéről”.³¹ A proletariátus így nem alanya a történelemnek, a szocializmus építésének, csupán eszköze. A bürokrácián nyugvó rendszer tehát az elidegenedés forrása a munkás számára. Mert az nem kizárólag a munkából származhat, ahogyan azt Sartre korábban is kifejtette. A tervgazdálkodás során Sartre és a kommunisták szerint az elvont terv megteremti a bürokráciát, amelynek tagjai szintén elidegenednek, mivel legitimitásukat a Terv adja, annak eszközeiként tekintenek magukra, a tömeg igényeire viszont csak mint akadályra. A kettő közti közvetítés – az egység megteremtése érdekében – a párt funkciója, ennek eszközei pedig a mítoszteremtés, a propaganda.³² Ennek fontos eleme a személyi kultusz, mint az egység megtestesítője. Az egységről szólva Sartre *A dialektikus ész kritikáját* előlegező módon fejti ki, hogy mindenki gyanúsítható azzal, hogy nem olvad bele teljesen az egységbe, és így az egyéni különbségek szétzilálják a csoport-

²⁹ Uo. 158–159.

³⁰ Uo. 224.

³¹ LUKÁCS 1971, 326–327.

³² SARTRE 1965b, 225–226.

tot. (Itt már nem tömegről, osztályról, hanem csoportról van szó.) Ezért kell egy személy, akiben a csoport önnön egységét ünnepelheti.³³ Sartre szerint a társadalom alapját a kölcsönös bizalomnak kellene adnia, ám ezt „*az abszolút Egység barbár bálvány*”³⁴ lehetetlenné teszi. Ez elvezet oda, hogy az emberek többé nem is hisznek benne, a közösség nem ismer magára és nem bízik többé a vezérben.

A dialektikus ész kritikája

Sartre 1957-ben fejt ki saját dialektikáját és így viszonyát a marxizmushoz, a *Temps Modernes*-ben közölt cikkeiben. Ezeket egyesítette *A módszer kérdései* címen *A dialektikus ész kritikája* bevezetőjeként. Sartre célja egy olyan egzisztencialista marxizmus, amely az egyén, a szubjektivitás nézőpontját nem rendeli alá egyoldalúan a társadalomról és a történelemről alkotott hipotéziseinek. Sartre nem említi ugyan név szerint Max Weber, de az ő megértő szociológiája is arra törekszik, hogy a kauzális magyarázat *mellett* a szubjektum belső mozgatórugói felől is érthetővé tegye a cselekvést. Sartre ugyan elfogadja, hogy a történelem motorját a gazdasági ellentmondások adják, de nagyobb hangsúlyt kíván fektetni arra, hogy az emberek maguk alkotják történelmüket. Vagyis olyan történelmi materializmusban gondolkodik, amely lemond a szükségszerűségről, mint magyarázó elvről. Ez úgy lehetséges, ha a történelmet mozgó és dialektikus totalizációnak fogjuk fel, nem tételezünk egy külső-objektív nézőpontot implikáló lezárt totalitást.

Sartre leszögezi, hogy a történelmi események nem vezethetők vissza közvetlenül a termelési viszonyokra: „*a konkrét emberek közvetítő közegével, mediációjával kell számolnunk*”, beleértve ebbe környezetükből, az ideológiából és a politikából

³³ Uo. 229. és 231.

³⁴ Uo. 257.

őket érő hatásokat.³⁵ Ezek tanulmányozása csak a szociológia és a pszichoanalízis eszközeinek bevonásával lehetséges. Ez alapján kidolgozható az egyén és a társadalom közötti közvetítések hierarchiája, kezdve a személyiség kialakulásától a családi környezetben. Ezután lehet az emberi viszonyokat vizsgálni, a különböző (munkahelyi, lakóhelyi) csoportokhoz tartozást. Ez a strukturalista-funkcionalista módszer genetikussá tétele. Így feltérképezhető az egyént körülvevő társadalmi mező, és csak ebből lehet eljutni az osztályhoz. Mint látjuk, Sartre nem vetette el az osztály fogalmát, inkább azt mondhatjuk, hogy annak konkrét társadalmi lehetőségfeltételeit az egyén és a csoport szintjén vizsgálta, az osztályt a párttal együtt pedig a politika és az ideológia szférájában helyezte el. Ezt mutatja az 1966-ban írt *Flaubert osztálytudata* is, amelyben azt elemzi Flaubert egyedi tapasztalatai alapján, hogyan képes egy olyan külső nézőpontra szert tenni az ember, amely létét osztálylétként fedi fel.

Az osztályharc sartre-i felfogása azért is sajátos, mert számára a történelem nem előre megírt történet, hanem folyamat: az értelmezéstől függő alakítás folyamata. Az egyéni értelemadások és az ezekre épített tervek jelentik a praxist, de a lehetőségek mezejét mindig meghatározza a társadalmi és történelmi szituáció valósága. Ezek kölcsönhatásában próbálja mindenki meghaladni az adott szituációt, és ebből talán kialakítható közös projektum az emberek tudatosodásával, de előzetesen nem feltételezhetünk ilyet, ellentétben az osztályharc hagyományos elméletével. Sartre leszögezi, hogy csak ez a koncepció teszi lehetővé az ember alkotóképességét, a cselekvés által az adott meghaladását, vagyis a történelmet.

A dialektikus ész kritikájában, amelynek csak első kötete jelent meg (*Théorie des ensembles pratiques*), a személyközi viszonyok egyik alapja továbbra is *A lét és a semmi* harmadikja (ill. a tekintete) által létrehozott mi-tárgy, ám itt már összekapcsolva a munkával.³⁶ Ez a tekintet ugyan eltárgyasít, de a munka ré-

³⁵ SARTRE 1976, 137.

³⁶ SARTRE 1960, 182-183.

vén egy szomszédos terv végrehajtójaként vagyok elismerve, és ez a viszony kölcsönös. Konfliktust, versengést, ahogyan szövetkezést, társadalmiasulást is a ritkaság okoz. Vagyis az emberi viszonyok önmagukban ugyan eltárgyasítóak, de csak a ritkaság következtében lesznek ezek eldologiasítóak, elidegenítőek. Ám azok mélyén is ott van a másik emberként, tehát mint praxis szabadságként való kölcsönös elismerése: a kölcsönös elismerés ellentétes ugyan az eldologiasodással és az elidegenedéssel, de ez nem jelenti azt, hogy kizárnák egymást. A harmadik által létrehozott csoport azonban nem egység (csak mi-objektum), ugyanakkor a közös munka biztosíthatja ezt, amelynek közös célja fölérendelődik az egyéni tervek különbségének. Itt már megjelenik a társadalmi csoport, mint az a mi-szobjektum, amely *A lét és a semmi* horizontján még csak derengett.

Az emberi gyakorlat, mivel materiális, szükségszerűen elidegenedett. Ennek oka az embernek a kívül-a-dologban, a gyakorlati-tehetetlen anyagban léte. Ez a társadalmi lét alapszövege: ez határozza meg az egyéni és a közösségi gyakorlat inerciastruktúráját. Ez azonban, ahogyan Sartre folyamatosan hangsúlyozza, hat ugyan a gyakorlatra, de nem szünteti meg annak szabadságát. Ez az elidegenedés nem azonos a marxi fogalommal, nem a kizsákmányolásból ered. Sartre maga is reflektál erre, ám leszögezi, hogy csak részben tér vissza Hegelhez az objektiváció és az elidegenedés azonosításakor, mivel ő ezt materialista módon képzei el.³⁷ (Ez persze nem csilapította a marxista kritikák hevességét.)

Sartre az osztály-létet is olyan inerciaként írja le, amely a szabadságba szűrődik bele.³⁸ Ez azt jelenti, hogy az egyéni és a kollektív gyakorlatot is meghatározza ilyen értelemben, de azok szabadságuk révén mégis meghaladhatják ezt a kollektívát a csoportlét irányába. Mert a társadalmi lét dialektikájának két mozzanata a szervetlen csoportosulásban megjelenő tehetetlenség és elidegenedés, valamint a csoport közösségében

³⁷ Uo. 285.

³⁸ Uo. 293.

megvalósuló közös, szabad cselekvés egysége. Sokaság és egység, nem-azonosság és azonosság, passzivitás és aktivitás, meghatározottság és szabadság, elidegenedés és kölcsönös elismerés alkotják a két mozzanatot, amelynek dialektikájával leírható a társadalmi élet. A csoport mindig a kollektíva alapján jön létre és teljesen soha nem számolhatja fel azt. A különbség, hogy a csoportot a közös vállalkozás határozza meg, amely folyamatos integrációként a tiszta praxist próbálja megvalósítani, elnyomva magában az inerciát; míg a kollektívát léte anyagiséga határozza meg, amely a gyakorlati-tehetetlen mezejéhez köti. Ebben az egyének sokasága csak külsődlegesen, passzívan egyesül, mindenki idegen marad a másik számára.³⁹ Ennek a sorozatiságnak a példája a buszra várók csoportosulása, amely a csoportos magány állapota, a látszólagos egységet egy külső tárgyhoz való viszony, a közös érdek biztosítja. Mindenki mindenki számára egy másik, felcserélhető, ráadásul a ritkaság miatt vetélytárs (a példában az ülőhelyek megszerzésében): ez egyfajta rossz kölcsönösség. Az azonosság itt egy közös másság, ami elidegenítő: „*Mindenki annyiban ugyanaz, mint a többiek (akik mások), amennyiben más, mint ön maga.*”⁴⁰ Sartre további példái a tömeg létmódjaként is ezt a sorozatiságot mutatják fel: a rádió hallgatói indirekt módon ugyanígy kapcsolódnak kollektívává, de itt még annyira sincs meg a közös praxis lehetősége, mint a sorban állók esetében.

A csoport a sorozatiság, a tehetetlenség tagadásaként jön létre, annak megszüntetett megőrzéseként. Kérdés, hogy hogyan válik lehetővé a közös gyakorlat, mint meghaladás: mi az alapja a történelmi ágenciának? Sartre az egyén és a közösség viszonyát a bináris paradigmából kilépve, a harmadik fogalma segítségével próbálja magyarázni: ez olyan mi-szobjektumot alapoz meg, amely tartósabb, mint egy dolog által konstituált munkacsoport.. Az átmenet a fúzióban lévő csoport irányába a külső ellenség hatására következik be: „*a külső tagadásokat*

³⁹ Uo. 307–308.

⁴⁰ Uo. 311.

reinteriorizálva önmagát tagadó sorozat” a fúziós csoport.⁴¹ Ez azután arra törekszik, hogy egységes közös gyakorlata fennmaradjon, ezt szolgálják a funkciók, az eskü, a terror, az intézményesülés – amelyek végül a céllal ellentétes, elidegenítő hatásuknál fogva visszacsempészik a tagadott tehetetlenséget a csoportba. A folyamat körkörösége világos, ám az elidegenedés közösségi meghaladásának mozzanata nem tisztázott: Sartre szemmel láthatóan ingadozik, amikor kijelenti, hogy az esetek *többségében* a szabad szerveződés egy már meglévő külső vagy belső csoporttól ered. Sartre azt hozza fel példaként, hogy a pánikszerű menekülésben résztvevő számára ez aktív totalitásként jelenik meg: az inert cselekvés olyan közös cselekvéssé válik, amelyben *„saját menekülése ténylegesen megvalósítja őbenne mindenki gyakorlati egységét”*.⁴² A csoportban mindenki harmadik, így senki sem másik: ez a közvetített kölcsönösség, amelyben mindenki egymásért és a csoportért cselekszik szabadon. Ez már nem passzív, külsőleges közvetítés, mint a munka esetében, hanem benső elkötelezettség. *„A fúziós csoportban a harmadik az én bensővé tett objektivitásom. Ezt nem másikként ragadom meg benne, hanem mint enyémet.”*⁴³ Az egyéni szabadság a csoport szabad gyakorlatában közös szabadsággá alakul át.

Sartre Max Weber megértő szociológiája alapján közelíti meg a társadalmi viselkedést. Ennek fontos eleme, hogy a cselekvésből indul ki, ami nem csak célracionális, hanem szubjektív értelemmel bíró magatartást is jelent. Ez az egyéni szándékok és elvárások alapján történő értelmezés kiegészíti a csak a célracionális cselekvést vizsgáló gazdasági-társadalmi értelmezést. A megértő szociológia elsődleges tárgya a közösségi cselekvés, ahol az emberi cselekvés szubjektív értelme szerint más emberek viselkedésére vonatkozik. Ebben középpontiak az egyéni elvárások, ami egybevág a cselekvés jövő felőli értelmezésével Sartre-nál. A közösségi cselekvés akkor társa-

⁴¹ Uo. 391.

⁴² Uo. 401.

⁴³ Uo. 406.

dalmi Webernél, ha igazodik a fennálló rend várakozásaihoz. Sartre-nál ez a csoport regulatív gyakorlatának rendjében, rendelkezésiben ölt testet. Az egyéni és közösségi cselekvés viszonyával, a társulással kapcsolatos weberi ideáltípus a valamilyen célra létrehozott egyesület, mint társadalmi cselekvés. Ez megfelel a csoport sartre-i entitásának. Ebben az egységet kényszerítő apparátus biztosítja, ez köszön vissza Sartre-nál a gyanú, az eskü, a terror tárgyalásánál. A fúziós csoport intézményesülésének mechanizmusáról is szólt már Weber: *„A történelemben gyakran találkozunk az alkalmi társulástól induló és a tartósan fennálló képződményig vezető fokozatos fejlődéssel.”*⁴⁴ Weber megállapítja azt is, hogy az utánzás még nem közösségi cselekvés, csak tömeges egyforma cselekvés. Csak az egyetértésen alapuló cselekvés közösségi, de ez sem szolidaritás még. A közösségi cselekvés egyik formája az uralomért folytatott harc, amelyet az intézmény is megvalósít, és még sorolhatnánk a főfogalmakat, amelyeket Sartre Webertől vesz át, és amelyek pontos meghatározását ezek után Sartre magától értetődőnek tekinti. Ez a leíró keret azonban nála normatív, mondhatni osztályharcos előfeltevéseket olvaszt magába, ebből adódik a mű feszültsége. Sartre sajátos társadalomelméletében tehát nem annyira az egzisztencializmus és a marxizmus összeegyeztethetlenségéről van szó (amely kritikusaik közös alaptétele), hanem a társadalomelméleti leírás és az elidegenedéstől mentes társadalom eszménye közötti tisztázatlan viszonyról. Sartre nem rendeli alá egyértelműen a leírást a normaadásnak, de a koncepció egészét tekintve nem is mond le az utóbbiról.

Összegzés

Mint láttuk, Sartre értelmezésében az osztályharc inkább erkölcsi követelmény, mintsem történelmi szükségszerűség. A cél megszüntetni az elidegenedést, amely ugyan szükségszerű

⁴⁴ WEBER 2004.

adottsága az emberi gyakorlatnak, ám a közös cselekvés ezt az inerciát átmenetileg felszámolhatja. Ennek feltétele a közös terv, amelyben egyesülnek az egyéni értelemadások. Történelmi távlatban ez a kölcsönös elismerés, a szolidaritás általános emberi viszonyra tételére, ezen keresztül a szabad önkitaljesítésre irányul.

Az elidegenedés csak részben köthető a munkához, hiszen a mindennapi emberi viszonyokat is jellemzi. Az egyének elszigeteltsége, sorozati léte nem független a másikkal való viszonytól, a másik eltárgyasító tekintetétől. Ennek felszámolása a csoport közösségében való egységesülés által lehetséges, amelynek feltétele elsősorban az elidegenedés közös tapasztalata. A kérdés az, hogyan jöhet létre a közös cselekvés, milyen szerepe van ebben az egyéni szabadságnak és a spontaneitásnak. Társadalomelméletében Sartre az anyagi-társadalmi feltételek és az egyén szubjektivitása közötti viszonyt dialektikusan értelmezve kísérelte meg az osztályharc és az egyéni szabadság összehangolását. Ezáltal a marxizmust annak normatív-erkölcsi dimenzióját megtartva szabadította meg a történelmi szükségszerűségbe vetett hittől, amely nem csak elméletileg igazolhatatlan, hanem elnyomó társadalmi-politikai gyakorlatok legitimációjául is szolgált.

Felhasznált irodalom

LUKÁCS 1971 = Lukács György: Történelem és osztálytudat. Budapest, Magvető, 1971.

MARX 1977 = Marx, Karl: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest, Kossuth, 1977.

SARTRE 1960 = Sartre, Jean-Paul: Critique de la raison dialectique I. Paris, Gallimard, 1960.

SARTRE 1964 = Sartre, Jean-Paul: Les communistes et la paix. In: Uő: Situations VI. Paris, Gallimard, 1964. 80–384.

SARTRE 1965a = Sartre, Jean-Paul: Réponse à Claude Lefort. In: Uő.: Situations VII. Paris, Gallimard, 1965. 7–93.

- SARTRE 1965b = Sartre, Jean-Paul: Le Fantôme de Staline. In: Uő.: Situations VII. Paris, Gallimard, 1965. 144–306.
- SARTRE 1976 = Sartre, Jean-Paul: A módszer kérdései. In: Uő.: Módszer, történelem, egyén. Budapest, Gondolat, 1976. 95–282.
- SARTRE 1991 = Sartre, Jean-Paul: Exisztencializmus. Ford. Csatlós János. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1991. Reprint, eredeti: Studio, 1947.
- SARTRE 1992 = Sartre, Jean-Paul: Materializmus és forradalom. Ford.: Albert Sándor. In: Uő.: A szabadságról. Kossuth, Budapest, 1992.
- SZÁNTÓ 1997 = Szántó Zoltán: Osztály, osztálytudat és kollektív cselekvés. Hogyan értelmezi és bírálja Jon Elster Marx osztályelméletét? *Szociológiai Szemle* 1997/1
www.socio.mta.hu/mszt/19971/szanto.htm (2010. 01. 26.)
- WEBER 2004 = Weber, Max: A megértő szociológia néhány kategóriájáról. In: Erdélyi Ágnes: A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. (Függelék) Neumann Kht., Budapest, 2004.
www.mek.niif.hu/05000/05014/html/erdelyia0005.html
 (2009. 09. 15.)

BENE KRISZTIÁN

A WAFFEN-SS FRANCIA ÖNKÉNTESEI AZ 1944-ES GALÍCIAI HARCOKBAN

A francia SS-alakulat felállítása

1943. július 22-én jelent meg Franciaországban az a – Pierre Laval kormányfő által aláírt – rendelet, mely lehetővé tette, hogy franciák is jelentkezzenek a *Waffen-SS*-be, és annak kötelekében harcoljanak a bolsevizmus ellen.¹ Az új rendelet ezen felül az önkéntesek számára garantálta ugyanazokat a juttatásokat, melyeket az *LVF*² kötelékében harcoló többi francia állampolgár számára már korábban biztosítottak. Ezzel az intézkedéssel a francia kormány nyílt támogatást nyújtott azok számára, akik a németek oldalán kívántak harcolni, még ha nem is folytatott nyílt propagandát az egységhez való csatlakozás érdekében. A későbbiek folyamán ezeket a garanciákat kiterjesztették a német fegyveres erőkben harcoló minden franciára.³

A német döntés valójában már jóval korábban, 1942 decemberében megszületett.⁴ Ezt bizonyítja az is, hogy az első toborzóirodát már a rendelet megjelenése előtt egy hónappal megnyitották Párizsban, a valódi toborzás pedig 1944 tavaszán megkezdődött, mint arról a *Waffen-SS* egyik március 3-i körlevele tanúskodik. Ebből kifolyólag számos önkéntes már a francia kormányzati döntést hónapokkal megelőzően jelentke-

¹ BAMA N 756/201 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade 8.

² *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* (Francia önkéntesek légiója a bolsevizmus ellen): 1941–44 között létező francia önkéntes alakulat, melynek tagjai a német hadsereg kötelékében a keleti fronton harcoltak.

³ AN F 7 14956.

⁴ BAMA N 756/201 Himmler 1942. december 12-i levele Hitlernek.

zett a német fegyveres szervezet soraiba.⁵ A francia kormány jóváhagyásának mégis volt jelentősége, mivel az információ így jóval szélesebb közönséghez jutott el, valamint a hallgatólagos kormányzati támogatás további ösztönzést jelentett a csatlakozni vágyók számára. Ennek következtében az önkéntesek száma jelentősen nagyobb lett, mintha a német hatóságok csupán a saját szakállukra, mindenfajta francia kormányzati támogatás nélkül végezték volna a toborzást.⁶

A toborzást a német hatóságok nem csupán Franciaországban végezték, hanem a Németországban dolgozó francia állampolgárságú munkások, ill. a német fegyveres erők kötelékében már korábban szolgálatot vállalt francia katonák körében is. Az önkéntesek első nagyobb csoportja ez utóbbiak közül került ki. Sokan otthagyták korábbi egységüket, hogy csatlakozhassanak a nagy presztízzsel rendelkező alakulathoz, ahol saját honfitársaik társaságában szolgálhattak.⁷ Jelentős különbséget jelentett a korábbi katonai toborzásokhoz képest, hogy ez esetben a hadifoglyok is jelentkezhetek az új alakulatba, ami jelentősen megnövelte a potenciális önkéntesek számát, hiszen kétféle francia volt német hadifogolytáborokban.⁸

A toborzókampány váratlan sikerrel járt a franciák körében. Annak ellenére, hogy a hadihelyzet egyértelműen kedvezőtlené vált a németek részére, néhány hónap alatt több ezer fő jelentkezett a Franciaország és Németország 34 pontján felállított toborzóirodáknak. A jelentkezők döntő többsége fiatal munkás és diák volt, akikre nagy hatást gyakorolt a motorizált elitalakulathoz való csatlakozás lehetősége.⁹ Az újoncok átlagéletkora 18 év volt. A presztízs jelentette vonzerő mellett a másik hajtóerőt a francia belpolitikai helyzettől való menekülés jelentette a fiatalok számára. A többéves megszállás miatti tetlen várakozás után cselekvésvágy munkált bennük, de ezt

⁵ BAYLE 2008, 60.

⁶ LAMBERT-MAREC 1994, 101–102.

⁷ LEFEVRE 2008c, 19.

⁸ MALARDIER 2007, 60.

⁹ AN F 7 15304.

nem a polgárháborús viszonyokat idéző belső küzdelmekben kívánták kiélni, hanem valamelyik harcmezőn. Mivel a szövetséges haderőhöz való csatlakozás a többség számára kivitelezhetetlen volt, ezért a fegyveres SS-hez csatlakoztak.¹⁰ Bár ez mai szemmel furcsának tűnik, de számukra a cselekvés – és a harc lehetősége – többet nyomott a latban, mint az, hogy melyik táborhoz csatlakoznak. Ráadásul a német fegyveres erők nagyobb része a kommunista Szovjetunió ellen harcolt, melyet a franciák többsége is saját gazdasági és politikai rendszere természetes ellenségének tartott.

Külön csoportot alkottak a Milícia (*Milice française*) tagjai, akik vezetőjük, Joseph Darnand és a német hatóságok által kötött megállapodás keretében csatlakoztak a német szervezethez. A lassan polgárháborús szintre jutó belső összecsapások miatt a francia szervezetnek fegyverekre volt szüksége, melyeket a németektől remélt megkapni. A fegyverszállítások feltételül a németek azonban önkénteseket kértek a fegyveres SS kötelékében felállítandó francia alakulat részére. Darnand, aki formálisan maga is csatlakozott az SS-hez, a Milícia sorában szolgálatot vállalt hivatásos tiszteket és altiszteket (akik ekkor fegyverszüneti szabadságon voltak) utasított az új alakulatba való belépésre, akik fontos szerepet játszottak később az egységben.¹¹ A milicisták csatlakozásának volt egy másik valószínűsíthető oka is: Darnand remélte, hogy hasonlóan nagy befolyást tud gyakorolni majd a fegyveres alakulat tagjaira, mint Jacques Doriot, a *Parti Populaire Français*¹² vezetője tette ezt az *LVF*-ben. A jól képzett, harcedzett csapatok pedig komoly ütőkártyát jelentettek volna a későbbi belpolitikai csatározásokban a Milícia számára.¹³

¹⁰ DELONCLE 2004, 77.

¹¹ IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1941–1945. 6.

¹² Francia Néppárt: szélsőjobboldali párt, mely antiszemita, antikommunista elveket vallott, és céljai elérése érdekében felvállalta a német megszállókkal való teljes kollaborációt is.

¹³ LANDEMER 1971, 39–40.

A jelentkezőknek eleget kellett tenniük a jelentkezési feltételeknek (17–40 év közötti életkor, legalább 1,65 méteres magasság,¹⁴ büntetlen előélet, francia árja (sic) származás),¹⁵ valamint Párizsban egy felülvizsgálati tanács előtt át kellett esniük egy nagyon szigorú orvosi vizsgálaton is.¹⁶ Akik megfeleltek az orvosi vizsgálaton,¹⁷ azonnal megkapták a vércsoportjukat jelző tetoválást a bal kar belső felére, amely sokuk életét megmentette a harctéren, mivel megkönnyítette a gyors és szakszerű orvosi ellátást. Ugyanakkor a háború után ez a tetoválás olyan ismertetőjelként szolgált, amely lehetetlenné tette az önkéntesek számára, hogy eltitkolják múltjukat, így számos súlyos börtönbüntetés okozója is volt.¹⁸

A kiképzés

A kiképzés helyszíne 1943 nyara és 1944 ősze között az elzászi Cernay-ben (németül Sennheim) található Sankt Andreas-i kiképzőtábor volt. A legelső önkéntesek – akik már korábban is a német fegyveres erők kötelékében teljesítettek szolgálatot – már nyár eleje óta a táborban tartózkodtak, ők alkották az 1. kiképzőszázadot. A franciaországi újoncok első csoportja 1943 augusztusának közepén érkezett meg a táborba, őket pedig több különítmény követte a következő egy év folyamán.¹⁹

A táborban folyó kiképzés eleinte egyfajta sporttábor benyomását keltette az önkéntesekben, mivel teljes mértékben a sporttevékenységeken keresztül történő fizikai erőnlétfelzésre helyezték a hangsúlyt. Az újoncokat állandó fizikai

¹⁴ Ez utóbbi korlátozást először 1,62, majd 1,6 méterre szállították le. Lásd LEFEVRE 2008c, 22.

¹⁵ Vagyis a jelentkező nem lehetett zsidó származású.

¹⁶ AN F 7 15304.

¹⁷ Az első hónapok során jelentkező 2 000 önkéntesből mindössze 960-at találtak szolgálatra alkalmasnak. BAMA N 756/201. Die Kameradschaft: Die Europäischen Freiwilligen 3.

¹⁸ AUVRAY 1999, 46; ill. SÉONNET 2007, 9–10.

¹⁹ COSTABRAVA 2007, 51.

igénybevételnek tették ki, melyben a futás, távolugrás, úszás ugyanúgy szerepelt, mint a toronyugrás.²⁰ A kiképzés első hónapjaiban a katonai ismeretek szóba sem kerültek, ellenben azokat, akik nem feleltek meg az úgynevezett „*olimpiai játékokon*”, kiszűrték az alakulatból és hazaküldték. Mindeközben az ellátás nagyon gyenge volt, ami azt eredményezte, hogy az önkéntesek átlagos testsúlya csupán 60 kilogramm körül mozgott, ugyanakkor korábban elképzelhetetlen állóképességre tettek szert.²¹

A katonák ezzel párhuzamosan intenzív ideológiai oktatásban részesültek, melynek során megismertették őket a nemzetiszocializmus eszméivel és a fegyveres SS hitvallásával. A többségében fiatalokból álló önkéntesek körében a kemény fegyvellemmel párosuló oktatás pozitív fogadtatásra talált. A fegyelem annyira szigorú volt, hogy a franciák a kiképzés folyamán gyakorlatilag meg sem szólalhattak franciául, a kiképzés teljes egészében németül zajlott, még a menetdalok is németek voltak.²² Ebben valószínűleg szerepet játszott az is, hogy az 1940-es fegyverszünet után Franciaországra a kiűtkeresés, a bizonytalanság és a megalázottság volt jellemző, amihez képest a szilárd jövőkép és a dicsőség ígérete jóval nagyobb vonzerőt jelentett a tízes éveik végén, húszas éveik elején járó fiataloknak.²³

A szelekció annyira jelentős volt, hogy szeptember végére a több mint 1 500 főnyi beérkező újoncból csupán 800 fő maradt a táborban. Az év végére ez a szám elérte az 1 000 főt, majd – annak ellenére, hogy nagy számban jelentkeztek németországi munkások és hadifoglyok²⁴ – az állandó lemorzsolódás miatt ekörül stabilizálódott.²⁵ Megállapítható, hogy a német kiképzők valóban ütőképes alakulat létrehozásán dolgoztak, nem csupán feláldozható ágyútöltelékeket akartak a

²⁰ AN F 60 1688. A *Waffen*-SS francia önkénteseinek kiképzőtábor. 1.

²¹ BAYLE 2008, 67.

²² DELONCLE 2004, 80.

²³ LEFEVRE 2008c, 23.

²⁴ BAMA RS 3-33/3 89.

²⁵ MABIRE 1996, 15-16.

veszteségek pótlására. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy az alakulat kiképzése majdnem egy évig tartott és rendkívül alapos volt. Ugyanakkor ez az alacsony létszám nem tette lehetővé, hogy a korábbi terveknek megfelelően egy hadosztályt állítsanak fel a francia önkéntesekből, ezért az alakulat az SS francia önkéntes gránátos ezrede (*Französische SS-Freiwilligen Grenadier-Regiment*) nevet kapta.²⁶

A további kiképzésen való részvételre alkalmasnak talált újoncoknak katonai esküt kellett tenniük. Az első század 1943. szeptember 13-án tette le az esküt, a többiek pedig az ősz és a tél folyamán, ahogy a növekvő létszám lehetővé tette az új kiképzőszázadok felállítását. Az eskü szövege a következő volt: „Isten színe előtt teljes engedelmisséget fogadok Adolf Hitlernek, a német hadsereg főparancsnokának, valamint az általa kinevezett feletteseimnek. Esküszöm, hogy bátor és hűséges katonaként készen állok akár életemet is feláldozni azért, hogy eskümet betartsam.”²⁷

1944. október 11-én különleges újoncok érkeztek a kiképzőtáborba: a Joseph Darnand által kötött megállapodás értelmében jelentkezett milicisták. A több mint 200 fő között tucatnyi hivatásos tiszt és altiszt is volt, akik nem titkoltan arra számítottak, hogy vezető posztokat fognak betölteni az egységben belül. Várakozásaikban azonban két ok miatt is csalódnuk kellett. Egyrészt a német kiképzők minden, politikai agitációt folytató önkéntest eltávolítottak az alakulatból. Másrészt az SS kiképzési logikája szerint minden önkéntes egyenlő rangban volt, és a kiképzés során kellett bebizonyítania, hogy méltó a magasabb rangra.²⁸

Ennek a felfogásnak a keretében a korábban tiszt vagy altiszt rangot betöltött személyeket, ill. a kiképzés folyamán ígéretesnek tűnő újoncokat beiskolázták a Posen-Treskau-ban található altisztképző, valamint a Bad Tölzben lévő tisztképző iskolákba. Ebből kifolyólag mind az egység tisztjei, mind a

²⁶ BAMA N 756/201 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade 10.; LAMBERT-MAREC 1994, 106.

²⁷ AN F 7 15304.

²⁸ Uo.

legénységi állomány nagyon kemény és a kor színvonalán álló kiképzésben részesült, de mindezt párhuzamosan, egymástól elszigetelve, három különböző helyszínen kapták meg. A tisztek és az altisztek 1944 januárjától 3 hónapos kiképzésben részesültek, melynek végén a vizsgákon elért eredményeik (nem pedig korábbi rangjuk alapján) kapták meg új rangjukat és beosztásukat. A tanfolyamok végén az egység 26 tiszttel és 50 altiszttel gazdagodott.²⁹ Egyes információk szerint az új SS-alakulat tisztikarában az *LVF* egyes veteránjai is jelen voltak, akik harctéri teljesítményük alapján lehetőséget kaptak a tisztképző tanfolyam elvégzésére. Ez a keleti fronton komoly tapasztalatokat szerzett francia önkéntesek számára előléptetést hozott, az új egység számára pedig jól képzett és harcedzett tiszteket biztosított.³⁰

1944 elejére hat 200 fős kiképzőszázad került felállításra a cernay-i táborban, amelyek számára a fizikai és ideológiai felkészítés után megkezdődött a katonai kiképzés. Ennek során az újoncok megismerkedtek a *Waffen*-SS teljes fegyverarzenáljával, valamint a német hadseregben használt legmodernebb harcjelölésekkel.³¹ Az alaki gyakorlatok szinte teljes egészében hiányoztak a programból, mivel a harci ismeretek átadására helyezték a hangsúlyt. Ez utóbbiakat annyira fontosnak tartották, hogy a kiképzés során éleslőszerszerrel folytak a gyakorlatok, melynek eredményeként számos sebesülés, sőt több haláleset is történt az alakulat soraiban.³²

Mivel a német katonai vezetés fejében élénken éltek az első világháborús tapasztalatok a francia tüzérség erejéről, ezért az a döntés született, hogy a kiképzés alatt álló francia alakulatot tüzérségi egységgé kell felfejleszteni. Ebből kifolyólag a frissen végzett altiszteket 1944. március 1-jén átvezényelték a Cseh-Morva Protektorátus területén található Beneschau-ban található tüzérségi kiképzőiskolába, ahol orosz zsákmányanyag

²⁹ MABIRE 1996, 15–16.

³⁰ DUPONT 2002, 206.

³¹ AN F 7 15304. La SS t'appelle.

³² SAINT-LOUP 1965, 9–12.

segítségével azonnal meg is kezdődött tüzérségi kiképzésük.³³ Ennek megfelelően az egység neve újból megváltozott, ezúttal az SS 500. francia önkéntes gépesített nehézüzérezredének (*schweres SS-Freiwillige-Artillerie-Regiment.(mot.) 500 (franz.)*) nevezték el. A döntéshozók azonban nem számoltak a franciákkal, akiknek egyáltalán nem állt szándékukban tüzéerként szolgálni. A tiltakozás annyira heves és egyöntetű volt, hogy végül a tervet március közepén visszavonták.³⁴

1944. április 1-jén az összes önkéntest a Prágától nem messze található Networschitzba irányították, hogy itt álljon fel a most már harci bevetésre alkalmas alakulat, amelyet a tavasz folyamán kereszteltek el az SS francia önkéntes rohamdandárának (*Französische SS-Freiwilligen-Sturmbrigade*).³⁵ Nevétől eltérően (rohamdandár) az alakulatnak egy motorizált gyalogsági ezredet kellett létrehoznia, azonban 1944 tavaszán ebből még csak az I. zászlóalj állt fel. A rohamdandár élén Gamory-Dubourdeau *Sturmabführer* (őrnagy) állt, az I. zászlóalj vezetője pedig Pierre Cance *Hauptsturmführer* (százados) volt. A zászlóalj elméletileg egy parancsnoki századból, 3 lövészs századból, egy nehézfegyveres századból és egy légelhárító századból állt. Ez utóbbi alegységet azonban április 28-tól Münchenbe vezényelték kiképzésre, ahol ennek lezárulta után részt vett a város légvédelmében is, ezért csak 1944 nyarának végén csatlakozott újra anyaegységéhez.³⁶

1944 májusában új önkéntesek érkeztek Networschitzba, akiket a parancsnokság a II. zászlóalj felállításához kívánt felhasználni, ezért az I. zászlóaljat áthelyezték a néhány kilométerrel távolabb található Neweklauba. Mivel ekkor tértek vissza az alakulathoz a tiszti és altiszti kurzusokon végzett önkéntesek, a kiképzés tovább folytatódott, ezúttal azért, hogy a zászlóalj összezsírozódjon. A frissen végzett francia tisztek megérkezése ellenére a kiképzés irányításáért egy német tisztt,

³³ BAMA RS 3-33/3 89.

³⁴ COSTABRAVA 2007, 74.

³⁵ AN F 60 1688. Aujourd'hui, 1945. május 2.; DELONCLE 2004, 86.

³⁶ BAYLE 2008, 96.

Kostenbader százados felelt. Noha sokan már közel egy éve vettek részt folyamatosan kiképzésen, a fegyelem egyáltalán nem lanyhult. Mikor júniusban megérkeztek az önkéntesek bűnügyi kartotékjai, az újoncok 10 százalékát kirostálták, mivel kiderült, hogy korábban már összeütközésbe kerültek a törvénnyel. Akik kisebb súlyú bűncselekményt követtek el, visszatérhettek Franciaországba, akik azonban súlyosabbat, azokra koncentrációs tábor vagy kivégzőosztag várt.³⁷

1944 júniusának végén a rohamdandár összesen 1 688 embert számlált.³⁸ Ebbe beletartozott az I. zászlóalj, mely teljesen ki volt képezve és fel volt szerelve, a II. zászlóalj, melynek első századai ekkor kezdték meg fegyveres kiképzésüket, valamint a különböző németországi iskolákban található kisebb csoportok. A fenti számhoz még hozzá kell adni több száz újoncot is, akik ekkor kezdték meg alapképzésüket Cernay-ben. A nagy kérdés azonban az volt, hogy hol kerüljön sor az alakulat bevetésére, amelyet az önkéntesek már türelmetlenül vártak. Felmerült az a lehetőség, hogy az egységet Normandiában vessék be a szövetséges partraszálló erők ellen. Különösen Németország párizsi nagykövete, Otto Abetz, szorgalmazta ezt az akciót, aki így szerette volna még jobban elkötelezni a francia kormányt a kollaboráció mellett. Mivel a *Phalange africaine*³⁹ is részt vett az észak-afrikai harcokban a német csapatok oldalán, az SS francia alakulatának bevetése Normandiában Abetz szerint ennek csupán logikus folytatása lett volna.⁴⁰ Az önkéntesek egy részének nem is lett volna ellenére hazai földön harcolni – annak ellenére, hogy a bolsevizmus elleni harcra szerződtek a Fegyveres-SS-szel –, azonban a felvetés túlhaladottá vált, amikor 1944. június 22-én megindult

³⁷ DUPONT 2002, 221.

³⁸ IHTP 72 AJ 258, 232 14. Soldats français sous uniformes allemands, 1941-1945. 6.

³⁹ *Phalange africaine* (Afrikai falanx): rövid ideig létező francia önkéntesekből álló egység, mely 1942 végén a német csapatok oldalán harcolt a szövetségesek ellen Tunéziában.

⁴⁰ LEFEVRE 2008a, 31.

a nagy nyári szovjet offenzíva a keleti fronton, amelynek megállításához minden elérhető alakulatra szükség volt.⁴¹

A szanoki kiszögellés felszámolása

1944. július 13-án az 1. belorusz és az 1. ukrán front támadásba lendült Ukrajna északi részén, és egymás után számos vereséget mértek a velük szemben álló német erőkre. A szovjet csapatoknak sikerült részt ütniük a 4. német páncélos hadsereg frontvonalán, és nagy sebességgel törtek előre a Visztula és San folyókon keresztül. Az első, csekély sikereket elérő német ellentámadásra július 31-én került sor.⁴² A német kötelék – mely az 1. páncélos és a 17. tábori hadseregből állt – célja a szovjet támadás megállítása volt a front középső szakaszán, a francia önkénteseknek pedig ebből kellett részt vállalniuk. A német parancsnokság döntése szerint a francia alakulat az 1. német páncélos hadsereg alárendeltségében került bevetésre. Mivel a rohamdandárnak csak az I. zászlóaljja rendelkezett teljes létszámú, kiképzett és felszerelt harcszázadokkal, ezért ezt vetették be. Az egység fennmaradó része tovább folytatta a kiképzést Csehországban, ill. Elzászban, azzal a távlati céllal, hogy felállítsák a dandár II. és III. zászlóaljait.⁴³

Az I. zászlóalj 1944. július 29-én szállt vonatra, hogy maga mögött hagyva állomáshelyét Szlovákián és Magyarországon keresztül áttelepüljön a galíciai frontra. Az alakulat augusztus 5-én érkezett meg a Keleti-Beszkidekben található Turkára, mintegy 100 kilométerre nyugatra a frontvonalától. Az alakulat tisztjeit ekkor tájékoztatták róla, hogy a zászlóaljat a 18. „*Horst Wessel*” SS-páncélgránátos hadosztály alárendeltségébe helyezték. A valóságban ez a frissen felállított hadosztály 39. és 40. páncélgránátos ezredeinek kötelékében csupán 3 gyalogsá-

⁴¹ MABIRE 1996, 31.

⁴² BAMA N 756/201 A Wehrmacht hadijelentése a 33. Nagy Károly hadosztályról 2.

⁴³ BAMA RS 3-33/3 89.; BAYLE 2008, 97.

gi zászlóaljjal, valamint néhány hadosztályközvetlen egységgel rendelkezett, és már hetek óta védekező harcokat folytatott a térségben. Az alakulat új feladata a Szanok–Krosznóvasútvonalon áttört szovjet csapatok visszaszorítása volt az 1. német páncéloshadosztállyal együttműködve. A feladat kulcsfontosságú volt, mivel ez a vasútvonal biztosította az 1. páncéloshadserget és a 17. hadserget közötti összeköttetést. Mivel a harcokban a hadosztály létszáma már erősen lecsökkent (egy-egy gyalogsági századainak a létszáma már alig érte el a 30–40 főt), ezért a francia önkéntesek érkezése váratlan és létfontosságú erősítést jelentett a hadműveleti feladat végrehajtásához.⁴⁴

Mivel az elméletileg motorizált francia egység a szövetséges bombázások okozta veszteségek miatt nem kapott teherautókat, ezért gyalog kellett megtennie a hadosztályhoz vezető utat. A menetelést a hegyvidéki terep, a nyári forróság és a partizántevékenység (kisebb rajtaütések és aknák) is nehezítették, de mindezek ellenére a zászlóalj augusztus 8-án már csatlakozott a Trabant tábornok parancsnoksága alatt álló hadosztályhoz.⁴⁵ A francia önkénteseket a 40. páncélgránátos ezred fennhatósága alá helyezték, a parancsnoki század Wolaki faluban rendezkedett be. Az egység 3. századát azonnal bevették a hadosztály balszárnyán, ahol az erős partizánaktivitás és a beszivárgó szovjet csapatok miatt zűrzavaros volt a helyzet. Közben a zászlóalj nagyobbik fele 9-én pihenőt kapott, a Fent hadnagy parancsnoksága alatt álló 3. század sikeresen szorította vissza a szovjet járőröket, de nem sikerült felvennie a kapcsolatot más német alakulatokkal, ami azt jelentette, hogy a hadosztálynak támadással kellett létrehoznia balszárnyán az összeköttetést.⁴⁶

Az 1. és 2. századot 10-én reggel vetették be a kialakult részben, ahol az általuk nem ismert állásokban tartózkodó 208.

⁴⁴ COSTABRAVA 2007, 74.; ill. BAYLE 2008, 111.

⁴⁵ BAMA N 756/201 A Wehrmacht hadijelentése a 33. Nagy Károly hadosztályról 2.

⁴⁶ MABIRE 1996, 69–76.

gyalogosági hadosztály egységeit kellett felváltaniuk. Az információhiány komoly problémát okozott, ugyanis a nyílt terepen vonuló francia századok heves szovjet tüzérségi tüzet kaptak, amely komoly veszteségeket okozott. A 2. század elvesztette parancsnokát és számos emberét, emiatt teljes zűrzavarban húzódott vissza kiinduló állásaiba. Az 1. század a tüzérségi támadás ellenére folytatta az előrenyomulást, amiért magas árat kellett fizetnie: hatalmas veszteségeket szenvedett, többek között 4 szakaszparancsnokából 3-at. Az egységet az ennél is súlyosabb veszteségektől csak a Chapy főtörzszászlós vezetése alatt álló páncélvadász szakasz (melyet augusztus 7-én csatoltak az 1. századhoz) közbelépése mentette meg. Ez az alegység fedezte a század visszavonulását, amely ezt követően egészen a zászlóaljparancsnokságig húzódott vissza.⁴⁷

A nap egyetlen sikerének az tekinthető, hogy a 3. század szilárdan tartotta állásait a támadásokkal szemben, miközben csupán egyetlen halottat veszített. A zászlóalj azonban az első napon összesen tucatnyi halottat és 60 súlyos sebesültet (köztük egy századparancsnokot, hat szakaszparancsnokot és húsz rajparancsnokot) veszített. A tűzkeresztség véres vámot szedett a zászlóaljon, noha nem is került közvetlen harcérintkezésbe az ellenséggel.⁴⁸

A francia önkéntesek szerencséjére 11-én az oroszok a támadást Szanok térségében folytatták az 1. páncéloshadosztály állásai ellen, melyet időközben megerősítettek a beérkező 96. gyalogoshadosztály elemeivel. Ennek eredményeképpen a francia zászlóalj rendezni tudta sorait, megszilárdította állásait, összegyűjtötte az előző nap sebesültjeit és az egységtől elszakadt katonákat. A harci morál visszaállítását jelzi, hogy a délután folyamán a 2. század emberei már egy erősebb orosz járőrön is rajta ütöttek és komoly veszteségeket okozva megfutamították, valamint az állásaik ellen indított kisebb támadásokat is visszaverték.⁴⁹

⁴⁷ DELONCLE 2004, 95.; ill. DUPONT 2002, 224.

⁴⁸ BAYLE 2008, 113.

⁴⁹ LEFEVRE 2008b, 36.

Ezalatt Trabandt előkészítette a másnapi ellentámadást, melyet a „*Horst Wessel*” és a 96. hadosztály elemeinek támogatásával a francia zászlóalj friss erőinek kellett sikerre vinnie.⁵⁰ A kijelölt célpontokat az 1. és a 2. századnak kellett elfoglalnia, mialatt a 3. századnak már korábban elfoglalt állásait kellett tartania. A támadásban ezen kívül részt vettek a 208. és a 68. gyalogoshadosztályok egyes elemei is. A német-francia állásokkal szemben a szovjet 38. hadsereg állt Moszkalenko tábornok parancsnoksága alatt. Ennek alárendeltségében a 140., 183. és 211. lövészadosztályok, valamint a 62. páncélosdandár rendezkedtek be védelemre. Ezúttal már sikerült felvenni az összeköttetést a balszárnyon a 62. gyalogsági hadosztállyal, ami lehetővé tette az erők összpontosítását. A támadás augusztus 12-én délben félórás tüzérségi előkészítéssel vette kezdetét, amelyet a gyalogság támadása követett. A franciák két lövészszázada 5 kilométert nyomult előre, és sikerült elfoglalnia Pielnia és Dudince falvakat.⁵¹ A támadás sikerében nagy szerepet játszott a 3. század támogatása is, mely öntevékeny módon előrenyomult, és nehézfegyvereivel tűztámogatást nyújtott a zászlóalj többi egységének.⁵² Az est leszállta megakadályozta az elért eredmények továbbfejlesztését, ezért a támadás 13-án folytatódott, ezúttal azonban német egységek részvételével, mivel a franciákat hátravonták pihenni.⁵³ Az ezen a napon nyújtott teljesítményéért a francia zászlóaljat megemlézték a „*Horst Wessel*”-hadosztály napiparancsában és az OKW⁵⁴ kommunikációjában is.⁵⁵

14-én mindhárom lövészszázad részt vett a harcokban. A folyamatos harcokban elcsigázott 68. hadosztály egységeit váltották fel és sikeresen nyomultak előre a korábbi napok komoly veszteségei ellenére. A 2. század parancsnoki posztját a nehézfegyveres század parancsnoka, Pleyber főhadnagy vette

⁵⁰ BAMA N 756/201 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade 14.

⁵¹ BAMA RS 3–33/3 94.

⁵² DUPONT 2002, 225.

⁵³ BAYLE 2008, 115.

⁵⁴ *Oberkommando der Wehrmacht*: a német hadsereg főparancsnoksága.

⁵⁵ FORBES 2005, 128.

át, mivel Bartolomei hadnagy betegsége miatt kérte felmentését és pár nap pihenőt a parancsnokságon, amit meg is kapott.⁵⁶

15-én a zászlóalj több kisebb harccsoportban került bevetésre. Chapy szakaszát az 1. századból a „*Horst Wessel*” egyik, partizánok által bekerített századának felmentésére vetették be teljes sikerrel. Ezalatt a 2. század német páncélosokkal együttműködve közelharcban foglalta el a Szanok–Krosznóvasútvonal mentén fekvő Pisarovce falut. Ebben az összecsapásban halt meg a francia alakulat első tisztje is, Peyron főtörzszászlós, a szakasz 40 fős állományából pedig csupán 15-en tértek vissza a bevetésről. A szovjet ellentámadások okozta veszteségek súlyosak voltak, a zászlóalj az egyik páncéltörő ágyúját is elveszítette, azonban a hadművelet elérte célját: a francia–német csapatok felszabadították a stratégiai fontosságú vasúti összeköttetést.⁵⁷

Augusztus 16-án, a feladat sikeres teljesítése után, leváltották a francia egységet, amely Wolika faluban gyülekezett, mielőtt újabb bevetésre küldték volna. Az egyhetes harc mérlege a következő volt: 20 halott (ebből 1 tiszt), 110 sebesült (ebből 4 tiszt). A legsúlyosabb veszteségeket az 1. század szenvedte el, mely létszámának közel egyharmadát nélkülözte egy hét után, de a teljes zászlóalj veszteségei is bőven 10 százalék fölött jártak.⁵⁸ Az egység tűzkeresztségéért súlyos árat kellett fizetni.

Az egyetlen pozitívumot az jelentette az egység számára, hogy a támadás első napján rendezetlenül visszavonuló német csapatok (a 208. gyalogsági hadosztály egyes alegységei) igen nagy számban hagytak hátra állásaikban automata fegyvereket (MG 42-es géppuskákat), amiket a franciák összegyűjtöttek és csatasorba állítottak. Ennek köszönhetően a lövészs századok tűzereje messze meghaladta az átlagos német egységekét, ami fontos szerepet játszott a zászlóalj sikereiben is.⁵⁹

⁵⁶ Uo. 117.

⁵⁷ SAINT-LOUP 1965, 24.

⁵⁸ BAMA RS 3–33/3 95.

⁵⁹ BAYLE 2008, 120–125.

A mieleci harcok

Mivel a szovjet betörés felszámolásával az 1. páncéloshadcsapat balszárnyán sikerült stabilizálni a frontvonalat, így a „*Horst Wessel*”-hadosztály vezetése alatt álló harccsoport bevethetővé vált a front más – nehéz helyzetbe került – szakaszain. Az egyik ilyen szakasz 100 kilométerre észak-nyugatra, a 17. hadsereg fennhatósága alatt álló területen volt. Augusztus 16-a délutánján a hadosztályt – a hozzá csatolt francia önkéntesekkel együtt – teherautókon ebbe a térségbe irányították. Az alakulat 17-én érkezett meg új állomáshelyére, Radomysl-Wielki-től délkeletre, ahol a 17. hadsereg kötelékébe tartozó LIX. hadtest alárendeltségébe került.⁶⁰ A hadtest kötelékébe három legyengült hadosztály (a 78. roham, a 371. gyalog és a 23. páncélos) tartozott, melyek Mielec városától délre foglaltak állásokat. Velük szemben, valamint a Viszloka-folyó által fedezett jobbszárnyon az 1. ukrán front alárendeltségébe tartozó 5. gárdahadsereg foglalt állásokat, mely jelentős túlerőben volt, és nagyon jó kiinduló állásokat foglalt el a Mielectől délnyugatra kialakult kiszögellésben egy nagyerejű támadáshoz, mely az egész hadtestet bekerítéssel fenyegette.⁶¹ A beérkező francia-német erősítés annyit segített csupán, hogy néhány leharcolt alegységet a front mögé visszavonva tartalékot tudtak képezni egy ellentámadáshoz. A francia zászlóalj augusztus 18-án a Viszloka mentén foglalt el védelmi állásokat, ahol feladata a lehetetlennel volt határos, mivel az alig több, mint 800 főt számláló egységnek 15 kilométeres frontszakaszt kellett megvédenie. A hatékony védekezést ezenfelül a kommunikáció hiányosságai is akadályozták, mivel a tábori rádiók nem működtek az erdős, vízmosásokkal szabdalts terepen.⁶²

⁶⁰ BAMA N 756/201 A Wehrmacht hadijelentése a 33. Nagy Károly hadosztályról 3.

⁶¹ BAMA RS 3-33/3 95.

⁶² SAINT-LOUP 1965, 31.

A szovjet támadás augusztus 20-án indult meg, amikor kétórás tüzérségi előkészítés után az 5. szovjet gárdahadsereg egyszerre több helyen is támadásba lendült.⁶³ A francia önkéntesek által tartott állásokat is komoly támadás érte, aminek következtében az 1. és a 2. századnak, valamint a parancsnoki századnak a nap végére fel kellett adnia pozícióit és az éjszaka folyamán az ismeretlen terepen kellett visszavonulnia. Ezt némiképp megkönnyítette az a tény, hogy a 3. század még ekkor is szilárdan tartotta állásait, és fedezte a többi alegység mozgását.⁶⁴

Az általános helyzet ugyanakkor elkeserítő volt, mivel az oroszok a franciák állásaitól délre is áttörtek, aminek eredményeképpen a zászlóalj bekerítésbe került. Az éjszakai visszavonulást tehát szovjet csapatok által tartott területen kellett végrehajtani. A századok között nem sikerült fenntartani az összeköttetést, ezért azok egymástól elszigetelve próbálkoztak az áttöréssel. A kapcsolattartás hiánya megbosszulta magát, a lemaradó 1. századot az éjszakai zűrzavarban bekerítették, és csak az emberek egy részének (körülbelül 60 főnek) sikerült eljutnia a zászlóalj új gyülekezési körletébe, Nagoszinba. De Tissot századparancsnok nem volt köztük, halálát napokkal később erősítették meg szovjet fogságba esett, majd onnan sikerrel megszökött francia önkéntesek. Az egység vezetését Chapy főtörzssászlós, a századhoz csatolt páncélvadász szakasz parancsnoka vette át.⁶⁵

A 3. század egész éjszaka kitartott védőállásaiban a nagyerejű szovjet támadások ellen, majd 21-én hajnalban rendben visszavonult dél felé. A visszavonulás során az egyik szakaszt azonban több századnyi erővel bekerítették és lerohták, így az alegység minden tagja meghalt vagy fogságba esett. A teljes szakasz elvesztése érzékeny veszteséget jelentett az addig viszonylag kevés embert veszítő századnak. Ennek ellenére továbbra is Fenet egysége jelentette a legszilárdabb

⁶³ BAMA N 756/201 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade 15.

⁶⁴ DUPONT 2002, 226–227.

⁶⁵ BAYLE 2008, 134.

pontot a zászlóaljban, ezért érkezése a gyülekezési pontra nagy megkönnyebbülést okozott a parancsnokságnak.⁶⁶

A sikeres visszavonulásban komoly szerepet játszott a francia zászlóalj páncéltörő szakasza, mely Kreis főtörzszászlós vezetésével az alakulat visszavonulási útvonalának balszárnyán, Radomysl Wielki-ben rendezkedett be védelemre. Ez a pozíció kulcsfontosságú volt, ugyanis a franciák balszárnyán álló német egységek vonalait áttörő szovjet csapatok ezen a fontos közlekedési csomóponton keresztül előretörve teljes mértékben be tudták volna keríteni a Viszloka vonaláról visszavonuló francia-német erőket. Kreis a településen található német katonákat is parancsnoksága alá vonta, így körülbelül 100 fővel, 1 rohamágyúval és kézi páncéltörő fegyverekkel rendelkezett.⁶⁷ A páncélosokkal támogatott szovjet gyalogsági kötelék – melynek erejét egy ezredre becsülték – ellen a rögtönzött alakulat egész nap kitartott. A védelem sikerében komoly szerepet játszott a német zuhanóbombázók támogatása, valamint az esti órákban beérkező német erősítések is, ennek ellenére a sikerért komoly árat kellett fizetni. A páncéltörő szakasz nagyobbik fele meghalt vagy megsebesült, köztük az egység parancsnoka is. A védelem jelentősége azonban nagyon nagy volt, mivel a katonák kitartása lehetőséget adott arra, hogy bajtársaiknak esélyük nyíljon a visszavonulásra.⁶⁸

A zászlóalj a visszavonulást követően Nagoszinban rendezkedett be védelemre, azonban helyzete továbbra is nehéz volt. A foghíjas századoknak nagyerejű szovjet tüzérségi és gyalogsági támadásokkal kellett szembenéznie. Utóbbiak a nap folyamán többször is kritikus helyzetbe sodorták az egész egységet. Egy alkalommal a parancsnoki harcállást közelharcban kellett megvédeni a beszivárgó orosz járőrök támadásai ellen. Cance százados, az egység parancsnoka is csak hajszal híján kerülte el a fogságba esést. A helyzetet tovább nehezítet-

⁶⁶ SAINT-LOUP 1965, 39.

⁶⁷ Az alakulat már korábban elvesztette egyik páncéltörő ágyúját a harcokban, a másik kettőt pedig felsőbb utasításra át kellett adniuk a „*Horst Wessel*”-hadosztály részére.

⁶⁸ MABIRE 1996, 161-165.

te az egyre komolyabb lőszerhiány, valamint a súlyosbodó veszteségek.⁶⁹ A francia zászlóalj ennek ellenére kitartott az új állásokban, és csak a harccsoport parancsnokától kapott visszavonulási parancsot követően, 19 órakor kezdte meg a visszavonulást a számára kijelölt új harcálláspont, a délnyugati irányban található Mokre falu felé.⁷⁰

A zászlóaljnak 24 órán belül már a második éjszakai visszavonulást kellett végrehajtania, és a szárnyakat megkerülve beszivárgott szovjet csapatok miatt ezúttal is (részleges) bekerítésben. A kitörést a 2. század vezette, amelyet a 3. követett, a sort pedig az 1. század megmaradt emberei zárták. A Cance százados közvetlen vezetésével zajló akció sikerrel zárult, a menetoszlopnak sikerült áttörnie a szovjet gyűrűt és megérkezett Mokre falu térségébe.⁷¹ A falu azonban már a szovjet csapatok kezén volt. A zászlóalj – melyből ekkor még csak a 2. század, illetve a 3. század egyes elemei érkeztek meg – ekkor már nem hátrálhatott meg: menetből elfoglalta a falut, majd védelmi állást vett fel a településen, ill. annak előterében.⁷²

Az alakulat ugyanakkor ideiglenesen elvesztette az 1. századot és a 3. század két szakaszát, melyek az 1. század parancsnokának, Chapy főtörzszászlósnak a vezetésével a „*Horst Wessel*” közvetlen alárendeltségében harcoltak augusztus 22-én egész nap Dabrowka falu védelmében. Chapy az itt mutatott teljesítménye alapján állítólag soron kívüli hadnagyi kinevezést kapott és felterjesztették a Vaskeresztre, de az erre vonatkozó hivatalos iratok soha nem érkeztek meg az alakulathoz.⁷³

Ez idő alatt a zászlóalj másik felére újabb kemény harcok vártak, mivel a szovjet csapatok már 22-én hajnalban támadást intéztek a Mokréban elfoglalt új francia állások ellen. Ezt a támadást az önkéntesek csak közelharcban tudták visszaverni,

⁶⁹ A 2. század megbízott parancsnokát, Pleyber főhadnagyot, is súlyos sebesüléssel kellett kivonni a harcvonalból.

⁷⁰ DUPONT 2002, 228–229.

⁷¹ BAMA RS 3-33/3 96–97.

⁷² SAINT-LOUP 1965, 52.

⁷³ Uo. 53–59.

ami újabb súlyos veszteségekkel járt. Az elsőt újabb támadások követték, amelyekben már harckocsik is részt vettek. Dél előtt 11-re gyakorlatilag a zászlóalj összes tisztje meghalt vagy megsebesült. Az első vonalban már csupán az egység parancsnoka, Cance százados, és a 3. század vezetője, Fenet hadnagy, tartózkodott, de mindketten súlyos sebesüléseket szenvedtek. A harcban az alakulat összes harcképes emberét bevetették (sofőröket, írnokokat, szakácsokat stb.), így sikerült a hadosztály parancsának megfelelően 12 órán keresztül tartaniuk állásaikat. Mikor a délután folyamán a zászlóalj maradványai visszavonultak Debica faluba, már egyetlen hadrafogható tiszt sem volt a pár szakaszra fogyatkozott alakulatban, melyet ekkor már altisztek irányítottak.⁷⁴

A rohamdandár összevonása a hátsóországban

A francia önkénteseket (beleértve a Chapy vezetése alatt álló két szakaszt is) 22-én este Debicába vonták vissza, majd innen 23-án teherautókon a 18 kilométerre található Tarnówba szállították, ahol fel tudták mérni a zászlóalj veszteségeit és ideiglenesen újra tudták szervezni a parancsnokságot a rendelkezésre álló sértetlen tisztekkel. Az egység 100 halottat, több mint 660 sebesültet, 40 eltűntet (foglyot) veszített. A zászlóalj 19 tisztjéből négy meghalt, kettő eltűnt, hét megsebesült és csupán hatan voltak szolgálatra alkalmasak.⁷⁵ Az egység parancsnokságát a szállítóoszlop parancsnoka, Croisile főhadnagy, vette át, aki a három század parancsnokságát (melyek egy-egy szakasznál nem voltak erősebbek) Chapy törzszászlósra (hadnagyra), Bartolomei hadnagyra és Lefèvre főtörzsörmeisterre bízta. A zászlóalj létszáma csupán egy századot tett ki (kb. 150 fő),⁷⁶ de ennek az állománynak a nagyobbik fele is köny-

⁷⁴ COSTABRAVA 2007, 153–155.

⁷⁵ BAMA N 756/201 8. Französische SS-Freiwilligen Sturm-Brigade 15.

⁷⁶ BAMA RS 3–33/3 97.

nyebb sérüléseket szenvedett, így nem volt teljes mértékben hadra fogható⁷⁷

Az alakulatot 1944. augusztus 24-én megemlézték a „Horst Wessel”-hadosztály napiparancsában, Trabandt tábornok javaslatára pedig 58 embert terjesztettek fel a Vaskereszt 1. vagy 2. fokozatára (sokukat közülük poszthumusz). A kiüntetések átadására november 10-én került sor a wildfleckenik kiképzőtáborban.⁷⁸

Ilyen mértékű veszteségek elszenvedése után természetes volt, hogy az egységet visszavonták a hátszágba feltöltésre és újjászervezésre. Az alakulat – pár napos pihenő után⁷⁹ – 1944. szeptember 1-jén szállt vonatra Tarnówban új állomáshe-lye, a danzigi korridorban lévő Schwarnegast felé.⁸⁰

A nyár folyamán a dandár fennmaradó részét már átcsoportosították a térségbe. A vezérkart és a kiképzés alatt álló II. zászlóaljat Schwarnegastba, az időközben kiképzését már befejező 6. (légvédelmi) századot Saalesch városába, a Cernay-ból érkező újoncokat pedig Greifenbergbe helyezték át. Az áthelyezés egy nagyobb terv részét képezte, mivel 1944 nyarának végén döntés született egy francia magasabbalakulat felállításáról a fegyveres SS kötelékén belül. Az augusztus 10-i döntés nyomán az új alakulat az SS francia önkéntes dandára (*Französische Brigade der SS*) elnevezést kapta, melynek magába kellett olvasztania a német fegyveres erők soraiban harcoló összes francia önkéntest.⁸¹ A franciák összevonása Hitler had-

⁷⁷ BAYLE 2008, 143.

⁷⁸ BAMA RS 3–33/3 97.; COSTABRAVA 2007, 153–155.; DELONCLE 2004, 97.

⁷⁹ Ez a néhány nap sem telt eseménytelenül, ugyanis Chapy főtörzszászlóst, az 1. század parancsnokát letartóztatták. A századparancsnokának tudomására jutott, hogy a francia zászlóaljhoz rendelt német hadtápszolgálat egyik embere visszaesítette a francia sebesültek elszállítását a kötözőhelyre, ezért néhány tanú kíséretében agyonlőtte a német altisztet. Harctéri érdemei ellenére a tisztet letartóztatták és hadbíróság elé állították. A háború hátralévő részét a Dachauban található katonai fogházban töltötte. Lásd BAYLE 2008, 144–145.

⁸⁰ BAMA N 756/201 A Wehrmacht hadijelentése a 33. Nagy Károly hadosztályról 2.; SAINT-LOUP 1965, 65.

⁸¹ IHTP 72 AJ 258, 232 14.

sereg-át szervezési tervéhez kapcsolódott, melynek keretében egyre nagyobb hangsúlyt kívánt helyezni a Fegyveres SS-re, mely egyedülként élvezte bizalmát a *Wehrmacht* főtisztjei által ellene elkövetett merénylet után. Mivel az ötödik éve tartó háború már szinte teljesen kimerítette Németország emberanyag-tartalékait, ezért a fegyveres SS egyre nagyobb mértékben támaszkodott a katonáskodási kort még el nem ért fiatalokra és a külföldi önkéntesekre. Ennek következtében az SS-hadosztályok száma rohamosan növekedni kezdett, állományukat pedig igyekeztek nemzetiségek szerint összeválogatni.⁸² Ez a koncepcióváltás magyarázta a francia egység felállítására tett erőfeszítéseket is, melyekkel a Német Birodalom szolgálatában álló összes francia önkéntest – köztük a galíciai hadjárat veteránjait és a még kiképzés alatt álló többi SS-katonát is – igyekeztek az új egység keretein belül összegyűjteni. Erre az új egységre pedig új harcok vártak a túlélésért küzdő Harmadik Birodalom hadseregének soraiban.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

AN F 7 14956 = Archives Nationales (CARAN), F 7 14956. LVF, Légion tricolore.

AN F 7 15304 = Archives Nationales (CARAN), F 7 15304. Waffen-SS.

BAMA N 756/201 = 638. gyalogezred, Francia légió (LVF), Az SS francia önkéntes rohamdandára.

BAMA RS 3-33/3 = A 33. Waffen-Grenadier-Division der SS "Charlemagne" (französische Nr. 1.) története (Rober Soulat).

IHTP 72 AJ 258, 232 14 = Institut d'Histoire du Temps Présent, 72 AJ 258, 232 14. Légion française des combattants, LVF, Légion tricolore.

⁸² BAMA RS 3-33/3 98.; LELEU 2007, 75-77.

Szakirodalom

AUVRAY 1999 = Auvray, J.: Les Derniers Grognards. Paris, Éditions Irminsul, 1999.

BAYLE 2008 = Bayle, A.: Des jeux olympiques à la Waffen SS. Paris, Editions du Lore, 2008.

COSTABRAVA 2007 = Costabrava, F.: Le soldat baraka. Le Périphe européen de Fernand Costabrava Panzergrenadier de la Brigade Frankreich. Nice, (kiadó nélkül), 2007.

DELONCLE 2004 = Deloncle, L.: Trois jeunesses provençales dans la guerre. Paris, Dualpha, 2004.

DUPONT 2002 = Dupont, P. H.: Au temps des choix héroïques. Paris, L'Homme libre, 2002.

FORBES 2005 = Forbes, R.: Pour l'Europe, les volontaires français de la Waffen-SS. Paris, Editions de l'Aencre, 2005.

LAMBERT-MAREC 1994 = Lambert, P. P.-Marec Le, G.: Les Français sous le casque allemand, Europe 1941-1945. Paris, éd. Jacques Grancher, 1994.

LANDEMER 1971 = Landemer, H.: La Division Charlemagne in Les SS, Historia 21. különszám, 1971. 2. negyedév. 37-48.

LEFEVRE 2008a = Lefèvre, É.: La brigade d'assaut française SS. Formation de l'unité en Bohème in Axe et Alliés, 2008. Hors série N 1 24-31.

LEFEVRE 2008b = Lefèvre, É.: L'enfer en Galicie. L'épreuve impitoyable du feu in Axe et Alliés, 2008. Hors série N 1 32-43.

LEFEVRE 2008c = Lefèvre, É.: Retirer ses Germains à la France? Les origines de l'enrôlement en 1943 in Axe et Alliés, 2008. Hors série N 1 14-23.

LELEU 2007 = Leleu, J-L.: La Waffen-SS. Soldats politiques en guerre. Paris, Perrin, 2007.

MABIRE 1996 = Mabire, J.: La brigade Frankreich. Le premier combat des SS français. Paris, Grancher, 1996.

MALARDIER 2007 = Malardier, J.: Combats pour l'honneur. Paris, Ed. de l'Homme libre, 2007.

SAINT-LOUP 1965 = Saint-Loup: Les Hérétiques. Paris, Presses de la Cité, 1965.

SÉONNET 2007 = Séonnet, M.: La marque du père. Paris, Gallimard, 2007.

A HATALOM GYAKORLÁSA A MOSZKVAI
NAGYFEJEDELMEK VÉGRENDELETEINEK TÜKRÉBEN
(1336–1462)¹

Tanulmányomban a moszkvai nagyfejedelmek 14–15. század közepéig keletkezett végrendeleteit vizsgáltam meg a Moszkva feletti hatalom gyakorlásának szempontjából. Az eredeti kéziratokban fennmaradt tizenkét oklevél alapos elemzése lehetőséget nyújt a középkori Moszkvai Nagyfejedelemség politika-, társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténetének behatóbb megismerésére.² A nyitódátum magyarázatának oka, hogy az északkeleti Rusz történetében Iván Kalita nagyfejedelem foglalta elsőként írásba végakarátát.³ Ezzel a jogi aktussal tulajdonképpen megalapította saját, a Moszkvát és a környező területeket birtokló uralkodói házáat.⁴ II. Vaszilij belpolitikai tö-

¹ A tanulmány az MTA-ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportjának és az OTKA TS049775 pályázatának támogatásával készült.

² A 14–15. században keletkezett nagyfejedelemi végrendeletek pontos keletkezési ideje nem ismert. Az évkönyvek adatainak és az okleveleket pecsétjükkel és aláírásukkal megerősítő személyek azonosítása alapján lehet datálásukra kísérletet tenni. A legkiemelkedőbb összefoglaló művek ebben a témában: CSEREPNYIN 1948, 12–31., 58–61., 86–92., 158–161.; ZIMIN 1958, 276–279., 280–281., 285–286., 291–294., 296–297. A 14. században keletkezett végrendeletek datálására vonatkozóan a legalaposabb kutatások: KUCSKIN 1988, 149–158.; KUCSKIN 1989, 206–226.; KUCSKIN 1999, 46–78.; KUCSKIN 2001, 106–183.; KUCSKIN 2004, 191–280. A 14. századi végrendeletek legújabb forráskiadása: KUCSKIN 2008a, 105–107.; KUCSKIN 2008b, 129–132.; KUCSKIN 2008c, 123–125.; KUCSKIN 2008d, 197–101.; KUCSKIN 2009a, 93–100.; KUCSKIN 2009b, 110–113.; KUCSKIN 2009c, 132–136.

³ A tanulmány kronológiai határai: Iván Kalita első, 1336-ra datált testaméntuma és II. Vaszilij 1462-ben keletkezett végrendelete.

⁴ A korábbi historiográfiában a család összefoglaló neve, Iván Kalita atyja révén: Danyilovicsok. A legújabb szakirodalomban Iván Kalita családtagjai-

rekvései révén a Moszkva feletti hatalom fokozatosan a nagyfejedelem kezében összpontosult, majd III. Iván uralkodásakor egy új korszak vette kezdetét a Moszkvai Rusz történetében.

Moszkva és a hozzátartozó területek közös, hármas uralmának rendszere (tretynoje vlagyenyije Moszkvoj)⁵ Iván Kalita moszkvai és vlagyimiri nagyfejedelem 1340-ben bekövetkezett halála után alakult ki. Iván Danyilovics Kalita Moszkvát, az atyai birtokot (otcsina/votcsina),⁶ egyedüli örökösként kapta meg 1325-ben.⁷ Az 1336-ban és 1339-ben keletkezett írásos hagyatékában a következőképpen rendelkezett Moszkváról: „*Fiaimra hagyom atyai örökségemet, Moszkvát*”,⁸ vagyis három fiának, Szemjonnak, Ivánnak és Andrejnek Moszkva egy-egy harmadát adományozta. Uljana, a nagyfejedelem második felesége és gyermekei várost nem, de huszonkilenc volosztyot és szlobodát⁹ örökölték és az oszmnycsejéből¹⁰ származó jövedelmet.¹¹ A régi orosz nyelv-

nak megnevezése a következő alakokban olvasható: Kalitovicsok vagy Kalityicsek.

⁵ Moszkva irányításának hármas rendszeréről: TYIHOMIROV 1957, 195–204.; HOWES 1967, 87–96.; SZEMENCSENKO 1980, 196–228.

⁶ Otcina/votcsina jelentése: A moszkvai nagyfejedelmek 14–15. századi végrendeletében mindkét alak szerepelt. Az otcina az atyától örökölt minden ingó és ingatlan vagyont jelentette. SZREZNYEVSZKIJ, 1902 830–832.; SZREZNYEVSZKIJ 1893, 307–308. A votcsina az örökül kapott tulajdon, a patrimonium. FONT 2007, 110.; VESZELOVSZKIJ 1947, 17–18..

⁷ 1325-ben a Danyilovicsok közül egyedülként maradt életben, idősebb bátyja, Jurij fejedelem is meghalt a Hordában. TYIHOMIROV, 1957 195.

⁸ DDG N^o1. 1950, 7. 9.; BÓTOR 1999, 14., 17.

⁹ A szloboda vagy szvoboda három alaptípusa közül az első csoportba olyan települések tartoztak, melyek a megerősített városok körül helyezkedtek el és lakói, mint állandó helyőrség, katonaként szolgáltak a fejedelemnek (szolgálattevő emberek, szluzsilije ljugyi). A második csoporthoz a kereskedő- és kézműves közösségek sorolhatóak. A harmadik kategória a földműves és egyéb mezőgazdasági munkákat végző közösségeket foglalta össze. KLJUCSEVSZKIJ 2003, 240–241.; KLJUCSEVSZKIJ 2009, 173–174.; PUSHKAREV 1970, 127.; SZREZNYEVSZKIJ 1912, 278. A szvobodka a szvoboda kicsinyített alakja, lakói főleg földműveléssel foglalkoztak. DAL 1955, 221.

¹⁰ Oszmnycseje: nyolcad adó, vám, illeték, melyet a kereskedelemben szállított árukra róttak ki, a termék nyolcadára. A 14. században keletkezett vég-

ben a voloszty terminus jelentése elsődlegesen összefonódott a vlaszty szóval, tehát jog, hatalom egy bizonyos terület, fejedelemség kormányzása felett.¹² A 11–13. században a voloszty néhány fejedelem fennhatósága alatt álló nagyobb terület megnevezését takarta.¹³ A 13. század közepéig „*a voloszttyal rendelkezés nem a földre, hanem a jövedelemre, illetve a jövedelem feletti rendelkezésre (hatalomra) vonatkozott*”.¹⁴ A szó másodlagos jelentése: terület, kerület, járás, országrész a 13. század végén, 14. század elején jelent meg és ebben az értelmezésben a voloszty mindig kisebb egységet jelölt az egész földnél, országnál (zemplja, sztrana).¹⁵

A 14–15. századi forrásokban Moszkva a hozzátartozó, kb. negyven kilométeres sugárban elhelyezkedő területekkel „*a moszkvai városi járások*” (moszkovszkije gorodszkije sztani) elnevezés alatt szerepelt.¹⁶ A járás (sztan) eredetileg egy állomáshely volt, ahol a fejedelem vagy a fejedelem emberei, szolgálói tartózkodtak az adó és a táplálék (korm) begyűjtése során. A 14. században a sztan vagy voloszty egyszerre jelentette a földterület (ujezd) legkisebb adminisztratív egységét és a szolgáló szervezetet (szluzsebnaja organizacija)¹⁷ magába foglaló településcsoportot. A földterület (ujezd) 10–30 volosztyra vagy sztanra oszlott, egyenként 10–40 ezer hektáron, vagy 100–400 négyzetkilométeren terült el.¹⁸ Az ujezd a

rendeletekben ezt a bevételt mindig a nagyfejedelem asszony kapta örökül. PUSHKAREV 1970, 77. Az oszmenyik ismert a 12. századi Kijevi Rusz korszakából, a kereskedelmi illetéket beszedő személyt nevezték így. KLJUCSEVSZKIJ 2003, 178., 200.; magyarul: KLJUCSEVSZKIJ 2009, 91., 119.

¹¹ DDG №1. 1950, 8., 9–10.; BÓTOR 1999, 15–16., 19.

¹² KLJUCSEVSZKIJ 2003, 124.; KLJUCSEVSZKIJ 2009, 19–20; DAL 1955, 234–235.; FASZMER 1986a, 344.; SZREZNYEVSZKIJ 1893, 293–294.

¹³ CSERNOV 2005, 637.

¹⁴ A forrásokat feldolgozó nyelvtörténeti és etimológiai szótárakban a birtoklásra és a hatalomra utaló fogalmakat vizsgálta Font Márta. FONT 2007, 107–112.; FONT 2007, 113.

¹⁵ KOLESZOV 1986, 260–265.

¹⁶ CSERNOV 2005, 17.

¹⁷ A szolgáló szervezetről részletesen: HALBACH 1985, 252–346.; FLORJA 1992, 56–74.

¹⁸ CSERNOV 2005, 637.

14. századtól jogi-igazgatási kerületet, egységet jelölt a város körül, melyhez a környező, vidéki kerületek is hozzátartoztak.¹⁹

„A moszkvai városi járások” (moszkovszkije gorodszkije sztani) alkották a moszkvai földbirtokok magját már a 13. század végén Danyiil Alekszandrovics fejedelem, Iván Kalita atyja idején (1271–1303). A 14–15. századra megkülönböztető helyet foglaltak el a Moszkvai Nagyfejedelemségben, hiszen ez a terület speciális joghatósággal, a moszkvai fejedelmi család minden tagját érintő kiváltságokkal bírt. Adminisztratív és bíraskodási szempontból nem osztották fel a nagyfejedelem, a részfejedelmek és az özvegy fejedelemasszony között. Ez a terület nem lett egyik fejedelem örökrésze (ugyel) sem, mint a moszkvai fejedelemség többi járása (voloszty). A 14. századtól a vagyon felosztása után egy-egy utód birtokába kerülő örökrész (ingó vagy ingatlan jószág) ugyel (rész) elnevezés alatt szerepelt. A fejedelemség értelemben vett ugyel kifejezés a 13. században jelent meg, az északkeleti Rusz fejedelemségeit (kivéve a vlagyimiri) nevezték így.²⁰ A Kalitovics család egységét fejezte ki a terület feletti közös hatalom. A „Moszkvából és a városi járásokból” származó bevételeket (adókat és vámokat) Iván Kalita fiai közösen örökölték, ezeket a jövedelmeket atyjuk „harmadonként” (po tretyam) osztotta fel a testvérek között.²¹

A történeti irodalom részletesen tárgyalta a harmad (trety) fogalom jelentését.²² A 14. század közepéig keletkezett nagyfejedelmi testamentumokban (1336, 1339, 1353) a harmad (trety) terminus konkrétan nem szerepelt, de Iván Kalita végrendele-

¹⁹ SZREZNYEVSZKIJ 1912, 1346–1347.; PUSHKAREV 1970, 167.; ÁGOSTON 2004, 17.

²⁰ Az ugyelnoje knyazsesztvo fogalmat általában részfejedelemségként fordítjuk, de ez a terminus a forrásokban csak a 16. század közepétől jelent meg. Az ugyelnoe knyazsesztvo a nagyfejedelemséghez képest alacsonyabb státuszú fejedelemség, a knyaz a nagyfejedelemnek alárendelt. KLJUCSEVSZKIJ 2003, 125.; magyarul: KLJUCSEVSZKIJ 2009, 20–21.; SZREZNYEVSZKIJ 1912, 1158–1159.; ÁGOSTON 2004, 17.

²¹ CSERNOV 2005, 20.

²² A történeti irodalom széleskörűen tárgyalta a harmad (trety) fogalmát. A vita összefoglalása: SZEMENCSENKO 1980, 196–204.

teiben nyilvánvaló a nagyfejedelem szándéka: három fia között osztotta fel Moszkvát és a városból származó jövedelmeket. Iván Kalita fiai, Szemjon nagyfejedelem, Iván és Andrej fejedelmek, 1350–1351 körül megállapodást kötöttek. Esküt tettek az atyjuk, Iván Kalita végrendeletében foglaltak betartására, vagyis annak az elvnek a folytatására, hogy az elsőszülött fiú nagyobb részt kapjon az atyai örökségből (ugyel).²³ Szemjon Gordij esetében ez nem valósulhatott meg, hiszen testamentumának keletkezésekor egyik fia sem maradt életben, ezért rendhagyó módon feleségére, Marija nagyfejedelem asszonyra hagyta atyai örökségét, vagyis saját, Moszkvából származó harmadát.²⁴ „Ezt a szerződést²⁵ fejedelemasszonyomnak adom.” ...„A városban Moszkvában a részemet, és a tamgát a Moszkva [körüli] falvakból a városi kerületben.”²⁶

A 14. században keletkezett végrendeletekben elsőként Iván Krasznij írásos hagyatékában (1359) tűnt fel a harmad (trey) terminus, és jelentése elsősorban a Moszkvából és a környező területekről befolyt bevételek, adók utáni jövedelmet takarta. II. Iván (Krasznij) 1359-ben megszövegezett végrendeletében saját és Szemjon harmadát (†1353) fiai, Dmitrij (1362–†1389) és Iván fejedelmek (†1364), örökölték.²⁷ Andrej Ivánovics, a legfiatalabb Kalita fiú halála (†1353) után Iván Krasznij ellenőrzést gyakorolt testvére örökbirtoka, Szerpuhov, felett, vagyis az örökrészhez (ugyel) tartozó volosztyokat saját bojárai irányították. A hatalom megszerzésének legfőbb bizonyítéka volt, hogy elfoglalta a nagyfejedelemi széket. Marija Alekszandrovnát, Szemjon Gordij még élet-

²³ DDG 1950, N° 2. 11.

²⁴ DDG 1950, N° 3. 13.

²⁵ A végrendeletben a rjad szó szerepelt, amely eredetileg szóbeli megállapodást jelentett. A 14. században a rjad szemantikai értelmezése bővült: írásos megegyezést, írásban lefektetett szerződést kezdett jelenteni. TYIHOMIROV 1975, 259–260.; SZREZNYEVSZKIJ 1912, 231–235.; FASZMER 1987, 538.

²⁶ A vizsgált időszakban Moszkva alatt nemcsak a várost, hanem a hozzá tartozó, a várost körülvevő földterületet, ujezdet lehetett érteni. DDG 1950, N° 3. 13.; CSERNOV 2005, 31.

²⁷ DDG 1950, N° 4. 15., 17.

ben levő özvegyét, szinte mellőzte a férje végrendelete szerint az őt megillető területek feletti hatalomból. Az összes mozsajszki és néhány kolomnai volosztyból befolyó jövedelmeket elvette tőle, sőt a moszkvai bevételeket és a lakosságnak a fejedelemasszony felé történő kötelezettségeit is megvonta tőle.²⁸ Iván Krasznoj súlyosan megsértette, sőt egyáltalán nem tartotta be testvére, Szemjon Gordij, végakarátát, annak ellenére, hogy saját fejedelmi pecsétjével erősítette meg az 1353-ban keletkezett testamentumot.²⁹

A 14. század második felétől kezdve Iván Ivánovics, Iván Kalitához hasonlóan saját végrendeletei³⁰ révén szándékozott az új öröklést megszilárdítani, vagyis az elsőszülött fia, Dmitrij Ivánovics, számára a nagyfejedelmi hatalmat biztosítani. A testamentumokban nyomon követhető az új elvhez való ragaszkodás, amely már Iván Kalita hagyatékában megjelent, vagyis az örökség felosztásakor mindig az elsőszülött fiú kapta a nagyobb részt.³¹ Ezt a törekvését bizonyította, hogy második végrendeletében Iván Krasznoj felesége, Alekszandra fejedelemasszony, halála után Dmitrij részesült a „moszkvai városi járásokból” származó tamga kétharmad részéből.³² Ennek ellenére Szemjon Gordij teljes örökbirtokának Dmitrij fejedelem részére való elidegenítése nem járt sikerrel.

Tulajdonképpen a moszkvai fejedelmi családon belül egy kompromisszumos megoldás született: Szemjon Gordij özvegye, Marija Alekszandrovná fejedelemasszony, örökölte a kolomnai volosztyok nagy részét és a Moszkvai fejedelemség délnyugati területén fekvő járásokat, melyek halála után Dmitrij fejedelemhez és Alekszandra fejedelemasszonyhoz kerültek. A későbbi hatalmi viszályok elkerülése érdekében

²⁸ Uo.; KUCSKIN 2004, 278.

²⁹ DDG 1950, N° 3. 14.; KUCSKIN 2004, 279.

³⁰ Két példány (ekzempljar) maradt fenn, mindkettő az 1359. évhez datálható. DDG 1950, N° 4a,b, 15–19.

³¹ BÓTOR 2008, 232.

³² „Fejedelemasszonyom halála esetén azok a volosztyai és falvai és a tamga harmada is fiaimat illesse meg, Dmitrij fejedelemnek és Iván fejedelemnek [adom] azokban az ujezdekben, amelyek az övéik lesznek.” DDG 1950, N° 4a. 16.

Iván Krasznoj pontosan megnevezte végrendeleteiben az örökösöket, és meghatározta a hagyaték összes ingó és ingatlan vagyonát. Annak ellenére tett így, hogy a Kalitovics család leendő férfi örökösei (Dmitrij és Iván fejedelmek) még kiskorúak voltak végrendeletének keletkezésekor, és a létező örököségi jog nem engedte meg, hogy ebben az életkorban már részesüljenek a hagyatékból.³³ Ezenkívül a szerpuhovi Vlagyimir Andrejevics fejedelemnek adományozta apja, a harmadik Kalita fiú, Andrej fejedelem (†1353) harmadát. Vlagyimir Andrejevics fejedelem 1410-ben bekövetkezett haláláig birtokolta a Moszkvából származó részét, melyet a forrásokban „*Vlagyimir fejedelem harmadának*” neveztek.³⁴ Vlagyimir moszkvai harmada egyértelművé tette erős politikai helyzetét, hiszen ez a kiváltság nem egy részfejedelmet megillető státusszal volt azonos.³⁵ „*Unokaöcsémnek, Vlagyimir fejedelemnek [adományozom] Moszkvában a helytartóság³⁶ [jövedelmeiből] a harmadot,³⁷ és a tamgából, a mitoból, és a városi bevételekből [egy] harmadot, ami a városhoz tartozott.*”³⁸ „...*„Bátyám fia Vlagyimir fejedelem apja ujezdjét fogja irányítani.*”³⁹

³³ KUCSKIN 2004, 279.

³⁴ HOWES 1967, 88.

³⁵ A Rogozsszkij évkönyv az 1371. év alatt Vlagyimir Andrejevicsset moszkvai (moszkovszkij) jelzővel illette, ezzel a moszkvai uralkodói házhoz tartozónak titulálta. A Rogozsszkij évkönyvben olvasható az 1382-es év alatt, hogy Dmitrij Donszkij és unokatestvére Vlagyimir Andrejevics atyai örökbirtokára (otcsina/votcsina) tértek vissza a Tohtamis kánnal való ütközet után. A források elemzése során azonban megfigyelhető az a tendencia, hogy a 14. század végére Vlagyimir helyzete mégis részfejedelmi (ugyelnij) állapotúra alacsonyodott le. Ezt bizonyítja Dmitrij Ivánovicssal 1389. március 25-én kötött szerződése, melyből hiányzott az atyai birtok (otcsina) megnevezés. A megegyezés szövegében már csak az örökül kapott részre (ugyel) való utalás szerepelt. Presztízshelyzete rövidéletűnek bizonyult, tulajdonképpen csak a Kulikovói csata utáni néhány évre korlátozódott. PSZLR XV. 2000, 99.; CSERNOV 2005, 20–21.; HOROSKEVICS 1980, 171., 174.

³⁶ Namesztnycsstvo: helytartósági bevétel, jövedelem. SZREZNYEVSZKIJ 1902, 303.; HOWES 1967.

³⁷ A jövedelmek fennmaradó két harmadával II. Iván fiai, Dmitrij és Iván fejedelmek, rendelkeztek. KUCSKIN 2004, 249.

³⁸ DDG 1950, N° 4. 15., 17.

³⁹ HOWES 1967, 198.; DDG 1950, N° 4. 15., 17.

Iván Krasznoj fia, Iván fejedelem, korai halála után (†1364) Moszkva első és második harmada, ill. Iván örökrésze (ugyel) a zvenyigorodi birtokból testvére, Dmitrij Ivánovics, kezében egyesült. Dmitrij Donszkoj második testamentumában (1389) a treti fogalom kiegészült a területi egység értelmezéssel, vagyis a harmad szemantikai jelentése Moszkva területének egy részére is kiterjedt. Dmitrij Donszkoj 1389. évi végrendeletében Moszkva két harmadának felét elsőszülött fia, Vaszilij, a két-harmad másik felét testvérei, Jurij, Andrej és Pjotr fejedelmek, között osztotta meg. Jevdokija fejedelemasszony Dmitrij Donszkoj nagyfejedelem két harmadából származó tamga felét és az oszmnycseje utáni teljes bevételt kapta meg. A harmadik harmad 1410-ig unokatestvérét, Vlagyimir Andrejevicset, illetve meg. Konsztantyint, a legfiatalabb fejedelmet (†1433), név szerint nem említették meg a végrendeletben.⁴⁰ *„Gyermekeimre hagyom, Atyai örökségemet Moszkvoát, Vaszilij fejedelemre, Jurij fejedelemre, Andrej fejedelemre, Pjotr fejedelemre. Unokaöcsém⁴¹ Vlagyimir fejedelem a saját harmadát irányítja, melyet atyja, Andrej fejedelem hagyott rá örökül. Fiamra Vaszilij fejedelemre hagyom a bevételek nagyobb [részét]⁴² a városban⁴³ és a járásokban,⁴⁴ örökré-*

⁴⁰ TYIHOMIROV 1957, 200. Valószínűleg azért történhetett így, mert Konsztantyin fejedelem 1389. május 16-án született, három nappal apja halála előtt. A végrendelet egyik passzusa a következőket írja: *„Ha az Úr ad nekem egy fiút és a fejedelemasszonyom szintén ad egy részt neki, kapjon az idősebb testvéreitől is egy-egy részt.”* DDG 1950, N° 12. 35.

⁴¹ A szövegben brat szerepel, de itt unokaöcsnek fordítandó. DDG 1950, N° 12. 33.

⁴² A végrendeletben a „sztarijsij puty” jelentése a családi vagyonból származó jövedelem. SZREZNYEVSKIJ 1902, 1735–39. A 14. századi oklevelekben és végrendeletekben a tulajdonra, a földterületekre és bevételekre (adókra) való jogot jelentette, amely a sztarsinsztvo jogán a nagyfejedelmet illette meg. A puty szó ebben a szöveggörnyezetben bevételt, jövedelmet jelentett. KLJUCSEVSZKIJ 1919, 534–535.

⁴³ Itt: Moszkvában.

⁴⁴ Vagyis a *„moszkvai városi járásokban”*. Sztan: mezőgazdasági területi-igazgatási egység, amely a volosztyhoz hasonlítható, az ujezdnél kisebb. A sztan és voloszty adminisztratív értelemben azonos egységet jelölt. PUSKHAREV 1970, 145.

szemből⁴⁵ [az engem megillető] két résznek⁴⁶ a felét,⁴⁷ a másik felét és a városi bevételek felét három fiamra [hagyom]. A két részből [származó] tamga felét a fejedelemasszonyomnak, a [másik] felét a fiaimnak [adományozom]. A két részből [származó] oszmnycsejét a fejedelemasszonyomnak [adom]."⁴⁸

A „moszkvai városi járások” feletti hármás uralom leírása legrészletesebben a Dmitrij Ivánovics nagyfejedelem és Vlagyimir Andrejevics szerpuhovi fejedelem között 1389. március 25-én megkötött megállapodásban (dokoncsanyije) maradt fenn.⁴⁹ A bírósági ügyekben is közösen jártak a harmaddal rendelkező fejedelmek a „moszkvai városi járásokban”. I. Vaszilij és a szerpuhovi Vlagyimir Andrejevics 1390. január 6.–január 26. közötti időszakban keletkezett szerződésének egyik cikkelye tudósít erről: „Ami a városi bírósági [ügyeket] és megállóhelyeket⁵⁰ [illeti], melyek a városhoz tartoznak, Mi a Te helytartód nélkül nem bírászkodhatunk, de Te sem bírászkodhatsz a Mi helytartóink nélkül. Azok az ügyek, melyek a városhoz tartoztak Atyánk idején, a Mi és a Te volosztjaidban [történtek], a Te bírósági ügyeid [felett] a Mi helytartóink is bírászkodhatnak, ahogy ez mostanáig volt.”⁵¹

A nagyfejedelem oldaláról a többes szám használata a közvetlen családtagokra utalt, név szerint Jurij, Andrej, Pjotr Dmitrijevicstre. A fejedelmi család tagjai a megbízott helytartókkal (namesztnyiki) nemcsak együtt bírászkodtak, hanem közösen birtokolták a Moszkvából származó bevételek első és második harmadát. A nagyfejedelem a két harmad felét, a testvérek pedig évenként megosztva a harmadok másik felé-

⁴⁵ Ebben a szövegkörnyezetben örökrésznek (ugyel) fordítandó.

⁴⁶ Zserebej: egy személy része a közös, családi tulajdonból, birtokból. ÁGOSTON 2004, 141. Rész, hányad SZREZNYEVSZKIJ 1893, 862. Ebben az esetben „két rész” a „moszkvai városi járásokból” származó két harmadra (trey) utalt.

⁴⁷ Dmitrij Donszkoj fejedelem és Iván zvenyigorodi fejedelem mindketten örökölték atyjuktól, II. Ivántól (†1359), egy-egy harmadot. Iván 1364-ben meghalt, harmada testvére, Dmitrijre, szállt.

⁴⁸ DDG 1950, N° 12. 33.

⁴⁹ DDG 1950, N° 11. 31.; CSERNOV 2005, 21.

⁵⁰ Sztanovij: a megállóhelyekhez tartozó. SZREZNYEVSZKIJ 1912, 491–492.

⁵¹ DDG 1950, N° 13. 38.

ből befolyó jövedelem felett rendelkeztek. Az elsőszülött fiú az idősebb jogán a többi örökös társához képest nagyobb részt kapott a földterületekből és bevételekből. A 14. században keletkezett végrendeletekben megfigyelhető az a tendencia, mely során a moszkvai nagyfejedelem része a (sztarejsij puty-ból) lassanként megnőtt a többi kisebb, részfejedelemhez (ugyelnij) képest.⁵² Dmitrij Donszkoj moszkvai nagyfejedelem második testamentumában (1389) elsőként hagyta örökül elsőszülött fiára a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget. „*Fiamra, Vaszilij fejedelemre hagyom, atyai örökbirtokomat,*⁵³ *a nagyfejedelemséget.*” A 14. század végére a moszkvai nagyfejedelem egyre nagyobb gazdasági és politikai fölényrel rendelkezett a többi fejedelemhez képest.

A harmad (trey) a 15. században (I. Vaszilij, II. Vaszilij) keletkezett végrendeletekben mind a Moszkvából és a hozzátartozó városi járásokból befolyó jövedelmet, mind a város egy területi egységét is meghatározta. I. Vaszilij második (1417) és harmadik (1423) testamentumában továbbadományozta két részét (vagyis Moszkva két harmadát) elsőszülött fiának, Vaszilij fejedelemnek.⁵⁴ „*Fiamra, Vaszilij fejedelemre hagyom örökül, atyai birtokomat, melyet Atyám hagyott rám, Moszkva harmadát, a dolgokkal,*⁵⁵ *a részeimmel*⁵⁶ *és Dobrjatyinyszkoje falvat és a méhészettel, és Vaszilij hivatalát,*⁵⁷ *és a megszámlált emberek*⁵⁸ *har-*

⁵² OCSERKI ISZTORII 1953, 147.

⁵³ Ebben az esetben az otcina/votcsina örökös tulajdon, patrimonium jelentsében szerepelt. DDG N°12. 1950, 34.

⁵⁴ DDG 1950, N° 21. 56.; N° 22. 58.

⁵⁵A puty, dolog minden olyan gazdasági jövedelemforrás jelentett, amiből bevétel származott. KLJUCSEVSZKIJ 2003, 183-184.; KLJUCSEVSZKIJ 2009, 98-100.

⁵⁶ Zserebej: részként fordítandó, Moszkva első és második harmadát jelentette, melyet I. Vaszilij atyjától, Dmitrij Donszkojtól, örökölt és most szintén továbbadományozza első szülött fiának, a későbbi II. Vaszilijnek.

⁵⁷Vaszilij hivatala (Vaszilcevo szto): Iván Kalita végrendeletében először Vaszilcevo vedanye alakban szerepelt, Vaszilij Veljaminev bojár közigazgatási hivatalát takarta az elnevezés, akinek feladatai közé tartozott a méhészbérlőktől a fejedelem számára a mézadót beszédni. Iván Krasznij (1359) írásos hagyatékában „*Vaszilcev sztan*” alak, Dmitrij Donszkoj, I. Vaszilij és II. Vaszilij testamentumaiban a Vaszilcevo szto olvasható. A Dobrjatyinyszkaja méhé-

madát, Kolonnát a volosztyokkal és a dolgokkal.”⁵⁹ ...„Legidősebb fiamra, Ivánra hagyom örökül az atyai birtokomat, a nagyfejedelemséget. És neki adományozom a harmadot Moszkvában a dolgokkal, a részeimmel, melyet Atyám hagyott rám örökül és Dobrjatyinyszkoje falvat a méhészettel, és Vaszilij hivatalát, a megszámlált emberek...”⁶⁰

A harmadik harmad felett rendelkező Vlagyimir Andrejevics fejedelem 1401–1402. évre datált végrendeletében hasonlóképpen járt el, mint Dmitrij Donszkoj. Saját harmadát öt fiára, Iván, Szemjon, Jarosláv, Andrej és Vaszilij fejedelemekre, hagyta. Ennek következtében Moszkvából Dmitrij Donszkoj örökösével együtt a fejedelmi család közel tíz tagja részesült. Iván, az elsőszülött fiú, a bevételek jelentős részét birtokolta, a többi testvér saját jogait csak évenként tudta érvényesíteni, vagyis a harmadik harmad igazgatását évenként osztották meg egymás között (vedajut po godom).⁶¹

Vlagyimir Andrejevics fiainak korai halála (1427) után ismét egy kézbe került a harmadik harmad feletti uralom. II. Vaszilij és Vaszilij Jaroslávics által 1433-ban kötött szerződésben a szerpuhovi fejedelem nagyapja, Vlagyimir Andrejevics, örökrészére tartott igényt, vagyis „a harmadra Moszkvából és a [moszkvai] jövedelmekből”,⁶² és haláláig (1483-ig) rendelkezett felette. Az 1430-as évek elején folyó testvérharcok (szmuta Semjakina) után, a 15. század közepén, a nagyfejedelmi ág csa-

szettel együtt a moszkvai települések legfontosabb mézet feldolgozó területei lehettek, terményjáradékkal (obrok) tartoztak a nagyfejedelemnek. DDG 1950, N° 1.a. 8.; 1.b. 10.; 4.a. 15; 4.b. 17.; 12. 33.

⁵⁸ Csiszlennyije ljugyi: megszámlált emberek. A csiszlo a censusra, konkrétan az 1257-es népszámlálásra utalt. Az összeírás a tatárok által követelt adó összegének meghatározására szolgált. Csiszlennyije ljugyi azok a személyek, akiket a népszámláláskor összeírtak, a Rusz-beli fejedelemek sajátos védelmét élvezték és legalább a 14. század végéig földművelők voltak. VÁSÁRY 1986, 296.; HOWES 1967, 73–76. A Rusz földjére érkező tatár hivatalkokat szolgálták, szükségleteiket látták el. ÁGOSTON 2004, 135.

⁵⁹ DDG 1950, N° 22. 60.

⁶⁰ DDG 1950, N° 61.a. 194.

⁶¹ DDG 1950, N° 17. 45–46.

⁶² DDG 1950, N° 27. 70.; TYIHOMIROV 1957, 201.

ládtagjainak száma is lecsökkent. A Moszkva feletti hatalmon három család osztozott: Vaszilij Tyomnij, Andrej Dmitrijevics fiai (a mozsajszki Iván, a verejszki Mihail) és a harmadik harmadot birtokló Vaszilij Jaroszlavics. Ez azt jelentette, hogy a három fejedelmi ág tagjai közösen birtokolták a Moszkvából és a hozzátartozó járásokból befolyó jövedelmeket.⁶³ II. Vaszilij Moszkva két harmadának a felét, Jurij, Pjotr és Konsztantyin éveit és Vaszilij Jaroszlavics fejedelem harmadát is birtokolta. Vaszilij Tyomnij halálának évében (1462) már szinte egész Moszkva felett uralkodott, hiszen majdnem az összes harmadot megszerezte.⁶⁴ (ábra)

A 14–15. század folyamán létrejött sajátos joghatósághoz (tretynoje vlagyenyije Moszkvoj) tartozó területek mellett létezett a moszkvai fejedelmi családi birtok (domen, domain). Abban különbözött az adminisztratív szempontból jól megszervezett „moszkvai városi járásoktól”, hogy a birtokot megosztották a legidősebb fejedelem, a részfejedelmek és a még életben levő özvegy fejedelemasszony között. Az a tendencia figyelhető meg, hogy a hatalom részben öröklődött, de emellett a Kalitovics család számának alakulásától függően részben újra felosztódott a nemzetségen belül.⁶⁵

A végrendeletekből nyomon követhető, hogy a nagyfejedelmi család tagjai kezdetben együttesen irányították Moszkva és a hozzá tartozó területek adminisztratív–bíráskodási-gazdasági ügyeit. Moszkva és a környező járások feletti hármas uralmi rendszer majdnem a 15. század végéig működött. A közel másfél évszázad alatt a nagyfejedelem egyre nagyobb hatalomra tett szert, ezt bizonyította, hogy a 15. század második felére csaknem egész Moszkva és a városból befolyó jövedelmek felett rendelkezett. A birtokszerző- és egyesítő politika révén a nagyfejedelmi hatalom ereje nemcsak politikai, hanem gazdasági értelemben is megnőtt. A nagyfejedelem közvetlen örököse nagyobb részt kapott a földterületekből és a bevéte-

⁶³ TYHOMIROV 1957, 201.

⁶⁴ DDG 1950, N° 61. 194.

⁶⁵ CSERNOV 2005, 21.

lekből (adók, illetékek) a többi testvérhez viszonyítva. Természetesen az új rendszer erős ellenállásba ütközött és véres konfliktusokhoz vezetett, mégis a legidősebb fiú megerősödését eredményezte a többi családtaggal, részfejedelemmel szemben.

Felhasznált irodalom

Források, forráskiadványok

DDG 1950 = Duhovnije i dogovornije gramoti moszkovszkih i ugyelnih knyazej XIV–XVI vv. CSEREPNYIN L.V. (podg.) BAHRUSIN Sz.V. (otv. red.) Izdatyelsztvo Akademii Nauk SZSZSZR, Moszkva–Leningrad, 1950.

KUCSKIN 2008a = KUCSKIN V. A.: Izdanyije zavescsanyij moszkovszkih knyazej XIV. v. (1336 g.) Pervaja duscsevnaja gramota velikovo knyaza Ivana Danilovicsa Kaliti. Drevnyaja Rusz. Voproszi megyievisztiki. 31 (2008) 1. 95–107

KUCSKIN 2008b = KUCSKIN V. A.: (1339 g.) Vtoraja duscsevnaja gramota velikovo knyaza Ivana Danyilovicsa. Drevnyaja Rusz. Voproszi megyievisztiki. 32 (2008) 2. 129–132

KUCSKIN 2008c = KUCSKIN V. A.: Izdanyije zavescsanyije moszkovszkih knyazej XIV. v. [1353 g., aprelja 24–25.] Dusevnaja gramota velikovo knyaza Szemjona Ivanovicsa. Drevnyaja Rusz. Voproszi megyievisztiki. 33 (2008) 3. 123–125

KUCSKIN 2008d = KUCSKIN V. A.: Izdanyije zavescsanyije moszkovszkih knyazej XIV. v. 1359 g. Pervaja dusevnaja gramota velikovo knyaza Ivana Ivanovicsa. Drevnyaja Rusz. Voproszi megyievisztiki, 34 (2008) 4. 97–101.

KUCSKIN 2009a = KUCSKIN V. A.: Izdanyije zavescsanyije moszkovszkih knyazej XIV. v. 1359 g. Vtoraja dusevnaja gramota velikovo knyaza Ivana Ivanovicsa. Drevnyaja Rusz. Voproszi megyievisztiki. 35 (2009) 1. 93–100.

KUCSKIN 2009b = KUCSKIN V. A.: Izdanyije zavescsanyije moszkovszkih knyazej XIV. v. Pervaja dusevnaja gramota

- velikovo knyaza Dmitrija Ivanovicsa. Drevnyaja Rusz. Voproszi megyevisztiki. 36 (2009) 2. 110–113.
- KUCSKIN 2009c = KUCSKIN V. A.: Izdanyije zavescsanyije moszkovszkih knyazej XIV. v. Vtoraja dusevnaja gramota velikovo knyaza Dmitrija Ivanovicsa. Drevnyaja Rusz. Voproszi megyevisztiki. 37 (2009) 3. 132–136.
- PSZRL XV = Polnoje Szobranijje Russzkih Letopiszzej. Rogozsszkij letopiszec. Tverszkoj szbornyik. Jaziki Russzkoj Kulturi, Moszkva, 2000.

Szótárak

- ÁGOSTON 2004 = ÁGOSTON Magdolna: Az orosz történelmi források terminológiája. A XII-től a XVI. század közepéig. Savaria Press, Szombathely, 2004.
- DAL 1955= DAL Vlagyimir: Tolkovij szlovar zshivovo russzkovo jazika. Moszkva, 1955.
- FASZMER 1986a = FASZMER Max: Etimologicseszki szlovar russzkovo jazika T. I. Moszkva, 1986.
- FASZMER 1987 = FASZMER Max: Etimologicseszki szlovar russzkovo jazika T. III. Moszkva, 1987.
- PUSKHAREV 1970 = PUSKHAREV Sergei G.: Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917. New Hawen and London, 1970.
- SZREZNYEVSZKIJ 1893 = SZREZNYEVSZKIJ I. I.: Matyeriali gylja szlovarja drevnyerusszkovo jazika po pizmennim pamjatnyikam. I. Szankt-Petyerburg, 1893. reprint Moszkva, 2003.
- SZREZNYEVSZKIJ 1902 = SZREZNYEVSZKIJ I. I.: Matyeriali gylja szlovarja drevnyerusszkovo jazika po pizmennim pamjatnyikam. II. Szankt-Petyerburg, 1902. reprint Moszkva, 2003.
- SZREZNYEVSZKIJ 1912 = SZREZNYEVSZKIJ I. I.: Matyeriali gylja szlovarja drevnyerusszkovo jazika po pizmennim pamjatnyikam. III. Szankt-Petyerburg, 1912. reprint Moszkva, 2003.

Szakirodalom

BÓTOR 1999 = BÓTOR Tímea: Iván Danyilovics Kalita nagyfejedelem végrendelete. In: *TörténÉsz* 4–6. Pécs, 1999. 5–43.

BÓTOR 2008 = BÓTOR Tímea: Megjegyzések Iván Danyilovics Kalita moszkvai nagyfejedelem írásos hagyatékához In: Pécsi történeti katedra. *Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. (szerk.): Csabai Zoltán, Dévényi Anna, Fischer Ferenc, Hahner Péter, Kiss Gergely, Vonyó József. Pécs, 2008. 223–236.

FLORJA 1992 = FLORJA B. N.: „Szluzsebnaja organizacija” i jejo rol v razvityii feodalnovo obszsesztva u vosztocsnoj i zapadnih szlavjan. *Voproszi isztorii* 1992/2. 56–74.

FONT 2007 = FONT Márta: Megjegyzések a széttagolódás kérdéséhez nyelvi aspektusból. In: FONT Márta-SASHALMI Endre: *Állam, hatalom, ideológia*. Pannonica, 2007. 103–113.

CSERNOV 2005 = CSERNOV, Sz. Z.: *Domen moszkovszkih knyazej v gorodszkih sztanah, 1271–1505 godi*. T. 2. *Kultura szrednyevekovej Moszkvi: isztoriczeszkije landsafti: v 3 t.* (otv. red.): JANYIN, V.L., NAZAROV, V.D. Nauka, Moszkva, 2005.

CSEREPNYIN 1948 = CSEREPNYIN, L. V.: *Russzkije feodalnije arhivi XIV–XV. vv.* T. 1. Izdatyelsztvo Akademii Nauk SzSzSzR, Moszkva - Leningrad, 1948.

HALBACH 1985 = HALBACH, Uwe: *Der Russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert. Eine Vergleichende Untersuchung zur Politischen Lexikologie und Verfassungsgeschichte der Alten Rus*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, Stuttgart, 1985. 3.

HOROSKEVICS 1980 = HOROSKEVICS A .L.: *K vzaimootnosenijam knyazej moszkovszkovo doma vo vtoroj polovinye XIV–nacsale XV veka*. *Voproszi isztorii* 1980/6. 170–174.

HOWES 1967 = HOWES, R .C.: *The Testaments of the Grand Princes of Moscow*. Cornell University Press, Ithaca, New York, 1967.

KLJUCSEVSZKIJ 1919 = KLJUCSEVSZIJ V. O.: *Bojarszkaja*

duma Drevnyej Ruszi. Petyerburg, 1919.

KLJUCSEVSZKIJ 2009 = KLJUCSEVSZKIJ V. O.: Az orosz történelem terminológiája. Ruzsisztikai Könyvek XXI. KIS János (ford.) SZVÁK Gyula (szerk) Russica Pannonicana, Budapest, 2009.

KLJUCSEVSZKIJ 2003 = KLJUCSEVSZKIJ V. O.: Isztorija Rosszii. Szpecialnije kurszi. Asztrel, Moszkva, 2003.

KOLESZOV 1986 = KOLESZOV V.V.: Mir cseloveka v szlove Drevnyej Ruszi. Moszkva, 1986.

KUCSKIN 1988 = KUCSKIN, V. A.: „Szvoj gyagyja” zavescsanyije Szimeona Gordovo. *Isztorija SZSZSZR* 1988/4. 149–158.

KUCSKIN 1995 = KUCSKIN, V. A.: Pervij moszkovszkij knyaz Danyiil Alekszandrovics. *Otyecsesztvennaja isztorija* 1996/3. 74–92.

KUCSKIN 1989 = KUCSKIN, V. A.: Szkolko szohranyilosz duhovnih gramot Ivana Kaliti. KUCSKIN, V. A. (otv.red.): *Isztocsnyikovegyenyije otyecsesztvennoj isztorii*. Moszkva, 1989. 206–225.

KUCSKIN 1999 = KUCSKIN, V. A.: Pervaja duhovnaja gramota Dmitrija Donszkovo. In: GORSZKIJ, A. A. (otv. red.): *Szrednyevakovaja Rusz. Vip. 2. Indrik, Moszkva, 1999. 191–280.*

KUCSKIN 2001 = KUCSKIN, V. A.: Poszlednyeje zavescsanyije Dmitrija Donszkovo. In: GORSZKIJ, A. A. (otv.red.): *Szrednyevakovaja Rusz. Vip. 3. Indrik, Moszkva, 2001. 106–183.*

KUCSKIN 2004 = KUCSKIN V. A.: Duhovnije gramoti moszkovszkovo velikovo knyaza Ivana Ivanovicsa Krasznovo. In: GORSZKIJ A. A. (red.): *Szrednyevakovaja Rusz. 5. Indrik, Moszkva, 191–280*

OCSERKI ISZTORII 1953 = Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma IX–XV vv.v dvuh csasztyjah II. GREKOV B. D., CSEREPNYIN L.V., PASUTO V.T. (red.) Akademii Nauk SZSZSZR, Moszkva, 1953.

SZEMENCSENKO 1980 = SZEMENCSENKO, G.V.: Upravlenyje Moszkvoj v XIV–XV vv. SZAMSZONOV, A.M

(otv.red.): Isztoricseszkije zapiszki. T. 105. Nauka, Moszkva, 1980. 196-228.

TYIHOMIROV 1975 = TYIHOMIROV, M. N.: Drevnyaja Rusz. Nauka, Moszkva, 1975.

TYIHOMIROV 1957 = TYIHOMIROV, M. N.: Szrednyevekovaja Moszkva v XIV-XV vekah. Izdatyelsztvo Moszkovszkovo Unyiverszityeta, Moszkva, 1957.

ZIMIN 1958 = ZIMIN, A. A.: O hronologii duhovnih gramot velikih i ugyelnih knyazej XIV-XV vv. NOVOSZELSZKIJ, A.A. (otv. red.): Problemi isztocsnnyikovegyenyija. Vip. VI. Moszkva, 1958. 275-324. VÁSÁRY 1986 = VÁSÁRY István: Az Arany Horda. Kossuth, Budapest, 1986.

VESZELOVSZKIJ 1947 = VESZELOVSZKIJ, Sz. B.: Feodalnoje zemlevlagyenyije v Szevero-Vosztocsnoj Ruszi. Izdatyelsztvo Akademii nauk SZSZSZR, Moszkva-Leningrád, 1947.

DEÁK MÁTÉ

GAMBIA – A NÉMETEK AFRIKAI UGRÓDESZKÁJA
LATIN-AMERIKA LÉGTERE FELÉ
AZ 1930-AS ÉVEKBEN

„A szigeteket messze magunk mögött hagytuk, Bathurst tűnt fel előttünk. Hosszú, egyenes vonalnak látszott messziről. Nem láttunk rajta emelkedést, hegycsúcsot, dombot, csak a szélein, ahol elhalványodtak a körvonalak és belevesztek az óceánba. Nem lehetett megítélni, hol végződik a föld s hol tűnik el teljesen a szemem elől. Azt lehetett érezni, hogy mérhetetlen messzeségbe terjed tovább. Amikor már közeledett hozzánk és élesebb vonalakkal jelentkezett, sziklával, hegyormokkal, akkor sem hasonlított Santiago sziklás, hullám-marta partvidékéhez. Ragyogóan élénkzöldnek láttam az egész földet a kopasz, barna, vulkánikus kőzet után. Mély, élénkzöld szín volt; mint ha a ködből, vagy a forró levegőből csapódott volna ki a növényzet fölött. Halavány pettyek tarkázták, helyenkint pedig sötétebb és világosabb csíkok rajzolódtak rá. A pettyes részről tudtam, hogy város: a világos pettyek házak, a sötétek parkok... Bathurst. Hamarosan felismerhettem a pálmák lágyvonalú, szabálytalan sorát és közöttük a házak merev körvonalát. Az árbocok és a kikötőgátak is kibontakoztak már a tenger síkjából. Meglepődtem, hogy Bathurst milyen nagy város. Angol kolónia, persze.

Bizonnyára emberséges körülmények közé jutunk. Ott a folyó torkolata, – most már látszott a bejárat két sarka is. Széles volt, mint egy nagy öböl. Könnyű lesz innen felszállni, – bizakodtam. Vitorlák fehér foltjai, csónakok, kétárbocos bárkák nyüzsgöttek benne. Néhány nagyobb schooner állt a rakodópartnál, amely a város egyik oldalát határolta. Megkönnyebbülten gondoltam: sok hajó, élénk forgalom... nem olyan elhagyatott a kikötő, mint a másik, Santiagóban...” Anne M. Lindbergh, 1933.¹

¹ A. M. LINDBERGH 1940, 97–98.

Miért Bathurst?

Az 1920–30-as évek repüléstechnológiai színvonala nem tette lehetővé a repülőgépek számára leszállás nélküli repülőutak megtételét Európából Latin–Amerika felé. Minden légitársaságnak szüksége volt a légi útvonalak mentén stratégiai repülőter-bázisokra, melyek technikai háttérrel jelentettek az interkontinentális repülésekhez. Igen jelentős mértékű francia–német rivalizálás bontakozott ki az Európa–Dél–Amerika útvonalon a légihíd kiépítéséért.² A délatlanti légi útvonal megtervezésekor szóba jöhettek az Azori- vagy a Kanári-szigetek. A franciák a szenegáli partvidéken lévő kolóniáikat, míg a portugálok a Zöldfoki-szigeteket használhatták ugródeszkaként déli repüléseikhez. A németeknek kezdetben nem volt belépési, átrepülési és légtérhasználati joguk a francia gyarmatokra vagy a Zöldfoki-szigetekre, ezért az egyetlen megoldás a francia érdekszférába eső Dakar repülőterétől délre fekvő Brit-Gambia fővárosa, Bathurst (ma Banjul) lehetett.³

A britek elsősorban nem a dél-amerikai interkontinentális repülőút vonal kiépítésére törekedtek, ezért brit szempontból geopolitikai érdeksérelem nélkül valósulhatott meg a német Deutsche Luthansa A.G. (DLH) törekvése. A brit polgári és katonai repülés célpontjai hagyományosan a Brit Birodalom koronagyarmatainak repülőterei voltak, elsősorban Egyiptom, India és Ausztrália légtérét szándékoztak összekötni az anyaországgal a brit légi útvonalhálózat kiépítésének és fejlesztésének segítségével. Mindemellett az angoloknak nem állt érdekében az, hogy a franciák geostratégiai értelemben erősödjenek a délatlanti légi útvonalak monopolizálásával. A britek csak 1935-től kezdtek el olyan rendszeres polgári légi útvonal kiépítésén gondolkodni, melynek végpontja Bathurst repülőtere volt, összekötve ezzel az anyaországot Gambia gyarmat-

² FISCHER 2002, 123.

³ PM 1932/9. 57. Transatlantic air services planned by two nations.

tal.⁴ A British Airways üzleti igazgatója, Major J. R. McGrindle javaslatot tett egy Londont Gambiával összekötő útvonal üzemeltetésére, mely Lisszabont érintve jutott el végcéljához. Az első járat 1937 decemberében landolt Jeshwangban a British Airways képviselőivel a fedélzeten. A hivatalos útvonal-megnyitásra csak 1938 augusztusában került sor a London–Lisszabon–Casablanca–Agadir–Port Etienne (Noudhibou)–Dakar–Bathurst útvonalon.

Német szemszögből a rapallói szerződések titkos záradékainak aláírása óta a Szovjetuniót leszámítva egyetlen lehetőség állt rendelkezésre légi útvonalaik célállomásainak kiépítésére, mely Latin–Amerika államainak légtereit jelentette. Másrészt a vesztes világháborút követően alapvető német érdek volt a korábban győztes nyugati hatalmak felé történő közeledés, mely az adott időszakban csak a britek felé történhetett. Franciaország továbbra is elutasító hangnemben válaszolt a német légügyi törekvésekre, szigorúan csak a kötelezően szükséges engedményeket volt hajlandó megadni, melyeket az 1926. évi párizsi légügyi szerződések előírtak számára. A francia fél érdekeit alapjaiban sértette a német törekvés, hisz az Aéropostale (Air France) légitársaság is üzemeltetett a két kontinenst összekötő légi útvonalat, és Brazíliát Argentínával összekötő légiposta szolgálatot.

A fent említett okok miatt a brit fél Brit–Gambia területére és légtérére hosszas tárgyalásokat követően légtérhasználati jogot biztosított Németország polgári légitársaságai, elsősorban a DLH részére.

A német elképzelések megvalósítása

A Lufthansa konkrét tervekkel jelent meg az angol gyarmaton, ahol számos probléma várt megoldásra. A transzatlanti repülés „repülőcsónakokkal”, hidroplánokkal történt, melyek indítására és fogadására megfelelő infrastruktúrát kellett kiépíteni.

⁴ FLIGHT 1935. 05. 02. 460. West Africa.

Ez darukkal ellátott kikötőhelyek létesítését jelentette. Hagyományos repülőgépeken érkeztek az utasok és a légiposta Németországból, ezért az átszállást és az átrakodást is meg kellett szervezni. A kiszolgáló személyzet, valamint az utasok számára megfelelő szálláslehetőségről kellett gondoskodni, repülőtéri várótermet kellett építeni. Motorcsónakokat kellett beszerezni, melyek a hidroplánok megérkezésekor segítettek a ki- és bepakolásnál, valamint szükség volt egy nagyteljesítményű rádióállomás felépítésére is, mellyel lehetővé vált a kommunikáción túl a rádió alapú navigáció is.

A feladatok elvégzésére 1933. december 28-án Otto Bertam érkezett meg a brit gyarmatra.⁵ A Bathursti Repülőtér Parancsnokság és Légiirányító Központ felállítására 1934-ben került sor. A légi irányítási feladatokat kezdetben Schweikow és Schwedinger tiszték látták el, akik a városban laktak a Luftansa helyi ügynökségénél a Wellington Streeten, melynek neve *United Africa Company* (UAC) volt.

Az ütemesen zajló munkálatok mellett is komoly kihívást jelentett a Junkers Ju 52/3M típusú gépek fogadása és a következő repülésre történő felkészítése, vagy a Dornier Do X Wal típusú repülőcsónakok üzemkésszé tétele a korlátlan számban rendelkezésre álló, ám gyakorlattal nem rendelkező afrikai munkaerővel. A gyors és precíz német alaposág sem mindig működhetett zökkenőmentesen találkozó az angol bürokrácia útvesztőivel. Bár repüléshez igen ideális adottságokkal rendelkezett Gambia, a kezdetleges repülőbázis személyzetét és vendégeit gyakran sújtotta számos trópusi betegség, mint a malária vagy a sárgaláz.

Bathurst kedvező fekvéssel rendelkezett a hozzávetőlegesen 5 km széles Gambia folyó torkolatának partján. A folyón a repülőcsónakok le- és felszállása ezért alapvetően biztonságosan zajlott, ennek ellenére a folyón bójákkal kijelölt le- és felszálló övezetet alakítottak ki, mely nagyjából 3,2 km hosszú és 1,6 km széles nyílt és általában nyugodt vízfelületet jelentett. Egy motoros bárka és daru állt az érkező vagy távozó repülő-

⁵ ROSENSTOCK 2001, 20.

gépek rendelkezésre, valamint a *Marine Department* mólóján egy szélzsák, mely jelezte a légmozgások irányát a pilóták számára.⁶

Májustól októberig, azaz az esős időszak idején azonban ez a kezdetleges hidroplánállomás a folyó áradása miatt nem volt mindig használható állapotban. Ezért szükséges volt egy másodlagos helyet is fenntartani, biztosítva ezzel a légi közlekedés zavartalanságát. A tartalék leszállóhely a Gambia folyó egyik mellékágán, a Lamin-creek folyón kapott helyet. A bázis szívesen fogadott látogatókat és vendégeket, mint a Royal Navy hidroplánjait, vagy éppen Charles Lindbergh ezredest és feleségét,⁷ akik világgörüli útjuk alkalmával pihentek meg itt 1933-ban, miután sikeresen megérkeztek Lockheed Sirius 8 típusú hidroplánjukkal.⁸ De Gambia volt a végcélja a lett Herbert Cukurs⁹ vezette sikeres expedíciónak is, mely Rigából indult, hogy Franciaországon és Spanyolországon át elérje Bathurst repülőtérét. Juan Ignacio Pombo rekordkísérletére¹⁰ Afrikából Brazíliába együléses gépén szintén Bathurst repülőtéréről szállt fel. A 2000 mérföldes távolságot 16 óra és 42 perc alatt tette meg 130 lóerős B.A. „Eagle” Santander típusú géppel, melynek meghajtásáról egy „Gipsy Major” motor gondoskodott. Átlagosan 121 mérföldet tett meg óránként.¹¹

A várostól 8 km, az atlanti partoktól kb. 800 m távolságra délnyugati irányban, Cape St. Mary közelében feküdt egy, csak a száraz időszakban használható füves leszállópálya, mely a Royal Air Force (RAF) repülőgépeit, de egyéb látogatót is fogadhatott. A használható terület nagyjából 616 m széles és 732 m hosszú volt, melyet azonban az esős időszak idején 2 m magasan is boríthatott az elefántfű. Szintén itt állt a 8 m magas

⁶ ROSENSTOCK 2001, 21.

⁷ FLIGHT 1938. 12. 22. 579. Authentic. „Listen! The wind!” by Anne Morrow Lindbergh.

⁸ FLIGHT 1934. 03. 01. 187. Lindbergh’s survey flight.

⁹ FLIGHT 1934. 01. 04. 14. A noteworthy Latvian flight.

¹⁰ FLIGHT 1935. 05. 30. 8. The „Eagle” creates a new record for light planes.

¹¹ FLIGHT 1935. 05. 30. 591. Across the South Atlantic. Achievement by spanish pilot of a B.A. „Eagle”.

villámhárító, valamint a 86 m magas rádióantenna, mely gyakran akadályozta a le- és felszálló gépek szabad mozgását. A repülőtér uralkodó széliránya északnyugati volt májustól októberig, majd a fennmaradó hónapokban a szél délkeleti irányból fújt. Gyakran fújt a Harmattan, a Szahara irányából érkező viharos szél, és a várost földrajzi fekvéséből eredően tornádók is fenyegették. A viharos napokat kivéve a repülőtér és a hidroplánkikötő repülésre igen alkalmas légköri és időjárási viszonyokkal rendelkezett.

A Lufthansa számára a brit gyarmat politikai stabilitása jelentette az egyik legnagyobb biztonsági tényezőt. A közeli francia gyarmatok esetében a kényszerleszállt, eltűnt repülőgépek személyzetét gyakran a lázadó arab törzsek öldösték le, az értékes postai küldemények természetesen sosem kerültek elő.

Hosszú és rendkívül alapos kiképzést követően¹² 1933. május 29-én történt meg az első német légi felderítő repülés a torkolat és a leszállóhely feltérképezése céljából, melyet a D-2068 számú Dornier Do X Wal repülőcsónak hajtott végre Blankenburg kapitány vezérletével. A repülőcsónak a repülés végeztével a *Westfalen* hajóegység mellett a vízen landolt, majd a gépet a fedélzetre emelték. A *Westfalen* mellett később más hajókat is használtak erre a célra, mint az *Ostmark*, a *Schwabenland* és a *Friesland* katapulthajókat.¹³

Az első transzatlanti repülés megkezdésére 1933. június 6-án került sor.¹⁴ A D-2068 számú *Passat* nevű Dornier Do X Wal a Gambia folyó torkolati vizeiről felemelkedve kezdte meg közel 1500 km hosszú repülését, hogy megtalálja az afrikai partok és Brazília között cirkáló *Westfalen* katapulthajót, mely küldetést sikeresen teljesített is. A hajó fedélzetén már készen várta a postaküldemények átrakodását a D-2069 számú *Monsun* nevű Dornier Do X Wal repülőcsónak von Studnitz

¹² PM 1931/5. 626–629. Flyers of the Sea. How Germany is training pilots of giant seaplanes able to cross the Atlantic.

¹³ FLIGHT 1936. 06. 04. 610. The „Ostmark” in action.

¹⁴ PM 1932/7. 524. South Atlantic mail planes to refuel in mid-ocean.

kapitány parancsnoksága alatt. A gép sikeres katapultstartot követően biztonságos repülés után 1933. június 7-én érte el a brazil partokat Puerto Natal kikötőjében. A visszarepülésre hasonló körülmények között 1933. június 23-án került sor. Az esemény mérföldkő volt a Lufthansa transzatlanti légi járatainak történetében.

Még 1933 júniusában a *Westfalen* a két repülőcsónakkal a fedélzetén visszatért Bathurst kikötőjéből az anyaországba. Október végén a repülőcsónakok (D-2068, D-2069) légi úton kezdték meg a visszatérést Travemünde kikötőjéből Gambiába. A Southamptonban történt leszállás közben a D-2068 megsérült, ezért a Dornier Műveknek új szárnytartót és alkatrészeket kellett küldeniük a gép megjavításához. Csak novemberben indulhatott tovább a géppár Cadiz irányába, ahol a *Passat* újabb javításokon esett át. Itt csatlakozott az expedícióhoz von Gablenz, aki a *Monsun* fedélzetén tette meg a hátralévő utat Cap Juby felett Bathurst célállomásig. A *Westfalen* katapulthajó Nyugat-Afrika partjai előtt várta a repülőcsónakokat.¹⁵

1933. november 7-én a tervezett felszállás idején erős szél fújt a Gambia folyó torkolatánál. A tervezett repülést ezért nem a vízről felszállva kezdte meg a *Monsun* (D-2069), hanem a teletankolt gép a *Westfalen* katapultszerkezetének segítségével kezdte meg a hosszú transzatlanti repülést Brazília irányába. Cramer von Clausburg kapitány parancsnoksága alatt Ernst navigátor és W. Küpper rádióson kívül a fedélzetén von Gablenz tartózkodott, valamint ballaszt, hogy stabilizálja és egyben próbára tegye a gép teherbírását az átkelés alatt. A fedélzetén volt még egy úszó mentőegység kényszerleszállás esetére. 1933. november 9-én került sor az átrepülési kísérletre, mely sikeresnek bizonyult. Először tette meg leszállás nélkül Lufthansa gép a Bathurst – Puerto Natal transzatlanti útvonalat. Még 1933-ban sor került a tizedik átrepülésre.

¹⁵ HORMANN 2007, 149.

Az első német transzatlanti légi posta

A tapasztalatok birtokában 1934. február 3-án a Lufthansa hivatalosan is megnyitotta az Európa-Latin-Amerika légi útvonalat,¹⁶ mely az elsők között megnyílt menetrendszerű, interkontinentális transzatlanti légi járat volt a világon. 1934. február 3-án Stuttgartból szállt fel az első Heinkel He 70 A prototípusa (a későbbi D-UHUX) *Blitz* névre keresztelve, mert ez a típus volt akkor Európa leggyorsabb teherszállító repülőgépe. A gépen Untucht kapitány volt a pilóta, a hasznos rakományt pedig 28 kg postaküldemény képezte, amely probléma nélkül érkezett meg Sevillába. Az érkezést követően a tapasztalt Grautoff kapitány – tapasztalt kolumbiai¹⁷ SCADTA-pilóta¹⁸ – D-2526 (később D-AGAV) Junkers Ju 52/3M típusú gépével vitte tovább a postaszákokat Las Palmas-Bathurst útvonalon. A D-2526 hatósugarát két nagy úrtartalmú póttank beszerelésével növelték meg az út megtételéhez. A szállítmány 1934. február 5-én 16:00-kor érkezett meg a brit-gambiai katonai repülőtérrre, mely Cape St. Mary közelében feküdt (a gambiai brit nyilvántartásban a D-2526 mint repülőcsónak szerepel). A hét, Latin-Amerikába tartó postaszákokat, valamint a *Westfalen* részére szóló küldeményt teherautó várta, és kisebb adminisztrációs és szervezési nehézségek után a katapulthajóhoz szállította, ahol már katapultálásra készen várt rá a D-2399 Dornier Do X Wal *Taifun* (később D-AKER) nevű repülőcsónak. A hajó elhagyta a kikötőt, majd a katapult segítségével 1933. február 7-én 04:45-kor a D-2329 felszállt Brazília felé, ahol 17:07-kor landolt, ahogy ezt a leszállás pillanatában feladott sürgöny bizonyítja. A postaszákok továbbszállításáról a

¹⁶ FLIGHT 1934. 02. 08. 125. Germany-South America service starts.

¹⁷ STAUCH 2003, 34.

¹⁸ SCADTA – Sociedad Colombo-Alemana de Transportes Aéreos, német érdekszférába tartozó kolumbiai légitársaság, mely 1919. december 5-én alakult. Lásd STAUCH 2003, 33.

szárazföld felett a *Syndicato Condor* légitársaság¹⁹ Junkers Ju 34 W típusú repülőgépe gondoskodott.²⁰ Az első menetrendszerinti légiposta-szállítmány Latin–Amerikából 1933. február 13-án érkezett meg Berlinbe. Május 21-ig 8 alkalommal történt meg az interkontinentális repülés, és kialakult a gyakorlatban is az 5–6 napig tartó folyamat menete. Először kéthetente indult a postajárat Berlinből, ám októbertől heti szintre emelkedett a járatok gyakorisága.²¹ A Junkers-gyár a nagy távolságok áthidalására ekkor kezdett dízel üzemanyaggal működő motorokat építeni szárazföldi repülőgépeibe, mint a Junkers Ju 86 bizonyos változatai esetében.²²

A repüléseket azonban újabb és újabb nehézségek hátráltatták, melyek nagy részéért a gambiai klimatikus viszonyok voltak felelősek. 1934 végén és 1935 első felében malária- és sárgaláz-fertőzések törtek ki a bathursti lakosság, így a repülőterek személyzetének körében is, mely karantént és repülési tilalmat eredményezett. A transzocéáni repülések azonban nem szüneteltek annak ellenére sem, hogy a Dornier Do X Wal gépek nem repülhettek a bathursti bázisról, mert az átkeléshez remek ugródeszkeként szolgált a Zöldfoki-szigeteken fekvő Porto Praia. A szigetcsoport a Kanári-szigetektől délre, Afrika partvidékétől nyugatra helyezkedik el, tökéletesen illeszkedve a Lufthansa légi útvonalához.

Egyéb problémák is nehezítették a légiposta-szolgálat működését. Az 1934-ben elmérgesedő és polgárháborúba torkolló spanyol események hatására újabb, biztonságosabb postaállomást kellett találni Afrika északi, Európához és az Ibériai félszigethez közel fekvő partvidékén. Ezért Sevillából az állomást a spanyol-marokkói Larache település közelébe helyezték át, áthidalva ezzel az újonnan felmerült problémákat. Németország Spanyolországgal hagyományosan jó viszonyt ápolt légügyi együttműködés terén, ezért politikai értelemben

¹⁹ Syndicato Condor, Condor Syndikat, német érdekszférába tartozó brazil légitársaság. Lásd STAUCH 2003, 35.

²⁰ HORMANN 2007, 145.

²¹ FLIGHT 1935. 07. 11. 61. Extending the mail service.

²² FLIGHT 1936. 09. 17. 283–284. On the eve.

vett akadályja sem volt a spanyol érdekszférába tartozó marokkói bázis kiépítésének.²³

A mostoha körülmények, a kezdetleges infrastruktúra, az időjárás és a homok komoly igénybevételnek tették ki a repülőgépeket, melyek az afrikai útvonalon közlekedtek. Ezért a Lufthansa újabb repülőcsónakokat állított szolgálatba, melyek a Dornier Do X Wal D-AGAT jelű *Boreas*, valamint a Dornier Do X Wal D-ADYS jelű *Tornado* gépek voltak. A már üzemben lévő Junkers Ju 52/3m *Zephyr* mellé is – mely a Sevilla-Bathurst útvonalon közlekedett – szolgálatba állított a légitársaság egy második Ju 52/3m gépet, mely a D-APOK jelű *Mistral* elnevezésű gép volt. A feladat nagysága miatt a Dornier gyár és tervezőiroda 1935-ben új típust próbált ki, melyet kifejezetten a hosszú távú óceánrepülésekre szánt. Ez volt a Dornier Do 18. Az első Dornier Do 18 E V-3 típust 1936. július 3-án állította szolgálatba a Lufthansa D-ABYM jelzéssel *Aeolus* néven.²⁴ 1937. június 4-én már a harmadik Do 18-at is átvette és szolgálatba állította a légitársaság, mely a Dornier Do 18 V-6 D-ARÖZ *Pampero* néven szolgált.²⁵ A nagy távolság leküzdésekor Sevilla és Gambia között nem csak a természeti jelenségek és a navigációs nehézségek jelentettek problémát. A francia érdekszférába tartozó afrikai területek felett a Lufthansa járatai nem rendelkeztek átrepülési és leszállási engedéllyel, még az is elő volt írva, hogy a partvonaltól minimum 10 km-re kell a repülőgépeknek elhaladniuk. Az esetleges fennakadások elkerülése miatt volt szükség az újabb légi járművek szolgálatba állítására. Minden felmerülő probléma ellenére 1935. április 6-án a Lufthansa felállította az új sebességrekordot a Brazília-Németország útvonalon, amelyet váltott repülőgépekkel 2 nap 23 óra és 45 perc alatt teljesített. A távolság 5600 mérföld volt, melyet négy repülőgép tett meg Natal és Stuttgart között.²⁶

²³ ROSENSTOCK 2001, 28.

²⁴ HORMANN 2007, 156.

²⁵ Uo. 157.

²⁶ FLIGHT 1934. 04. 19. 382. Record flight on Brazil-Germany service.

Nem csak a repülőgépek és a légi útvonal szorult fejlesztésre. A gambiai német használati engedélyekkel rendelkező földi infrastruktúra – mely kiszolgált az egyre növekvő számú óceánrepüléseket – már nem biztosított elegendő és megfelelő színvonalú háttérrel, ezért bővítése elkerülhetetlenné vált. A nehézségek ellenére még 1935-ben sor került a századik sikeres légiposta-repülésre a délatlanti vizek felett.²⁷

Az új Lufthansa repülőtér – Jeshwang

A növekvő transzatlanti légi forgalom, valamint az igény egy egész évben használható modern infrastruktúrával rendelkező repülőtérre a Lufthansa légitársaságot cselekvésre kényszerítette. A hivatalosan benyújtott kérvényt 1934. december 1-jén hagyta jóvá a kormányzó, Sir Arthur Frederick Richards. Hamarosan megkezdődhetek az előkészítő munkálatok. Megépült egy 100 W teljesítményű telegráfállomás, valamint egy 800 W teljesítményű hosszúhullámú rádióadó Cape St. Mary közelében. Az egész évben üzemelő repülőtér megnyitásának alapfeltétele a biztonságosan működő rádióállomás, mely egyben a navigációt is segítette a repülőtér megközelítő gépek számára. Az adó elkészültét követően indult meg az új Lufthansa bázis kiépítése Jeshwang²⁸ település mellett. Folyamatos egyeztetést követően a terv összeállt, kialakult a fel- és leszállópálya iránya az uralkodó széljárásnak megfelelően, megállapodás született a nagyjából 24 hektárnyi terület éves bérleti díjáról is, mely a korabeli árfolyamon számolva 8000 német birodalmi márkának megfelelő 400 angol fontot tett ki. Az első repülőgép, mely az új, kialakulófélben lévő – még szilárd burkolat nélküli – Lufthansa bázison leszállt a nagyon várt postaküldeményekkel, a Junkers Ju 52/3m típusú D-AGAV jelű gép volt, melynek Blankenburg kapitány volt a pilótája.

²⁷ FLIGHT 1935. 08. 29. 230. Across the South Atlantic.

²⁸ ROSENSTOCK 2001, 35.

A munkálatok során kialakításra került egy egyszerű szerkezetű hangár, raktárak, személyzeti szállások és egyéb szükséges épületek. A le- és felszállópályát talajegyengetés és földmunkák során alkalmassá tették az acélból készült pálya-elemek lerakására, mely minden időjárási körülmények között alkalmas felületet eredményezett. Az acélelemek összekapcsolásával az egész pályát biztonságos futófelület védte. Az első elképzelések szerint aszfaltburkolattal kívánták a pályát borítani, ám a hőmérséklet miatt ez lehetetlennek bizonyult. Napal a száraz évszak idején az aszfalt felülete könnyen 70 fok fölé is emelkedhetett, mely elveszítette szilárdságát, és alkalmatlanná vált a repülőgépek fogadására. Ekkor esett a választás az acélelemekre, melyek ráadásul később is felhasználhatóak és könnyen javíthatóak voltak. Egy elem 5,8 m hosszú és 1,5 m széles volt, melyeket részben német repülőterekről szereztek be, részben német üzemekben készítették el. Először 472 m hosszúra készítették a pályát, ám ezt a későbbiek során meghosszabbították 630 m hosszúságúra. A pálya felülete megközelítőleg 32 000 m² volt, és hozzávetőlegesen 5000 darabból állt. A rácsos szerkezet remekül elvezette a vizet, és természetesen az egyéb kiömlött veszélyesen csúszós anyagokat, mint az olaj vagy repülőgépbenzin. A kialakítási munkálatok az új bázison 1936. június 10-én értek véget. A rácsos elemekből álló futófelület olyan jó konstrukciónak bizonyult, hogy a németek a háború alatt az említett megoldással építettek meg sok tábori repülőteret. A Lufthansa által épített pálya olyan stabilra sikeredett, hogy 1940 és 1944 között a RAF repülőgépei is ezt használták. Ma, 70 évvel később is megtalálható a rácsokból jó pár darab, melyek a trópusi klíma és szélsőséges időjárási viszonyok ellenére is kitűnő állapotban vannak!

Az első repülőgép a Junkers Ju 52/3m típusú D-APOK jelű *Max von Müller* nevű repülőgép volt, Graf Schack kapitánnyal a fedélzetén, mely a már teljesen burkolt leszállópályán landolt 1936. július 10-én. Schack véleménye szerint a pálya jó adottságokkal rendelkezett, ám rövidnek találta a Ju 52/3m számára, mely a leszálláshoz annak egész hosszát kihasználta. Megállapította, hogy a túlgurulás veszélye fennállhat, bár a

pálya végén még további 150 m hosszú lapos terület állt rendelkezésre vészhelyzet esetén.²⁹ (Később ezért hosszabbították meg a pálya burkolatát, mert ahogy a Ju 52/3m, úgy a Heinkel He 111 típus is éppen hogy csak meg tudott állni a legoptimálisabb körülmények esetén.) Természetesen nem csak a kifutópályát és az infrastruktúrát kellett felújítani, megfelelő épületről is gondoskodni kellett, mely méreteivel és adottságaival kielégíti a DLH gambiai igényeit. Az épület kialakításának lehetőségéről a DLH hivatalosan 1936. május 30-án kapott tájékoztatást Mr. H. R. Oke-tól. Az új épületet az Atlantic Roadon, Fajara (Cape St. Mary) település közelében hivatalosan 1937. január 27-én nyitották meg, melynek használati jogáért a légitársaság évente 530 birodalmi márkát volt köteles fizetni. A ház impozáns gyarmati stílusban készült kétszintes épület volt, nagy erkélyekkel és teraszokkal, mely a mai napig remek állapotban látható. A 23,5 m hosszú és 14,5 m széles épülethez tartozott tenispálya, egyéb kiszolgáló épületek, gyümölcsös-kert és nagy árnyas park, melyet pálmák szegélyeztek. Az új repülőteret és központot 1936-ban a *Graf Zeppelin* és a *Hindenburg* léghajók is meglátogatták.³⁰ 1936-tól a németek készek voltak a délatlanti légi tapasztalataik birtokában az északatlanti térség felé fordulni, és összekötni Németországot az Amerikai Egyesült Államok légtérével.³¹

Német légi katasztrófák Gambiában

A Lufthansa nem csak sikerekkel lett gazdagabb a trópusi repülések során. Számos kisebb, valamint néhány nagyobb katasztrófa árnyékolja be a transzatlanti repülések történetét. Az időjárásnak vagy valamilyen kisebb technikai meghibásodásokból eredő kalandos le- és felszállások mindennaposnak voltak mondhatóak. Néhányszor ezek a kalandok balesettel vég-

²⁹ ROSENSTOCK 2001, 37.

³⁰ Uo. 80–82.

³¹ FLIGHT 1936. 05. 07. 485. Germany's North Atlantic plans.

zódtek. A Jeshwang repülőtérhez három kiemelkedőbb eset köthető, melyeknek géptörés és katasztrófa lett a vége.

1936. szeptember 11-én a Heinkel He 111 C-05 D-AQUA *Breslau* leszállást kísérelt meg a rendkívül viharos időben. A térségben akkor már közel 20 órája trópusi vihar tombolt, melynek eredményeképp a leszállópálya második fele szinte teljesen víz alá került. A rácsok nem voltak képesek elvezetni a hatalmas mennyiségű csapadékot, így a területet mintegy 15 cm magasan víz borította. A rossz látási viszonyok miatt a leszálláshoz készülő pilóta nem láthatta a valós helyzetet, és tökéletes hárompontos leszállást hajtott végre. A repülőgépet szinte azonnal ellepte a felverődő homokos víz, a sár átjárta a motorokat és a fékeket, a szerkezet földi irányítása lehetetlenné vált. A nagy sebességgel guruló gép csúszkálva túlfutott a biztonságos leszállópályán, majd a vizes földbe süppedő futóműveinek köszönhetően átvágódott és feje állt.³² Hosszas javítások után vált használhatóvá ismét a D-AQUA jelű repülőgép, és a felszállópálya felületének és környékének kiszáradását is meg kellett várni, hogy a repülőtér ismét üzemképes legyen. A postaküldemények késéssel, de célba értek.

1937. március 12-én szintén tragikus baleset történt, melyet a személyzet egyetlen tagja sem élt túl.³³ A menetrendszerinti postajárat Frankfurtból indult, majd Las Palmas állomáson megtörtént a postaszállítmány átrakódása a Heinkel He 111 V-2 D-ALIX *Rostock* fedélzetére, melynek személyzete Alfred Viereck kapitányból, Kurt Bickner rádiósból és Richard Rebentrost fedélzeti mérnökből állt. A fedélzeten tartózkodott utasként Hans Herrmann. A repülés 21 óra 55-kor folytatódott Bathurst felé, ám a gép sosem érkezett meg a repülőtérre, hanem máig tisztázatlan körülmények között a Gambia folyóba zuhant. A repülőgép hangját már hallani lehetett a célállomáson, többször meg is pillantották az *Ostmark* fedélzetéről, miközben járat többször elrepült felette. A motorok hangja alapján az utolsó észleléskor a repülőgép 100–150 méter magas-

³² ROSENSTOCK 2001, 38.

³³ AMN 2000/08. Vol. 43 No 170. Ian Nutley: Disaster in the Gambia.

ságban járhatott, majd kelet felé eltűnt, nem sokkal később észlelhetősége, a motorok hangja megszűnt. Bathurst földi személyzete először arra gondolt, hogy váratlan probléma léphetett fel, és a gép Dakarba próbál eljutni és leszállást megkísérelni, ám a Dakarból reggel 06:00-kor érkezett jelentés alapján világossá vált, hogy a repülőgép nem jutott el Dakarba, és már nem lehet a levegőben sem. Azonnal keresni kezdték szárazföldi és vízi különítmények, valamint a levegőből is felderítési kísérleteket hajtottak végre a roncs felkutatására. Hamarosan úszó postaszakokat és roncsdarabokat találtak a folyó torkolatnál fekvő Dog Island térségében. A roncsdarabokból kiderült, hogy a gép nagy sebességgel és igen meredek szögben csapódott a vízbe, ezért nem élhette túl a kényszerleszállást a személyzet. A szállítmányból 23 postaszakot sikerült megtalálni, melyek haladéktalan továbbításáról a DLH gondoskodott, a szállítmány alig egy nap késéssel érte el a brazil partokat.³⁴

A legfájóbb veszteség azonban 1938-ban érte a Lufthansa légitársaságot. 1937-től kezdődően a Junkers cég egy nagyméretű, személy- és teherszállításra kifejlesztett típussal kísérletezett, melynek méreteit jól érzékelteti a rá ragadt becenév is, hisz nemes egyszerűséggel csak *Der Grosser Dessauer* néven emlegették. A Junkers Ju 90³⁵ típusról van szó, melynek első példánya 1937. augusztus 28-án repült Németországban. A típust sikeresen alkalmazhatónak vélték a hosszú távú repülésre, ezért már 1938-ban egy példányt a Lufthansa tesztelésre átvett a gyártótól. Ez volt a Junkers Ju 90 V-2 D-AIVI (Werk-Nr. 4914) *Preussen*, melynek első felszállására 1937. december 2-án került sor. A DLH Gambiába küldte a gépet a szélsőséges trópusi viszonyok során történő tesztfeladatok elvégzésére. 1938. november 21-én hagyta maga mögött a repülőgép Németországot, parancsnoka Untucht kapitány volt. A fedélzeten tartózkodott számos mérnök és a személyzet, a repülés sikeresen lezajlott, és a gép 11:00-kor megérkezett Jeshwang repülő-

³⁴ ROSENSTOCK 2001, 69–71.

³⁵ FLIGHT 1938. 12. 08. 539. The Bathurst accident.

terére. A tervezett célállomás Buenos Aires volt egy közbülső leszállással Dakarban. 1938-ra a franciák már nem zárkóztak el bizonyos repülőtereik használatától, ezért válhatott valóra egy Dakart érintő repülőútvonal megtervezése. A repülés azért lett volna kiemelkedő fontosságú, mert technológiai ugrást jelentett volna a szárazföldi repülőgépek alkalmazása a transzatlanti légi útvonalon használt repülőcsónakok helyett.

A továbbrepülést Ibero–Amerika felé még aznapra tervezték, ezért azonnal nekiláttak a repülőgép felkészítésének. A gépet megtankolták, előkészítették, és Untucht kapitány délután 16:00-kor beindította a motorokat. Mivel a gép 5 órán keresztül állt a tűző napon, a kabinban 47 fok meleget mértek, a fém alkatrészeket pedig meg sem lehetett érinteni, olyan forróak voltak. 16:30-kor Untucht teljes gázt adott, és a gép nekiindult a felszállópályának. Ideális körülmények között történt a start, 30 fok melegben, 2 m/s szélesebségnél, tökéletes látási viszonyok közepette. A *Preussen* az emelkedést követően mindössze 200–300 m repülés után már 20 m magasságig emelkedett, mikor lassan balra dőlve veszíteni kezdett magasságából és egy pálmafának csapódva a földre zuhant, ahol azonnal lángba borult. A mentési kísérletek hiábavalónak bizonyultak, a teljesen teletankolt repülőgép hatalmas lángokkal porrá égett. A balesetet valószínűsíthetően motorleállás idézte elő. A kísérleti jelleggel beépített elektromos benzinpumpa a nagy meleg hatására felmondta a szolgálatot. Az utasok és a személyzet egy része túlélte a katasztrófát, az eseményt a szemtanúk és a túlélők beszámolóí alapján lehetett rekonstruálni.³⁶

A katasztrófát szenvedett járatok postaszállítmányaira speciális pecsétet ütöttek. A jelzés egyszerre állított emléket a szerencsétlenségeknek, valamint jelentett magyarázatot a postaküldemények állapotára esetleges sérülésük esetén azok kézhezvételekor.

³⁶ ROSENSTOCK 2001, 85–89.

A Lufthansa délatlanti járatainak utolsó évei

1938-ra a Lufthansa precízen és pontosan működő biztonságos légi járatot hozott létre a délatlanti óceánon át, mely Európát kötötte össze Afrika érintésével Latin–Amerikával. Számos technikai újítás és diplomáciai győzelem tette lehetővé a német sikereket. A repülőgép-fejlesztés gyors ütemben adta meg a válaszokat a fejlődő légiútvonal-hálózat teremtette új technikai kihívásokra. A német repülőgépgyárak teljesítménye folyamatosan bővült, a kereskedelmi értelemben vett teherszállító repülőgépek a második világháború új német légieréhez szolgáltatották az alapokat. Jó példa erre az a világrekord, melyet a Dornier Do 18 W D-ANHR állított fel a 8 392 km hosszú Bremerhaven–Bathurst–Brazília útvonalon, melyet 43 óra alatt teljesített! A fedélzeten 4 fő foglalt helyet: Hans-Werner von Engel kapitány, Helmut Rösel gépész, Hans-Joachim Stein rádiós, valamint a Dornier cég részéről egy fő.³⁷

A Lufthansa a világ egyik legnagyobb légitársaságává fejlődött, az Európával szomszédos kontinensekre rendszeres menetrendszerinti légi járatokat üzemeltetett, komoly versenyt támasztva ezzel a többi polgári értelemben vett légi nagyhatalom, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok légitársaságai számára. Az USA egyre kevésbé nézte jó szemmel a német repülés sikereit Latin–Amerikában, hisz egy korábban már katonailag és légi értelemben is legyőzött európai ország fenyegette a saját geopolitikai elképzeléseit a térségben.

A német légitársaságot ez a fokozódó nemzetközi nyomás még inkább fejlesztésekre, a konkurencia gazdasági értelemben vett legyőzésére sarkallta. Új, Dornier által fejlesztett repülőcsónakokat állított szolgálatba, melyek a transzatlanti repülőútvonalon teljesítettek szolgálatot. Ezek voltak a Dornier Do 26 V-1 D-AGNT *Seeadler*, a Dornier Do 26 V-2 D-AWDS *Seefalke*, valamint a Dornier Do 26 V-3 D-ASRA *Seemöve* repülőcsónakok. Más német repülőgépgyárak típusai is rendszere-

³⁷ HORMANN 2007, 159.

sítésre kerültek, mint például a Heinkel-gyár Heinkel He 116 V-2 D-AJIE *Schlesien*, valamint a Heinkel He 116 V-4 D-ATIO *Hamburg* négymotoros szárazföldi repülőgépek. Kifejezetten a Lufthansa számára épített három hidroplánt a Hamburger Flugzeugbau (később Blohm und Voss), melyek a Ha 139 V-1 D-AJEY *Nordwind*,³⁸ a Ha 139 V-2 D-AMIE *Nordmeer*, valamint a Ha 139 V-3 D-ASTA *Nordstern* típusjelzéssel, oldal számmal és névvel lettek üzembe állítva. Külön technikai érdekesség, hogy a gyár tervezői dízelmotorokkal³⁹ látták el az általuk gyártott repülőgépeket.⁴⁰

Világviszonylatban is jelentős technikai ugrás volt a Luft-hansa számára, mikor a Focke-Wulf gyár új négymotoros szárazföldi repülőgépeit próbálta ki a délatlanti útvonalon 1939-ben. Ezek voltak a Focke-Wulf Fw 200 Condor A-06 D-ASBK *Holstein* és a Focke-Wulf Fw 200 Condor A-07 D-AXFO *Pommern*. Az említett repülőgépek ugyanis leszállás nélkül tudták megtenni a Berlin-Natal (Németország-Brazília) távolságot! Erre a kísérletre már 1937-ben sor került, ám akkor sikertelenül. A Dessau repülőteréről felszállt Junkers Ju 86 leszállás nélkül tette meg az utat a Dessau-Bathurst útvonalon, de az óceán felől technikai problémák miatt vissza kellett térnie a gyarmati repülőterre.⁴¹1939. június 27-én késő este szállt fel a *Pommern* a Berlin-Tempelhof repülőtérről Németországban, majd június 29-én hajnalban érkezett meg a brazíliai Natalba. Alig pár héttel később került sor az első megszakítás nélküli Berlin-Rio de Janeiro repülésre ugyanezzel a típussal. A gép, fedélzetén 26 utassal és némi postarakománnyal 11 105 km-t tett meg 36 óra és 4 perc alatt. Még ebben az évben sor került a Chilébe történő repülésekre is.⁴² A Dornier Do 26 D-AWDS *Seefalke* fedélzetén gyógszerrakománnyal, Graf Shack

³⁸ FLIGHT 1938. 05. 19. 489. The four winds. Items of interests from all quarters.

³⁹ FLIGHT 1936. 08. 27. 217. The outlook. A running commentary on air topics.

⁴⁰ PM 1938/09. 161-163. The diesel in the air.

⁴¹ FLIGHT 1937. 03. 11. 236. Dessau-Bathurst non-stop.

⁴² STAUCH 2003, 55

von Wittenau kapitány irányításával 36 óra alatt repült Travemündéből Chilébe. 1939. február 14-én szállt fel a repülőgép, 580 kg hasznos teherrel a fedélzetén, és a 36 óra alatt 10 700 km távolságot tett meg!⁴³

A Lufthansa számos elképzeléssel rendelkezett a jövőre nézve, ám a tervek jórészt csak tervek maradhattak. A háború kitörésekor a brit gyarmaton természetesen azonnal megszűnt minden német légi aktivitás. De a németek nem adták fel. Az 1940–41. évben Dakaron keresztül próbálták meg a légi járatokat üzemeltetni, hisz Európában a német hadsereg elfoglalta Franciaországot, így Dakar német érdekszférába került.

1933 és 1939 között 481 menetrend szerint közlekedő transzatlanti repülést, valamint 10 felderítő- és próbarepülést hajtott végre a Lufthansa a délatlanti térségben. A megtett út meghaladta az 1,5 millió km-t. 1934-ben járatonként 10 000 darab levélpostai küldeményt tudtak továbbítani, míg ez a szám 1939-re elérte a 100 000-et!

A második világháború azonban megállította Németország transzatlanti repüléseinek sorát. Bathurst repülőterén – melyről korábban a Lufthansa járatai indulhattak egy másik kontinens légtere felé – a szövetséges hatalmak katonai repülőbázist üzemeltettek a háború végéig.

Felhasznált irodalom

ROSENSTOCK 2001 = Jürgen Rosenstock: Flugboote über dem Atlantik. GeraMond Verlag, München, 2001.

HORMANN 2007 = Jörg-M. Hormann: Flugbuch Atlantik. Delius Klasing Verlag, Bielefeld, 2007.

STAUCH 2003 = Günter Stauch: Das große Buch der Lufthansa. GeraMond Verlag, München, 2003.

FISCHER 2002 = Dr. Fischer Ferenc: „A háború utáni háború”. Az európai hatalmi rivalizálás délamerikai dimenziója Né-

⁴³ HORMANN 2007, 167.

metország és Chile haditengerészeti és légi kapcsolatai tükrében (1919–1933). Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2002.

A. M. LINDBERGH 1940 = Anne M. Lindbergh: Zúg a szél. Révai, Budapest, 1940

PM = Popular Mechanics

FLIGHT = Flight

AMN = Air Mail News

PM 1932/07,09. (év/hónap)

PM 1938/ 09.

FLIGHT 1934/ 01,02,03,04.

FLIGHT 1935/ 05,07,08.

FLIGHT 1936/ 05,06,08,09.

FLIGHT 1937/ 03.

FLIGHT 1938/ 05,12.

AMN 2000/ 08.

A PROGRESSZIÓ HERCZEG-KÉPE

A tanulmány a századelő egyik legfőbb politikai törésvonalát kísérli meg görcső alá venni Herczeg Ferenc kapcsán. A két egymásnak feszülő ideológia, ill. nemzetképzés: a nemzeti, konzervatív liberalizmus, ill. az azt opponáló progresszív vagy polgári radikális áramlat. A Tisza Kálmán-féle nyugalmi periódus nemcsak stabilizálta a dualista rendszert, hanem kialakított a nemzeti célok tekintetében is egy átfogó konszenzust, s e korszakában kiteljesedhetett a minden pártot átfogó magyar nemzeti liberalizmus. Ezt – a liberális alapértékek védelmezése mellett – meghatározta az ország önrendelkezésének megóvása és a magyar szupremácia politikai axiómája is.¹ Ez a nemzeti konszenzus robbant szét szilánkjaira a századfordulón. Egyrészt kialakult Tisza konzervatív liberális konszenzusát jobbról opponáló két markáns csoportosulása, a magyarországi újjobboldal: az 1895-ben megalakult Néppárt, mely a politikai katolicizmust tűzte zászlajára, és az 1896-ban létrejött Magyar Gazdaszövetség, amely az agrárius érdekvédelmet volt hivatott szolgálni.² Másrészt megjelent a politikai palettán a mind a konzervatív liberális centrumot, mind a formálódó új jobboldalt egyként reakcionáriusként elítélő magyar progresszió.

A centrumot megjelenítő kormányzó elit a konzervatív liberális konszenzus örököséként tehát két tűz közé került. Tanulmányunk szempontjából a konzervatív liberális – progresszív ellentétét vizsgáljuk. A Tisza István vezette konzervatív liberális hatalmi elit nemzeti szempontból megfogalmazott, meghatározó politikai sarokpontjai és az ezekre adott prog-

¹ BERTÉNYI 2009, 35–41.

² ROMSICS 2009, 7–33.

resszív tézisek rövid vázlata kellőképp megvilágíthatja, hogy hol helyezkedik el a századelő szellemi, ideológiai terében a progresszívek Herczeg politikai és írói munkásságával szemben megfogalmazott kritikája.

Tisza politikájának értelmezéséhez elengedhetetlen megemlíteni, hogy ő világosan látta a magyarság kétségbeejtő helyzetét, ennek tudata határozta meg mind az ő, mind az általa befolyásolt politikusok politikáját, melynek lényege a magyar állam megerősítése, az összeomlás elkerülésének kísérlete volt. A magyarság sajátjának érezve és megőrizve a liberális örökséget, Tisza egyformán utasította el az újkonzervativizmus, az ultramontán katolicizmus és az osztrák birodalmi gondolat megnyilvánulásait és törekvéseit a jobboldalon, valamint a baloldalon – az általa destruktívnak tartott polgári – radikalizmust, a szocialistákat, ill. a nemzetiségi agitátorokat. Korholva a magyar uralkodó osztályt, annak nem a leváltására törekedett, mint a radikálisok, hanem a felemelésére. Nem látott ugyanis más alkalmas társadalmi réteget, mely a helyébe léphetne. A kiegyezést eszköznek tekintette, mintegy lehetőséget látva arra, hogy a magyarság egy nagyhatalom védő szárnyai alatt megerősödjék. Belátta a demokratizálódási folyamatok elkerülhetetlenségét, de az adott helyzetben az általános titkos választójog megvalósítását Magyarország szétrombolásával tartotta egyenértékűnek. A nemzeti kérdést alapvetően az időre bízta, és hatalmi kérdésnek tartotta, elítélve a „tűszúrások” és „tyúkszemrelépések” hiábavaló nemzetiségi politikáját.³ E nézeteket, ill. politikai krédót jelenítette meg Herczeg Ferenc korabeli publicisztikájában. Ezzel szemben – a későbbiekben részletesebben tárgyalt – progresszió nem nemzeti szempontokból, a magyar szupremácia, vagy a történelmi Magyarország megóvásából indult ki, hanem osztályszempontok alapján ítélte meg a fentebb érintett kérdéseket. Radikálisan új, egyfajta szocialista Magyarországot akart a régi lerombolása árán megvalósítani. A magyarság nemzetiségi fenyegetettségét – Ady és részben Jászi kivételével – nem

³ GYURGYÁK 2007, 118-124.

érezkelték, s a magyarság, mint etnikum sorsa eleve csak periférikus témát jelentett számukra. Fő törekvésük Magyarország demokratikus átalakítása volt az általános és titkos választójog bevezetésével, az agrárprobléma megoldása a latifundiumok felszámolásával és a földosztással, s a nemzetiségi kérdés rendezése egy föderalizált, demokratikus Duna-medence keretében.⁴ A polgári radikálisok Jászi Oszkár és a *Huszadik Század* c. folyóirat körül tömörülő csoportja a liberális örökséget felvállalta, érvényességét a jelenre és a jövőre elfogadta, de elvetette annak „önkorlátozó, torzult elemeit”.⁵ 1900. január 1-jén jelent meg a *Huszadik Század* első száma, és egy évvel később megalakult a folyóirathoz szorosan kötődő Társadalomtudományi Társaság. Csak miután 1905–1906 táján kiváltak a mérsékelt vagy konzervatív nemzeti liberálisok, vált a társaság a zömmel zsidó származású radikális demokraták megnyilatkozási fórumává. A *Huszadik Század* szerkesztője, szellemiségének meghatározója és a társaság főtítkára pedig Jászi Oszkár lett, aki – a 67-esek és 48-asok politikai antagonizmusának meghaladásával – Magyarország demokratizálására szólított fel. Kíméletlen kritikáiban elvitatta még a kora Magyarországon ténylegesen létező európaiságot és liberalizmust is.⁶ Az 1905–1906 fordulójára kikristályosodott polgári radikalizmust, a magyarországi viszonyok következtében a polgárság helyett a „munkásságra és szervezeteire – azonosulás nélkül – támaszkodó értelmiségi mozgalom”-ként határozza meg Litván György, a progresszió neves kutatója.⁷

Jászi 1906 januárjában a *Huszadik Században* megjelenő cikkében, a *Demokrácia jövőjében*, ill. a Fejérváry-kormány kinevezését követő bonyolult politikai szituációt elemző szemléjében kifejti: a demokrácia biztosítékát a termelés irányítását átvevő munkásszerveződésekben és a jövedelem elosztását szabályozó szövetkezetekben látja. A fennálló alkotmányt pedig Ma-

⁴ GYURGYÁK 2007, 157–187.

⁵ VERMES 2001, 178–181.

⁶ ROMSICS 1999, 74–75.

⁷ LITVÁN 2003, 56–58.

gyarország számára már nem tudja elfogadni; úgy gondolja, azt békés vagy forradalmi úton módosítani kell, s szerinte a helyzet kulcsa e tekintetben is a szervezett munkásság.⁸ Politikai pályája elején mind Jászi, mind az őt, mint politikai irányítót követő Ady meglehetősen pozitívan nyilatkozik Tisza Istvánról. De a polgári radikálisok és Ady kezdeti „idillje” Tiszával hamar megszakad, s megfogalmazódik az engesztelhetetlen ellentét: „*Ma Magyarországon csakis a Tisza István politikai hulláján át vezet előre a demokrácia útja!*”⁹ Ezzel megszületik az a feloldhatatlan antagonizmus, amely végigkíséri a progresszívek és Tisza, ill. Herczeg Ferenc – a konzervatív liberalizmus – párbeszédét.

Szorosan kötődött a radikálisokhoz, a progresszívekhez a magyarországi szabadkőművesség néhány páholya a Martinovics, a Demokrácia vagy a Comenius kör, ill. az 1908-ban létrejött, egyetemi hallgatók által megszervezett Galilei kör. 1908-ban pedig megjelent a *Nyugat*, a század talán legnagyobb hatású progresszív, modern hangvételű folyóirata.¹⁰

A huszadik század első évtizedében körvonalazódó, majd megszilárduló polgári radikalizmus és szellemiségét képviselő orgánumai, a *Huszadik Század*, a *Nyugat*, illetve a *Világ* tehát szakítottak a már idejétmúltnak tekintett, a felgyorsult, változó kor kihívásaira választ már nem adó nemzeti liberális/nemesi liberális, majd fokozatosan konzervatív liberálissá merevedő nemzetkonceptióval. Így természetesen nemcsak az egész hivatalos Magyarországgal kerültek szembe, hanem az olyan politikusokkal, írókkal is, mint Herczeg Ferenc. Azokkal, akik a még működő – általuk egyedül üdvözítőnek vélt nemzetkonceptiót –, a nemzeti, konzervatív liberalizmust mintegy személyükben testesítették meg. Egész politikai, irodalmi tevékenységükkel annak meghatározói voltak. Ez a – politikumot, az irodalmat és a nemzettudatot is megosztó – antago-

⁸ Uo.

⁹ Jászi Oszkár: A magyarországi reakció szervezkedése. *Huszadik Század*, 1910. 21. 373.

¹⁰ ROMSICS 1999, 75.; VERMES 2001, 186–187.

nizmus ugyanakkor nemcsak a késő dualizmust határozta meg, hanem tovább folytatódott a két világháború Magyarországnak urbánus-népi vitájában is. Sőt e drasztikus törésvonal a nemzetfelfogásban máig érezhető, mivel a nemzet, a történelem és a jelen értelmezései mindmáig megosztják a nemzet sorskérdéseivel foglalkozókat. Ezért választottuk e tanulmány témájaként a korszak egyik legnépszerűbb írójának és publicistájának, Herczeg Ferencnek a polgári radikális, ill. progresszív sajtóban élő képét, amelynek bemutatása közelebb vihet bennünket a késő dualizmus egészének árnyaltabb értékeléséhez.

Az elemzés megkezdéséhez szükségét érezzük pár sorban felvillantani azt a bámulatot, melyet Herczeg irodalmi talentumának köszönhetően befutott, ill. röviden ismertetni a Tisza István mellett felvállalt politikai programját, mely kihívást intézett a progresszív oldalhoz. A bánágsi sváb származású író karrierje *Fenn és lenn* című könyvével indult, amit a váci fegyházban írt, ahol épp párbajvétségért kapott büntetését töltötte, ill. Kiss József lapjával, *A Hét*-tel, ahol több novellája is megjelent. Kapcsolata ugyan *A Héttel* nem szakadt meg, egy-egy novellát továbbra is itt jelentetett meg, de 1891-től már a *Budapesti Hírlap* állandó munkatársa volt, ahol Rákosi Jenő gyakorolt rá óriási hatást. Az itt megjelenő, Gyurkovics-család című, folytatásokban közölt novelláival különös népszerűsége tett szert. Ekkor vált országosan ismertté. Ebben az évben megválasztották a Petőfi Társaság tagjának. *Mutamur* című, 1892-ben kiadott novelláskötete után pedig már kortársai is úgy tekintettek rá, mint beérkezett fiatal íróra. Írói rangjának elismeréséül 1893-ban tagjaként választja a rangos irodalmi szervezet, a Kisfaludy Társaság is. A magának nevet szerző publicista irodalmi sikerei megnyitják előtte a magyar századvég társadalmi érvényesülésének minden lehetőségét. 1894-től országgyűlési képviselő és főszerkesztője az újonnan induló, mindmáig legnagyobb példányszámot elért ilyen típusú lapnak, az *Új Idők* képes irodalmi hetilapnak. 1899-től az MTA levelező tagja, 1903-ban a Petőfi Társaság másodelnöke, majd az öreg Jókai halála után annak elnöke lett. 1911-ben választot-

ták az Akadémia rendes, majd 1914-ben tiszteleti tagjává.¹¹ Ebből a vázlatos áttekintésből is érzékelhetjük, hogy Herczeg kora Magyarországon milyen szédületes karriert futott be, nem egész egy évtized alatt elismert íróvá és keresett publicistává vált. Neve irodalmi védjeggyé lett.

Herczeg politikai identitásáról ezen a helyen elégnek érezzük, ha szerepét kiemeljük a *Magyar Figyelő* létrehozásában, melynek szerkesztője lett. Az író visszaemlékezéseiben a lap indulásáról így emlékezik meg: az új politikai fórum „*körülményektől diktált programja, hogy támadó hadjáratot indítson a politikai radikalizmus, a világpolgári gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia, és főleg az ellen a nyegle szellem ellen, amely túltáplált grófokat és zsidó milliomos csemetéket arra izgatott, hogy kacérkodjanak egy általános felfordulás gondolatával*”. Visszaemlékezésében a „*nemzetellenes ideológia*” elleni küzdelem válik a *Magyar Figyelő* fő feladatává. Az önéletírásának megjelenésekor uralkodó erős forradalomellenes kritika hangján mondja: „*a Magyar Figyelőt mi a készülő forradalom ellen alapítottuk*”. Megnevezve a fő ellenséget, a *Huszadik Századot* és a körülötte csoportosuló polgári radikálisokat. Bennük nem „*az újító vágy*”-at ítélte el, hanem azt a „*leplezetlen gyűlölet és megvetés[-t], amely mindennek szólt, ami magyar volt*”.¹²

Így már érthető a progresszív oldalról adott válasz hevesége is. A progresszió Herczeggel kapcsolatos írásai, melyek főként Schöpflin Aladár és Fenyő Miksa tollából születtek, s a *Nyugat* hasábjain láttak napvilágot, felölelték az író irodalmi, színpadi tevékenységének ismertetését és kritikáját. Egy-egy műismertetést Karinthy vagy Kaffka Margit is jegyzett. Jelen írásunk kereteit meghaladná a rendkívül termékeny író műveiről a progresszív sajtóban megjelent irodalomkritikák ismertetése, de jelezzük a téma fontosságát, mivel irodalomtörténetünk máig ezen írások hatása alatt van – jegyezzük meg: jogosan! Tanulmányunk Herczegnek, a politikusnak, a politikai

¹¹ FUTÓ 1927, 3–4.

¹² HERCZEG 1985, 456–458.

publicistának a progresszióban rögzült képét kísérli meg bemutatni Ady, Jászi Oszkár és Szende Pál, a polgári radikalizmus vezéralakjainak egy-egy jellemző írása alapján.

Ady Herczeget irodalmi, majd színházi sikereinek kezdeteke, csakúgy, mint a progresszió irodalomkritikusai, határozott elismeréssel fogadta. A *Gyurkovics leányok* debreceni színházi premierjének kapcsán írta a költő: „*a sikert határozottan jobban megérdemli a Herczeg darabja, mint a szezon összes francia víg darabja együttléve*”. Herczeg Ferencet „*nemcsak a legszellemesebb, de a legpraktikusabb*” magyar íróként jellemzi, akinek nem célja a halhatatlanság, a komoly problémák boncolgatása, de mint méltatásában írja: „*az ördög csináljon rossz étvágyat másnak, hiszen sok igazságot lehet, sőt jobb is megmondani kacagva. És kacagtatva.*” Ezt tartja Ady a fiatal író legnagyobb érdemének, mely szerinte Herczeget az összes divatos francia bohózatírók fölé emeli, ahogy „*egy jól ismert világ éles szemű megfigyelését eláruló ötleteivel folytonos derűltésgben képes tartani a hallgatóságot. Bohózat-alakokat, lehetetlen helyzeteket annyi valószínű vonással rajzol meg, hogy azok reánk az élet látszatával hatnak.*”¹³

De alig fél évvel az iménti dicsérő sorok után már szarkasztikus humorral emlékezik meg az íróról: „*a politikusok azt tartják róla, hogy kitűnő író, az írók pedig azt, hogy tehetséges politikus*”.¹⁴ Vagy más helyütt a költő egy kollégájával mondatja ki ítéletét: „*Azóta már én is hiszem, hogy Herczeg Ferenc nagy író, amióta nem országgyűlési képviselő.*”¹⁵ Mi az oka e megváltozott hangvételnek? Ady emberi, költői lényének különbözősége Herczeg világlátásától, habitusától, vagy akár Adynak a progresszióban elfoglalt helye, költői forradalma is elég magyarázatot adhat. Ám a két művész közötti szakadékot rendkívül plasztikusan világítja meg Ady ismertetése Bródy Sándor *Dada* című művéről, ill. annak nagyváradi színreviteléről. Már az írás felütésében Herczeggel polemizál, citálva tőle azon kifeje-

¹³ AÖPM I. Köt. 74. Gyurkovics Leányok.

¹⁴ AÖPM I. Köt. Függelék I. Kétes Hiteű szövegek. 432. A modern irodalmi kiskatéból.

¹⁵ AÖPM II. Köt.178. Írók vizitje.

lentését, miszerint: „Irodalmilag nevelt emberek csinálták meg 'A dada' sikerét.” Ady válaszul kijelenti: „a színpad a máé a jelené, a mindenkori közönség ízlésé”. De mint írja, Bródy nemcsak a közönség ízlése, de a közönség ellen is támadt. S ez egy táborba szólította a születési és pénzarisztokráciát, az „egész budapesti mintára formálódott... úri társaságot”, akik egyöntetűen szennynek kiáltották ki Bródy darabját. Ady az egész addigi színpad, színjátszás és a színpadi írók fölött mondja ki ítéletét, akik véleménye szerint kiskorúságban tartották a közönséget. „Mi a szenny a Bródy darabjában?” – fakad ki a költő, s meg is válaszolja. Az igazság: „Animális, aljas életet él a szegények sok százazre. Nem igaz? Az 'úr' csak veszedelem csak balsors a parasztra”, és sorolja Ady a vihart kavaró darab kérdésfölvetéseit, s szögezi olvasóinak a súlyos kérdést újra és újra, hogy azok nem igazak-e. „Az úgynevezett úri társaságok zaklatott, agyonhajszolt, üres, léha életükkel szánalomra méltók, Nem Igaz? A cselédek modern rabszolgák, a mi jogrendünk a rendőr kardja, szociális gyógyszerünk lovas rendőrök rohama.”

Ady a darab hatását óriásinak tartja, úgy érzi, Nagyváradon teljesezhető ki leginkább hatása, s valóságos „kis forradalmat csinált”. Ismertetésének záró sorait nem túlzás saját költői hitvallásaként is értelmeznünk: „Áldassék a Bródy Sándor zsenije, mely a bunyevác lekvárhozományos leányok története és a Tagma királynék helyett forradalmat termel. Hogy ez a lángoló zseni magyar levegőből él, az a mi szerencsénk s a Bródy szerencsétlensége...”¹⁶ Bár később megadja a tiszteletet Herczegnek, nem felejtkezik el egy-egy oldalvágásról sem. Például akkor, amikor az ország elmaradott és igazságtalannak érzett társadalmi viszonyait ostromozza: „Herczeg Ferenc okos sváb módjára egyik regegye alakjával mondatja ki az igazságot. Ebben az országban csak a mágnás, a pap és a szamár egzisztálhat. És aki ezek kedvében jár. És így van. Itt lenyaktak jakobinusokat, megcsinálták március idusát, forradalmat csináltak és kiegyezést. Itt szabadság van és egyenlőség, kultúra és demokrácia. És itt mégiscsak néhány ember él és mi, sok millióan, e néhány, vagy mondjuk pár százezer ember jóvoltáért

¹⁶ AÖPM III. 3. A dada.

élünk.”¹⁷ Vagy amidőn ironizál Fényes Samunak a koalíciós kormányzás idején a felfokozott nacionalista légkörben született nacionalista hangvétellű darabján: „Ilyenkor jövök rá, hogy mégis valaki az a Herczeg Ferenc: ravasz ember. Ő akkor volt nacionalista, mikor még nem volt az minden suszterinas.”¹⁸

Láthatjuk, hogy Ady a *Dada* és annak színpadi hatásának elemzésekor olyan programot adott, mely – hasonlóan a polgári radikálisok, a politikai progresszió programjához – meghaladta a 48-as–67-es közjogi antagonizmus meddő politikai vitáját. Egy jóval mélyebb önvizsgálat követelményét és a radikális változtatás igényét sugalló attitűdöt olvashatunk ki soraiból, mely következtetéseiben már szemben áll nemcsak az „akadémiai irodalom” művelőivel, hanem az egész „hivatalos Magyarországgal”. Amelynek majd fokozatosan irodalmi képviselőjévé és Tiszához fűződő egyre szorosabbá váló baráti és politikai kapcsolatai révén egyik szimbólumává lesz Herczeg Ferenc.

Ady hangja Herczeg irányában majd csak a koalíciós kormányzat idején enyhült meg kissé, amikor Herczeget a Szabadelvű Pártban kifejtett tevékenységéért mellőzték az irodalom és az újságírás képviselőjeként. Herczeget védve, mint poéta közösséget vállalt vele, de az ország közállapotait s a kormányzat szűklátókörűségét kárhoztatta, amely nem volt képes megadni a méltó és a politikától független megbecsülést a sikeres írónak, publicistának.¹⁹ Ha a koalíciós időszakban még lehetséges volt a pillanatnyi felengedés, az évtized végére már nem. Tragikusan megmerevedtek a frontok a politikai táborok közt. Herczeg eközben felért írói karrierje zenitjére: 1901-ben a *Pogányok*, majd 1904-ben a *Bizánc* sikere emelte ma-

¹⁷ AÖPM III. Köt. 140. Societas Leonina.

¹⁸ AÖPM VII. Köt. 23. Csebi Tatár.

¹⁹ A Koalíciós korszakban, Wekerle Sándor miniszterségének idején a költő úgy látja, hogy Herczeg szabadelvű kötődése miatt a „legkegyetlenebbül proskribáltak között van”. A kialakult helyzetet a francia viszonyokkal hasonlítja össze, ahol a népszerű Victor Hugo-ót III. Napóleonhoz való kötődése ellenére is az új köztársaság szenátorrá teszi. AÖPM VIII. Köt. 165. Politika és Irodalom.

gasba a nevét. Politikai karrierje is betetőződni látszott, lassan kilépett az eddigi passzív parlamenti képviselőségből és Tisza oldalán egyre aktívabb közéleti szerepet vállalt. Először a Tisza-párti sajtóorgánum, az új, támadó kedvű *Az Újság* fejlécén jelent meg a neve szerkesztőként, bár itt még politikai írásai nem jelentek meg.. De a koalíció bukása után a Munkapárt színrelépésével, ill. Tisza István újbóli, fokozott politikai aktivitásával ő is a politika harc első soraiban találta magát. Sőt szerkesztője lett annak a *Magyar Figyelőnek*, melyet Tisza kifejezetten a progresszió elleni szellemi harc megvívására hozott létre. Így, ebben a keretben értelmezhető az a hangvétel, amellyel Ady az ekkor írt cikkeiben Tisza politikája és Herczeg ellen támadt. A *Tarisznyás ember* című írásában a Tiszák egy évszázados birtokperének anekdotáját felemlítve, a jussáért egy tarisznyával elindult néhai Tisza ős nyomán nevezte tarisznyás embernek Tisza Istvánt, s – kemény vádakat vágdalva fejéhez – kétségbe vonta alkalmasságát az ország vezetésére. E cikkében, Herczeg is csak kimondottan pejoratív jelzőkkel jelent meg: „*Kár, hogy Herczeg nem Jókai Mór, mert most fölségesen szép és magyar dolgot írhatna a tarisznyás ember ivadékáról, az új tarisznyás emberről.*” Másutt pedig aktuális országismeretét, helyzetértékelését kritizálva mondott lesújtó véleményt Tiszáról és Herczegről: „*A tarisznyás ember várhat, a régi tarisznyás ember utódja, mert csak a jobbágyfattyakat ismeri s a mai Magyarországot legfeljebb Herczeg Ferencen keresztül és át.*”²⁰

Ezek után természetesen be kellett következnie a teljes szembenállás, a hadüzenet felvállalásának, mely nem sokat váratott magára. Herczeg Fenyő Miksával, a *Nyugat* kritikásával keveredett sajtópolémiába. Erre reagált Ady, az akkor közismert Bonnot ügyet²¹ átültetve a magyar irodalom területére, melyet érdemes egy kicsit hosszabban idéznünk. „*Hát képviselő úr, úgy is, mint a magyar Mikszáth, nyilván méltóztatik újság-*

²⁰ AÖPM X. Köt. 58. A Tarisznyás ember.

²¹ Jules Bonnot: anarchista kapcsolatokkal rendelkező francia bankrabló, nemzetközi hírnévre az 1911-es robbantásos bankrablásával tett szert.

lapokat is olvasni. Hallhatott a Bonnot-ügyről is talán, mely nekem kivételesen kedves, ha Franciaországból szépen s okosan ültetjük át. Úgy valahogyan, ahogyan az Ön hírhedt vagy híres vezére kívánja gesztiesen a haladást. Én irodalmi Bonnot-kat kívánok magunknak, s nem a magam és kartársaim érdekében, kikkel szemben Önök az ifjabbak és tehetségtelegebbek szerelmét vállalták. De naivan, gyermekesen: az Irodalom nevében kívánom, hogy az Önök zsebrákhadja a levegőbe repüljön, de dinamittal, tehát igazán. Nem hiszem, hogy eljőjenek e megjelesült Bonnot-k, de azt tudom, hogy Herczeg Ferencet ma már csak az szereti, aki nem tudja, miről van szó, vagy aki szégyenkezve hallgat. Örüljenek az urak, hogy mandátumuk, katedrájuk, mindenük van, örüljenek, hogy kissé szennyesek, kissé piszkosak, boldogak. Örüljenek az urak, hogy Magyarországon élnek, ahol még a betűtudó gróf is hagyományból írődeákot tart, de bántani, piszkolódni, hencegni ne tessék.”²² Ennél végletesebben és teljesebben nem is lehetne megfogalmazni azt a szembenállást, amely ekkorra kialakult az ellentétes szellemi irányzatok között. Tulajdonképpen Ady fentebbi írása már nem más az irodalom terén, mint a fentiekben már idézett, Jászi által a politika fórumán megfogalmazott radikális szakítás Tiszával „*Ma Magyarországon csakis a Tisza István politikai hulláján át vezet előre a demokrácia útja!*”

Ady tehát alig több mint tíz év alatt, a kezdeti méltatás, az új színpadi hang megjelenésének üdvözlésétől eljut a teljes szembenállásig. Herczeg már csak negatív jelzőktől kísérten jelenik meg írásaiban. S amennyiben Herczeggel kapcsolatban elemzéseinek irodalmi vonatkozásai vannak, nevét a sekélyes, maradi, konzervatív „akadémiai” irodalom szinonimájaként használja. Akit már csak az irodalmilag tájékozatlan, a kor és a társadalom valós problémáit nem látó emberek olvasnak.

Jászi Oszkár már mint politikai közíróval konfrontálódik Herczeg Ferencel, ami a *Magyar Figyelő* és a *Huszádik Század* éles pengeváltásaiban manifesztálódik. Herczeg beköszöntő tanulmánya²³ a *Magyar Figyelőben* a progressziót a nemzeti

²² AÖPM X. Köt. 4. Ne Tessék Bántani.

²³ Értékelésében a keleti népek megtévedtjei nyugatról a dekadenciát, a „*kultúra műhelyéből a kulturálatlanságot*” veszik át. „*A nemzeti érzést a vallásosságot*

egység megbontásával, dekadenciával, a nyugattól csak a romlott, elfajult irányzatok átvételével – így félműveletlenséggel – vádolja meg. A kihívás nem maradhatott válasz nélkül. Jászi a *Világ* hasábjain megjelent replikájában szarkasztikus humorral üdvözölte az új orgánum létrejöttét. „*Ama jelek között, melyek a magyar közélet mélységes átalakulását hirdetik, talán egy sincs, mely vigasztalóbb volna, mint a nyugati demokrácia és kultúra ellenségeinek megváltozott harci taktikája.*”²⁴ Mint írja, régebben a nemzet urai nem törődtek holmi szellemi irányzatokkal. Írásában a közelmúltat a felszínes közjogi csatározások ellenére „*egy aklot*” alkotó osztályuralomként jellemezte, akik ellen, ha fellépett is valaki, elég volt a csendőrség és a bíróság, a megvett sajtó. Elmarasztaló képekkel festi meg, ahogy – szerinte – még a legutóbbi évtizedig is a nép „*szolgabíró abszolutizmus... uzsorás és pálinkás korrupció*”-ja, elegendő volt a „*nemzeti társadalom egységének*”, illetve „*politikai asszimiláció*” sikeres fenntartásához. A korszakot rendkívül sötéten megítélve, az elmaradott lelki szükségletekkel, Petőfi, Arany, Vörösmarty úttörő költészetét követő tehetségtelen epigonokkal az irodalomban, a publicisztikában pedig a Kossuth-, Széchenyi-, Eötvös-féle forradalmi publicisztikát a „*politikai és társadalmi reakció*”-nak eláruló zsurnalizmusban ragadja meg. Ezt az imént jellemzett „*nemzeti idillt*” rúgta fel az újonnan színre lépő fiatalabb generáció. Az ipari kapitalizmus térhódításával, a társadalmi ellentétek még jobban kiéleződtek – mutat rá Jászi –, megjelenik a városi proletariátus és a „*szellemi munkásosztály*”. Az „*istentelen*” új irányzatok, – mint pl. a szociológia – új forradalmi gondolatokat érlelnek a fiatalokban. Így

és a tiszta erkölcsöt” ápoló Nyugat „*beteges hulladékát*”, a nemzetköziséget, a hitetlenséget, a pornográfiát tisztelik mint európai „*kincset*”. A nemzeti önbecsülés hiányával és a külföld túlbecsülésével jellemzett, torzult, „*zűrzavaros*”, „*tragikomikus*” elemeiként ábrázolja a „*magyar Balkán*” olyan jelenségeit, mint a „*szocializmussal kacérkodó és játszó mágnás*” vagy a „*tudós tanár, aki mindent összeharácso... és aki hivatalos állásából lenézi és támadja az államot*”. De végső konklúziójában úgy véli ez nem az egész magyar nép „*betegsége*”, hanem egy jól körülhatárolható csoporté, ezen természetesen a polgári radikalizmust értve. Herczeg Ferenc: *Jelszavak. Magyar Figyelő* 1911. I. 3–7.

²⁴ Jászi Oszkár: Az ő kultúrájuk. *Világ*, 1911. jan. 8. 1.

„a régi szolgabírók, földbirtokosok és meggazdagodott zsidók nemzeti társadalmát” újabb veszély fenyegette, és emellett nem felejtí el aláhúzni: „egy pompás, eredeti, bátor és harcias magyar szépirodalom” jelent meg. Ezek elleni támadásként értékeli Tisza és Herczeg új lapját, akiket úgy jellemez, hogy helyesen vették észre: nemcsak az általános választójog veszélyeztetí uralmu- kat, hanem „Spencer, Marx, George, Kropotkin szellemében való gondolkodás és szociálpolitika” is. Ugyanakkor úgy véli, s ezért üdvözölte a lap indulását: „Nagy dolog az, hogy ellenünk már csak kultúrával lehet védekezni.” A Magyar Figyelő első számát elmaradottnak tartja, vélekedése szerint a kor művelt emberét foglalkoztató nagy kérdések közül egy sem szólal meg, mint pl.: a szocializmus, a földkérdés, a progresszív adó, revizio- nizmus, anarchizmus stb. A lap világfelfogását szűknek és korlátoltnak látja.

Herczeg beköszöntőjét is ízekre szedi, két fő tétel köré csoportosítva tartalmát; az egyiket „rothadási elméletnek”, a má- sikat „hű cseléd államfilozófiának nevezi el”. Az első Herczeg azon tézisért támadja, mely szerint Európát a vallásosság és a történelmi múlt tisztelete, az erős nemzeti érzés, az erkölcsi fegyelmezetség tette azzá ami, s ennek ellentéte a progresszív iskola, a „magyar Balkán”, „az egyéniségekre bomlott nemzetek” dekadens világa. Erre ad Jászi ugyanebben a cikkben csattanós választ: „Tehát a nyugati kultúrát a középkori vallásosság és tradí- ció szelleme jellemzi, nem pedig a technológia fejlettsége, a természet- tudományok haladása, a gazdasági élet kapitalizálódása, az alsó nép- osztályok egyre fokozódó politikai és szellemi fejlődése?” – kérdi a progresszív gondolkodó –, s azt javasolja Herczegnek, ha komolyan gondolja az általa javasolt kultúra mértéket, akkor az északi germánok helyett inkább Spanyolországgal vagy a tönkrement Lengyelországgal kellene példálóznia. Cikkében büszkén vonultatja fel a magyarországi szociológia eredmé- nyeit, s emeli ki nemzetközi színvonalát, s kérdezi, valóban olyan hitványak ők, csak azért mert rávilágítottak Magyaror- szág elmaradottságára? Felteszi a provokatív kérdést: azok a magyar kultúra igazi terjesztői, akik „évtizedeken át úri nemtö- rődömséggel nézték a magyar Alföld elvérézését”, a parasztság és a

nemzetiségek elnyomását, s közben „*a fiatalság szépségzomját huszár-novellák koldus élet és szerelem nézésével oltogatták?*” Herczeg másik, általa „*hű cseléd államfilozófiának*” nevezett gondolatára pedig azzal válaszol, hogy a művész minden korban maga felett csak a lelkiismeretet ismerheti el, s mit sem törődik a kenyéradói érdekeivel.

Végül arra figyelmeztet Jászi, hogy Magyarország nem Tisza és Khuen-Héderváry állama, hanem „*húszmillió emberé, kiknek verejtékes munkája ezt az országot fenntartja*”.²⁵

A *Magyar Figyelőnek* a nemzetiségi kérdésről Herczeg és Réz Mihály által írt cikke²⁶ szintén vihart kavart, s válaszra készítette a polgári radikálisok nemzetiségi kérdésekre szakosodott tagját, Jászi Oszkárt. Ráadásul a nemzetiségi problematika az a kérdés, mely kapcsán a legmélyebben megvilágítható a szemléletbeli különbség a Tiszát körülvevő intellektuális csoport és a polgári radikálisok között a késő dualizmus megítélésében. Réz Mihály szintén Tisza belső köréhez tartozott, de Herczeggel ellentétben a lap szakírói gárdáját erősítette. Jól mutatja Jászi tudósi attitűdjét, hogy a Réz által jegyzett cikke egy higgadt hangvételi, a másik fél érveit tisztelettel kezelő választ adott, fenntartva véleményét, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását is csak az egész közélet s minden intézményének demokratizálása jelentheti. Majd a vitát lezárandó egy nagyon fontos kijelentést tesz: „*a magyar renaissance nemzetiségi politikája és az ezen a tradíciókon alapuló nemzetiségi törvényük nemcsak hasonlíthatatlanul közelebb áll az általam javasolt nemzetiségi politikához, mint a magyar grófok és junkerek politikája, hanem hogy az úgynevezett radikális nemzetiségi politika törvényes örököse és logikai továbbfolytatója az igazi magyar liberalizmus elveinek és törekvéseinek*”.²⁷

A Herczeg által írt cikke utalva lehetetlennek látja az objektív vitát, személyeskedő, gyanúsítgató hangvétele miatt,

²⁵ Uo.

²⁶ Herczeg Ferenc: Radikális nemzetiségi politika. *Magyar Figyelő*, 1911. I. 340–345.

²⁷ Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés. *Világ*, 1911. február 19. 2. (Kiemelés tőlem – G. L.)

amelynek szerzője sosem foglalkozott társadalomtudományi tanulmányokkal, – írja Jászi –, és csak „érdemeket, akar szerezni a reakció hatalmas urainál”. Ugyanakkor nem a „valódi lélekbúvár”, az igazi költő kompetenciáját vitatja el, Anatole France-ot külön szociológusnak tartja, mint azok nagy részét, akik annak nevezik magukat. De korholva írja: „...a Gyurkovics lányok költőjéről ez nem mondható, beleszólhat a jukker lányok férjéhez adási, vagy huszártisztek szerelmi, párbajproblémáiba, de a szenvedő néptömegek nagy érdekeit soha egyetlen sorban nem értette meg, érezte át... mindig csak elegáns kaszinói látóköri ember volt.”²⁸ A személyeskedésre is személyeskedve válaszol. Arra utalva, hogy Herczeg egy időben tagja volt a Választójogi Ligának,²⁹ számon kéri tőle páfördulását, mondván, hasonló esetben pl. Lloyd George, már gyakorlatilag politikai hullá lenne.

Ennek ellenére górcső alá veszi Herczeg cikkének állításait. A nemzetiségi területeken a pogromok rémét felvető, az orosz s romániai példákra hivatkozó, ill. a klerikalizmus és a nemzeti kérdés viszonyát³⁰ is boncolgató Herczegnek adott válasza a radikális nemzetiségi program elemeit tartalmazza. Természetesen nem feledkezve el közben Magyarország – általa középkorinak tartott – állapotait ostorozni. Válasza az, hogy a becsületes közigazgatás, a nép nyelvén folyó közoktatás megoldja a problémákat, s oly mértékben, ahogy a néptömegek írástudóvá válnak, fog kiszabadulni a nép a pópák és a szolgabírák „zsarnokságából”. Úgy véli, így válik majd lehetetlenné a magyar osztályuralom.³¹

²⁸ Uo.

²⁹ 1905 szeptemberében alakult meg a Választójogi Liga, melynek egy ideig alelnöke volt Herczeg Ferenc.

³⁰ Herczeg azzal érvel, hogy ha a radikálisok jóvoltából a nemzetiségeknek több szavuk lesz az ország irányításában, akkor ugyanaz a türelmetlen keresztény szellem fog érvényesülni, mint Oroszországban és Romániában. A „radikális doktrinerek” várakozását, miszerint a kultúra haladásával majd a vallási tolerancia következik be, erőteljesen megkérdőjelezi. A cikkben sokkal valószínűbbnek festi le az oroszországi és a romániai véres pogromok jeleneitnek bekövetkezését. Herczeg Ferenc: Radikális nemzetiségi politika. *Magyar Figyelő*, 1911. I. 340–345.

³¹ Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés. *Világ*, 1911. február 19. 4.

Jászi Herczeg-képe tehát már nem tartalmazza az Ady írásaiban vagy a Nyugat irodalomkritikusinak elemzéseiben még meglévő, Herczeg stílusát, írásművészetét, jó megfigyelőképességét s pontos korrajzát elismerő elemeket. Jászi számára Herczeg csupán Tisza és a Munkapárt egyszerű szócsöve, aki huszár- és szerelmes történeteivel, felületes társadalomképével elkendőzi a valóságot, s dilettánsként ír a társadalmat érintő valódi, mély problémákról; személyeskedései, felületes írásai nem szolgálnak mást a hatalomhoz való törleszkedésen kívül, s nem jelentenek igazi értéket. Mint jelenség, része a kor epigon irodalmának. Finomabb megfogalmazásban lényegében ugyanezt az értékítéletet fogalmazza meg az utókor felkészült irodalomtörténésze is, amikor Herczeg Ferenc az „*úri középosztályt*” megjelenítő, azt szerelve bíráló, a közönségigényt kiszolgáló, a dualizmus elitjét „*belülről néző vonásá*”-val magyarázza, miért is vonták egyre közelebb magukhoz a kor közéleti politikai aktorai. Továbbá az író – műveiben tükröződő – történeti-társadalmi szemléletével magyarázza azt is, hogy Tisza Istvánban és Herczegben – különösen a *Pogányok* és a *Bizánc* megírása után – felerősödött a kölcsönös rokonságtudat és az egyre szorosabb politikai együttműködés igénye.³²

Jászi Herczeg-képe tehát tulajdonképpen egybeesik kora magyar társadalmának, ill. a dualizmus meghatározó politikai vezető erőinek radikális kritikájával. Ebben a szélsőséges szembenállásban a fő ütközési pont azonban – ahogy a konzervatív liberális kortársak is látták – az eltérő ideológiai alapvetésen, a nemzetiségi és a választójogi kérdésben kicsúcsosodó vitákon túl az jelentette, hogy úgy tűnt, a radikálisok megkérdőjelezték az egész magyar történelmet, megtagadják a nemzeti hagyományokat és értékeket. Vagy, ahogy Herczeg fogalmaz: a progresszió a történeti osztályok elleni izgatással, a keresztény érzület kigúnyolásával, a nemzeti múlt gyalázásával és a nemzetiségek föllovalásával széles társadalmi rétegeket fordít maga ellen, pedig a magyarság túlnyomó részét az író szabadelvűnek tartotta. De – s ez a legfőbb szemléleti kü-

³² HERCZEG 1985, 27-28.

lönbség, a magyar szupremácia doktrínájának megfelelően – kiemeli: „Azzal azonban tisztában kell lennie mindenkinek, van valami, amit a normális magyar ember föléje helyez még a szabadelvűségnek is: ez az ország történelmi magyar jellegének fönntartása.”³³

Ezt a történelmi magyar jelleget, és a magyar szupremáciát látta fenyegetve a polgári radikálisok által Tisza és a *Magyar Figyelő* köré gyűlő intellektuális csoport. A progresszívekben a megerősítendő és magyarrá teendő középosztály, egy új felemelkedő Magyarország törzsének belső rothasztóit látták és láttatták. Tevékenységüket különösen veszélyesnek ítélték, mivel, – mint Herczeg írja – a „magyar polgárság” még nem fejlődött ki, „mostoha viszonyaink útjában állottak annak, hogy azzá fejlődjék, amivé fejlődnie kellett volna: a nemzet törzsévé, amely erős vállára veszi államfenntartó régi nemesség terheit”. Ezért jellemzi rendkívül negatívan a radikálisok tevékenységét, úgy ábrázolva azt, hogy semmi mást nem szolgált, mint „a polgári erők szétforgácsolását”.³⁴ Jászi pedig, mint látjuk, ezt az értéklésmódot a valós társadalmi problémák elfedésének állítja be. Sőt, épp a nemzet valódi érdekeinek feladásával vádolja meg az uralkodó társadalmi csoportokat, mint azt az agrárszegénység, az oktatás, a szekularizáció és a nemzetiségi kérdésben kifejtett tanulmányai mutatják. S amint fentebb kiemeltük, – akárcsak Herczeg Ferenc – magát és mozgalmát a liberalizmus letéteményeseként értékeli, mi több a radikális nemzetiségi politikát tartja az igazi magyar liberalizmus „törvényes örökösének”.

Jászinak a *Magyar Figyelő* elleni éles kirohanásai, annak egy korlátolt szűk látókörű lapként való beállítása, a szemléleti antagonizmuson túl, a politikai harc és a napi zsurnalizmus megkövetelte támadó hangvételből is fakad. A folyóirat konzervatív álláspontot képviselő mai elemzője, Tőkéczki László – történelmi távlatból – a lapot már a magyar középosztály

³³ Herczeg Ferenc: Klerikalizmus és radikalizmus. *Magyar Figyelő*, 1911. III. 6–9.

³⁴ Herczeg Ferenc: Magyar polgárság. *Magyar Figyelő*, 1913. II. 1–3.

szemhatárán belül maradó és érzékelő kiadványnak minősíti. Olyan orgánumnak, mely a magyar nemzeti polgárosodás érdekében nyugat-európai konzervatív példák alapján igyekszik „*realpolitikai*” értékelést adni a hazai viszonyokról. Tökéczki a két irányzat közötti fő különbséget a Nyugat-Európából érkező progresszív irányzatokra való eltérő reagálásokban látja. Abban, hogy míg a radikálisok a megismert elveket azonnal átültetnék a magyarországi politikai gyakorlatba és a magyar viszonyokat alapjaiban változtatnák meg, addig a *Magyar Figyelőben* egy óvatos „*kanalizáló*” szerep megvalósulását fedezi fel. E jelenséget – Kenedi Gézátt idézve – azzal magyarázza, hogy a szerzői gárda felismerte az integrálódó Magyarország gyengeségeit és sérülékenységét, ami „*csak kevés analízist [és persze kevésbé gyors változtatást – G. L.] bír el baj nélkül*”.³⁵ Összességében a folyóiratot a polgári, jogállami liberális magyar társadalom kifejezőjének tartja a szerző, mely „*úton járt Európa felé*”.³⁶ Ezt az „*úton járást*” kérdőjelezi meg a progresszió, ill. a radikális változtatásra megérettnek tartva az időt, s annak kerékkötőjét látja Herczegben és az általa képviselt irodalmi, politikai irányban.

Szende Pál, aki Jászi mellett a polgári radikalizmus egyik legnagyobb alakja volt, a Herczeg által vezetett Scotus Viator³⁷ polémiába folyt bele, ami szorosán kötődött a nemzetiségi kérdés megítélésében fellángolt vitához. A vita oka és témája Scotus Viator tevékenysége és kapcsolata a magyarországi progresszióval, amelyről Herczeg több cikket is írt a *Magyar Figyelő* hasábjain egészen a háború kitöréséig. Ezekben ugyanazt a témát körüljárva mond ítéletet a radikálisok vélt felelőtlenségéről és nemzetellenesnek beállított tevékenységéről, ill. marasztalja el Scotus Viatort illetéktelensége és a brit gyarmatbirodalom kegyetlenkedései, ír politikája stb. kapcsán.

³⁵ TÖKÉCZKI 1994, 240.

³⁶ TÖKÉCZKI 1994, 280–281.

³⁷ Scotus Viator skót származású brit publicista Robert William Seton-Watson (1879–1951) írói álneve, aki behatóan foglalkozott a magyarországi nemzetiségi kérdéssel. A 20. század elejének legismertebb Dél-Kelet-Európa- és Monarchia-szakértőjének tartották.

Szende a következő tömör helyzetképben ragadja meg a szituációt: *„A magyar kormány a külfölddel szemben állandóan úgy tünteti fel ezt az országot, mint a szabadság szigetét, a parlamentarizmus mentsoárát és a demokrácia megtestesülését, s ezért rendkívül érzékenyen reagál minden olyan külföldi kísérletre, mely a valódi állapotokra akar fényt deríteni.”* Ezért elképzelhető az az óriási idegesség, kommentálja a jelenséget Szende, amit Scotus Viator munkássága kiváltott, *„...mely nem elégszik meg általános vádak hangoztatásával, hanem a helyszínen gyűjtött, sőt hivatalos kiadványokból vett adatok segítségével támasztja alá a magyar oligarchia visszaélései ellen intézett támadásait”*. Az általános helyzetkép megrajzolása után Herczegre fordítja figyelmét, konkrétan a *Magyar Figyelőben* megjelent cikkére.³⁸ Idézi Herczeget, amint az Scotus Viator tevékenységének támogatását a progresszív oldalon összekapcsolja az általános választójog kérdésével: *„...egy magyar nyelven megjelenő folyóirat – a Huszadik Század – dicsekedve azonosítja magát Scotus Viatorral... Egy vadul hadonászó ököl hasznossá tette magát, midőn betört egy elzárt ablakot és világosságot árasztott a homályba. A jóhiszeműek a félénkek [...] főleg a vidékiek [...], ha a Scotus Viator gúnyos és megvető arcát látják, talán észbe fognak kapni, hogy hová jutottak.”* Szende – reflektálva, Herczeg imént idézett szavaira – gúnyosan állapítja meg, hogy nem lehet nem ráismerni *„a Gyurkovics fiúk karrierjének lánglelkű írójára”*, s nevetségesnek tartja ezzel az összemossással elütni az általános választójog kérdését. De összességében Jászi fentebbi logikája alapján Szende is pozitívnak tarja, hogy így legalább a hatalom elismeri létüket és folyóiratukat. *„Az evolúció azonban végre is utat tör magának. Hosszas hallgatás után megszólal Hg. F. is, most már tudomást vesz a Huszadik Század-ról, sőt azt is kegyeskedik kijelenteni: »kár volna különben tagadni, ez a radikális csoport bizonyos fokig tényleg befolyásolja politikai és társadalmi fejlődésünket«. Szóval elismer bennünket.”* Herczeg azon feltételezését pedig, hogy Scotus Viator *„zsoldosa az osztrák imperialistákból és a magyar nemzetiségekből*

³⁸ Herczeg Ferenc: Scotus Viator és a budapesti radikálisok. *Magyar Figyelő*, 1911. IV. 523–527.

összecsődült koalíciónak”, Szende nemcsak visszautasítja, hanem súlyos szavakkal kritizálja is Herczeget – még írói mivoltában is. *„Hg. F. úr utolsó műveit olvasva – írja – megértjük mindennek az okát. Az író, akinek vénája kiszáradóban van és egykor oly kelendő műveinek pénztári egyenlege évről-évre kedvezőtlenebb, minden áron a felszínen akar maradni. Mivel az újabb írók már túlszárnyalták, arra az útra lépett, amely Magyarországon mindenkinek lehetővé teszi, hogy jogcíme megszűnése esetén is megtartsa előbbi pozícióját: beáll a mai osztályuralmat és kiváltságokat védők gárdájába.”* Szende végül leszögezi: nem azt állítják, hogy a magyarság nyomja el a többi nemzetiséget, hanem egy korrupt és vezetésre képtelen csekély számú kiváltságos réteg nyomja el egyformán, nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül a lakosság millióit, legfeljebb a tótok és románok a nyelvi különbség miatt egy fokkal jobban érzik ezt az elnyomást, mint a magyar polgárság, munkásság és parasztság. Majd – programadó szándékkal is – önérzetesen kijelenti: *„Akik a Huszadik Századból szerzik információikat, azok többé nem szórnak otromba szitkokat az egész magyarságra, mint a reakciós érzület tekintetében a fajmagyarokkal vetélkedő pángermán írók teszik, hanem a felszabadulásért küzdő magyar produktív rétegek harcát éppoly rokonszenvvel és megértéssel kísérik, mint a nemzetiségek kulturális törekvéseit.”*³⁹

A Szende Pál által közvetített Herczeg-kép, tehát – hasonlóan az eddigi polgári radikális értelmezésekhez – egyértelműen elítélő: a már leszálló ágban lévő, alkotó ötleteiből kifogyott író nimbusza megőrzése végett csatlakozik a hatalomhoz. Ugyanakkor láthatjuk, ahogy válaszában elutasítja a progressziót ért nemzetietlenség vádját, amiben benne rejlik a Herczeg által képviselt nemzeti, konzervatív liberális megközelítés, és a progresszió osztályszempontból kiinduló értékítéletének antagonistikus szembenállása. Szende a korabeli magyarság tömegeit ugyanúgy az elnyomottak között tünteti fel, akikért szintén küzd a polgári radikalizmus, s csak egy szűk réteget nevez meg ellenfélként – az uralkodó elitet –, akiben gátját látja a demokratikus átalakulásnak. Elutasítva a

³⁹ Szende Pál: Scotus Viator gentlamen lett. *Huszadik Század*, 1912. I. 79–83.

nemzetietlenség vádját, azt mondja ki, hogy Magyarország lakosságának egyes („alsóbb”) rétegei egészének helyzetén akarnak változtatni, függetlenül azok nemzeti hovatartozásától. S ennek érdekében tartják elkerülhetetlennek a hatalmi struktúra, a politikai rendszer modernizálását.

A progresszió és a polgári radikalizmus összképe Herczeg Ferencről tehát meglehetősen koherens egységet alkot, amelynek összegzésére az eddig elhanyagolt irodalomkritikához nyúlunk. A Nyugatban megjelenő kritikák nem vitatják el oly mértékben Herczeg írói kvalitásait, mint azt a fentebb bemutatott politikai szembenállásból adódó vélemények tükrözik. Schöpflin Aladár az író hetvenedik születésnapja alkalmából, ekképp köszönti Herczeg Ferencet: *„Pályánk során többé-kevésbé távol állottunk tőle, személyileg és irodalmilag egyaránt, egyszer-másszor vitában is voltunk vele és sohasem titkoltuk, hogy magyar ideáljaink, írói ideáljaink és emberi ideáljaink nem azonosak az övéivel. Őszintén üdvözljük, azzal a megbecsüléssel, amely kijár az írónak, akinek neve címszava a magyar irodalom egy nevezetes fejezetének, s akinek műve finomra csiszolt tükre a magyar társadalom lelkiállapotának, ízlésének és magatartásának egy nemzedéken át.”* Ugyanakkor meg is magyarázza, hogy mi is volt e példátlan siker lélektani oka. Ez az értékelés átvezet bennünket a fentebb elemzett politikai megítélés és konfrontálódás területére. Schöpflin elegánsabb hangvételben ugyanazt mondja, mint Jásziék, számunkra is összegezve a végletes szembenállás okát. *„Az volt az ő szerencséje, – írja Herczegről –, hogy azok az életideálok, amelyeket formált magának, azonosak voltak annak a vezető társadalmi rétegnek az ideáljaival, amely az ő idejében hangadó volt s amelyhez igazodtak az összes többi rétegek, ha a magyar úri társadalomhoz tartozásra tartottak igényt... Tagja volt egy osztálynak, azonos annak meggyőződéseivel, erkölcsi és magatartási normáival, szórakozásaival és gondjaival – az egész közvéleményével. Lényénél fogva soha nem volt ellenzék, nemcsak a politikában, hanem*

ízlésben, az élet dolgairól való ítéletben, erkölcsi kritikában és lélektani elgondolásban sem.”⁴⁰

A finom tollú kritikus – valószínűleg nem véletlenül – ugyanazt emeli ki a méltatás gyanánt, amit a progresszió hadállásaiból éveken át ostorozott Jászi vagy Szende, s a szemére vetettek az írónak. Azt, hogy egy osztály, egy adott társadalmi rend írója, s művészetét nem állította magasabb célok szolgálatába, így megmerevedett a rezon írója szerepkörben. Ahogy például Szende Pál is reagált, amikor Herczeg Ferenc maga értekezett egy cikkében a magyar polgárság gyengeségéről. Szende éles kritikájában megjegyzi, hogy ennek egyik legfőbb okozója maga Herczeg. *„Herczeg Ferenc volt az, kinek irodalmi munkássága a nemesség kiválóságába vetett hitet továbbra is fenntartani segített, s a polgárság ingadozó elemeinek a gentry búvókörébe jutását oly hatékonyan előmozdította. Herczeg Ferenc húsz éves nagysikerű és gazdag írói munkásságában úgy állította elibénk ezt az osztályt, mint erényeiben és hibáiban, szellemi és testi tulajdonságaiban egyaránt tökéletes típust, melyet ép[p]en eme kiválóságai képesítenek a többi osztályok köréből való kiemelkedésre, és sehol sem engedett bepillantást az erőszak és elnyomás, a korrupció és munkanélküli kitartottság ama földalatti építményeibe, melyeken ennek az osztálynak már ingadozó uralma nyugszik.”*⁴¹ Így tehát a progresszív oldalon Herczeg Ferencről az a kép rögzült, hogy ő a dzsentri, egy már pusztulásra ítélt osztály maradi írója, és az ennek az osztálynak a fennmaradását támogató hatalom dédelgetett kedvence. Így rangos közéleti szerepét is csak a hatalom és a reakció szolgálatába állítva érthette el, ill. tartotta meg.

Történeti távlatból már egy kicsit másként értékelhetjük a polgári radikálisok által rendkívül negatívan megfestett Herczeg Ferenc alakját. Valahogy úgy, mint ahogy azt Jászi tette a sokat bírált Monarchiára visszaemlékezve két világégés után, az 1947-es „danubiai” útjának hatása alatt: *„A törvényesség elviselhetően biztos volt, a személyes szabadságjogokat fokról fokra*

⁴⁰ Schöpflin Aladár: Herczeg Ferenc hetven éves. *Nyugat*, 1933. 19. sz. Figyelő. 306.

⁴¹ Szende Pál: Herczeg Ferenc és a magyar polgárság. *Husadik Század*, 1909. I. 81–83.

*elismerték, a politikai jogokat folyamatosan kiterjesztették, a nemzeti autonómia elvét növekvő mértékben respektálták. A személyek és javak szabad áramlásának áldásai a Monarchia legeldugottabb részébe is eljutottak.”*⁴² Ugyanakkor a progresszió irodalmi értékítélete Herczeg Ferencsel, ill. a kortárs irodalommal kapcsolatban kiállta az idő és az utókor irodalmi emlékezetének próbáját, így ma Ady és Móricz nemzedéke jelenti az utolérhetetlen mércét az irodalomban, melyet Jászi, ahogy a fentiekben már idéztük: „*egy pompás, eredeti, bátor és harcias magyar szépirodalom*” megjelenéseként üdvözölt.

Felhasznált irodalom

BERTÉNYI 2009 = Ifj. Bertényi Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány*. Osiris, Budapest, 2009. 34–72.

FUTÓ 1927 = Futó Jenő: *Herczeg Ferenc*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.

GYURGYÁK 2007 = Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Osiris, Budapest, 2007.

HERCZEG 1985 = *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy. A Gótikus Ház*. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta Németh G. Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

LITVÁN 2003 = Litván György: *Jászi Oszkár*. Osiris, Budapest, 2003.

PÓK 2007 = Pók Attila: A dualista Monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2007. 93–108.

ROMSICS 1999 = Romsics Ignác: *Magyarország Története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999.

ROMSICS 2009 = Romsics Ignác: *Bevezetés. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai*. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány*. Osiris, Budapest, 2009. 7–33.

⁴² PÓK 2007, 96.

TŐKÉCZKI 1994 = Tőkéczkzi László: A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi. *Történelmi Szemle*, 1994/ 3–4. sz. 239–281.

VERMES 2001 = Vermes Gábor: *Tisza István*. Osiris, Budapest, 2001.

Felhasznált korabeli írások

AÖPM 1955 = *Ady Endre Összes Prózai Művei*. I – XI. Sajtó alá rend. Láng József. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1955–1982. (A lábjegyzetben az egyes cikkek sorszámát adtam meg.).

Herczeg Ferenc: Jelszavak. *Magyar Figyelő*, 1911. I. 3–7.

Herczeg Ferenc: Radikális nemzetiségi politika. *Magyar Figyelő*, 1911. I. 340–345.

Herczeg Ferenc: Klerikalizmus és radikalizmus. *Magyar Figyelő*, 1911. III. 6–9.

Herczeg Ferenc: Magyar polgárság. *Magyar Figyelő*, 1913. II. 1–3.

Herczeg Ferenc: Scotus Viator és a budapesti radikálisok. *Magyar Figyelő*, 1911. IV. 523–527.

Jászi Oszkár: A magyarországi reakció szervezkedése. *Huszedik Század*, 1910. 21. 367–373.o.

Jászi Oszkár: Az ő kultúrájuk. *Világ*, 1911.7. sz. 1.

Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés. *Világ*, 1911.43.sz. 2–4.

Schöpflin Aladár: Herczeg Ferenc hetven éves. *Nyugat*, 1933. 306–309.

Szende Pál: Scotus Viator gentlamente lett. *Huszedik Század*, 1912. i. 79–83.

Szende Pál: Herczeg Ferenc és a magyar polgárság. *Huszedik Század*, 1909. I. 81–83.

HATÉKONY VOLT-E A BRÜSSZELI TERÁPIA?
AZ 1920. ÉVI BRÜSSZELI NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI
KONFERENCIA JAVASLATAINAK EREDMÉNYESSÉGE
KÉT ÉV TÁVLATÁBÓL

Az első világháborút követően felszínre kerülő gazdasági, azon belül is elsődlegesen nemzetközi pénzügyi jellegű problémák feltérképezésére, majd kezelésére 1920 őszén (1920. szeptember 24. – október 8.) nagy nemzetközi konferencia vállalkozott Brüsszelben. A 39 országot számos elméleti és gazdasági szakember képviselte, akik kormányaik támogatásával vettek részt a Népszövetség égisze alatt rendezett gyűlésen. Ezek előbb értelmezték a háború következtében beállt helyzetet, a nemzetgazdaságok nemzetközi szintre is áttevődő problémáit, majd javaslatokat tettek kezelésükre.

A vitát négy téma köré csoportosították: államháztartás, valuta és árfolyam, nemzetközi kereskedelem és nemzetközi hitelek. A javasolt gyógymódot általánosan fogalmazták meg, részleteit, a végrehajtás pontos menetét nem határozták meg. Az egyes országok maguk dönthettek annak egyes elemeiről, s a stratégiáról, melynek keretében megvalósítják. Ebben a módszerben az a szemlélet tükröződött, hogy előbb kell diagnosztizálni, s csak azt követően meghatározni a megfelelő terápiát.

Az általános tapasztalat az, hogy ez az igencsak kézenfekvő összefüggés a háború után közvetlenül nem volt ennyire egyértelmű. Gondoljunk csak a békerendszerre, mely távolról sem követte ezt az elgondolást. A gazdasági megfontolások fölé, ill. azok helyébe helyezte ugyanis a politikaiakat.¹ Keynes

¹ ORMOS 2004, 16–17.; RAB 2010, 18.

a békeszerződés utáni Európa jellemzését a következő mondatokkal vezette be: „A békeszerződés nem tartalmaz semmiféle rendelkezést Európa gazdasági újjáépítésére – semmit, ami a legyőzött központi hatalmakat jó szomszédokká tenné, semmit, ami stabilizálná Európa új államait, semmit, ami helyreállítaná Oroszországot. De nem mozdítja elő semmiféle formában a szövetségesek közötti gazdasági szolidaritást szolgáló megegyezést sem. Párizsban nem állapodtak meg semmiben Franciaország és Olaszország szétzilált pénzügyi helyzetének helyreállítását illetően, sem abban, hogy módosítsák az Óvilág és az Újvilág rendszereit.”² A Négyek Tanácsa, vagyis az angol, a francia és az olasz miniszterelnök, ill. az amerikai elnök figyelmét ugyanis – ahogy Keynes írja – más problémák kötötték le. „Clemenceau-t az foglalkoztatta, miként lehetne szétzúzni az ellenség gazdasági életét, Lloyd George-ot az, hogy olyan egyezményt érjen el és vihessen haza, ami legalább egy hétig kiállja a próbát,³ az elnököt pedig az, hogy semmi olyat ne tegyen, ami ne lenne igazságos vagy jogos.”⁴ Az angol közgazdász sajátos ténynek nevezte, hogy éppen Európa gazdasági problémája volt az egyetlen kérdés, amely iránt nem lehetett fölkelteni a Négyek érdeklődését. Leginkább ugyanis a jóvátétel kérdése foglalkoztatta őket, és ezt teológiai, politikai és választási fogási problémaként oldották meg – mint írja – s nem a gazdasági jövő figyelembevételével.⁵

A Keynes által a békeszerződés utáni Európáról festett borúlátó képben fénysugarat jelentett a közgazdászok és a pénzügyi szakemberek azon igyekezete, hogy a helyzet feltárására racionális alapon törekedtek, hogy tartósan oldják meg a problémákat. Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy ezek a próbálkozások sem voltak minden esetben sikeresek,⁶ ám ez a szemlélet

² KEYNES 2000, 209.

³ Nagy-Britanniában ugyanis éppen az 1918. december közepén sorra kerülő választásokra készültek.

⁴ KEYNES 2000, 209.

⁵ Uo.

⁶ Ennek a sikertelenségnek legfőbb okát Rab Virág abban látja, hogy a gazdasági és pénzügyi szakemberek is áldozatul estek korábbi elméleti tudásuknak és tapasztalataiknak. (RAB 2008.) Azt a tényt, hogy az aranystandardhoz való ragaszkodás nem stabillá, inkább instabillá tette a két világháború kö-

a politikusok értekezleteinek megközelítési módjával szemben és mellett mégis figyelemreméltó.

Ezeknek az értekezleteknek az elemzése, következményeiknek, ill. jelentőségüknek a feltárása számos kihívást tartogat még mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom számára. Nemcsak azért, mert a rendelkezésre álló, elsősorban népszövetségi iratok feldolgozása nem történt meg, a nemzetközi gazdasági konferenciákat pedig nem kezelik megfelelő súllyal a politikusok értekezletei mellett. Ennek a problémák a megközelítésében tapasztalható szemléletbeli különbségnek Európa jövője szempontjából nagy a jelentősége, főleg ha tudjuk, hogy magát a gazdasági világválságot és a második világháborút is nagyrészt az első világháborút lezáró rendezés számájára írják.⁷

Tanulmányom a nemzetközi gazdasági szakembereknek a politikusokéi mellett futó konferenciái közül eggyel, a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferenciával, annak is inkább a következményeivel, jelentőségével foglalkozik. Úgy gondolom ugyanis, hogy ezek az értekezletek, köztük a brüsszeli is más jövőt vázoltak föl Európa számára, mint ami végül is megvalósult. A dolgozat alapja a Népszövetség által 1922-ben közreadott 4 vaskos kötetből álló áttekintő-értékelő tanulmány, amely ugyanarra a kérdésre kereste a választ, melyre mi is kíváncsiak vagyunk: vajon hatékony volt-e a brüsszeli terápia?

Források

A Népszövetség a konferenciát követően két évvel a pénzügyi és gazdasági válság súlyosbodása miatt kérte fel a brüsszeli gyűlésen képviselt 39 országot arra, hogy készítsenek beszámolót a pénzügyi és gazdasági helyzetükről. A riportok a

zötti pénzügyeket leghangsúlyosabban Barry Eichengreen fogalmazta meg. (EICHENGREEN 1992.)

⁷ MILWARD 2000; RAB 2009, 197.

Népszövetség Közgyűlésének 1922. márciusi körlevelében⁸ megfogalmazott szempontok szerint épültek fel, azaz három fő kérdésre irányultak: a költségvetési intézkedésekre, a pénzügyi kérdésekre és a kereskedelmi problémákra.

Mind a négy kötet nyomtatott formában jelent meg, angol nyelven. Az elsőt 1922 novemberében adták ki. Ebben 21 ország jelentését olvashatjuk. Ezeknek a beszámolóknak jó része azonban vagy nem tér ki valamennyi, a Népszövetség által megadott kérdésre, vagy túl sommásan fogalmaz azokkal kapcsolatban. *Argentína* alig négy oldalas beszámolót közölt Rövid és általános leírást adott a költségvetésről, a valuta és a nemzetközi kereskedelem problémájáról. Se táblázatokat, se részletes ismertetést nem tartalmaz az egyes kérdésekben. Szinte ugyanez a helyzet *Ausztrália* hét oldalas riportjával is. Ez esetben a hitelekkel és a külkereskedelemmel kapcsolatos problémák érdemelnek figyelmet, ezekről ugyanis aránylag részletesen beszámol. A Monarchia gazdasági egységéből kiszakadt *Ausztria* mindössze külkereskedelme helyzetét mutat be néhány mondatban. Ez részben érthető, hiszen a nyitott gazdaságúvá lett ország külkereskedelem nélkül aligha volt képes gazdaságát működtetni. *Belgium Dániához* hasonlóan a Népszövetség által megadott valamennyi kérdésre reflektált, bár nem túl részletesen. *Csehszlovákia* ugyancsak minden kérdést tárgyalt, ráadásul jóval nagyobb terjedelemben. *Finnország* beszámolója ugyan rövid, de jól elemezhető, mert számos táblázatokba szedett adatot közöl a költségvetésről és a kereskedelempolitikáról. Ennek ellenére a jelentés nem kiegyensúlyozott, s néha nehéz eldönteni, hogy a részletesebben tárgyalt kérdések valóban hangsúlyosabbak-e a többinél. Általában azonban ez a helyzet. *Magyarország* több mint húsz oldalas beszámolója leíró jellegű, ám az ismertetővel együtt benyújtott táblázatok segítségével viszonylag teljes képet kapunk az 1920–1922 közötti költségvetésről; a riport részletesebben foglalkozik emellett a közalkalmazottak bérének alakulásával,

⁸ Brussels Financial Conference (a továbbiakban BFC) The Recommendations and Their application. A Review after two years. Volume I, Annex 2, 231–234.

valamint az adózással. *Brit-India* esetében egy-két kérdést leszámítva szintén inkább felszínes a jelentés, ez alól csak az adózás és a valuta kérdése kivétel. *Japán* tömör, de lényegre törő beszámolója a válságból kivezető útjának bemutatására irányul. *Luxemburg* jelentésében tételszerűen sorolja fel az adózást és a hitelezést érintő legfontosabb intézkedéseket. Ezzel szemben *Hollandia* beszámolója igényesebb, bár teljességre ez sem törekszik. *Új-Zéland* szinte minden kérdést érint a beszámolójában, ám egy-két mondatos jellemzésekre szorítkozik, csakúgy, mint *Norvégia* alig egy oldalas ismertetőjében. *Spanyolország* esetében egyedül a költségvetésre vonatkozó adatok érdemesek elemzésre. Ezzel szemben *Svédország* esetében éppen a költségvetésről tudunk meg a legkevesebbet. Részleteket néhány a költségvetést is érintő kérdéstről tudunk meg: a produktív rendkívüli kiadásokról, a közalkalmazotti fizetések kérdéséről és az állami vállalatok helyzetéről. *Svájc* jóval részletesebb beszámolót nyújtott be a költségvetési intézkedésekre, valamint a kereskedelem kérdésére vonatkozóan, ám a valuta és annak árfolyamproblémájára már jóval kisebb hangsúlyt fektetett. A *Dél-Afrikai Unió* beszámolója szintén a lényegre szorítkozva, pár mondattal intézte el a három kérdéskört. *Nagy-Britannia* esetében a leíró részek viszonylag hiányosak, kivétel ez alól a közalkalmazotti fizetések kérdése. Ellenben a beszámolóhoz benyújtott mellékletek több oldalas táblázatokban részletesen mutatják be az ország hiteleit, kölcsöneit, adósságait. Az *Egyesült Államok* 1922 szeptemberében benyújtott jelentése a hangsúlyt az adózás, a hitel és a kölcsön problémájára, valamint a defláció leírására fektette. Nem csoda, hiszen az egyetlen olyan ország volt, mely képes lett volna hitelt nyújtani Európa talpra állításához. A defláció problémájának felvetése figyelemreméltó, hiszen ebben az időszakban még nem igen jelentek meg kritikák az aranystandarddal és az ahhoz szorosan kapcsolódó deflációs politikával kapcsolatban.⁹ Az első kötet *Uruguay* rövid jelentésével zárul. A mellékletben megtalálhatóak a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Kon-

⁹ RAB 2010, 38.

ferencia határozatai, vagyis azok az irányelvek, amelyek alapján a gazdasági és pénzügyeket igyekeztek rendbe tenni. Ugyanitt találjuk az 1922 márciusában az országok kormánya-
inak küldött körlevet, amely a beszámolók elkészítésének tartal-
mi és formai követelményeit tartalmazza; ide illesztettek be
egy kiegészítő beszámolót is a csehszlovák helyzetről.

1922 decemberében jelent meg a második kötet, amely ki-
zárólag *Olaszország* több mint 100 oldalas jelentését tartalmaz-
za. Ez részletesen bemutatja az 1920–21 folyamán lezajlott
gazdasági, politikai és társadalmi változásokat, az általános
pénzügyi helyzetet. Részletesen leírja, milyen új adókat vezet-
tek be, hogyan sikerült csökkenteni a kormány kiadásait, be-
mutatta az állami vállalatok helyzetét, az infláció és a defláció
mértékét, ill. a kereskedelmi intézkedéseket.

Az 1923 márciusában kiadott harmadik kötet három or-
szág jelentését tartalmazta: *Brazíliaét*, *Lettországét* és *Lengyelor-
szágét*. Brazíliaé rövid, alig három oldalas jelentésében csupán
nagyon általános jellemzést adott az ország gazdasági helyzete-
ről. Lettországé ellenben a költségvetés kérdését tekintve –
ennek keretében tételesen felsorolta az egyes minisztériumok
évekre lebontott költségvetését – minden kérdést viszonylag
részletesebben tárgyalt. Lengyelország jelentése a költségvetés
helyzetét, a hitelek és a vámpolitika kérdését viszonylag rész-
letesen tárgyalta, az adózás és a kereskedelem tekintetében
viszont csak a lényegre szorítkozott.

Az 1923 júniusában kiadott negyedik kötet *Bulgária* rövid
és *Franciaország* annál részletesebb beszámolóját tartalmazza.
Az előbbi jelentését a kereskedelem kérdésének kivételével
főleg táblázatok alkotják, Franciaország esetében viszont bő-
ségesen rendelkezésre álltak mind leíró részek, mind pedig
táblázatok mindhárom kérdéskörben.

A források ilyen, viszonylag részletes bemutatására volt
szükség ahhoz, hogy láthassuk milyen korlátai vannak egy
viszonylag teljesnek szánt összehasonlító elemzésre épülő
gazdasági pénzügyi helyzetkép felvázolásának. A nehézségek
miatt a brüsszeli konferencia által tárgyalt négy kérdéskörrel –
, azaz az államháztartás, a valuta és árfolyama, a nemzetközi

kereskedelem és a nemzetközi hitelek kérdésével – kapcsolatban azt vizsgáljuk, hogy azok az országok, melyek elemzésre alkalmas dokumentumot készítettek, mennyiben követték a konferencia javaslatait, s hogy milyen egyedi stratégiákkal valószínűsítették meg azokat.

A brüsszeli javaslatok a gyakorlatban

A beszámolók elemzése és a különböző stratégiák értékelése csak a világgazdaságban a vizsgált években is zajló politikai és gazdasági erőviszony-változásoknak az ismeretében érthetőek meg. Éppen ezért néhány fontos, 20. század eleji gazdasági jellegű kérdést szeretnék érinteni. Mindenekelőtt azt, hogy a világgazdaságban Európa súlya megváltozott. Addigi vezető pozíciója megrendült. Már az 1870-es évektől megjelent kihívói (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) az első világháborút követően megerősödtek, súlyuk a világgazdaságban növekedett.¹⁰ Elsősorban az USA szerepe vált kulcskérdéssé számos, Európa talpra állítását is érintő gazdasági, pénzügyi kérdésben.¹¹ Nem szabad megfeledkezni a társadalom és a politika terén végbement változásokról sem. A választójog kiszélesítése, a szakszervezetek megerősödése, a munkáspártok bekerülése a parlamentekbe hozzájárult ahhoz, hogy a gazdasági kérdések tárgyalása szorosán összekapcsolódjon a nagypolitika kérdéseivel. Ezekre a kérdésekre ugyan nem térek ki részletesen, ám figyelembe vételük az egyes gazdasági vagy a gazdaságot is érintő kérdések értelmezése során nélkülözhetetlen.¹²

Kiindulópontként a brüsszeli konferencia határozatait kell közelebbről szemügyre vennünk, hiszen ezek nagyban befolyásolták az egyes országok pénz- és gazdaságpolitikai törek-

¹⁰ BERENDT, 2008, 28.

¹¹ RAB 2010, 29–42.

¹² Erre vonatkozólag lásd TOMKA 2009, 203–237., 359–377.; H.A. DIEDERIKS–G.C. QUISPÉL 1995, 297–302.

véseit 1920 és 1922 között. Meg kell jegyezni, hogy ezek a határozatok csupán javaslatok voltak, és az országok semmiféle állami garanciát nem vállaltak azok végrehajtására. Ez kulcskérdés az általunk feltett, megválaszolendő kérdés szempontjából, melynek értelmezésére a tanulmány összefoglalójában térek ki.

Az 1922-es beszámolók a brüsszeli konferenciához hasonlóan négy nagy téma köré csoportosultak: államháztartás, valuta és árfolyam, nemzetközi kereskedelem és hitelek. Annak ellenére, hogy ezek szorosan összefüggnek egymással, 1920-ban és 1922-ben is egymástól függetlenül kezelték, tárgyalták őket. Ez azért meglepő, mert néhányan már 1920-ban rámutattak arra, hogy ez a metódus nem járul hozzá a javasolt gyógymódok hatékonyságához. A problémák szoros kapcsolatban álltak egymással. A valutaárfolyamot csak akkor lehetett volna stabilizálni, ha az inflációt sikerül megfékezni. Az infláció csökkentésének viszont a költségvetési deficit megszüntetése lett volna a feltétele. Az államháztartási hiány felszámolásához a gazdasági növekedés beindulása volt nélkülözhetetlen. A növekedés azonban a tőkehiány következtében volt elképzelhetetlen, ezért volt szükség nemzetközi kölcsönökre. A hitelek ugyan csökkentik a hiányt, ám a kölcsönök kibocsátása mindaddig kétséges, amíg az árfolyamok ingadoznak. Ahhoz, hogy ezt a többszörösen összetett problémát meg lehessen oldani, mindezeket a területeket egységesen átfogó intézkedéssorozatra lett volna szükség.¹³ Ehhez azonban sort kellett volna keríteni ezeknek a kérdéseknek az együttes tárgyalására, amit nemcsak 1920-ban, de 1922-ben is elmulasztottak.

1920-ban Brüsszelben az államok hatalmas adósságaiból, az inflációból, az árfolyamok ingadozásából és a kereskedelem pangásából adódó problémahalmazt kívánták kezelni. A diagnózisok viszont, ahogy látni fogjuk, két olyan területre terjedtek ki, amelyeket egészen a második világháború utolsó

¹³ RAB 2010, 116.

évéig nem sikerül hatékonyan rendezni; ezek a nemzetközi hitel, ill. a stabil valuta és árfolyam problémái voltak.

Paradox módon a legkevesebb előrelépés ezen a két területen történt. Az államháztartás problémáját ellenben kiemelten kezelték, ezért erről találunk a legtöbb anyagot a riportokban. Ennek oka részben a háborút megelőző idők gazdasági rendszerében keresendő. Ekkor ugyanis a gazdasági rendszer központi részét alkotó országok (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország) a külső egyensúlyt – a nemzetközi fizetések ki-egyensúlyozottságát – tekintették elsődlegesnek és ennek rendelték alá a belső egyensúlyt, azaz a teljes foglalkoztatottságot és az árak stabilitását.¹⁴ A háború alatt és annak következményeként azonban a szabadversenyes gazdasági rendszer átadta a helyét a szabályozott rendszernek, s más, a társadalomban és a politikában végbement változások következtében is a belső egyensúlyra tevődött át a hangsúly. A belső egyensúly előfeltétele a rendelkezésre álló erőforrások lehető legnagyobb határfokú hasznosítása volt, mivel mind a kihasználatlanságuk, mind pedig túlzott igénybevételük az árak ingadozását eredményezhette. Az árfolyamingadozások változékonysága viszont rontotta a hitelek megszerzésének lehetőségét, holott a belső helyreállításhoz tőkére volt szükség.

A belső egyensúly kiemelt kezelését a brüsszeli értekezlet és a két évvel később született jelentések anyagából is láthatjuk, hiszen a beszámolóknak az államháztartás és a költségvetési egyensúly témái dominálnak. A Brüsszelben lefektetett alapelveket a kormányoknak ebben a kérdésben sikerült a leghatékonyabban megvalósítaniuk. Ennek oka, hogy az államháztartás stabilitásában látták a megoldást. Szinte minden ország beszámolt azonban arról, hogy a bevételek emelése és a kiadások csökkentése nem bizonyult elegendőnek a gazdasági és pénzügyi stabilitáshoz, mivel a háború alatt felhalmozott adósságok, a kereskedelmi mérleg hiánya vagy a helyreállítás költségei sem fedezhetők önerőből. Ráadásul mind a bevételek növelése, mind a kiadások csökkentése egy bizonyos ponton

¹⁴ KRUGMAN-OBSTFELD 2003. 601-603.; EICHENGREEN 1992. 9.

túl már nem fokozható. Franciaország például több, mint 14%-kal növelte teljes állami bevételét 1920 és 1922 között,¹⁵ azonban a kiadások növekedése sem maradt el e mögött. Az utóbbiak között szerepeltek az államadóságok és a helyreállítás költségei is, melyeket eredetileg a jóvátételből akart finanszírozni Franciaország; ez azonban Németország fizetésképtelensége miatt nem valósulhatott meg.

A *bevételek emelését* – szinte valamennyi ország – az adók növelésével érte el, következésképpen a legtöbb ország a költségvetési egyensúlyt is ennek köszönhette. Franciaországban 1920-tól egyrészt új adókat vezettek be, másrészt növelték a meglévőket: az 1914-ben bevezetett, de csak 1916-ban életbe lépett jövedelemadó legmagasabb sávja 1922-re elérte az 50%-ot.¹⁶ Az ország jövedelemadóból származó bevétele 1921-re a három évvel korábbi bevétel értékének háromszorosára növekedett. Ám az adóknak a franciaországihoz hasonló mértékű növelése szinte minden országra jellemző; s annak ellenére volt hatékony ez a politika, hogy a háború után az európai lakosság adóztathatósága komoly korlátokba ütközött.

Belgium esetében az adók növelése 1922-re a költségvetési hiány csaknem 50%-os csökkenését eredményezte, az ország háború utáni helyreállítása szinte csak önerőből történt. A belgák azonban kijelentették, hogy az országot csakis a német jóvátétel lesz képes kimotozni a holtpontról.

A bevételeket az adóemelésemelén kívül még két intézkedéssel igyekeztek fokozni. Mindkettő a konferencia határozatainak eleget téve valósult meg: megszüntetve a mesterségesen alacsonyan tartott árak és szolgáltatások díjait. Az élelmiszerek és a nyersanyagok nagy része ugyanis az állami támogatásoknak köszönhetően egy időben jóval olcsóbb volt, mint az előállítás költségei.

Az állami támogatások nagy részét ugyan megszüntették 1922-re, ám több ország beszámolójában találunk kivételeket. Japán például a háborút követő négy év rossz rizstermése mi-

¹⁵ BFC, Volume IV. 27.

¹⁶ Uo. 45.

att behozatalra szorult, majd az import rizst magas állami támogatás mellett alacsony áron értékesítette. Hasonló volt a helyzet Svájcban is, ahol – a tejtermelők szövetsége és a kormány között létrejött egyezménynek köszönhetően – állami támogatás mellett alacsony áron értékesítették a tejtermékeket. Ezeket az állami támogatásokat kompenzálta az állami vállalkozások – a posta, a távíró és a telefon, valamint a vasút – díjainak emelése. Ám ennek a politikának is voltak korlátai, melyeket Hollandia esete jól szemléltet. Hollandia semleges országgént viszonylag kiegyensúlyozott költségvetéssel rendelkezett a háború alatt, az 1920-as évek elejére azonban adósságainak eredményeképpen már komolyabb költségvetési hiányt könyvelhetett el. Mivel az állam volt a legfőbb részvényes a vasutakat tömörítő zárt részvénytársaságban és fedezte az évről évre keletkező deficitet, a viteldíjak emelése logikusnak és elkerülhetetlennek tűnt. A hiány ugyan 1922-re csökkent, azonban korántsem szűnt meg, holott a viteldíjak elérték a maximumot. Ráadásul Hollandiában a szárazföldi vasúti szállításnak komoly riválisa volt a vízi szállítás, mely jóval olcsóbb tarifákkal dolgozott. Emiatt a veszteségeket 1922 után létszámleépítéssel, a bérek csökkentésével és a munkaidő meghosszabbításával próbálták kompenzálni, ami természetesen további társadalmi és gazdasági problémákat szült.

Hasonló buktatókhoz vezetett a költségvetés egyensúlyának elérése érdekében hozott másik intézkedés, nevezetesen a *kiadások drasztikus csökkentése*. Ezen elsősorban az improduktív és rendkívüli kiadásokat kell érteni, így például a fegyverkezési és a szociális kiadások csökkentését, ill. megszüntetését. Ez egy súlyos gazdasági helyzetben lévő ország esetében logikus intézkedésnek tűnik, azonban a háborút követő években a lakosságnak égető szüksége lett volna szociális támogatásokra, ami döntően befolyásolta az egyes kormányok döntéseit e kérdésben.

A hadikiadások csökkentése a békeszerződést követően minden különösebb gond nélkül megvalósulhatott, a katonák tömeges leszerelése azonban újabb szociális kiadásokat követelt. Egyes országokban a gyárak helyreállítása is újabb költsé-

geket rótt az államra. A leszerelés viszont a béke beálltával sem volt mindenhol megvalósítható, sőt volt olyan ország, amely nem is szerelte le hadseregét. Csehszlovákiában az új határok védelmében inkább növelni kényszerültek a hadi kiadásokat, mint csökkenteni.

Míg az államháztartás rendbetétele az egyes országokban belső intézkedésekkel, nemzetközi segítség nélkül is megvalósítható volt, a *valuta és az árfolyam kérdése* már komolyabb nemzetközi kooperációt, gazdasági összefogást igényelt volna. Jól mutatja ennek nehézségeit az a tény, hogy a valuta kérdését érintő gyógymódok sokkal nehezebben körvonalazódtak, és a gyakorlatban megvalósuló intézkedések is elmaradtak az államháztartás egyensúlya érdekében tett erőfeszítések mögött. Ennek egyik oka a már korábban említett ellentmondás volt a politikusok által prioritásként kezelt kérdések és a gazdasági helyzet által megkívánt intézkedések között. A nagypolitika érdekei nem mindig estek egybe a konferencia közgazdászainak gazdasági javaslataival. Pedig a szemléletváltás fontosságára hívhatta volna fel a figyelmet egy, az 1922-es beszámoló elkészültével párhuzamosan zajló nagy államközi konferencia sikertelensége Genovában, melyet politikusok kezdeményezésére hívtak össze, elsősorban a valuta és az árfolyam, valamint a kereskedelem kérdésének rendezésére. A konferencia egyik fő kezdeményezője, Lloyd George brit miniszterelnök, felismervén a békeszerződés hiányosságait, a Németországgal és Szovjet-Oroszországgal való gazdasági kapcsolatok felvételére kívánt koncentrálni, hiszen kizárásuk Európa gazdasági vérkeringéséből komoly következményekkel fenyegetett.¹⁷ A konferencia a gazdasági kérdéseket tekintve azonban eredménytelen maradt, sőt a meghívott vesztos országok delegációit kifejezetten távol tartották az érdemi döntésekbe való beleszólástól.¹⁸ Ennek eredményeképpen talált egymásra a szovjet és a német fél, és kötötte meg a rapallói egyezményt, melynek keretében a nyugat-európai országokat

¹⁷ ÁDÁM 2003, 14.

¹⁸ ORMOS-MAJOROS 2003, 304.

megkerülve, bilaterális formában valósították meg Genovában elutasított követeléseiket.¹⁹ A szerződés Németország számára kiutat jelentett, de precedens értékű lépés volt a többi, a nemzetközi összefogás és talpra állás kísérleteiből kimaradt, kihagyott ország számára is. Európa kereskedelmének helyreállítása kulcsfontosságú volt minden európai ország számára. Ám a nyugat-európai döntéshozók görcsösen ragaszkodtak politikai céljaik megvalósításához, melyek kizárták a vesztes országok számára is nyitott politikát, s a háború előtti pénzügypolitikai viszonyok helyreállítását tűzték ki célul.

A brüsszeli konferencia anyagát elemezve láthatjuk, hogy a valutát és a nemzetközi kereskedelmet érintő, ott kidolgozott javaslatok sem valamely, a háborút követően fennálló gazdasági helyzetre reflektáló, új rendszer kiépítését kínálják, hanem elsősorban visszatérést sürgetnek egy, a háború előtt még jól működő, az 1920-as évek viszonyai között azonban már nem életképes rendszerhez. A 19. század második felétől az aranystandarddal megkoronázott szabad kereskedelem rendszerét ugyanis a háború teljesen szétzilálta. Az egész világot átfogó, egységes gazdasági és kereskedelmi rendszer a világháborút követően megszűnt, sőt bizalmatlanság, gazdasági és politikai elzárkózás jellemezte az országok viszonyát.

A *valuta és árfolyam* bizottság Brüsszelben elsősorban az infláció problémájával foglalkozott. A háború legsúlyosabb következményeiként a termelés csökkenését, a kereslet megnövekedését és a fedezetlen bankjegy-kibocsátást jelölték meg, melyek súlyos inflációt vontak maguk után. A termelés növelése és a fogyasztás csökkentése olyan általános érvényű terápia-ajánlás, mellyel mind a négy nagy témát illetően találkozunk a bizottságok munkájának elemzése során. A fedezetlen bankjegy-kibocsátás megszüntetése, azaz a valuta mennyiségének csökkentése az a kulcskérdés, amellyel részletesebben

¹⁹ A Rapallóban megkezdődött együttműködés folytatása volt egy 1925-ben megkötött kereskedelmi egyezmény, mely fontos szerepet töltött be mind a szovjet gazdasági fejlődésben, mind pedig a német gazdaság talpra állásában.

foglalkozott ez a bizottság. Az infláció alapvető okát a kormányok magas kiadásaira vezették vissza, melyeket újabb fizetőszerzők kibocsátásával kívántak megoldani. Ezért először is a kibocsátott valuta mennyiségének csökkentését írták elő, melyet több-kevesebb sikerrel valósítottak meg az egyes államok. Míg a nyugat-európai országok mindegyikében csökkenő valutaforgalomról olvashatunk, a közép-európai országokban ezzel ellentétes a helyzet. Magyarországot tekintve például hiába hoztak intézkedéseket a költségvetési hiány felszámolására, a valutaforgalmat nem sikerült csökkenteni, ráadásul a kedvezőtlen kereskedelmi mérleg is súlyosbította a helyzetet. Csehszlovákia valamivel pozitívabb képet fest valutahelyzetéről 1922-ben, hiszen a lepecsételt osztrák-magyar bankjegyekről viszonylag hamar sikerült megszabadulnia, ráadásul egy részüket eleve nem is helyezték vissza a forgalomba.

Brüsszelben szóba kerültek javaslatok egy stabil nemzetközi értékmérő bevezetésére, de azt, hogy ez újból az arany legyen, többen nem támogatták.²⁰

A háború alatt felvett hitelek szempontjából kulcsfontosságú volt a szilárd valuta és stabil árfolyam kérdése, hiszen ha azokat teljes értékű valutában kellene visszatéríteni, a legtöbb kormány fizetéseképtelenné válna. A valuták stabil értékének megállapításához azonban 1920-ban nem voltak meg a megfelelő feltételek, azaz a stabil gazdasági háttér. Mielőtt tehát a valuta, és ezzel a hitelek kérdése megoldódhatna, a nemzetközi kereskedelem és a termelés ügyének helyreállítását tartották szükségesnek a szakemberek. Ezen a ponton felvetődik a már többször érintett ellentmondás, hogy hitel nélkül a termelés újraindítása, stabil valuta nélkül pedig a nemzetközi kereskedelem újjáélesztése nem valósítható meg.

Az eddig bemutatott két problémakör dokumentumainak elemzéséből is kitűnik, hogy milyen átfogó és alapvető fontosságú lett volna a harmadik nagy téma – a *nemzetközi kereskedelem*. Bár minden szakember számára világos volt, hogy igazán a nemzetközi kereskedelem fölélnkítésével lehetne újraindí-

²⁰ RAB 2010, 161.

tani a gazdaság kerekét, Brüsszelben igen kevés és felszínes javaslat született erre. Ennek egyik oka, hogy a korábbi gazdasági rendszer, a szabadkereskedelem, s az azt megkoronázó aranystandard a maga idején jól működő rendszer volt, ám ez szétzilálódott, s visszatérni hozzá nem lehetett. Ez a szituáció nagyban megnehezítette a szakemberek dolgát. A háború alatt és után az országok különböző mértékben ugyan, de kivétel nélkül beavatkoztak a gazdaságba. A Brüsszelben megfogalmazott javaslatok, melyek egyértelműen a szabadkereskedelemhez való visszatérést szorgalmazták, az elmélet talaján maradtak. Ennek az amúgy kulcsfontosságú dilemmának a sikertelen kezelése a talpra állás egyik legnagyobb buktatójának bizonyult. A háborút követően mutatkozó gazdasági és pénzügyi problémákat még sikerült felismerni a brüsszeli konferencián, a gyógy mód meghatározásánál azonban nem vették figyelembe, hogy ezek csak együttesen kezelhetők, külön-külön csakis rövid távon, ill. részlegesen lehet így-úgy megoldani őket.

Mint ahogy a valuta és árfolyam esetében a kereskedelem rendszerét tekintve is új alapokra lett volna szükség. Ehelyett azonban a problémakezelés terén inkább a már jól ismert, korábban jól működő rendszerekhez való visszatérés lebegett nem csak a politikusok, hanem a legtöbb szakember szeme előtt is. Annak ellenére történt mindez, hogy Brüsszelben a megváltozott világgazdasági helyzet miatt néhányan már megkérdőjelezték az aranyalaphoz való visszatérést, sikerült rátapintani a nemzetközi kereskedelem megváltozott feltételeire is.²¹ A legnagyobb változást az Amerikai Egyesült Államok gazdaságának megerősödése, a világgazdaságon belüli súlya és pozíciója jelentette.²² A másik fontos változás a távol-keleti országok megerősödése és egyre nagyobb szerepvállalása volt a nemzetközi kereskedelemben. Japán például a kormány szigorú és következetes gazdaságpolitikájának köszönhetően már 1919-re rendbe hozta költségvetését, s ezzel a potenciális

²¹ RAB 2010, 17.

²² RAB 2009, 197-199.

hitelezők oldalára került. Kereskedelmi mérlege az Európa részéről megnyilvánuló óriási keresletnek köszönhetően a háborút követő években folyamatosan pozitív. Ezzel szemben Európa országai – mind a vesztesek, mind a győztesek – kisebb-nagyobb mértékben, de számos termékből behozatalra szorultak; gyakorlatilag újra fel kellett tölteni Európa készleteit.

A konferencia a szabad kereskedelem visszaállítása érdekében a korlátozások felszámolását írta elő az egyes országoknak. Megszorítások mindenhol voltak, bár Franciaországban 1922-re jelentős mértékben sikerült felszámolni őket. Főleg a Saar-vidéknek köszönhetően, az ország a háború utáni években komoly erőfeszítéseket tett az ipar helyreállítása érdekében. Ennek eredményeként az 1920-as években sikerült fokozatosan növelni az iparcikkek exportját. Az élelmiszerek ekkor még komoly exportkorlátozás alatt álltak, hiszen még mindig nagy volt az élelmiszerhiány.

A világkereskedelemben bekövetkezett fontos változás még a békeszerződés következtében újonnan létrejött országok beilleszkedése a nemzetközi vérkeringésbe. Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy a brüsszeli konferencia határozatai közé foglalta a béke mielőbbi visszaállítását, valamint az országok közötti bizalom és együttműködés szükségességét.²³ Ezek az általános érvényű megállapítások a közép-európai térséget tekintve nem feltétlenül szolgáltak csupán sallangként, hiszen a térség új államai közötti, nem gazdasági jellegű feszültségek komolyan gátolták a kereskedelem újjáélesztését. Egész Európában érvényben voltak bizonyos import- és exportkorlátozások, de míg Nyugat-Európában fokozatos felszámolásukra törekedtek, Közép-Európában a legnagyobb szigorral ragaszkodtak hozzájuk. Magyarországon például engedélyek egész sorához kötötték mind az importot, mind pedig az exportot, csakúgy, ahogy Csehszlovákiában, ahol kizárólag hatósági engedéllyel lehetett exportálni a hazai áruk nagy részét.

²³ Uo. 226.

A kereskedelem helyreállítását korlátozó másik tényező – amellett, hogy külön-külön kezelték az egymással összefüggő gazdasági problémákat –, a politika és a politikusok közötti konszenzus hiánya, a politikai elzárkózás, sőt konfliktus volt. Ezt példázza maga a békekonferencia, majd a gazdasági eredménytelensége miatt összehívott, ám ugyancsak kudarcba fulladt genovai értekezlet is. Mindez ugyanis megakadályozta a brüsszeli konferencia legfőbb törekvésének, a nemzetközi együttműködésnek, a nemzetek feletti nemzetközi pénzügyi-gazdasági szabályozás rendszerének bevezetését.

A negyedik nagy téma, vagyis a *nemzetközi hitelek* ügyében érdekes, hogy míg a brüsszeli konferencia komoly figyelmet fordított a kérdésre, a beszámolók szinte alig beszélnek róla. Igaz, a brüsszeli javaslatok gyakorlatilag teljes egészében C. E. Ter Meulen holland bankár tervezetének hét pontját vették át, feltételezve, hogy a többi bizottság javaslatainak teljesülése elégséges kiindulópont lehet a nemzetközi hitelezés fellendítéséhez.²⁴ Mivel a háború alatt felhalmozott adósságok törlesztésére nem állt rendelkezésre elég tőke – hiába az államháztartás helyreállításáért tett erőfeszítés –, ezért az adósságokat csak újabb hitelek felvételével lehetett volna törleszteni, ami azonban tovább fokozhatta az inflációt. Az adósságok rendezésének emellett komoly akadálya volt még a szabályozatlan és folyamatosan ingadozó árfolyam. Az újabb hitelek azonban egyedül külföldről jöhettek, ráadásul magánhitelek formájában, de ahhoz, hogy egy ország hitelt nyújtson egy másiknak, a békés kapcsolatok helyreállítására, a bizalom és a kölcsönös együttműködés visszaállítására lett volna szükség.

A másik probléma a garancia ügye volt. Egy olyan országnak, melynek államháztartása kiegyensúlyozatlan, valutája instabil, amely inkább protekcionista kereskedelmi politikát követ, és ráadásul még belső politikai helyzete is bizonytalan, nehezen adna bárki is nagyobb összegű hitelt. A Ter Meulen által megfogalmazott memorandum rögzíti a nemzetközi hitelezés főbb szempontjait, amelyek alapján

²⁴ RAB 2010, 174.

meghatározták a hitelnyújtás feltételeit is.²⁵ Ezek a pontok már akkor előrevetítették a kudarc lehetőségét, hiszen olyan feltételeket szabtak, melyek nagyon kevés országra voltak ráilleszthetők. Ráadásul ezen országok közül sem mindenki volt hajlandó megkockáztatni, hogy valóban kölcsönt nyújtson. A hitelt felvevő országoknak szabható feltételek teljesülésében bízni is egyelőre igen kockázatos volt. Ehhez a bizalmatlansághoz társult még a háború utáni Európa politikai helyzetének bizonytalansága is.

Az 1922-es beszámolók a hitel kérdését igen szűkszavúan tárgyalják, ha egyáltalán említik. A hitelekkel foglalkozó részt a legtöbb esetben nem külön kezelik, hanem a költségvetés bemutatásába foglalják bele. Ezekből leginkább csak annyit tudhatunk meg, hogy az egyes országok vettek-e fel hiteleket, vagy sem, és ha igen, akkor kitől. A legtöbb országnak belföldi és külföldi adósságai voltak, és ezeknek az adósságoknak a legnagyobb része még a háború alatt keletkezett.

Mivel a legtöbb ország jelentése gyakorlatilag az adósságtételek pusztá felsorolására szorítkozik, a

²⁵ 1. A tőke nagyobb hányadát olyan országok ajánlják fel, ahol a külkereskedelmi mérleg és a valutaárfolyam kedvezően alakul. 2. Hosszú lejáratú külföldi hitel folyósítására kizárólag akkor kerülhet sor, ha az elengedhetetlen gazdasági élet működtetéséhez. Ez a hitel azonban nem helyettesítheti az erőfeszítéseket, amelyeket az országoknak saját erejükből kell véghezvinni. Az egyensúlyt csak akkor lehet helyreállítani, ha azt a valós gazdasági helyzet kényszeríti ki. 3. Ezért a hitelek összegét minden esetben a lehető legminimálisabbra kell csökkenteni. 4. Segítségnyújtás kizárólag akkor lehetséges, ha mind a hazai, mind a nemzetközi kereskedelem érintetlen marad a kormány beavatkozásától. 5. A hitelezés folyamatának és a kereskedelem fejlesztésének a kereskedelem szokásos csatornáin keresztül kell végbemennie. 6. Amennyiben lehetséges a hitelt felvevő országokban lakossági kölcsön folyósítása, ennek olyan feltételek mellett kell történnie, hogy ez az egyén megtakarításait célozza. Ellenkező esetben ugyanis az infláció fokozódik. 7. A kölcsönző országok számára a lehető legnagyobb biztonságot kell garantálni, az alábbiak figyelembevételével: a, Az ebben a keretben nyújtott kölcsönöknek elsőbbséget kell élvezniük minden más adóssággal, még a jóvátétellel szemben is. b, A kölcsönhöz jutó országoknak garantálniuk kell a kamat és az amortizáció megtérítését. Ennek mértéke országonként változhat, ám Németország és az új államok esetében az import és exportilletékek kifizetése aranyban történjék. Forrás: RAB 2010, 72.

következőkben néhány számszerű adattal kívánom szemléltetni néhányuk helyzetét ezen a téren. A következő táblázat az egyes országok nettó bevételeit hasonlítja össze adósságaikkal egy adott évben.

Teljes nettó bevétel és a teljes adósság összehasonlítása
(‘000 levágva)

Ország	Dátum	Belföldi adósságok ²⁶	Külföldi adósságok ²⁷
Belgium (belga frank)	1921	27,740,000	2,879,700
Franciaország (frank)	1921	222,203,000	35,535,000
Olaszország (líra)	1922	90,780,400	21,245,300
Anglia (font)	1922	6,630,300	1,090,200
Svájc (svájci frank)	1921	1,821,800	309,000
Svédország (svéd korona)	1921	1,171,000	340,000
Finnország (márka)	1922	1,151,100	726,900
Csehszlovákia (cseh korona)	1921	18,399,300	8,452,500

Ország	Dátum	Teljes adósság ²⁸	Teljes nettó bevétel ²⁹
Belgium (belga frank)	1921	30,619,700	2,274,700
Franciaország (frank)	1921	257,738,000	22,638,900
Olaszország (líra)	1922	112,025,700	14,636,500
Anglia (font)	1922	7,720,500	1,068,500
Svájc (svájci frank)	1921	2,116,600	190,100
Svédország (svéd korona)	1921	1,511,000	960,900
Finnország (márka)	1922	1,878,000	2,176,700
Csehszlovákia (cseh korona)	1921	26,851,800	8,383,400

²⁶ BFC. The Recommendations and Their Application. A Review after Two Years. Introduction 10–28.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ A nettó bevételben nincsenek benne a kölcsönökből származó haszon, az amortizációból származó kiadások és az állami vállalkozások a bruttó bevételek és a fenntartási költségek közötti különbségek. BFC The Recommendations and Their Application. A Review after Two Years, Introduction 8. A táblázathoz lásd Uo. 7.

Franciaország kormányai a háborút követően felvett hiteleiket a károk helyreállítására és a gazdasági élet újraindítására fordították. Ezeket a hiteleket a német jóvátételből kívánták visszafizetni, a németek fizetésképtelensége miatt azonban további hitelekre volt szükség.

A francia kormány ezért igen sok helyről kényszerült külföldi hitelfelvételre. Beszámolójából megtudjuk, hogy legnagyobb hiteleit Észak-Amerikától, Angliától, Spanyolországtól és Svájctól vette fel. Emellett a Központi Banktól és a Nemzeti Hitelbanktól is vett fel nagyobb kölcsönöket. Franciaország hiteltartozása összesítve 1919-ben érte el a legmagasabb összeget, ekkor több, mint hatszorosa volt a teljes éves bevételnek³⁰. A háború kezdete és a riport elkészülte között felvett adósságnak ugyanezen időszak alatt csupán 6%-át sikerült visszafizetnie.³¹ Kiderül még a jelentésből, hogy a legtöbb külföldi hitelt az Egyesült Államoktól vette fel Franciaország, de nyújtott hiteleket maga is, legtöbbit Nagy-Britanniának, az Egyesült Államoknak, Japánnak és Spanyolországnak³².

Franciaország jelentésének részletes kidolgozottságával élesen szembeáll a legtöbb ország jelentése. Így Belgiumról például csak annyit tudunk meg, hogy 1922-re kis híján ugyanolyan arányban vett fel hosszú lejáratú és rövid lejáratú kölcsönöket, valamint, hogy a Nemzeti Banktól egyedül a háború alatt használt márka forgalomból való kivonása végett vett fel kölcsönt. Hollandia viszont arról számol be, hogy – semleges országgént – külföldi hitelre nem volt szüksége. Belföldi adósságai viszont folyamatosan nőttek a háborút követő években. Svájcnak főleg a költségvetési hiány kölcsönökből való finanszírozása okozta a gondot. Egyetlen

³⁰ 1919-ben a bevételek 8,367,122,700 frankot tettek ki, míg az adósság 51,331,000,000 frank volt. Uo. Volume IV, (Táblázat a bevételekről 29. l) és (Táblázat az adósságokról 51.)

³¹ 1914 és 1922 között felvett 275 milliárd frankból ez 16,7 milliárd frankot jelent. Uo. 51.

³² Uo. 54.

nagyobb külföldi hitelfelvételről beszél Brüsszel óta, melyet az Egyesült Államoktól vett fel dollárban, ezt viszont az Egyesült Államokból való nyersanyagbehozatalra használta fel, ezzel erősítve a svájci frank árfolyamát a dollárhoz képest. Csehszlovákia esetében a háború alatt felvett adósságokhoz csatlakoznak a békeszerződésben előírt kötelezettségek okán, valamint a valutareform miatt felvett adósságok. Beszámolójában viszont kiemeli, hogy sikerült elkerülni a Központi Banktól való hitelfelvételt, elhárítani az infláció további növekedését.

Közép-Európa országainak belső konszolidációjához a nemzetközi hitelek elengedhetetlenek voltak. Ekkor azonban kizárólag magán kibocsátású kereskedelmi hitelek jöhettek szóba. Az említett térség viszont jelentősebb államkölcönöket igényelt volna. A már említett lehetőségek – így a Ter Meulenféle elképzelés – erre nem voltak alkalmasak.

Összegzés

Végül kanyarodjunk vissza a tanulmány által felvetett kérdéshez, nevezetesen hatékony volt-e a Brüsszelben kidolgozott terápia? Ha a konferenciától nem várunk többet, mint amennyit ígért, mint amire vállalkozott, akkor azt mondhatjuk, hogy nem volt haszontalan. Ennek az értekezletnek ugyanis nem volt gyakorlati célja, a nemzetközi pénzügyi problémákat és az azok kezelésére tett javaslatokat pedig nemcsak megtárgyalta, de az 1922-es beszámolókból vett egyes elemeit bizonyos országokban a gyakorlatba is átültették, holott erre egyetlen ország sem volt kötelezve. Úgy tűnik, ezek az országok ösztönösen tudták, hogy saját érdekük a Brüsszelben megfogalmazott általános javaslatokat követni, tartalommal megtölteni.

Azért sem lenne igazságos kézzel fogható eredményeket számon kérnünk a brüsszeli értekezlettől, mert ennek feltételei nem voltak adottak. A jóvátétel, azon belül is a német kérdés

tisztázása nélkül ugyanis a konferencia által tárgyalt dilemmákat se 1920-ban, se két évvel az után nem lehetett rendezni.

Végül az 1922-es népszövetségi forrás arra is rámutat, hogy a nyilvánosság és a szakértői munka továbbra is elengedhetetlen feltétele maradt a nemzetközi pénzügyek kezelésének. Megerősödött az a nézet is, hogy a fennálló pénzügyi problémák kezelése kizárólag nemzetközi keretekben képzelhető el; s úgy vélem, ez tekinthető a brüsszeli konferencia legfőbb pozitív örökségének.

Felhasznált irodalom

Források

LEAGUE OF NATIONS. Brussels Financial Conference 1920. The Recommendations and Their Application. A Review after Two Years. Volume I-IV.

Szakirodalom

ÁDÁM 2003 = Kísérletek a Versailles-i Európa rekonstrukciójára. A genovai konferencia és a közép-kelet-európai államok. In: Életünk Kelet-Európa: tanulmányok Neiderhauser Emil 80. Születésnapjára. Szerk. Krausz Tamás, Szvák Gyula. Pannonica, Budapest, 2003. 14–21.

BEREND T. 2008 = Európa gazdasága a 20. században. Budapest, História, MTA Történettudományi Intézet, 2008.

DIEDERIKS H.A. – QUISPEL G.C 1995 = Nyugat-európai gazdaság-és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

EICHENGREEN 1992 = Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939. New York, Oxford University Press, 1992.

KEYNES 2000 = A békeszerződés gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.

- KRUGMAN – OBSTFELD 2003 = Nemzetközi Gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika. Panem Kiadó, Budapest, 2003.
- MILWARD 2000 = Háború, gazdaság, társadalom 1939–1945. Kiadó ?, Budapest, 2000.
- ORMOS-MAJOROS 2003 = Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- ORMOS 2004 = A gazdasági világválság magyar visszhangja 1929–36 Polgart Kiadó, Budapest, 2004.
- RAB 2008 = Közgazdászok az elméletek és a tapasztalataik fogságában. In: Jánossy Ferenc emlékkonferencia tanulmánykötete, BMF, Budapest 159–171.
- RAB 2009 = 19. századi recept 20. századi gazdasági bajokra. In: Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században. Pannónia Könyvek, Pécs, 195–218.
- RAB 2010 = Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után. Gondolat Kiadó, Budapest. 2010.
- TOMKA 2009 = Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

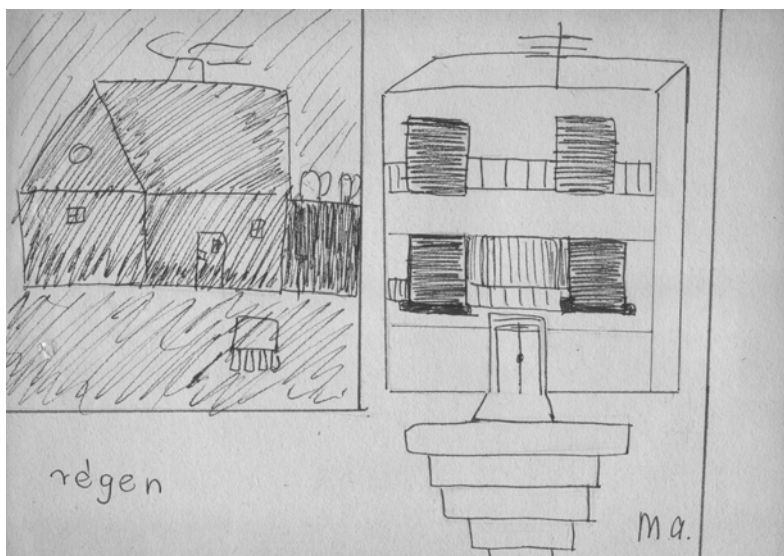
A NÉPI ÉPÍTÉSZET ÁTALAKULÁSA A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN – EGY DUNÁNTÚLI PÉLDA

A második világháborút követő évtizedek változásai – a nagybirtokosok és a gyáriparosok, valamint a bankszféra és kereskedelem elitje mellett – a paraszti életmódot alakították át a legmélyrehatóbban, gyökeresen megváltoztak a falusi lakosság mindennapjai, életstílusa, értékrendje. Napjaink faluképének meghatározó elemei az 1960-as, 70-es években épült lakóházak, megjelenésük, beosztásuk tükrözi a Kádár-korszak falusi életmódját. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egyetlen települést vegyen górcső alá, és a rendelkezésre álló írásos források segítségével bemutassa ennek az átalakulásnak egy szeletét, a falusi építkezési szokások változását, a hagyományos építészet eltűnését.

A kutatás helyszíne egy Komárom–Esztergom megyei település, a Gerecse hegység lábánál fekvő, a vizsgált korszakban mintegy 3 000 főnyi lakossággal rendelkező Kocs község volt. A falu a földosztásig a tatai Esterházy-uradalom részét képezte, lakossága döntően református. Tradicionális kultúráját, lakosságának életmódját egy, az 1930-as években született néprajzi monográfia örökítette meg, melyben Fél Edit részletesen bemutatja a falu lakóit, életmódjukat, többek között a község hagyományos építészetét. Ezt alapul véve kívánja e tanulmány a 20. század második felének változásait nyomon követni, egyúttal kísérletet tesz arra, hogy miképpen mutatható be egy település közelmúltjának egy szelete írásos források segítségével.¹

¹ E tanulmány egy átfogóbb kutatás részeredménye, mely az írásos forrásokon túlmenően néprajzi gyűjtésre is hagyatkozik. E helyen, részben a terje-

„A földszerzés gondolata volt az egyik legfőbb életcél. Lakásukat elhanyagolták. Az apró kis ablakokon kevés fény szűrődött be a döngölt földű szobába. A bútorok régiek, barnák és használattól kopottak. Ki tudja, melyik nagymama hozta a házhoz. Két ágy, asztal, szekrény és a sarokban L alakú pad. Semmi több.” – jellemezte a falu hagyományos építészetét és lakberendezési szokásait egy kocsidiák a hatvanas évek közepén, egyúttal szembeállította ezt az új „modern, tágas és világos otthonokkal”.² Néhány esztendővel később egy másik kocsidiák egy rajzsorozat keretében mutatta be a falujában végbemenő változásokat, egyik rajzán a „régit” és az „új” házakat jelenítette meg:³

Jól látható, hogy gyerekszemmel is a legfőbb település- és utcaképfőmáló tényezők, a lakóházak milyen óriási változá-

delmi korlátok miatt, részben amiatt, hogy a néprajzi kutatás jelenleg is folyamatban van, elsősorban az írott (levéltári, statisztikai) forrásokból kinyerhető adatokra hagyatkoztam.

² JUHÁSZ 1968, 17.

³ A hetvenes évek elején készült dolgozat írója ismeretlen. Kuny Domokos Megyei Múzeum, Tata, Helytörténeti Gyűjtemény, Ltsz. n.

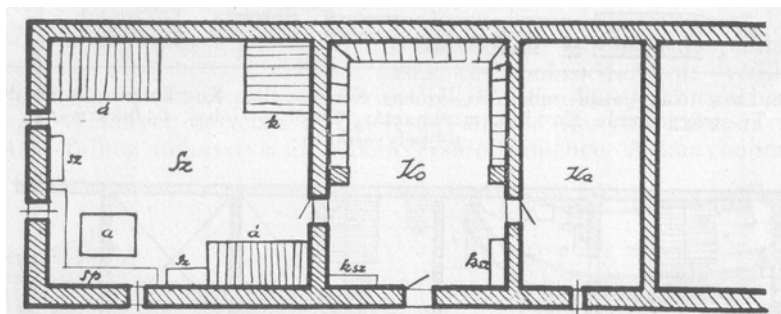
son mentek keresztül a második világháborút követő két évtized alatt, gyökeresen átalakítva a falu tradicionális építészetét. Az 1980-as évek elejére Kocs házainak több mint kétharmada kicserélődött,⁴ már az 1960-as, 1970-es évek fordulóján is csupán az akkor lakott épületek fele épült 1945 előtt.⁵ Az átalakulás történeti léptékkal mérve olyan gyors ütemű és mélyreható volt, hogy az 1990-es évek elején már csak egy volt zsellérházat talált a falu akkori előljárósága, amit tájháznak rendezett be.⁶

Kocson a 20. század közepéig a magyar nyelvterületen évszázadok óta elterjedt háromosztatú, szobát, konyhát és kamrát magába foglaló lakóházak voltak jellemzőek, ill. kisebb részben megtalálhatóak voltak a csak szobát és konyhát tartalmazó kétosztatú házak is. Más dunántúli szalagtelkes településekhez hasonlóan a lakóépületek az utcára merőlegesen álltak, többségük tájolása délnyugati volt. A két- és háromosztatú házak között a legszembevetőbb különbséget az jelentette, hogy az előbbibe a szőlőhegyi pincékhez/présházakhoz hasonlóan az épület homlokfalába vágták a bejáratot, míg az utóbbi esetében a ház hosszú oldalán, rendszerint a konyhába történt a bejárás.

⁴ 1980. évi népszámlálás, Komárom megye adatai, 613.

⁵ 1970. évi népszámlálás, Komárom megye adatai, 503.

⁶ Sajnos ez az épület a település régi építészetének csak kis szeletét képes megjeleníteni, hiszen a falunak leginkább arculatot adó kis- és nagygazda házak közül egy sem maradt fenn legalább közelítőleg eredeti formájában. Számos gazdaház a 20. század 20-as, 30-as éveiben épült, néhányuk ma is áll, de ezek már új korokban is valamelyest eltértek a hagyományos kocsi épületektől.

Kocsi kisgazda háza. Sz - szoba, Ko - konyha, Ka - kamra, a - asztal, á - ágy, sp - sarokpad, sz - szekrény, k - kemence, ksz - konyhaszekrény.⁷

Régebben (18. század, 19. század első fele) sövényfalú, sárral tapasztott házakat építettek Kocson, ezeket az ún. fecskerakásos sárfalú épületek váltották fel, mindkét típus közös jellemzője az ágasfás-szelemenés tetőszerkezet. A 19. század második felében terjedt el a vályogtégla használata, módosabb helyeken már égetett téglából is építkeztek. A tetőt hagyományosan a helyben nagy mennyiségben található náddal fedték, de a két világháború között már egyre inkább kiszorította ezt a fedési módot a cserép, helyenként a pala, ezek alá viszont már nem az évszázados múlttal rendelkező szelemenés tetőszerkezetet ácsolták. A szabadkéményt a vályogból rakott kéményt váltotta fel - míg sövényből rakták a kéményt, az kör keresztmetszetű volt, a vályogtégla használatával lettek szögletesek. A fenti folyamatok eredményeképpen 1941-ben Kocs 633 lakóházából 577 (91%) vályogfalazattal rendelkezett, a cserép- és palafedés aránya is elérte a 70%-ot.⁸ A szigorodó előírások, a közlekedési eszközök fejlődése és a nem elhanyagolható szerepet játszó presztízsszemponatok következtében egyre inkább visszaszorultak a helyben fellelhető építőanyagok, így a 20.

⁷ FÉL 1941, 48.

⁸ 1941. évi népszámlálás, Komárom megye, a lakóházak főbb adatai, 66. Csúpan 32 égetett téglából készült épületet írtak össze, ezek kisebb része középszerű, többségük módosabb gazdák házai.

század derekán már szinte csak vásárolt, gyári eredetű építőanyagokból épültek Kocson lakóházak.

Az életmódot, a lakás használatát mindig nagymértékben befolyásolta az alkalmazott tüzelési mód. Kocson a konyhákban szabad tűzhelyen főztek, a füsttelenített szobában pedig szemeskályha, azaz cserépkályha állt, általában ebben sütötték a kenyeret is. A 19. század végén jelentek meg az első sárból rakott takaréktűzhelyek a faluban,⁹ ezek feleslegessé tették a szemeskályhákat, és mivel ételkészítésre és fűtésre egyaránt alkalmasak voltak, a konyhai szabad tűzhely és a sok helyen használt konyhai kemence egyaránt feleslegessé vált. Amíg a szabad tűzhelyen való főzés általános volt, addig a házbeli élet két helyiségre osztdott: a konyhában sütöttek-főztek, a füstmentes szobában pedig ettek, aludtak, vendégeket fogadtak és végeztek – különösen télen – az apróbb házimunkákat. E változások nyomán azonban a konyha szerepe erősen leértékelődött, és az élet egyetlen helyiségbe, a gazdahelyen többnyire deszkázott padlójú, máshol vertföldű szobába zsugorodott össze, ezáltal a második világháború előtti Kocson az egy-két-, sőt módosabb gazdáknál a háromszobás lakóházak is mind megegyeztek abban, hogy közülük mindig csak egyet használtak lakásul.¹⁰

A lakberendezés terén egyre inkább a polgári stílus vált uralkodóvá, a korábbi – jellemzően kézművesek által készített – bútordarabokat fokozatosan a gyári politúrozott bútorok váltották fel. Eltűnőben volt a hagyományos sarkos szobaberendezés a sarokpaddal, mennyezetes ágygal egyetemben. A volt zsellérek és egyes kisgazdák otthonait leszámítva szinte mindenütt a polgári ízlés szerinti párhuzamos szobaberendezés vált általánossá, ezzel együtt sok helyen olyan, korábban ismeretlen bútordarabok, mint a díványok vagy a

⁹ FÉL 1941, 39. Fél Edit szerint 1885-ben építették az első takaréktűzhelyet Kocson.

¹⁰ Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a szobát alvásra leginkább csak az öregek és a család nőtagjai, kisgyerekek használták, míg a legények, férfiak általában az istállóban egyszerű ágyon vagy nyáron az udvaron háltak.

toalettükrök is megjelentek.¹¹ E rend szerint az ágyakat a fal mellé állították, a ládákat felváltó szekrények az ágyak végébe kerültek, az asztal a hozzá tartozó székekkel a szoba közepén foglalt helyet. A harmincas években rohamosan terjedt a rádió használata Kocson, ez is a kor lakberendezésének egyik formálója lett. Rádió csak a villamos árammal ellátott lakásokban volt található, Kocs 633 házából 1941-ben 105 rendelkezett villannyal.¹² Árnyékszék vezetékes víz hiányában mindig az épületen kívül volt található, ill. természetesen ezzel összefüggésben a szennyvízelvezetés sem volt megoldott.

A melléképületek építési módjukat tekintve semmiben sem különböztek a lakóházaktól, legtöbbször egy fedél alatt sorakoztak a ház kamrája után az istállók és az ún. *féhajok*.¹³ Ugyanez mondható el a falu határában emelt épületekről is, a présházak, különböző *hajlíkok*, tanyák¹⁴ teljesen a községbeli lakóház mintáját követték, annak egyszerűbb kivitelezésű változatai voltak.

A leírt folyamatok a 19. század második felében indultak és egyre gyorsuló ütemben terjedtek el Kocson a következő évszázad első felében. A változások számos ponton átformálták a kocsi családok életmódját, lakás- és térhasználatát. A lakóházak alaprajzi beosztása azonban nem változott, maradtak az újkorban kialakult háromosztatú formánál. Ez nagyrészt determinálta a főbb szerkezeti elemek és az épületek külső

¹¹ FÉL 1941, 46.

¹² 1941. évi népszámlálás, Komárom megye, a lakóházak főbb adatai, 66. Az általános világítóeszköz a villamos áram bevezetéséig a petróleumlámpa volt.

¹³ Minden, három oldalról zárt sárfalú, nád- vagy cserépfedésű épületet féhajnak neveztek Kocson, gazdasági szerszámokat, kocsit, ekét stb. tartottak itt.

¹⁴ Kocs a török hódítás után a környékbeli falvak pusztulása miatt a Dunántúlon igen ritka, az alföldihez hasonló nagy határral rendelkezett. Az 1863-ban végrehajtott tagosítás lehetővé tette tanyák létesítését a falutól távolabbi határrészekben. A 20. század első felében több tucatnyi család választotta a tanyai életformát, de sokan közülük a faluban is fenntartottak egy kisebb házat, a többiek csak nagyobb ünnepeken, vásárok alkalmával vagy ügyintézés miatt látogattak a faluba.

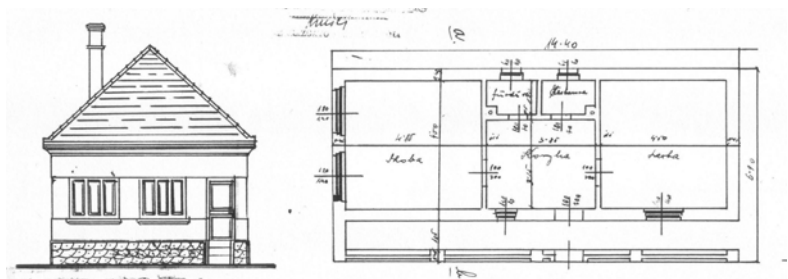
megjelenésének folytonosságát korszakokon át és biztosította azt, hogy a falu- és utcakép továbbra is egységes maradjon.

Az eddigiekben leírt, Kocs hagyományos építkezését taglaló sorok kívánták bemutatni a falu építészeti múltját a 1930-as évek végéig. A kollektivizálás előtti Kocs nem az évszázados változatlanság képét mutatta, látható, hogy az általános – vagy legalábbis az Észak-Dunántúl polgárosodó falvaira jellemző – tendenciáknak megfelelően a falu lakóházai, ha lassan is, de folyamatosan változtak, a század második felét jellemző gyökeres átalakulás ezeket a folyamatokat – mint látni fogjuk – részben felerősítette, felgyorsította, részben eltorzította és teljesen új irányba terelte.

A második világháború utolsó hónapjaiban Kocs és környéke is harci cselekmények színtere lett, ennek következtében a lakóházak közel kétharmada valamilyen mértékben megsérült.¹⁵ A háborút követő esztendőben túlnyomó részüket helyreállították, a felújítás során a korábbi tendenciák érvényesültek, tehát a házak alaprajzi beosztásán nem változtattak, viszont – akik tehették – vályog helyett már egyre több helyen égetett téglát, nád helyett cserepet használtak. Kocs ún. újtelepi részén viszont, ahol a földosztás révén házhelyhez jutott szegényparasztnak, mezőgazdasági munkások és volt cselédek állami segítséggel építkeztek, már az 1940-es évek második felében is merőben más stílus érvényesült. Ezen egységes tervek szerint készült tornácos házaknál is megtartották alapvetően a hármas tagolódást, de a középső helyiséget, a konyhát további három részre osztották, a tulajdonképpeni konyhán kívül itt kapott helyet egy kis alapterületű kamra, valamint egy fürdőszoba. Ez utóbbi helyiség nyilván az építésügyi szabályozás miatt került kialakításra, de sokáig – vezetékes víz hiányában – nem használták/használhatták rendeltetésének megfelelően. A hagyományos elrendezésben kamraként használt hátsó helyiséget pedig szobának tervezték, de a család gazdálkodásától függetlenül számos helyen továbbra is

¹⁵ 1949. évi népszámlálás, Komárom megye, Épületek és lakóházak főbb adatai, 249.

tárolóhelyként funkcionált. Kívülről a legszembetűnőbb változást a korábban ismeretlen gyári nyílászárók alkalmazása jelentette, főleg az utcafronton beépített nagy felületű, háromosztatú ablakok. Az utca felőli rövid oldalon, a Kocson korábban szinte ismeretlen kontyolt tetőt alkalmazták legtöbbször pala-, ritkábban cserépfedéssel, a tulsó végén azonban nem, meghagyva ezzel a lehetőséget arra, hogy igény esetén további melléképületeket építsenek hozzá anélkül, hogy annak a lakóházhhoz nem illő toldalék jellege lenne.

Jellegzetes újtelepi lakóház homlokzati és alaprajzi terve 1949-ből¹⁶

Érdekes módon a falu régi utcáiban nem építettek ilyen megjelenésű házakat, az építkezők inkább a nagygazdák korábban épült házait tekintették mintának, ezzel egyúttal jelezni is kívánták elkülönülésüket a földosztás után házhelyhez jutott „újjgazdáktól”. Ez a reakció annak fényében válik érthetővé, ha tekintetbe vesszük, hogy az újjgazdák többsége korábban sem volt része a falu mindennapi életének, nem képezték a helyi társadalom szerves részét. Egy részük a falu határában, az Esterházy-uradalom cselédjeként élt korábban, más részük „jöttment” volt, akiknek a földosztás idején nem jutott föld lakóhelyükön s így kerültek családjukkal együtt Kocsra.¹⁷ A kö-

¹⁶ KEMÖL, IV/960, 2641, 2642.

¹⁷ A kiosztható föld szűkössége miatt az Alföldről, azon belül leginkább a Tiszántúlról telepedtek sokan a Dunántúlra. Kocson is ők, ill. néhány erdélyi menekült család gyarapította az újjgazdák számát. A helyi cselédség mellett

vetkező évtizedben azonban az egymást követő kollektivizálási hullámok és az ennek nyomán bekövetkező nagyarányú életmódbeli változások éreztették hatásukat a falu hagyományos építészetében is, és ezzel megindult az ország más falvaihoz hasonlóan az ún. kockaházak/dobozházak nagyarányú terjedése.

Kocs tradicionális építkezési szokásainak nagyarányú átalakulása több lépcsőben ment végbe. A fent ismertetett újtelepi házak tervezői és építtetői még valamelyest alkalmazkodtak a magyar népi építészet hagyományaihoz, még akkor is, ha a helyi sajátosságokat jórészt figyelmen kívül hagyták. Ennek az építészeti stílusnak azonban az ötvenes években már nem volt folytatása, a modernizálás, és egyeseknél a múlttól való elszakadás igénye kijelölte az utat a kockaházak irányába. A változás első lépcsőjeként sok házon a mélyen ülő, kisméretű ablakokat cserélték nagyobbakra, jelentősen megváltoztatva elsősorban az utcaképi megjelenését az épületeknek, ugyanis számos esetben a ház többi részén megtartották a régi ablakokat.

Amennyiben a ház bővítése is szükségessé vált, az átalakulás következő lépcsőjeként az épület utcai frontjának teljes átépítésére került sor. A telek mérete, formája és a melléképületek hosszanti elhelyezkedése behatárolták a bővítési lehetőségeket, ezért leggyakrabban a ház első két helyiségéhez, a szobához és a konyhához kapcsoltak újabbakat, az épület megmaradt részén megtartva a nyeregtetőt. Ezáltal két utcai szobát nyertek és egy kisebb előszobát, amely fölé már sátozott emeltek, legtöbbször palafedéssel.¹⁸ Említést érdemel, hogy néhány helyen, ahol megfelelőek voltak az adottságok, a bővítést az eredeti helyiségsorolásnak megfelelően a ház hosszá-

ők is javarészt katolikusok voltak, ez tovább fokozta különállásukat a református őslakossággal szemben.

¹⁸A 20. század első felében a kisvárosokban igen elterjedt, zárt sorúság irányába mutató L alakú, de nyeregtetővel ellátott bővítési mód nem terjedt el Kocson, pedig a 20-as, 30-as éveken néhány ilyen típusú ház is épült a faluban, elsősorban a főutcán. E házakat főleg a helyi kereskedők és nagygazdák építtették.

ban oldották meg egy nagyobb konyha és/vagy fürdőszoba építésével. De ez a megoldás kivételszámba ment. Az utcafronti bővítés gazdahelyeken egy további következménnyel járt: számos udvarban a lakóépülettel szemben korábban nyárikonyhát építettek, a bővítés után azonban ezek már akadályozták a bejárást, ezért lebontották őket vagy – ha szükség volt rá – a lakóház végéhez toldottak egy ilyen funkciójú helyiséget. A bővítéssel nyert épületeknek azonban csak egy részét használták, leginkább a hátsó helyiségek szolgáltak a mindennapi élet színtereként, az utcafronti sátozott épületrészt reprezentatív célokra használták, lényegében átvéve a korábbi tisztaszoba funkcióját.

Az átalakulás leggyakoribb és legszembevetőbb formáját természetesen a teljesen új lakóházak építése jelentette. Ezek a házak egységesen négyzetes alaprajzúak voltak, kezdetben két szobát, egy konyhát, kamrát és fürdőszobát foglaltak magukba, sőt, az 1960-as évek elejéig nem is épültek más típusú kockaházak.¹⁹ A sátozott mellett népszerű volt a manzárdtető alkalmazása, de ezt a helyi hatóságok jóval ritkábban engedélyezték, hol faluképi szempontokra, hol a hozzá szükséges építőanyag hiányára hivatkozva.²⁰ Ez az épülettípus vált uralkodóvá a hatvanas-hetvenes években, majd átadta helyét az emeletes családi házaknak, ill. a földszintes, nyeregtetős, változatosabb kialakítású lakóépületeknek. A korszak folyamán folyamatosan csökkent a sár- vagy vályogfalazatú épületek aránya, általánossá vált a szilárd alapra helyezett égetett téglá használata, egyúttal az új lakóházak mindegyikébe került már villany és vezetékes víz.

A felújítás, átépítés vagy éppen új ház építése egyaránt végig jellemző volt a korszakban, de a hangsúly egyre inkább a teljesen újjépítésű lakóházak irányába tolódott el. A meglévő ház állapota természetesen befolyásolta, hogy a benne élő család felújítja azt vagy újat épít helyette, de alapvetően a család

¹⁹ KEMÖL XXIII/737, 2. doboz, 6. sz.

²⁰ Pl.: „Manzárdtető építése tilos, mivel a tetőszerkezethez szükséges építőanyag nincs forgalomban.” KEMÖL XXIII/737, 1976. december 17.

korösszetételétől, anyagi helyzetétől és gazdasági terveitől függött, hogy melyik megoldást választja. Az idősebb generáció már csak a meglévő ház részleges felújítására vállalkozott, esetleg a nyílászárókat cserélték ki, új ház építésére legtöbbször csak a középkorúak és a fiatalok vállalkoztak. A fiatalabb generációhoz tartozó családok a hatvanas évek második feléig szinte kizárólag önerőből valósították meg az új házak építését, ekkortól azonban már egyre többen jutottak hozzá OTP-hitelhez, ami olyanok számára is lehetővé tette a saját családi házhoz jutást, akiknek erre egyébként saját erejükből nem futotta volna. A Kádár-korszak településpolitikája azonban éppen a hitelek kapcsán érezte hatását Kocson is: *„Mind több építkezni szándékozó állampolgár Tatára adja be lakásigényét. Nem csak a város szívó hatása érvényesül, hanem szerepet játszik az is, hogy a lakásigénylők összehasonlíthatatlanul nagyobb kedvezményeket kapnak a törlesztés szempontjából, mint akik itt helyben építkeznek.”* – fejtette ki Kasza Miklós VB titkár 1978 februárjában.²¹ Aggodalma nem volt alaptalan, hiszen a hatvanas–hetvenes évek folyamán drasztikusan csökkent a falu népessége,²² kis részben talán ez a hitelpolitika is hozzájárult az elvándorláshoz.

A kockaházak rohamos térhódítása már a hatvanas évek végére meglehetősen egyhangú utcaképet eredményezett Kocson. Az egymással igen nagy hasonlóságot mutató típus-tervek természetesen megszabták a kereteit a falusi építkezésnek, kedvező áruk versenyképtelenné tették az egyedi elképzések megvalósítását, de erre nem is igen mutatkozott igény, hiszen a hasonló épületekből álló utcakép a kollektivizálás előtt is megszokott volt. Az OTP-hitelből épült házakhoz anyagi szempontból érdemes volt az ajánlott típus-tervek közül választani, de más tényezők is e tervek felé terelték a lakosságot. Egyrészt a helyi tanács rendszeresen szervezett előadás-

²¹ KEMÖL XXIII/737, 1978. február 9.

²² 1980. évi népszámlálás, Komárom megye, a népesség számának alakulása, 512–513. 1960 és 1980 között közel 500 fővel, 3312-ről 2842-re apadt Kocs lakossága.

kat pl. lakásépítés és berendezés címmel,²³ ahol természetesen a títusterveket népszerűsítették, másrészt a tanácsai dolgozók gyakori feladata volt, hogy a KOMÉP (Komárom Megyei Állami Építőipari Vállalat) által tervezett terveket megismertessék az építkezni szándékozókkal. Ráadásul az egész megyében pl. 1959-ben mindössze 17-en rendelkeztek építési tervezői engedéllyel, közülük is csak hatan (!) voltak diplomás mérnökök. A többiek építésztechnikusok, kőművesek voltak.²⁴

Ők évente százszámra gyártották az építési engedélyezési terveket, ez természetesen lehetetlenné tette az egyedi kívánások teljesítését. De részben választ ad a kocsai házak monotonására az is, hogy a kocsiaiak a hatvanas években szinte „házi” építészként alkalmaztak egy budapesti építészt, Deák Bélát, aki az ebben az évtizedben épült lakóházak közel felét tervezte,²⁵ pontosabban adott títusterveket adaptált. Ezek hivatalosan egyedi tervként jelentek meg a statisztikákban, valójában csupán néhány alaptípus változatairól volt szó. Az ötvenes évek végétől a helyi földműves-szövetkezet üzemeltetésében már TŰZÉP-telep²⁶ is működött a faluban, az itt elérhető szűkös választék szintén a monotónia felé terelte Kocs építészetét.

A házak többségének felépítését általában széles körű rokoni, baráti, munkatársi összefogás teremtette meg.²⁷ A kollektívizálásig a kalákában végzett munka elsősorban a rokonságra és esetleg a szomszédságra korlátozódott, az ötvenes évektől azonban a falun kívüli munkavállalásnak köszönhetően ez a kör kitágult, sőt sokszor a munkatársak, munkahelyről ismert szakemberek már jelentősebb segítséget jelentettek, mint a rokoni kör. Régen az ács-tetőfedő munka kivételével nem hívtak szakembert, az ötvenes évek végétől kezdve viszont már szinte kivétel nélkül kőműves irányítása alatt építették fel

²³KEMÖL, Kocs község iratai, XXIII/737,1 963. szeptember 10.

²⁴KEMÖL, XXIII/737, 2. doboz.

²⁵KEMÖL, XXIII/737, 11., 13. doboz. Ebben az évtizedben az engedélyek nagy részén az említett Deák Bélán kívül is csak 3–4-en osztoztak.

²⁶KEMÖL XXIII/737, 1960. április 6.

²⁷Az építési engedélyeken is gyakran feltüntették, hogy „a kivitelezést családi, rokoni alapon végzik.”, KEMÖL, XXIII/737, 15. doboz.

a lakóházat. Ugyanakkor a sok segítség ki nem mondott következménye volt, hogy az építető még hosszú éveken át járt viszonzni a kölcsönkapott munkát az ő házánál segédkezőknek, esetleg az ő gyerekeiknek.

Kocson 1959 végére lényegében befejeződött a kollektivizálás, az ezt követő években még nem alakultak ki a háztáji gazdálkodás keretei, ez érezte hatását az építkezési szokásokban is. Akik már az ötvenes években a falun kívül vállaltak munkát és a kollektivizálás sikerétől függetlenül nem terveztek munkájuk mellett gazdálkodást folytatni, új házaikat melléképületek nélkül építették. De azok közül is sokan a gyakorlatilag bővíthetetlen kockaház mellett döntöttek, akik pl. a termelészövetkezetben vállaltak munkát, de nem láttak esélyt a családi gazdálkodás visszatérésére. Mégis – a háztáji gazdálkodás és a mezőgazdasági kistermelés kiterjedésével párhuzamosan – egy évtized elteltével sorra emelték a legváltozatosabb formájú melléképületeket a portákon. Azok voltak szerencsés helyzetben, akik csak az említett utcafronti bővítés mellett döntöttek,²⁸ hiszen nekik továbbra is megvoltak a gazdálkodáshoz szükséges épületek. Akik időközben kockaházat építettek, azok gazdálkodási módjuknak megfelelően igyekeztek megtoldani a lakóházukat. Korábban a komplex gazdálkodást folytató családok még számos és sokféle funkciójú gazdasági épülettel rendelkeztek, a háztáji gazdálkodás keretei között azonban már kevesebb, a gazdálkodáshoz közvetlenül szükséges épületre volt szükség. A legtöbb család csak állatokat tartott, a takarmányt a termelészövetkezettől kapta szerződéses formában vagy ugyanonnan vásárolta, ez szükségtelenné tette a különböző takarmánytároló épületeket. Új igényként jelent meg ugyanakkor az autók elterjedésével a

²⁸ Meglepően nagyszámú sátortetős, L alakú, hátul nyeregtetővel ellátott épületet építettek vagy alakítottak ki Kocson, ami minden bizonnyal a hagyományokhoz erősebben ragaszkodó volt kis- és nagygazdáknak volt köszönhető.

garázsok építése, ezek a hetvenes évek végére sok udvar szerves részévé váltak.²⁹

A mezőgazdasági kistermelés felértékelődése egyes családok mindennapjaiban azt jelentette, hogy a melléképületek a telek egyre nagyobb hányadát foglalták el, így a különböző melléktevékenységek által igényelt helyiségeket igyekeztek a lakóházba integrálni. A megnövekedett igények – gyerekszobák, nappali, mosógépnek, centrifugának is helyet adó fürdőszoba, külön WC – azt eredményezték, hogy a hetvenes évek második felétől a telken már csak „*felfel*” tudtak terjeszkedni, utat nyitva ezzel a jellemzően palafedésű emeletes házak terjedésének. Az alsó szinten a mindennapi tevékenységhez köthető helyiségek kaptak helyet, mint a nyári konyha, műhely, tárolók, esetenként garázs. A felső szint részben a pihenést szolgálta, de itt kerültek kialakításra a korábbi tisztaszoba funkcióját átvevő „*presztizshelyiségek*” is. Emeletes családi házak a hetvenes évek végétől épültek Kocson, pontos számukat és terjedésük ütemét sajnos nem tudjuk, mivel sem az 1980-as, sem az 1990-es népszámlálás, sem az 1980-as évtizedben végzett időközi felmérések nem mutattak ki egyetlen emeletes lakóházat sem Kocson, holott bizonyosan több tucatnyi épült a rendszerváltozást megelőző másfél évtizedben.

Meg kell említenünk még a határbeli épületeket is, hiszen Kocs, lévén tanyás település, a kollektivizálás előtt viszonylag jelentős számú tanyai népességgel rendelkezett. 1959-ben még 18 család lakott a határbeli tanyákon,³⁰ a kollektivizálás után azonban a nagyüzem (és a hatóság) nem tűrte meg a területei közé ékelődő tanyákat, így ezeket 1970-re teljesen felszámolták.³¹ A falu határában egyedül a szőlőhegyi pincék és présházak maradtak meg magántulajdonban. Ezeknek az épületeknek az építésénél nem követték a falubeli változásokat, bár a hetvenes években meghonosodni látszott itt is a sátortetős épí-

²⁹ 1979-ben már 237 darab személygépkocsi volt magántulajdonban. KEMÖL, XXIII/737, 1980. január 10.

³⁰ Kocs földrendezési javaslata, 1959. augusztus 10. KEMÖL, XXIII/737. 3. doboz.

³¹ KEMÖL, XXIII/737, 1970. június 6.

tési mód, de tartósan nem tudott gyökeret verni. A korábbi gyakorlatnak megfelelően továbbra is nyeregtetős, ún. pór (felső deszkaborítású) gerendafödémmel rendelkező, 20–30 m²-es alapterületű épületeket emeltek a szőlőhegyen. A régi nádfedést ugyanakkor elhagyták, helyette a cserép vált általánossá.

A kollektivizálás után bekövetkező életmódváltás nem csak az építészetre volt hatással, hanem a lakberendezésre és a lakáshasználati szokásokra. Természetesen a régi beidegződések, a hagyományos gazdálkodáshoz igazított lakótérhasználati módok csak lassan adták át a helyüket a megváltozott életforma által megkövetelt szokásoknak. Láthattuk, hogy a lakóház méretétől, helyiségeinek számától függetlenül a 20. század első felében a mindennapi élet általában az épület egyetlen helyiségére, a szobára vagy a konyhára korlátozódott az alkalmazott fűtési-főzési mód függvényében. A század második felében csak lassan alakult át ez a lakáshasználati mód, bár néhány helyen kissé módosult formában szinte napjainkig fennmaradt. Ahol hozzáépítéssel L alakú házformát hoztak létre, ott szinte kizárólag a korábbi polgári bútorokkal, ill. részben régi paraszti bútorokkal berendezett hátsó épületrészt használták. Az első, utcafronti sátoztető alatti helyiségeket viszont már az építés idején kapható modern bútorokkal rendezték be, itt kapott helyet a fürdőszoba is, de ez a rész szinte kizárólag reprezentációs célokat szolgált. Tényleges (ideiglenes) gyakorlati haszna csak akkor lett ezeknek a helyiségeknek, ha a családban felnőtté váló egyik gyermek házassága után nem tudott rögtön különköltözni, ekkor az önálló otthon megteremtéséig használhatták az utcafronti hátrészt. Elköltözésüket követően azonban visszanyerték tisztaszoba funkciójukat, az idősebb generáció továbbra is a hátsó helyiségeket lakta.

A négyzetes alaprajzú valódi kockaházak lakói hasonló logika mentén rendezkedtek be új otthonukban, csak lassan vették birtokukba az egész házat. A konyha központi szerepe sokáig megmaradt, a főzésen és étkezésen kívül minden beltéri tevékenység ebbe a helyiségbe összpontosult. A konyha

mellett a kamrát és a hátsó – legtöbbször kisméretű – szobát használták csak rendszeresen. Az utca felé néző szoba vagy szobák a legújabb bútorokkal berendezve tisztaszobák lettek. Az igények vagy a család létszámának növekedésével párhuzamosan azonban e szobák is fokozatosan lakószobává váltak. Ebben a folyamatban központi szerepet kapott a korszakban rohamosan terjedő televízió,³² amely először a tisztaszobában kapott helyet, mint modern berendezési tárgy. A hetvenes évekre a televíziózás Kocson is a szabadidő eltöltésének egyik elfogadott formájává vált, így a tisztaszobában is egyre több időt töltött a család, ezért szinte észrevétlenül lakószobává alakult át a korábbi tisztaszoba. Figyelembe kell venni, hogy a Kocson szinte kizárólag a kockaházak korai típusának tekinthető kétszobás épület terjedt el, ez a fenti folyamatokat még inkább felgyorsította a máshol nagyobb számban épült háromszobás kockaházakhoz képest, ahol sokáig meg tudták őrizni az egyik szobát reprezentatív célokra. Még egy módja volt a tisztaszoba hosszútávú fennmaradásának: a szülők a gyerek(ek) felnőtté válásával párhuzamosan a ház mögött egy nyárikonyhát és hozzá kapcsolódóan egy szobát építettek maguknak, átengedve a fiataloknak a lakóházat, akik sokszor igyekeztek a szülőkhöz hasonlóan az utcafronti szobát csak vendégfogadás alkalmával használni.

Nem jelentkezett ez a probléma a hetvenes évek végétől szaporodó emeletes házaknál. Lakóik általában sikeresen kapcsolódtak be a mezőgazdasági kistermelésbe, udvaruk gazdasági építményekkel volt tele, eredményes gazdálkodásuk, szorgalmuk sikerét reprezentálták az első kétszintes családi házak Kocson. Építésük idején és az azt követő esztendőben gyakorlatilag az egész felső szint a tisztaszoba szerepét töltötte be. Új elemként – bár már a kockaházakban sem volt ismeretlen – tágas nappali foglalta el a felső szint központi részét, innen nyíltak a szobák, a gyerekek számától függően akár több gyerekszoba is. Továbbá helyet kapott egy modern, teljesen

³² 1979-ben már szinte minden háztartásban volt televízió, ekkor 728 darabot számoltak össze. KEMÖL, XXIII/737, 1980. január 10.

felszerelt, de sosem használt konyha, valamint egy fürdőszoba és WC. Így ez a szint egy komplett lakás benyomását keltette az esetleges vendégek számára, ezt erősítette az is, hogy gyakran külön külső lépcsőn át lehetett az emeletre jutni, így nem láthatták a családi élet valódi színterét. Ugyanis az alsó szinten tágas nyárikonyhákat alakítottak ki fekvőhelyekkel, de ugyanitt helyezkedett el a garázs, a műhely, az egyre gyakoribbá váló központi fűtés miatt a kazánház.

Az emeletes házak építői azonban nem kizárólag a presztízszempontokat vették figyelembe akkor, amikor egy akár 150–200 m²-es lakóház építésébe fogtak. A korszak mostoha lakáshozjutási feltételei közepette hosszú távon szerették volna azt is biztosítani, hogy a felnövő gyerekek közül legalább az egyiknek szükség esetén egy teljes lakás álljon rendelkezésére. A lakóházak növekedésének ütemét jól szemlélteti, hogy míg 1960-ban a száz lakásra jutó szobák száma 142 volt,³³ addig 1980-ra ugyanez a szám már 221 volt,³⁴ az emeletes házak nyolcvanas évekbeli gyarapodásának köszönhetően pedig 1990-re 265-re nőtt.³⁵ A száz szobára jutó lakók számának változása nyilván ezzel ellentétes irányba haladt, 1960-ban átlagosan 265-en laktak 100 szobában,³⁶ 1990-ben már csak 117-en.³⁷

Attól függetlenül, hogy a fenti építkezési módok közül melyik került megvalósításra, a berendezési tárgyak nagyjából ugyanazt a divatot követték. Már a két világháború közötti Kocson is látni lehetett az egységesülés jeleit, a gyári bútorok terjedését, ezekkel együtt megváltozott a szobák berendezési módja is. Már ekkor visszaszorulóban volt a régen kizárólagos sarkos elrendezés, az 1960-as évektől kezdve aztán Kocson is az országban mindenütt szokásos stílus vált uralkodóvá: *„az új bútorok az ekkoriban házasodók otthonaiban jelentek meg, ezek már nem kézműves, hanem bútorgyárak termékei voltak. Többnyire egy*

³³ 1960. évi népszámlálás, Komárom megye, 183.

³⁴ 1980. évi népszámlálás, Komárom megye, 609.

³⁵ 1990. évi népszámlálás, Komárom megye, 335.

³⁶ 1960. évi népszámlálás, Komárom megye, 183.

³⁷ 1990. évi népszámlálás, Komárom megye, 335.

kihúzható kétszemélyes kanapéból, két szekrényből, egy fényezett asztalból és négy kárpitozott székből álltak. A következő, a hetvenes évek közepétől kezdődő periódusban a szekrénysoros berendezés vált általánossá a falusi háztartásokban is, ami általában két fotelből, két székből, egy dohányzóasztalból, egy kétszemélyes, fekvőhelyé alakítható kanapéból és a négy-öt tagra osztott szekrénysorból állt. Az újabb modernizációs hullám a hetvenes években meghonosította a franciaágyat, elfogadottá tette a külön étkezőtér kialakítását.” – Foglalja össze a Kádár-korszakbeli falusi lakberendezési szokásokat Valuch Tibor.³⁸ Az általánosítónak tűnő jellemzés egyáltalán nem túlzó, a bútortat korabeli fejlődése Kocson sem volt másképp, a korabeli divat és a bútorgyárak egységes, egyúttal igen szegényes választéka nem tette lehetővé a lakásbelső egyedi kialakítását. A még használható régi bútorok általában a nyárikonyha berendezését gyarapították, esetleg a szőlőhegyi présházba kerültek.³⁹

A városi, polgári lakókörnyezethez régóta hozzátartozó dísz tárgyak nem játszottak különösebb szerepet a parasztság lakberendezési szokásaiban. Különösen így volt ez Kocson, a jórészt reformátusok által lakott faluban a 20. század közepéig nemigen lehetett találni funkció nélküli dísz tárgyakat. A falon lógó fényképek mind-mind a ház lakóihoz kötődtek, nem kifejezetten díszítő funkciót láttak el, ugyanúgy, ahogy a katolikus lakosság vallásos témájú képei sem a szent sarokban. Az új, városihoz közelítő lakberendezési tárgyak azonban szinte megkövetelték különböző dísz tárgyak használatát, ezt közvetítették a mintát adó városi lakásbelső is, de a televízió és a nyomtatott sajtó szerepe sem elhanyagolható ebben a folyamatban. Szegényebb háztartásokban megelégedtek különféle kézimunkákkal, gobelinekkel, a legtöbb modern lakóház nappalijában azonban már egész dísz tárgy-együttesek törték meg a szekrénysorok egyhangúságát. Gyakori volt a különféle ita-

³⁸ VALUCH 2004, 404.

³⁹ A présházak – mint láthattuk – egyébként is ideig-óráig biztosították a hagyományos építkezési formák továbbélését, ez a lakberendezés terén sem volt másképp. A régi szobabútorok présházba kerülése egy-egy helyen hosszú időre konzerválta a régi sarkos szobaberendezést is.

lok, illatszerek, különlegesebb dohánytermékek dísz tárgyként való alkalmazása.

A korszak építkezési szokásainak változásával egyidejűleg egy általános modernizáció is lezajlott a magyarországi falvakban, így Kocson is. Mint láthattuk, a korszerű építőanyagok terjedése már a két világháború közötti évtizedekben megindult, de nagyarányú felhasználásukra csak a hatvanas évektől került sor. Ugyanígy a falu villamosítása is megkezdődött már az 1920-as évek végén, de minden lakóházba csak a hatvanas évek végére jutott el. Ekkor azonban már nem pusztán a világítás terén jelentett óriási változást, hanem a különböző villamos árammal működő gépek elterjedésével párhuzamosan a lakosság életmódját, életritmusát, szabadidős tevékenységeit is átalakította, vagy a televízió révén – mint láthattuk – a lakáshasználatra is nagy hatással volt. Bár a lakók életmódjára nem gyakorolt a villanyhoz hasonló hatást, de a vezetékes víz bevezetése⁴⁰ is fontos modernizációs lépésnek tekinthető, ugyanígy a szennyvízelvezetés megoldása is nagyban növelte a lakók komfortérzetét annak ellenére, hogy ez a rendszer még hosszú ideig nem csatlakozott a csatornahálózatához, és a két aknás emésztőgödör maradt használatban. A fűtési mód ebben az időszakban már nem határozta meg olyan mértékben a lakáshasználatot, mint a század első felében. A korszak első felét még a fafűtés és a takaréktűzhelyek továbbélése jellemezte, a hatvanas évektől aztán – főleg az új építésű házakban – rohamosan terjedt az olajfűtés.⁴¹ A nyolcvanas évekre aztán a palackos gáz után a vezetékes is elérhetővé vált a kocsiak számára, ennek következtében számos fűtési mód közül választhattak a lakók.

⁴⁰ A vezetékes víz ugyan viszonylag gyorsan kiépítésre került, de leginkább csak új házak építésével került teljesen kiépítésre, 1980-ban még 123 lakás telkén nem volt víz, és körülbelül ugyanennyi háztartásban csak az udvaron volt elérhető. 1980. évi népszámlálás, Komárom megye, 617.

⁴¹ A hetvenes évek elején már ÁFOR töltőállomást is létesítettek Kocson, ezt elsősorban fűtőolaj árusítására hozták létre, hiszen ekkor még csupán 20–30 személygépkocsi volt a lakosság tulajdonában.

A kocsi építkezési és lakberendezési szokások a hatvanas évek közepétől a jövedelmi viszonyok javulásával változtak meg drasztikusan. Az általános modernizáció eredményeképpen magasabb szintre jutva cserélődött ki szinte a teljes kocsi lakóházállomány. Cserébe viszont monotonná vált, elveszítette természetközelségét és régi harmóniáját a falu- és utcakép.

Felhasznált irodalom

Források

KEMÖL IV/960 = Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, IV/960. A tatai járás főjegyzőjének iratai.
 KEMÖL XXIII/737 = Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, XXIII/737. Kocs község iratai.
 Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Kuny Domokos Megyei Múzeum, Tata, Helytörténeti gyűjtemény.

Szakirodalom

FÉL 1941 = FÉL Edit: Kocs 1936-ban. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, 1941.
 JUHÁSZ 1965 = JUHÁSZ Katalin: A Komárom megyei Kocs múltja és jelene. Kocs 1965.
 VALUCH 2004 = VALUCH Tibor: A hosszú háztól a kockaházig. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 386–408.
 1941. évi népszámlálás. Lakóházak főbb adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1947.
 1949. évi népszámlálás Komárom megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1952.
 1960. évi népszámlálás Komárom megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1961.

1980. évi népszámlálás. Komárom megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1981.

1990. évi népszámlálás. Komárom-Esztergom megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992.

HUSZÁR MIHÁLY

„A FORRADALMAT NEM JÓL HAJTOTTÁK VÉGRE...”

PJOTR SZTRUVE ÚTKERESÉSEI

A MARXIZMUS ÉS A SZÉLSŐJOBBI KÖZÖTT

Előszó

Pjotr B. Sztruve az orosz politikai liberalizmus markáns képviselője volt a 20. század eleji Oroszországban. Akár hosszú és sikeres működés is várható volt rá, ha mondjuk nem Európa félperiférikus országában kellett volna politizálnia. Amíg a centrumországokban a második ipari forradalom által megerősödött középrétegek széles bázist képeztek a liberalizmus mögött, és mindezeknek stabil keretet adott a polgári politikai intézmények hálózata, addig Oroszországban a tökeszegénység miatt alig vagy egyáltalán nem jött létre erős középréteg, és a polgári intézmények sem alakultak ki. A tradicionális elemek pedig szilárdan tartották magukat (cári abszolutizmus, obszcina rendszer, brutális elnyomó karhatalmi erők, az ország több csoportjának etnikai és vallási elkülönítése). Mindent betetőzött a társadalmi szerkezet torlódása is.¹ Óriási nyomorgó paraszti tömegek, rendőri igazgatás alatt álló munkásság, „*csinovnyik*” mentalitású hivatalnokréteg, valamint a cárizmushoz feltétlenül hűséges nemesi-katonatiszti osztály alkotta az orosz társadalmat az első orosz forradalom idején.

Pjotr B. Sztruve politikai pályája is sajátosan orosz utat járt be, amelyet nagy kanyarok (marxizmus-szélsőjobb), emigrációk és hosszú viták jellemeztek. Ebben a dolgozatban

¹ MENYHÁRT 1993, 133-134.

Sztruve politikai pályáját és az 1909-es nevezetes, *Vehi*-ben megjelent írását szeretném bemutatni.²

Pjotr B. Sztruve életútja és politikai tevékenysége

Pjotr Bergamovics Sztruve, akinek az apja ekkor már permi kormányzó volt, 1870-ben egy eloroszosodott német hivatalnok családban született. A liberális-konzervatív nevelés fontos állomás volt nála, mert 1879–82 között Stuttgartban élt a család. Tanulmányait egy szentpétervári gimnáziumban végezte, ahol hamar egy, a nyugatot favorizáló liberális diákkör tagja lett, majd olvasmányai során szocialista könyveket forgatott. Különösen nagy hatással voltak rá Szaltyikov–Scsedrin liberális író novellái.³ 1889–90-től pedig marxistának kezdte vallani magát (Marx, Plehanov és németországi benyomások hatására.) 1889-ben először a szentpétervári egyetem természettudományos fakultását látogatta, majd egy év múlva a jogi kar hallgatója lett. Itt is az egyetem marxista diákkörének a tagja volt, majd Grazban tanult két szemesztert, ahol megismerkedett G. V. Plehanovval, Karl Kautzkyval és Eduard Bernsteinnel, a német szociáldemokraták nagyhírű vezetőivel. 1892–94 között a pénzügyminisztérium levéltárosa volt, majd 1895-ben kitüntetéssel végezte el az egyetemet, és azonnal magántanárnak nevezték ki. Egyetemi éve alatt egyrészt a német és osztrák szociáldemokrata sajtóban élesen támadta a narodnyikokat, másrészt nyílt levélben bírálta II. Miklóst az elmaradt reformokért.⁴

Az 1890-es évek első felében az oroszországi legális marxisták vezetője volt, 1896-ban részt vett a Londonban rendezett II. Internacionálé 4. kongresszusán. A legális marxisták a cári

² A századforduló politikai küzdelmeiről lásd: MENYHÁRT 1983. A *Vehiről* lásd: UTÓSZÓ 1990, 305–320.

³ PIPES 1970, 3–10., 24.

⁴ BEBESI 2004, 273–274. o; PIPES 1970, 76–79. Lásd még: FRANK 1956; PIPES 1980.

hatalom által engedélyezett újságokban és folyóiratokban publikálhattak, így viszonylag kivételes helyzetben voltak az orosz forradalmi mozgalmak között. Pjotr Sztruve több újság szerkesztésében is részt vett: *Zizsny* (Élet), *Novoje Szlovo* (Új Szó), *Nacsalo* (Kezdet). Itt már a későbbi vehista kör több tagjával együtt publikált, mint például Sz. Ny. Bulgakov, Ny. A. Bergyajev.⁵ Kritikájuk elsődleges célpontja a narodnyik mozgalom volt. 1898-ban Sztruve szerkesztésében jelent meg oroszul először Marx *Tőkéje*, de ő készítette az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) első alakuló kongresszusának pártprogramját is. Legális marxista korszaka egy év múlva lezárult, hiszen egy tanulmányában látványosan megtagadta Marx a társadalmi forradalom tudományos szükség-szerűségét hirdető tanát. Elvi pálfordulásában kijelentette, hogy a proletariátus és a parasztság nem olyan erő, amely meg tudja dönteni a kapitalizmust, ugyanakkor elvetette a kapitalizmus közeli bukását hirdető tanokat és a szocialista társadalom megvalósítását. *„Helyébe a reformok útján, a kapitalizmus saját szisztémáján belül eszközlendő átalakítás eszméjét állította.”* – írta Bebesi György.⁶

Sztruve legális-marxista korszaka egy fontos szereplő miatt külön említést érdemel. V. I. Leninnel egy évben született, 1894-ben találkoztak először, amikor megvitatták Sztruve egyik írását, majd egy év múlva létrehozták a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadításáért nevű forradalmi szervezetet. Kapcsolatukat innentől kezdve hol szolidáris barátság, hol pedig mély kritika jellemezte. Sztruve családja Lenint könyvekkel, valamint anyagilag is támogatta és számos publikációját gondozta (például *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című könyvét), amikor ő szibériai száműzetésben volt (1895–98). A baráti együttműködésük viszont 1899-ben megszakadt, mert Sztruve, amint fent már említettük, elfordult a szociáldemokrata párttól – Lenin kiszorította a párt éléről – és a társadalom fokozatos demokratizálást sürgette a forradalom he-

⁵ BEBESI 2004, 274; APRISKO 2007, 778.

⁶ Uo. 274–275.

lyett, noha még az 1900. decemberi müncheni szociáldemokrata találkozóra elment.⁷ Amint Krausz Tamás pontosan megfogalmazta: „... számára már régóta érlelődött a szociáldemokrácia „polgári meghaladásának” útja, amely azonban csak „orosz út” lehetett, bármennyire igyekezett is ezt az utat és az orosz burzsoáziát európai színekkel lefesteni.”⁸

Oroszországban a századforduló előtti években a már említett OSZDMP mellett a narodnyik hagyományokból kinőtt szociálforradalmárok (eszerek) a terror eszközével kívánták megdönteni a cári rendszert. Az államhatalom védelmében az Ohrana pedig beépített ügynökökkel, rendőrszocializmussal kívánta ellenőrizni a munkásság radikális mozgalmait. (A monarchisták is zászlót bontottak, amikor a feketeszázas hagyományok nevében a szélsőjobb oldalán kezdtek el szervezkedni.) Ebben a közpolitikai légkörben a liberális-zemsztvo szervezkedés is veszélyt jelentett az önkényuralom számára, így Pjotr Sztruve elveszítette egyetemi állását. 1901-ben – miután liberális értelmiségiek tüntetésén vett részt, letartóztatták és száműzték – Stuttgartba, majd Párizsba távozott. Ott egy széles alapon nyugvó, demokratikus reformokat sürgető szövetségi hálózat kialakításába kezdett bele, amelynek az eszköze az általa 1902-től szerkesztett *Oszvobozsgyenyije* című liberális újság volt.⁹ Ezek az évek voltak a legtevékenyebbek és legmozgalmasabbak Sztruve életében.

A *Felszabadítás* című újság volt a Felszabadítási Szövetség (*Szozuz osvobozsdenyija*) programadó fóruma, amelynek ideológiai megalapozását az ugyanebben az évben kiadott – Pavel Novgorcev szerkesztette, Sztruve, Frank, Bergyajev és Bulgakov cikkeit tartalmazó – *Az idealizmus problémái* című cikkgyűjtemény jelentette. Sztruvéék ebben szakítottak a pozitivistaszcientizmussal és a filozófiai idealizmus álláspontjára helyezkedtek.¹⁰

⁷ KRAUSZ 2009, 46–49.

⁸ Uo. 52.

⁹ BEBESI 2004, 275.

¹⁰ WALICKI 2006, 196–197.

Az első orosz forradalom előtt 1904. szeptember-októberben már a liberális szervezkedés egyik vezetőjeként vett részt a korábbi marxista elvbarátaival és más ellenzéki pártokkal tartott közös titkos párizsi konferencián. Télen a Felszabadítás Szövetsége a zemsztvó küldöttek konferenciájával egyetértésben országos „bankett kampányt” szervezett.¹¹

Sztruve bizakodva tekintett a jövőbe az új orosz alkotmányosság hajnalán, 1905 októberében, amikor lapjában ezt írta: „A szabadság jelszava a kormányzati tevékenység jelszavává kell, hogy váljon. Nincs más útja az állam megmentésének. [...] az emberi szabadság eszméje diadalmaskodni fog, ha nem reformok, akkor forradalom által.”¹² A liberális körök, beleértve Szergej Vittét, a Miniszteri Bizottság elnökét is – hasonló elveket vallottak. Tudták, hogy az ország válaszüthoz érkezett, a háború okozta katasztrofális helyzetben csakis az alkotmányos átalakulás mentheti meg Oroszországot. Sztruve pedig ismét hinni kezdett a forradalom által elérhető reformokban.

Miután hazatért, a Pétervári Politechnikai Intézetben tanított politikai gazdaságtant. 1906-ban a Felszabadítás Szövetségéből alakult meg az Alkotmányos Demokraták Pártja (kadet párt), amelynek a vezetője Pavel Miljukov történész lett, a Központi Bizottságba pedig bekerült Pjotr Sztruve is. Tovább folytatta különféle rövid életű újságainak szerkesztését (pl. *Poljarnaja zvezda*).¹³ Az I. Duma rövid működése alatt (1906. március–július) erőteljesen követelte az alkotmányosság és a jogállamiság bevezetését, a kormányzati és forradalmi terror beszüntetését Oroszországban, majd annak a feloszlata után a Viborgi Gyűléssel tartott. A II. Duma idején a *Russzkaja Miszl* (Orosz Gondolat) című, a liberális értelmiség körében népszerű folyóiratot irányította, ahol a korábban megismert elvbará-

¹¹ PIPES 1997, 63.

¹² Uo. 68.

¹³ Uo. 65–66. Megalakult a Szakmai Szövetségek Szövetsége, amelyben a különböző szakmai kollégiumok (orvosok, ügyvédek, mérnökök, stb) tagjait fogták egybe. Az 1905-ös év őszén ez a szervezet robbantotta ki azt az országos sztrájkhullámot, ami a cári manifesztum kihirdetéséhez vezetett. Lásd még, FONT–NIEDERHAUSER–KRAUSZ–SZVÁK 2001, 425.

taival, Bergyajevvel és Bulgakovval dolgozott együtt. A II. Duma idején (1907. február–1907. június) a pétervári Műszaki Egyetemen tanított, és tekintélyes kadet politikusként a Duma feloszlata ellen sikertelenül tiltakozó küldöttséget vezetett.¹⁴

Az első orosz forradalom viszontagságos időszaka a nyugati elveket valló liberálisok számára elég kiábrándító lehetett, hiszen az alkotmányosság, a széles népképviselőlet, a nyugat-európai sajtószabadság helyett a cár által feloszlított parlamentekkel, folyamatosan szűkített és bonyolított választási rendszerrel, a kormányzat által betiltott sajtótermékekkel és a cár által megsértett alaptörvénnyel találkoztak. De a korábban közös platformot kialakító forradalmi pártokkal és mozgalmakkal sem sikerült jó kapcsolatot fenntartani, mert a liberálisokat árulóknak és a kormányzat ügynökeinek tekintették. A békés rendteremtést folyamatos sztrájkokkal és felkelésekkel (moszkvai felkelés, 1905. december), a narodnyik forradalmi hagyományokhoz hűen további terrortámadásokkal akadályozták. (Állami hivatalnokokat gyilkoltak meg.) A cári autokrácia védelmében az eszerekhez hasonlóan a feketeszázak és az Ohrana is kemény kézzel válaszolt a forradalmi cselekményekre. (Liberális képviselőket gyilkoltak meg a szélsőjobboldali monarchisták, az Ohrana pedig szociáldemokrata képviselőket száműzött.) Oroszország-szerte parasztlázadások, munkássztrájkok és zsidó pogromok bénították meg a kormányzóságok működését. Sztruve 1907–08-ra jutott el oda, hogy kiábrándult az orosz értelmiség forradalomról szőtt idealisztikus felfogásából, és az orosz intelligencia tradicionális, államellenes, lázadó szemléletének káros voltát kezdte hirdetni. Mindezt a századforduló misztikus, frissen felfedezett vallásbölcseleti keretébe kezdte öltöztetni, aminek Sz. Frank és Sz. Bulgakov volt a fő képviselője. A cári monarchia mellett kiálló bűnbánó és jobbra tolódó értelmiség szószólójává vált.

1909-ben a *Vehi* kötetben az állam és a forradalom kérdését széles spektrumában kívánták a szerzők bemutatni: az értelmiség és a jog, az értelmiség és az állam; az értelmiség és a for-

¹⁴ BEBESI 2004, 276.

radalom; az értelmiség és a filozófia kérdéskörökben. A kötet szerzői más kiinduló pontokból feltett kérdéseikre más válaszokra jutottak, mint a szociáldemokraták, de nem csak a jobboldaliak és a baloldaliak reagáltak hevesen a kötetre, hanem a kadet párt és a körülötte tömörülő liberális gondolkodók is. Miljukov, A. Kizevetter, Iv. Petruskevics, valamint M. Tugan-Baranovszkij egyaránt elutasították Sztruve értelmiségi elemzését, a kötet miszticizmusba hajló végső megállapításait, mert véleményük szerint a vehisták által feltett kérdések megválaszolására szociológiai és tudományos, a történeti valóság ismeretét nélkülöző válaszok születtek.¹⁵ Tugan-Baranovszkij – nem melleleg Sztruve és Lenin korábbi marxista barátja – a vehisták értelmiségtemetését kissé idealisztikusan kritizálta, amikor kijelentette: „*a politikai szabadság normális, azaz liberális típusának megteremtése nyomán kiszorulnak majd az orosz értelmiség gondolatvilágából, erkölcsi tartása, tevékenységének iránya is ennek megfelelően változik majd meg.*”¹⁶ A „*politikai szabadság normális megteremtésére*” a forradalom zűrzavarából visszarendeződő cárizmus keretein belül, majd 1917-ben a második forradalom idején sem került sor Oroszországban. A kadet párt és a mérsékelt liberális kritizálók mellett a szociáldemokrata oldalról is kiváló alkalomnak találták egyesek, mint például L. B. Kamenyev, hogy hallassák a hangjukat. Kamenyev szerint a *Mérföldkövek* szerzői a nyílt ellenforradalom és a rendőri önkény támogatói, „*a vehizmus az orosz Bismarck számára tör utat*”.¹⁷ A sztolipini időszakban Pjotr Sztruve elsősorban a filozófia témakörével foglalkozott, 1913-ban publikálta a „*Feudális gazdaság: Oroszország gazdaságtörténetnek kutatása*” című kötetét. Majd kinevezték egyetemi professzornak Pétervárra.¹⁸

Az első világháború alatt még inkább jobbra tolódott pártjában, mert eszmei síkon Nagy-Oroszország ideálját és egy „*nemzeti-liberális imperializmusnak*” nevezett, politikailag eklek-

¹⁵ KRAUSZ 1991, 38–41.

¹⁶ Uo. 41–42.

¹⁷ Uo.

¹⁸ BEBESI 2004, 277.

tikus elvet kezdett el hirdetni. 1915-ben, a végleges szakítás akkor jött el közte és a kadet párt között, amikor a párt egyes tagjai elismerték az ukrán nemzeti önrendelkezési törekvéseket.¹⁹ Az Összoroszországi Zemsztvo-tanács elnöke lett, európai körúton tartott előadásokat Oroszországról, 1917-től pedig a monarchista „Orosz Kultúra Ligájának” a vezetője lett. 1918-ban radikálisan konzervatívabb véleményt fogalmazott meg 1905-ös forradalmi gondolataihoz képest, amikor kijelentette: „Az orosz forradalom nemzeti összeomláshoz vezetett és világraszóló szégyent hozott ránk.”²⁰ Ezután a kijelentés után már nem volt mesze életének azon időszak, amikor a Nemzeti Központnak nevezett fehér mozgalom kereteiben dolgozott, ahol antibolsevista propagandát fejtett ki.²¹ 1917-től a feketeszázás ideológussal, V.V. Sulginnal és Lvov herceggel együtt részt vett az *Orosz Szabadság (Russzkaja Szvoboda)* című lap, egy forradalom és demokráciaellenes újság szerkesztésében.²² Egy másik vehista, Szemjon Frank szerint 1917-re Sztruve eljutott az állam nevében történő forradalom jelszavának a hangoztatására, és egy olyan Oroszországot képzelt el, amelyben ötvöződik az állam nagysága, a munkafegyelem, a jogvédelem és a személyes szabadság.²³ Oroszországi politikai tevékenysége Gyenyikin és Vrangel fehérgárdista tábornokok táborában fejeződött be, majd az emigráció évtizedei jöttek számára.²⁴ Prágában 1923-ban tagja lett a Szent Szophia Testvériségnek, amelyben olyanok vettek részt, mint V. V. Zenykovszkij, A. V. Kartasov és G. V. Florovszkij. A testvériség vezetője, Szergej Bulgakov (Szergej atya), szintén az 1909-es *Mérföldkövek* egyik szerzője volt. Majd Berlinben töltött el hosszú éveket a szovjetellenes mozgalomban. 1941-ben a német hatóságok letartóztatták Belgrádban és Grazban tartották fogságban, mert Lenin barátjának tartották. Végül Párizsban halt meg 1944-ben.

¹⁹ Életrajzok 1990, 327.

²⁰ SZTRUVE 1918, 227–242. 227.

²¹ BEBESI 2004, 278.

²² BEBESI 2001, 136.

²³ HALÁSZ 2003, 63.

²⁴ BEBESI 2004, 278.

Értelmiség és forradalom²⁵

A *Vehi*-ben közölt írásában látni fogjuk, hogy 1909-ben már kritikus szemmel, a cári hatalom oldaláról tekintett vissza az első forradalom időszakára. Kritikájának célpontja pedig az értelmiség volt, amely szerinte rosszul mérte fel a forradalmi helyzetet, és elégtelenül cselekedett.

Oroszország – ahogy Sztruve írja – az első orosz forradalomig két forradalmi válságot élt meg: az első „szmutát” a 17. század elején és a Pugacsov-féle felkelést. Ahogy fogalmaz: „Ezek a tömegmozgalmak az egész nép életét felforgatták, de hiába is keresnénk bennük olyan vallási és politikai eszméket, amelyek a Nyugat nagy változásaihoz tennék őket hasonlatossá...”²⁶ Az 1905-ben lezajlott forradalmat a Romanov-dinasztia születésének is kezdőpontot adó, 1598–1613 között lezajlott zavaros időszakhoz hasonló eseményként értékelte, de ez csak jellegében volt hasonlatos 1905-höz. „Egy győztes forradalom után általában a reakció valamely formája jut hatalomra, a XVII. század elejének ’zavaros időszak’-át ellenben az jellemzi, hogy ebben a forradalomban s egyúttal népi mozgalomban azonnal a társadalom egészséges, államalkotó elemei kerekedtek felül – a reakció stádiumát átugorva.”²⁷ Nemcsak Sztruve látta így, hanem Oroszország szerte a liberális és konzervatív értelmiségieken át a szélsőjobbon elhelyezkedő feketeszázasokig szinte mindenki. 1909-ben Sztruve mintegy legalizálta a forradalom sodrát megállító orosz monarchista politikai elitet, hiszen a forradalmi mozgalmak által az autokráciára használt „reakció” fogalma helyett, az „egészséges államalkotó elemekről” beszél. A 17. századi zavaros időszak Sztruve szerint, nemcsak társadalmi és politikai, hanem hatalmas nemzeti és vallási önvédelmi mozgalom is volt egyben. A lengyel beavatkozás nélkül nem lett volna nemzeti felszabadító harc, legfeljebb palotaforradalmak sorozata. Hangsúly-

²⁵ SZTRUVE 1909, 151–168., 151. Lásd még: ÉLETRAJZOK 1990, 327–328.

²⁶ SZTRUVE 1909, 151.

²⁷ Uo.

lyozza azt is, hogy ez a harc a konzervatív társadalmi erők vezetésével zajlott, amely elindította az állam újjáépítését. „Ha egyáltalán dicsőnek nevezhetjük ezt a korszakot, nem az alsó rétegek lázadásának köszönhetően: ez a lázadás ugyanis nem vezetett sehová.”²⁸ Figyelemre méltó megállapítás a liberálisok fontos vezetőjétől, aki a társaival 1905 előtt a liberálisok újságában, majd frissen hazatérve az emigrációjából mindennél fontosabbnak a szabadság kivívását, az alkotmányosság és népképviselő bevezetését kívánta.²⁹

Ennek okait abban kereshetjük, hogy Sztruve nézeteiben az 1890-es évektől kezdve, amint említettük, politikai változás ment végbe. Fokozatosan távolodott el – írja Bebesi – a tételes marxizmustól és jutott el a politikai ökonomizmuson keresztül egészen az alapvető marxi politikai elvek kerek tagadásáig. A századvégen már egyértelműen ő a „kritikai irányzat” első számú alakja, ha úgy tetszik, a revizionizmus legfőbb oroszországi képviselője. Nem tekintette a parasztságot és főleg a proletariátust olyan erőnek, amelynek hivatása volna a kapitalista társadalmi rendszer megdöntése.³⁰ Fontos tanulságként írja Sztruve: „A „moszkvai állam utolsó emberei”, akik Jermogen patriarcha hívó szavára az ország megmentésére indultak, majd Minyin és Pozsarszkij vezetése alatt végleg felszabadították a nemzetet, és újjáépítették az államot, tettüket az állam ellen támadó, anarchista és „rabló” elemek mozgalmával vívott harcban hajtották végre.”³¹ Elvi politikusként, a hagyományos értelmiségfelfogás oldaláról nézve számára kiábrándítónak tűnt „az alsó rétegek lázadása” (paraszt elkelések vidéken) és az állam ellen támadó anarchista és baloldali mozgalmak, mint például a moszkvai felkelés.

Sztruve véleménye szerint a lázadó szellemet a kozákság, mint az állam centrumától legtávolabb álló réteg, hordozta. Majd miután ez a réteg önként vagy erőszakkal betagozódott az orosz társadalomba, vette át az ő helyüket az új erő, az ér-

²⁸ Uo.

²⁹ MENYHÁRT 1983, 40. „Az orosz társadalom kinőtte a jelenlegi formát” – írta az egyik cikkíró az Oszvobozsdenyije (Szabadság) hasábjain.

³⁰ BEBESI 2004, 275–279.

³¹ SZTRUVE 1909, 152.

telmiség, amely bármilyen kevéssé hasonlított is a kozákságra társadalmilag és mindennapi életét tekintve, politikai értelemben mégis történelmi örököse lett.³² Az értelmiségfogalmat Sztruve több értelemben használja. Oroszországban hosszú ideig a papság és a nemesség foglalta el ezt a helyet. De nem hordozták a forradalmi örökséget. Viszont az az értelmiség, amelyről a következőkben szól, sajátos réteg az orosz társadalomban. *„Az értelmiség az orosz politikai fejlődésben azért funkcionál sajátos tényezőként, mert történelmi jelentőségét az államhoz, mint eszméhez és mint valóságos létezőhöz való viszonya határozza meg.”*³³ Ez már Sztruve állampatriotizmusa, amely idealizálja az orosz államot.

A 18. század végétől az orosz „intelligencia” a hivatali szerep vállalásában látta leginkább biztosítottnak a társadalomért végzett munka hatékonyságát. Nem utolsósorban egzisztenciális megfontolásból is. Jól példázza ezt az első forradalom előtt aktivizálódott zemsztvo értelmiség helyzete.³⁴ II. Sándor egyik fontos lépése volt az 1864-ben bevezetett zemsztvo reform, amely a népképviselési és önkormányzati elvet hozta be – igaz, csak a középszintig – az orosz államigazgatásba. Ebben a szervezeti keretben dolgoztak azok a nyitott gondolkodású és iskolázott, adott esetben külföldön tanult, főleg nemesi származású emberek, akik az első orosz forradalom előtti években egyre inkább hangsúlyozták a népképviselés szélesítését és a legfőbb állami zemsztvo-gyűlés létrehozását. Számosan később a kadet és az oktobrista párt képviselői lettek.³⁵

A hatalom liberalizálásának a kísérlete sokkal nehezebben végezhető a hatalom sáncai mögött Oroszországban, mint Nyugat-Európa egyes államaiban. Ahogyan Krausz Tamás fogalmaz: *„Míg a tipikus nyugat-európai értelmiségi elsősorban szakember volt, addig Oroszországban értelmiséginek lenni küldetés. 1905-ig az átlag értelmiségi az önkényuralom ellensége, vagyis for-*

³² Uo. 153.

³³ Uo. 154.

³⁴ SZ. BÍRÓ 1995, 93–102.

³⁵ BEBESI 2005, 241.

radalmár volt."³⁶ Tagjai döntően közrendűek voltak, és nem a pénzszerzés, hanem egy sajátosan orosz küldetéstudat, az „*orosz nép felemelése*” vezérelte őket. Egy részük a hatalommal együttműködve megmaradt az önkényuralom szolgálatában, más részük viszont forradalmár lett.³⁷ Ők egyénileg vagy csoportba szerveződve, illegálisan vagy emigrációban, tollal vagy terrorista eszközökkel folytatták a harcot az önkényuralommal szemben, így tökéletesen alkalmatlanná váltak a hatalommal való párbeszédre.

Az orosz tőkés modernizáció fejletlensége miatt a döntően első generációs burzsoázia körében – amely támogatója lehetett volna a liberális értelmiségnek – politikai mentalitását tekintve a társadalmi származás játszott elsősorban szerepet.³⁸ Így a burzsoá osztály konzervatív és rendszerhű politikai csoportosulásokat támogatót, a liberálisok pedig az emigrációban, a közigazgatásban és a szabadelvű nemességben tudtak szélesebb platformokat kialakítani. Ellenben kiemelkedő szerepet játszottak az ipari modernizációban és az 1905 után létrejött liberális pártokban azok a „pétevári vállalkozóként” emlegetett nem nemesi származású, vidékről felkerült, állami alkalmazott, technikus és mérnök-gyártulajdonosok, akik a sztolipini reformokat kihasználva az 1917-es Ideiglenes Kormányban is fontos pozíciókat töltöttek be.³⁹

Sztruve 1921-ben, a második orosz forradalom után is ragaszkodott a korábban, 1909-ben megfogalmazott véleményéhez, hogy az értelmiség eltorzult szellemi neveltetése abból eredt, hogy a hatalmi elit rövidlátó módon ragaszkodott a hatalom kizárólagos birtoklásához; „és ezzel végleg elidegenítették az államtól a művelt emberek szélesebb rétegeit, vad gyűlöletet ébresztve bennük a hatalom iránt...”⁴⁰

Az orosz értelmiség sajátos politikai pálfordulásokat élt meg; a radikális rendszerellenesség és a monarchiahűség, a

³⁶ FONT–NIEDERHAUSER–KRAUSZ–SZVÁK 2001, 446.

³⁷ Uo.

³⁸ MENYHÁRT 1993, 135.

³⁹ HAUMANN 2007, 17–34. 19.

⁴⁰ SZTRUVE 1918, 229.

marxista és a másfajta ateizmus, ill. a századforduló táján megerősödő új messianizmus Oroszországának (Szolovjov, Bergyajev) a kettősségében élt. Sztruve véleménye szerint mindez ennek a rétegnek az egzisztenciális helyzetéből fakadt, amennyiben egyáltalán egységes társadalmi rétegnek lehet őket tekinteni. Más volt Tolsztoj felfogása, aki vallási alapon támadta egyszerre a szocializmust és az államot. De egyedül volt nézetével.⁴¹ Történelmi ellenpéldaként hozza Novikovot, Ragyiscsevet és Csaadajevet, akik őszinte rajongással fordultak Isten felé. Más utat járt be Bakunyin és Csernisevszkij, akiket ateizmus jellemzett: „... két olyan, teljes mértékben szemben álló szellemi áramlatot képviselnek, amelyek fejlődésük minden állomásán szükségszerűen harcban állnak egymással”.⁴²

Sztruvénak egy kijelentése fontos dolgozatom szempontjából, amely szerint már Bakunyin hangoztatta azt a véleményét, hogy a forradalom 1862-ben már zajlott, mivel a néptömegek társadalmi és politikai mozgásba lendültek. „Sokan vitatkoznak arról, lesz-e forradalom Oroszországban avagy sem, miközben azt sem veszik észre, hogy már zajlik a forradalom.” Bakunyin hozzátette, hogy a cáron múlik, ad-e alkotmányt vagy sem. Mindez negyven év múlva következett be.⁴³ Bakunyin a *Merre tartunk és mit tegyünk?* című írásában az 1860-as években azt a véleményét hangoztatta a forradalmárokról, amit a vehisták is vallottak 1909-ben. A forradalmár szerinte olyan fiatalember, aki szüntelenül igyekszik és törekszik, de semmit sem ér el. Örökösen magyaráz és okoskodik, „mindig elgondol valamit, belevág valamibe, de nem hogy végigvinni nem képes semmit, hanem egy valóságos ügynek még a tulajdonképpeni kezdetéig sem jut el”.⁴⁴

Sztruve a forradalom kiindulópontjának az 1905. október 17-i dátumot tartja, mert attól kezdve történt meg a politikai átalakulás. „Az áttörés a bizalom rövid időszaka alatt ment végbe és

⁴¹ SZTRUVE 1909, 156.

⁴² Uo. 157.

⁴³ Uo. 158.

⁴⁴ BAKUNYIN 1984, 284.

nyilvánvalóan a régi rend külpolitikai csődje idézte elő."⁴⁵ Elhibáztottnak tartotta az értelmiség heves és elbizakodott magatartását azzal kapcsolatban, hogy az „*a történelmi helyzet urának képzelte magát*”, és megrészegítette az átalakulás gyorsasága az események utolsó felvonásában.⁴⁶ Tehát Sztruve a forradalom teljes győzelmének az elmaradásáért az értelmiség rossz magatartását okolta. Október 17-e előtt az állam kártékony működése, a nemzet életének a korlátok közé szorításával, elkerülhetetlenné tette az önkényuralom bukását. A háború szintén felgyorsította az eseményeket.⁴⁷

1905-ben a művelt réteget újra a renegát magatartás kerítette hatalmába. „*Az évszázadok alatt történelmileg kialakult hatalom azon nyomban bomlásnak indult, mihelyt annyi engedményt tett, amennyi már elvileg lehetővé tette az orosz alkotmányosság létrejöttét.*”⁴⁸ Az író e mondatán érdemes kicsit elidőzni, mert rávilágít az orosz önkényuralom sajátosságára, nevezetesen arra, hogy az orosz politikai rendszer 1905 előtt a konzervatívsága és a merevsége miatt szinte megreformálhatatlan volt. Azok a kísérletek, amelyek Nagy Pétertől kezdve, eltérő intenzitással ugyan, de vissza-visszatértek az állam megreformálása céljából, mindvégig jelen voltak az orosz történelemben. Az újítási kísérletek rendszerint felülről indultak, és több-kevesebb sikerrel teljesítették a kívánt célt. De a cár mindvégig örködött azon, hogy ezek a reformok a cárizmus teljes körű politikai karakterét csak elemeiben érintsék, tehát az önkényuralom alaptörvényeit nem.⁴⁹

Mivel 1905-ben a néptömegek lázadásai, mozgalmi határozták meg markánsan az orosz eseményeket, ezért ajánlatos meghatározni a néptömeg fogalmát. José Ortega y Gasset szerint a tömeg azért van, hogy irányítsák, befolyásolják, képvi-

⁴⁵ SZTRUVE 1909, 158. Itt a 1905-ös év történéseire és az orosz-japán háborúra utal a szerző.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Erre vonatkozóan lásd bővebben: EJDELMAN 1989.

seljék, szervezzék. *„Egy felsőbb tekintélyre, a kiváló kisebbségre kell, hogy bízva az életét.”*⁵⁰

Szociáldemokrata forradalmárok kritikája a másik jelentős rész Sztruve írásában, amelyben úgy vélekedik – hiszen jól ismeri őket –, hogy a marxizmus alapján előre meg kívánták határozni a forradalom menetét. A liberális értelmiségiek, köztük Sztruve, éppen ezt a forradalmat sikertelenné tevő tényezőt kérik számon a szociáldemokratákon. A liberálisok marxizmust elvető véleménye miatt Lenin állandóan támadja a monarchiával kiegyező *„vehistákat”*.

Lev Trockij problémafelismerése a következő volt: *„Oroszország polgári–demokratikus forradalom küszöbén áll – írtam akkor. – Ennek a forradalomnak az alapja az agrárkérdés. A hatalmat az az osztály, az a párt ragadja magához, amelyik képes lesz felsorakoztatni maga mellett a parasztságot a cárizmus és a földesurak ellen. Erre sem a liberalizmus, sem a demokratikus értelmiség nem képes: történelmi idejük lejárt. A forradalom színpadát már a proletariátus foglalta el. Csakis a szociáldemokrácia lesz képes a munkások révén a parasztságot is maga mögé állítani.”*⁵¹ Igaza volt abban, hogy a földkérdés a forradalom alfája és ómegája, ezt 1917-ben a második forradalomban jól kihasználták a bolsevikok. Sztruvéék viszont nem vették alaposan figyelembe azt a körülményt, hogy a néptömegek nevelése mellett a földkérdés is jelentősen befolyásolja a parasztok politikai véleményét. *„Az I. Duma előtt, 1906 elején Sztruve úr ezt írta: a paraszt a dumában kadet lesz”* – írta Lenin, aki szerint a liberalizmus teljesen csődöt mondott, mert: *„nem sikerült megszelídítenie a muzsikot”*.⁵²

Érdekes ezért idézni Sztruve következő sorait. *„Elegendő, ha csak arra utalunk, hogy a monarchia megdöntésére még egyetlen nagy forradalom sem adta ki előre a jelszót. [...] Az orosz forradalmat más népek forradalmi tapasztalatai alapján érthetjük meg igazán. Az orosz értelmiség a néptömegekben érthetetlen morájá össze-*

⁵⁰ GASSET 1995, 109. GASSET művével kapcsolatban le kell szögeznünk, hogy az elsősorban az Oroszországon kívüli európai államokra vonatkozik, ezért csak az általános fogalmakkal kapcsolatban tudjuk használni.

⁵¹ TROCKIJ 1989, 149.

⁵² LÖM1968b, 8–9.

olvadó, artikulátlan, homályos ösztönöket talált. Ám ahelyett, hogy ezt módszeres nevelőmunkával a nemzeti egyéniség tudatos és tagolt hangjává formálta volna, csak a maga elméleti receptjeit aggatta rá, amelyek azonban a moraj elültével céltalanul lebegtek a levegőben."⁵³

Sztruve mondatában benne van az, hogy ezt a nevelőmunkát a baloldali pártok is elhanyagolták. Sztruve véleménye a néptömegek érthetetlen morájá összeolvadó ösztöneiről, össze-szeng Ortega mondatával, aki úgy fogalmaz, hogy a tömeg *„halálosan gyűlöl mindent, ami rajta kívül áll”*.⁵⁴ Az orosz értelmiség ezt a fontos jellemvonását a tömegnek 1905–07-ben rosszul mérte fel. Plehanov már 1885-ben úgy vélekedett az orosz értelmiségről, hogy a nyugat-európai történelemben lassú politikai neveléssel érték el a munkásság megfelelő szintű politikai képzettségét. *„A mi forradalmáraink azonban iszonyodnak ennek az aprólékosan bibelődő vénasszonynak a lassúságától. Minél hamarabb szeretnék a forradalmat, bármibe kerüljön is.”*⁵⁵

Ehhez járult hozzá az *„intelligenciának”* az a meggyőződése, amely a legkisebb mértékben is elutasította a kompromisszumot a cárizmussal, *„fanatikus gyűlölettel és gyilkos következetességgel folytatta harcát, [...] ám egy fikarcnyi vallási eszme nélkül. [...] Az orosz értelmiség ingatag morális álláspontja és politikai diletantizmusa tehát az állam ellen irányuló, vallástalan renegát magatartáson alapul.”*⁵⁶ Sztruve írásában végig megfigyelhető az a kettőség, amelyet a liberális forradalmiság és a reakciós rendpártiság jellemez.

„Az orosz értelmiség mindig kétségbe vonta az egyéni tett és az egyéni felelősség elvét. Amikor az orosz értelmiségi a nép iránti kötelezettségéről elmélkedett, sohasem jutott el addig a felismeréséig, hogy a kötelesség eszméjében kifejeződésre jutó egyéni felelősség elvének nemcsak rá kell vonatkoznia, hanem magára a népre is, azaz mindenkire, származástól és társadalmi helyzettől függetlenül. Ezért a képességeit a nép szolgálatába állító értelmiség aszketizmusa és önfeláldozása minden tetszőlegessége ellenére nélkülözött mindenfaj-

⁵³ SZTRUVE 1909, 159–160.

⁵⁴ GASSET 1995, 71.

⁵⁵ PLEHANOV 1972, 239–240.

⁵⁶ SZTRUVE 1909, 160.

ta morális tartalmat és nevelőerőt.”⁵⁷ Nem elhanyagolható jellemzője volt az első orosz forradalomnak az egyes értelmiségieknek a felismerése, hogy a forradalom azért jutott zsákutcába, mert a forradalmárkörök és a pártok nem fordítottak elegendő nevelőerőt a néptömegek morális és politikai gondolkozásának a fejlesztésére. Túlságosan is bíztak a saját aszketizmusukban és önfeláldozásukban. „A nép szolgálatának értelmiségi doktrínája a nép számára nem határozott meg kötelességeket, és nem állított elé nevelő célzatú feladatokat.”⁵⁸ Másrészt mivel a népet csak érdekek és ösztönök vezérelték, az értelmiségi ideológia nem befolyásolhatta. „A narodnyik prédikáció – a marxistáról nem is beszélve – a történelem valóságában a féktelenség és a züllés hirdetésévé változott.”⁵⁹ Mivel az értelmiség elvetette a politikai nevelés szükségességét, ezért Sztruve szerint a despotizmus vagy a csöcselék uralmának a lehetősége maradt. Sztruve fent idézett mondatát Lenin a következőképpen kommentálja. „Hogy a liberális szemében elmosódik a narodnyikság és a marxizmus közötti különbség, az nem véletlen, hanem szükségszerű dolog, az nem egy (a különbségeket nagyon is jól ismerő) szerző fortélyja, hanem a liberalizmus mai lényegének törvényszerű tükröződése.” Hozzáteszi azt is, hogy a liberális burzsoázia esetében: „az ijesztő és gyűlöletes számára, ami közös a narodnyikságban és a marxizmusban, az hogy mindkettő a tömegek felé fordulva védelmezi a demokráciát.”⁶⁰

A néptömegek, Sztruve szerint azzal is tovább mélyítették Oroszországban a politikai válságot, hogy hiányoztak a mozgalmakból a vallásos eszmék, mert céljuk csak a szociális követelések, ösztönök és vágyak elérése volt, ahogyan ez a 17. és 18. századi forradalmi mozgalmakban is történt. „Az értelmiségi eszmék politikai radikalizmusa egy csapásra rátalált a népi ösztönök szociális radikalizmusára.”⁶¹ Oroszországban a szociális feszültségek tovább éleződtek a gyáripárban, a munkás és a

⁵⁷ Uo. 161.

⁵⁸ LÖM 1968c, 168.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 167.

⁶¹ SZTRUVE 1909, 162.

gyártulajdonosok között, a nincstelen agrárproletariátus és a földbérlő, földtulajdonos rétegek között, a nemzetiségek és az orosz államapparátus között; a századfordulón ez pedig kiegészült az ország nagyhatalmi terjeszkedő politikája miatt bekövetkezett orosz–japán háború vereségével is.

„A forradalmat nem jól hajtották végre – írja Sztruve – Nem az a lényeg tehát, hogy milyen volt a forradalom, hanem az, hogy egyáltalán volt forradalom. Hogy olyan időszakban robbantották ki, amikor minden erejüket a politikai nevelésre és az önnevelésre kellett volna összpontosítaniuk. A háború felnyitotta a nép szemét, felébresztette a nemzet lelkiismeretét, s ezzel óriási távlatok nyíltak meg a politikai nevelőmunka előtt.” Véleménye szerint az országos sztrájkok hatására száználmas katonai lázadások és a moszkvai felkelés robbantak ki. Bojkottálták az I. Duma választását és újabb felkelést robbantottak ki. Meg akarták félemlíteni az államhatalmat. De ő nem hagyta magát: rögtönítélő bíróságokkal és kivégzésekkel válaszolt. A hatalom rémülete egy idő után normális politikai állapottá vált, sőt még most is tart, s ez a helyzet végül lehetőséget teremtett a választójogi törvény módosításához.⁶²

A *Vehi* kötet megszületésekor arra a következtetésre jut dolgozatában: *„Ha az orosz értelmiség lemondana az állam ellen irányuló, vallástalan renegát magatartásáról, önálló kulturális kategóriaként is azon nyomban megszűnne létezni. Oroszország és az orosz kultúra sorsa alapvetően attól függ, képes lesz-e az orosz értelmiség arra a hatalmas hős tette, hogy leküzdje alkatának egészségtelen vonásait.”*⁶³

⁶² Uo. 163. 1905. december 11-én Vitte miniszterelnök, kihirdette az új választójogi törvényt, amelyben létrehozták a negyedik kúriát a munkásság számára. A választójog azonban nem lett ezzel egyenlőbb, közvetlenebb és titkosabb. A földesúri kúriában 2 ezer, a városiban 4 ezer, a parasztiban 30 ezer, a kormányzat által leginkább veszélyesnek tartott munkás kúriában 90 ezer szavazó választott 1 elektort, az első kettőben két lépcsőben, a másodikban három, a negyedikben pedig négy lépcsőben. Lásd még: KRAUSZ – SZILÁGYI-SZ. BÍRÓ 1992, 29.

⁶³ Uo. 164.

Felhasznált irodalom

- APRISKO 2007 = APRISKO, P.P: Az orosz filozófia története. GORETITY József (ford.): Budapest 2007.
- BEBESI 2004 = BEBESI György: Pjotr Bergamovics Sztruve (1870–1944). *Munkásmozgalmi Évkönyv* 2004. 273–279.
- BEBESI 2001 = BEBESI György: A cári monarchia védőszentjei. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 2. Pécs, 2001.
- BEBESI 2005 = BEBESI György: Oroszország története a 19. sz. második felében. In: BEBESI György (szerk.): A hosszú 19. század rövid története. Pécs, 2005.
- EJDELMAN, Natan 1989 = EJDELMAN, Natan: Forradalom? Fölülről? GEREBEN Ágnes (ford.). Budapest 1989.
- ÉLETRAJZOK 1990 = Életrajzok. In: Az orosz forradalom démonai. KISS Ilona (szerk.). Budapest 1990. 323–328.
- FRANK 1956 = FRANK, Szemjon L.: Bibliografija P. B. Sztruve. New York, 1956.
- FONT - NIEDERHAUSER - KRAUSZ 2001 = FONT Márta - NIEDERHAUSER Emil - GASSET 1995 = GASSET, Josè Ortega y: A tömegek lázadása. SCHOLZ László (ford.): Budapest 1995.
- HALÁSZ 2003 = HALÁSZ Iván: A „Fehér Eszme” és a „Fehér Gárda”. *Aetas* 2003/1.
- HAUMANN 2007 = HAUMANN, Heiko: Lebenswelten im Zaren reich: Ursachen der Revolution. In: HAUMANN, Heiko (szerk.): Die Russische Revolution 1917. Köln-Weimar-Wien. 2007. 17–34.
- KISS 1990 = Vehi. Az orosz forradalom démonai. KISS Ilona (szerk.). Budapest 1990.
- KRAUSZ 1991 = KRAUSZ Tamás: Pártviták és a történettudomány. Viták „Az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre. Budapest 1991. 38–41.
- KRAUSZ - SZILÁGYI - SZ. BÍRÓ 1970 = Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája.

- KRAUSZ Tamás–SZILÁGYI Ákos–SZ. BÍRÓ Zoltán (szerk.). Budapest 1992.
- KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula: Oroszország története. Budapest 2001.
- KRAUSZ 2009 = KRAUSZ Tamás: Lenin és Sztruve – a marxizmus és liberalizmus szétválása Oroszországban. In: LÉNGYEL Gábor (szerk.): MOSZT Könyvek 3. Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából. Pécs, 2009. 44–60.
- LÖM 1968a = LENIN, V. I.: Az orosz forradalom értékeléséhez. Lenin Összes művei. (LÖM) 17. kötet. Budapest 1968.
- LÖM 1968b = LENIN, V. I.: Az orosz forradalom természetéről. LÖM. 17. kötet. Budapest 1968.
- LÖM 1968c = LENIN, V. I.: A „Vehi”.ről. In: LÖM. 19. kötet. Budapest 1968.
- MENYHÁRT 1993 = MENYHÁRT Lajos: Az orosz politikai liberalizmus a századelőn. *Aetas* 1993/2
- MENYHÁRT 1983 = MENYHÁRT Lajos: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón 1895–1906. Budapest 1983.
- PIPES 1970 = PIPES, R.: Struve. Liberal ont he left. 1870–1905. Cambridge, 1970.
- PIPES 1980 = PIPES, R: Idem, Struve. Liberal on the right. 1905–1944. London. 1980.
- PIPES 1997 = PIPES, Richard: Az orosz forradalom története. Szappanos Gábor (ford.). Budapest 1997.
- PLEHANOV 1972 = Plehanov válogatott filozófiai írásai. SZIKLAI László (szerk.). Kossuth Könyvkiadó Budapest 1972.
- SZ. BÍRÓ 1995 = SZ. BÍRÓ Zoltán: Az orosz történelmi fejlődés különossége: rivális koncepciók és az önreflexió hagyományai. *Replika* 1995/19–20. 93–102.
- SZTRUVE 1909 = SZTRUVE, Pjotr: Értelmiség és forradalom. Intyelligentija i revoljucija. Sisák Gábor (ford.). In: Az orosz forradalom démonai. Kiss Ilona (szerk.). Budapest 1990. 151–168.
- SZTRUVE 1918 = SZTRUVE, Pjotr: Az orosz forradalom történelmi értelme és a nemzet feladatai. Krasztev Péter (ford.). In:

- A mélységből (De profundis). Az orosz forradalom démonai. KISS Ilona (szerk.). Budapest 1990. 227-242.
- TROCKIJ 1989 = TROCKIJ, Lev: Életem. DANDÉ Krisztián (ford.). Budapest 1989.
- UTÓSZÓ = SZ. BÍRÓ ZOLTÁN: Utószó. In: Az orosz forradalom démonai. KISS ILONA (szerk.). Budapest 1990. 305-320.
- WALICKI 1990 = WALICKI, Andrzej: Orosz és Lengyel Messianizmusok. Oroszország, a katolicizmus és a lengyel ügy. PÁLFALVI Lajos (ford.). Máriabesnyő-Gödöllő, 2006.

TRADÍCIÓ, INNOVÁCIÓ ÉS ÖNREFLEXIÓ A
GYIMESI RÓZSAFÜZÉR-TÁRSULATOK ÉLETÉBEN

Doktoranduszként 2008 októbere óta folytatok vallási néprajzi kutatást a romániai Hargita és Bákó megyékben, a Tatros folyó völgyében található Gyimes egyik falujában, Gyimesközéplekon. A kezdeti kutatási téma,¹ mely a római katolikus vallású gyimesi csángók körében zajló vallási szocializáció volt, a terepen eltöltött hónapok során módosult az – élethosszig tartó vallási szocializációval egyébként szorosan összefüggő² – imakultúra és az ennek szervezett keretet adó imatársulatok életének múltbeli és jelenkori alakulására. Igyekeztem feltárni, hogy mennyiben kontinuos a helyi ima- és társulati élet, és milyen újíto tendenciák éreztetik hatásukat, milyen a helyiek fogadókészsége ezek iránt, miként reflektálnak a változásokra. Főként narratív interjúkat készítettem előre összeállított kérdések és spontán beszélgetések alapján a gyimesközépleki rózsafüzér-társulatok vezetőivel és tagjaival, valamint gyimesbükki társulatvezetőkkel, zarándoklatszervezőkkel. Résztvevő megfigyelőként különféle közösségi imaalkalmakon, csíksomlyói zarándoklatokon vettem részt, valamint bekapcsolódtam egy helyi család életébe.

¹ Az imaéletbe történő belenevelődés témájával még a „Néphit, vallás és valóságos folklór Gyimesben” című Gyimesközéplek vallási életét feltáró T 49175 számú OTKA-program keretében konzulensem, Pócs Éva tanárnő, irányítása alatt kezdtem el foglalkozni.

² A szocializáció valójában az egyén teljes életét végigkíséri, a gyermekkori elsődleges szocializációt továbbiak követik. Meglátásom szerint az imaéletbe való belenevelődés sem zárul le a felnőttkort elérve, idős interjúalanyaim is készséggel tanultak újabb és újabb imákat, ha erre lehetőségük adódott.

A kutatás terepe

A vallási néprajz kutatói számára Gyimes³ egy olyan sokáig elzártságban élő mikrorégió volt, amelyet az tett figyelemreméltóvá, hogy nyomokban még ma is őrzi alapvetően archaikus kultúráját, s ezen belül a középkoriasnak mondható mentalitást és vallásgyakorlást.⁴ Ezt a középkorias gyökerű vallásos mentalitást az isteni és ördögi világ kettősségébe vetett hit mellett Peter Burke szerint az állandó imában élés, a szentekhez való meghitt viszony jellemzi.⁵ A magyar vallási néprajz egyik megalapozójának számító,⁶ római katolikus papként indult gyimesbükki születésű Székely László szerint a gyimesi csángók mély vallási élete a népi misztika legmagasabb fokát képviseli, ez az eszkatologikus, Krisztus szenvedésével azonosuló, a tisztító tűzben szenvedő holt lelkekkel oly szolidáris, értük naponta imádkozó misztika túléli a funkciójukat vesztett hagyományokat.⁷

Gyimesben nem csak a lelki, hanem az anyagi élet terén is markánsan megfigyelhető egyfajta kontinuitás. A moldvai viszonyokhoz hasonlóan itt is súlyosan érintette a népességet a hagyományosan kedvezőtlen birtokszerkezet. Az előljáróság jelentése szerint 1941-ben Gyimesközéplekon a családok 53,1 %-a 1–5 holddal rendelkezett, 30,8 % pedig a nincstelenek ka-

³ Gyimessel kapcsolatban inkább romantikus, olykor átpolitizált elképzelések – távoli, elzárt, archaikus, autentikus, élő néprajzi múzeum – élnek a közgondolkodásban, a jelenkori kutatásoknak köszönhetően azonban már létezik a helyi közösség „dekonstruált” képe. Ilyés Zoltán kutató olvasatában egy multietnikus és interkulturális kontaktzónáról van szó, a Tatros-völgye lényegében egy olyan rurális olvasztótégely, melynek magyarként elkönyvelt lakóit elfedett, elrejtett hibrid – magyar és román, római katolikus és ortodox elemeket is tartalmazó – identitás jellemez. Lásd ILYÉS 2006. 122.

⁴ PÓCS 2005, 154.

⁵ TÁNCZOS 2001, 232.

⁶ ERDÉLYI 1995, XII.

⁷ SZÉKELY 1978, 166.

tegoriájába tartozott.⁸ Gyimesben a szocializmus időszakában nem zajlott le kollektivizálás – jó minőségű termőföldek hiányában csak az erdőket államosították –, így az 1989-es földosztás sem változtatott az összképen, viszont a kilencvenes évektől a gyárbezárások miatt a korábban városba ingázó vagy helyi iparban dolgozók jelentős része vált munkanélkülivé és lett ismét kénytelen a gazdálkodásból megélni, vagy abból kiegészíteni a család jövedelmét. Visszakanyarodva elődeik gyakorlatához a gyimesiek közül sokan továbbéltették azt a tradicionális – kétlaki, kalibázó, havasi gazdálkodó – életformát, amelyet először a 19. század végén, a Tatros völgyének vasúti vérkeringésbe történő bekapcsolódásával értek külső hatások, ám a fő életformaváltást eredményező⁹ tényező, az idegenben történő munkavállalás, a naponta városra történő ingázás volt a 20. század közepétől kezdve. Az otthon maradó idősebbek és a nők nagyobb tehervállalásának, valamint annak köszönhetően, hogy nem alakultak kollektív állattartó szövetkezetek, a gyimesiek nem adták fel a hagyományos állattartást.¹⁰

A gyimesi csángók és a rózsafüzér

Székely László¹¹ és Takács György nyomán Ilyés Zoltán¹² is hangsúlyozza, hogy a 18. századtól csíki székelyekből és román pásztornépekből benépesülő havasi területeket elzártság, gyér pasztoráció jellemezte, a templomok messze¹³ estek a pa-

⁸ ANTAL 1992, 90.

⁹ KALAS 2001, 20.

¹⁰ Uo. 22.

¹¹ Székely László egyenesen az ősi remetékkel és a középkori misztikusokkal rokonítja a gyimesi csángók lelki életét. Lásd SZÉKELY 1978, 67.

¹² ILYÉS 2003b, 114.

¹³ A 19. és a 20. században egyre sűrűbbé váló településhálózat a szakrális táj „besűrűsödését” is magával hozta. A mostani középkorú generáció nagyszülei még arról meséltek, hogy ősük csak ritkán jutottak el a távoli anyateplomba. A gyimesbükki Historia Domus szerint voltak római katolikus lokiak,

takok mentén szétszórtan megtelepülő gyimesiektől, akik intenzívebb imaélettel, különféle magánáhitati formák gyakorlásával (pl. rózsafüzér végzésével) kompenzálták mindezt. A rózsafüzér elmélyült végzésének nagyon is kedveztek a gyimesi feltételek. Barna Gábor szerint ez az áhitati forma is erősen épít a középkorban gyökerező imádságszövegekre (Miatyánk, Üdvözlégy), ugyanakkor képes a folytonos megújulásra.¹⁴ A ferencesek által terjesztett, középkori érzelmehangsúlyos¹⁵ vallásosság szerint az ima végzése általában is nagyon sokrétű haszonnal jár, hiszen mind az egyén, mind a közösség, mind a földi, mind a túlvilági élet alakulására kihatással van. Amellett, hogy az imádkozás minden keresztény kötelessége, hisz a szakrális kommunikáció, a szenttel való kapcsolattartás általa valósul meg, a középkorias felfogás szerint a mágikus védettséjegyeket felsorakoztató, defenzív célú archaikus imák védelmet nyújtanak minden rossz ellen. Keszeg Vilmos találó imadefiníciója szerint az ima „*a szómágia krisztianizálódott formája*”.¹⁶

A rózsafüzér imádkozása, mely a nem liturgikus imádságok, hanem a Krisztus-központú Mária tiszteletet hangsúlyozó népi magánájtatosságok közé sorolható, ugyanakkor közösségi módon, társulati formában is élő imaforma, nagyon üdvös. Egy évtizedek óta rózsafüzértársulatot vezető gyimesközéploki asszony szerint: „*a rózsafüzér a legerősebb ima a világon, avval tudsz győzni, avval tudsz nyerni, ha szívedből mondd, azért kapsz meghallgatást, az a legerősebb*”. Az egyik társulati tag emlékei szerint a „fordulat” előtt, 1989-ben a helyi plébános felhívására órás váltásokban imaláncot indítottak a középloki

akik inkább a közelebb lévő görög katolikus plébánossal kereszteltették meg gyermeküket. (ILYÉS 2003a, 23.) Elsőként 1782-ben épült templom, a Vesztegzári kápolna (Kontumác), mely Gyimesbükkön található. Gyimesközéploknak csak 1853-tól lett külön plébániája, Gyimesfelsőlőknek pedig a 20. század elején. (ILYÉS 2003b, 110.) A közigazgatásilag még ma is Gyimesközéplokhoz tartozó Hidegség 2006-tól vált külön egyházközséggé.

¹⁴ BARNA 2007, 3.

¹⁵ TÁNCZOS 2001, 124.

¹⁶ Uo. 64.

társulatok a falurombolások ellen, és éppen abban az órában értesültek róla, hogy a Ceaucescu-rezsim megdőlt, amikor az ő társulatukra került a sor az imádkozásban.

Az ima mellett, hogy hathatós fegyver, egyfajta kölcsönösen hasznos csereviszonyt is jelent élők és halottaik között.¹⁷ A tisztítótűzben lévő halott a lelki üdvért mondatott miséért, imákért cserébe imádkozni fog élő hozzátartozójáért, és a hiedelmek szerint a halott imája nagyon hathatós.¹⁸ Az imatársulat mellett, hogy evilági, karitatív feladatokat is ellátott, például betegek mellett imádkozott, elsősorban a tagok és hozzátartozóik üdvözülésének biztosítását szolgálta.

(Történeti) gyökerek, (írott) források és a jelen

A Miatyánk és az Üdvözlégy Mária imádságok ismételtetéséből, valamint az üdvtörténekről megemlékező titkokból álló népies imasorozatot, a rózsafüzért a 12. századtól a domonkosok terjesztették.¹⁹ A rózsafüzér-társulatok a 15. század vége óta vannak jelen Európában. Az élő rózsafüzérnek nevezett társulatot a francia Pauline Maria Jaricot hozta létre 1826 körül,²⁰ hogy mind a háromféle olvasó (fájdalmas, dicsőséges és örvendetes) 5-5 titkát egyszerre végezhesse 15 tag, és így közösen naponta imákból álló rózsakoszorút fonjanak Szűz Máriának. A búcsú kiváltságokkal is felruházott társulat az 1832-es pápai jóváhagyást követően Magyarországra is eljutott, XVI. Gergely pápa a győri társulatot 1844-ben emelte anyatársulati rangra.²¹ A gyulafehérvári római katolikus püspökség – mely alá a gyimesi egyházközségek is tartoznak – 1862-ben felhívásban szorgalmazta jámbor társulatok alapítását.²²

¹⁷ HESZ 2009, 183.

¹⁸ JANKUS 2004, 142.

¹⁹ GERGELY 1998, 298.

²⁰ BARNA 1992, 319.

²¹ Uo. 319.

²² GERGELY 1998, 299.

A gyimesi plébániai levéltárak közül eddig csak Gyimesbükkön sikerült írott forrásra lelnem a rózsafüzértársulatokkal kapcsolatban. A gyimesbükki Historia Domus szerint az Élő Rózsafüzér Társulat Mária képpel díszített zászlóját 1869. május 30-án, a bérnélást követően áldotta meg „Csíkygyimesben és Bükkben” az erdélyi egyházmegye püspöke, Fogarassy Mihály. Mivel a helyi társulat alapítólevele nem került elő, egyelőre csak következtetni lehet a kezdetekre. Interjúalanyaim kollektív emlékezete szerint a Gyimesekben mindig is voltak Mária-társulatok.

A gyimesbükki plébánián ma is őrzik, sőt pár éve ismét használják az Élő Rózsafüzér társulat jegyzőkönyvét, melyből számszerűen is képet kaphatunk a társulati élet 20. századi alakulásáról. A bejegyzések szerint 1934. május 6-án történt meg a társulat újjászervezése. Bálint Lajos csíksomlyói plébános és egyházmegyei igazgató György Lajos helyi plébánost nevezte ki a társulat helyi igazgatójává. Ekkor 15 felnőtt csoport (223 fő) és 6 gyermekcsoport (89 fő) működött. A háborús évek a társulati életre is rányomták a bélyegüket, 1942. december 8-án újjászervezték a társulatot, mely ekkor csak 105 tagot számlált. Ezt követően 1946-ban alakult ismét újjá az Élő Rózsafüzér társulat és Oltáregylet 19 csoporttal (298 tag, 10 póttag). 1947-ben már 22 csoportjuk működött, köztük egy 17 fős gyermekcsoport is. 1958-ban ismét történt egy újjáalakulás 27 csoporttal (405 tag), aztán majdnem fél évszázadra megszakadtak a társulati életre vonatkozó bejegyzések.

A jegyzőkönyv tanúsága szerint a legújabb fejezet 2004. október 7-én vette kezdetét, amikor Salamon József helyi plébános irányításával újjászervezték a Gyimesbükki Élő Rózsafüzértársulatot, és az addig 15 fős csoportokat 20 fősre egészítették ki. Mindezt egy lényeges változás, a világosság rózsafüzérének bevezetése tette időszzerűvé. II. János Pál pápa apostoli levelében ugyanis 2002 októbere és 2003 októbere között meghirdette a Rózsafüzér évét, és mindenkit arra buzdított, hogy végezze a Jézus aktív tevékenységével kapcsolatos

világosság rózsafüzérét is, melynek titkait az apostoli levél alapján alakította ki a püspöki kar.²³

Az addigi három olvasó (örvendetes, fájdalmas, dicsőséges) tehát kiegészült egy negyedikkel, és ez az imaszervezeti keretek átalakulásával is együtt járt, a helyi társulatvezetőknek ugyanis az addig 15 tagból álló társulataikat 20 főre kellett kibővíteniük, új titkokat kellett beiktatniuk. A gyimesbükkiek hozzá is láttak az átszervezésekhez, az újonnan kinevezett koronavezetőjük, Szócs Erzsébet, vette át a jegyzőkönyv vezetését, és az alábbiakban foglalta össze a főbb tudnivalókat és célkitűzéseket az Élő Rózsafüzér Gyimesbükki társulatával kapcsolatban:

„Az Élő Rózsafüzér olyan imagyülekezet, melynek célja a Boldogságos Szűz Máriával tisztelni és szeretni az Istent. Az Élő Rózsafüzércsoport 20 tagból áll, ez alkot egy koszorút. Községünkben 28 csoport működik 541 taggal, ebből 14 csoport Gyimesen és 14 csoport Bükkön. Az egy ideig legfiatalabb csoport a HIT, REMÉNY, SZERETET, amely három hónapja indult be, tagjai mind fiatalok. 2007 márciusában megalakult a legfiatalabb csoport, egy gyermekcsoport Bilibók Tímea és Antal Isaura vezetésével. A titokcsere több formában történik, mivel községünk nagy területen szétszórta, és nagyok a távolságok. Egyesek a hónap első vasárnapján, szentmise után cserélik ki, mások valahol összegyűlve vagy a koszorúvezető hához viszi a titkot. 1934-ben György Lajos plébános idejében községünkben három férfi rózsafüzércsoport is működött. Jó lenne, ha most is valaki újjászervezné a férfi rózsafüzércsoportot is.”

A nyilvántartás szerint nem sikerült maradéktalanul megvalósítani tervüket, a 28 csoportból 7 megmaradt 15 tagúnak, bevettek viszont 16 póttagot, a férfitagok száma ekkor 38 volt. A tagok listái mellett az egyházközség számára örömteli eseményekről készült bejegyzések is bekerültek a jegyzőkönyvbe. Boros Károly főesperes például 2005. március 7-én írásos bejegyzésében *„a jó Isten további áldását és a Boldogságos Szűzanya támogatását kérte minden egyes Rózsafüzér társulati Csoportra és minden egyes tagjára”*. 2007 nagyböjtjében a helyi plébános

²³ Forrás: <http://szentlelek.extra.hu/badvent3.htm#D>

számvetést készített, beszámolt az átszervezésről,²⁴ az elért eredményekről, a körmenetről, a szentségimádások rendjéről,²⁵ és dicsérte a hívek aktivitását és adakozókészségét.²⁶ Bejegyzését a következő sorokkal zárta: „*A Babba Mária, a Csángók oltalmazója segítsen megmaradásunkban az új idők kihívásai közepette is.*”

A jegyzőkönyv utolsó bejegyzései szerint sikerült valóban élővé tenni a helyi Élő Rózsafüzér társulatot, 2007 nagycsütörtökén megalakult a Dani Gergely iskola tanulóiból álló gyermekcsoport, mely a „*Salom*”, *Béke: Istentől, Embertől, Lelkemben*” nevet kapta. 2008-ban pedig sikerült létrehozni, vagyis újszervezni egy női és egy férfi csoportot, 20, ill. 25 taggal, így már 31 csoport, ill. koszorú működik 620 – valójában 606 – taggal vagyis rózsával. A 15 Bükkön és 16 Gyimesen működő koszorú pedig egy rózsabokrot, azaz koronát képez.

Innovációk a közösség és a Mária-kultusz szolgálatában

A gyimesbükkiek virágzó társulati életében nyilvánvalóan nagy szerepet játszhat az ambiciózus plébános és a kezdeményezőseire fogékony helyiek mellett egy helyi házaspár is, mely számos innovatív kezdeményezést vállalt magára. 2008 decemberétől megpróbálják bevonni az egész Gyimesek-völgyét a Mária-tisztelet szervezett közös gyakorlásába. A társulatvezetőként és a szentségimádásokon előimádkozóként, valamint énekesként és a Mária Rádió önkénteseként is tevé-

²⁴ „2004 őszén Rózsafüzér Királynő ünnepére összehívtam (a vezetőket), és felmértük a helyzetet. Megkértem, egészítsék ki az egyes csoportokat, mert sok csoport már szétesőfélben volt.”

²⁵ Minden vasárnap mise után szentségimádást tartanak a bükkiek csoportvezetők irányításával, Gyimesben pedig csütörtökönként az esti mise előtt, ezenkívül minden hónap 12-én, és minden hónap első vasárnapján.

²⁶ 2005-ben 35 millió lejt, 2006-ban pedig már 42 millió lejt – közel 300 ezer forintot – gyűjtöttek, a pénzt a liturgikus ruhák felújítására és templomi szőnyegek, virágokra költötték, „*Márialobogót és Rózsafüzér társulat zászlót*” csináltattak a „*Csángó Mária menyasszony képével*”.

kenykedő asszony és férje kapcsolati tőkájüket²⁷ latba vetve havonta buszos zarándoklatokat szerveznek a három gyimesi településről (Gyimesbükkről, Gyimesfelsőlokról, Gyimesközéplokról, valamint a közigazgatásilag még hozzá tartozó, de 2006 óta külön egyházközséget alkotó Hidegségről) a csíksomlyói kegytemplomban minden hónap első szombatján tartott Mária-köszöntőkre. A somlyói ferencesek által 2008 októberétől kezdeményezett ünnepségsorozatról először az asszony Csíksomlyón élő nagynénjétől hallottak. 2008 decemberében sikerült először ellátogatniuk csoportosan. Gyimesbükkről és Felsőlokról 2, Középlokról és Hidegségről 3 buszt szerveztek a Mária-köszöntőre. 2009 márciusától a mise előtt tartott engesztelő imaórát is a Gyimesekről érkezők végzik, az imaprogramot a zarándoklatot koordináló házaspár állítja össze és vezeti.

A Mária-köszöntő gyorsan népszerűsége tett szert a gyimesi asszonyok körében, akik közül többen is kifejtették, hogy ilyenkor megadatik nekik az a személyesebb találkozás a somlyói Szűzanyával, amire például a pünkösdi búcsúk alkalmával a túlzott zsúfoltság és a mindenfelől érkező népek miatt már rég nincs lehetőségük, ezenkívül alkalmat kínál arra is, hogy saját céljaikra, „szándéokra” misét fizessenek a ferenceseknél, és meg is gyónjanak náluk. Az egyik középloki zarándok úgy mesélte, hogy az őt gyóntató idős somlyói ferencesből áradó emberségesség, amit az otthoni plébánosánál gyónásnál sosem tapasztalt, a könnyekig meghatotta: *„Egy idős papbácsi megfogta a kezemet, hogy én sírova jöttem ki onnét.”* (nő, 1965., Gyimesközéplok).²⁸

Aki egyszer részt vett a Mária-köszöntőn, igyekszik máskor is elmenni, de ha nem tud időt szakítani, a Mária-köszöntőket élőben közvetítő Mária Rádiót hallgatva is része-

²⁷ Középlokon egy barátnőjük, Felsőlokon pedig „anyatársuk” segített a közös buszos zarándoklat népszerűsítésében és megszervezésében.

²⁸ Az interjúrészleteknél kutatásetikai okokból nevet nem közlök, csak az interjúalany nemét, születési évét, lakóhelyét.

sülhet az élményből. A Mária Rádió az elmúlt pár évben ropant közkedvelté vált a vallásos gyimesiek körében, kutatóként egy idő után már magam is megszoktam, hogy a gyimesközéploki rózsafüzértagoknál sokszor interjú alatt is végig a Mária Rádió szól „háttérzajként”. Nem is annyira háttérzaj ez, inkább az állandóan imában élő és a szentekkel meghitt viszonyt ápoló középkorias vallásosság mai megnyilvánulása. Ezzel cseng egybe a Mária Rádió küldetése is, amely a rádió internetes honlapján olvasható: *„A Mária Rádió akkor lesz hatékony eszköz Mária kezében, ha azon lesz, hogy a Szűzanya eleven képmása legyen. A Szűzanyának szótlannul, de jelen kell lennie a Rádió minden adásában és zenéjében, még a nem kimondottan vallási műsorokban is.”*²⁹

A 24 órában magyar nyelven sugárzó erdélyi Mária Rádióban³⁰ naponta négyszer imádkozzák a rózsafüzért, délben az Úrangyala imádságot, délután és hajnali három órakor az irgalmasság óráját, nagybőjtben pedig a keresztútját végzik. Számos interjúalanyom állította, hogy a rádióval együtt végzi el a rózsafüzérjét, és nagyon hálás ezért a kvázi közösségi imaalkalomért: *„Hála legyen a jó Istennek, a Mária Rádiónak, áldja meg a jó Isten azt, aki elkezdte, aki ebbe beléfogózott,.. mert itt vannak a férjemnek az idős szülei, nyolcvan esztendőn felül van mindkettő, a tempomba menni nem tudnak, de a rózsafüzérhez úgy odavigyáznak, hogy mi reggel 9 óra után 15 perccel rózsafüzért végzünk. Délután 3 órakor van a Krisztus világossága, van, amikor az kimarad, mert ugye dologidő van, nem tudok. Este 5 óra után 15 perccel újra kezdődik, éjjélkor megint rózsafüzér kezdődik, akkor reg-*

²⁹ Forrás: <http://www.mariaradio.hu/bemutatkozunk/karizma>.

³⁰ A Mária Rádió kezdeményezője II. János Pál pápa volt. 1990-ben egész Olaszországban elterjedt a rádió, 1998-ban pedig a különböző országokban olasz mintára létrehozott Mária Rádiók koordinálására létrejött Mária Rádiók Világcsaládja. Lásd <http://www.mariaradio.hu/bemutatkozunk/tortenet>. A főleg önkéntesek munkájával és a hallgatók adományából működő Mária Rádiók közé tartozó erdélyi, pontosabban romániai Mária Rádió 2006. március 25-én kezdte műsorait sugározni Nagyváradról. A 24 órás magyar adás 2007 októberében indulhatott el a Székelyföldön. 2009-től két regionális stúdiójuk működik Székelyudvarhelyen és Csíksomlyón. Lásd <http://www.mariaradio.ro>.

gel negyed 5-kor újrakezdődik. Én ezt a jó Istennek csak megköszönni tudom.” (nő, 1954., Gyimesközéplök).

A Mária-köszöntőkre szervezett közös zarándoklatok ismerkedési – illetve az egymással rokonságban lévő, de különböző falvakban lakók számára –, találkozási lehetőséget is teremtenek a gyimesiek számára, ezenkívül módot adnak vallási és etnikai identitásuk közösségi megélésére, erősítésére. Ugyanakkor az imarepertoárok összemérésére, a falvak között egyfajta rivalizálásra is akad példa. A középlokiaktól többször is hallottam, hogy mennyire nagyra értékelik a gyimesbükkiek szervezett és aktív imaéletét, hozzájuk képest tökéletlennek érzik saját imakultúrájukat, ugyanakkor ösztönzőleg is hat rájuk a gyimesiek példája: „...tudják ők, amit én nem fogok megtudni soha, s milyen hangja van annak az asszonynak, jaj Istenem, milyen szépen imádkozik” (nő, 1965, Gyimesközéplök). „Én ezt tudja, hogy mér csinálom? Nem azér, mer szeretem a rangoskodást, csak azér, hogy ez az egyházközség se maradjon le a többitől. Úgy érzem, hogy még a vezetőknél is jobban kivettem a részemet, mer akarom, hogy mi is haladjunk a gyimesiek után, mer ők sokkal előrébb vannak így az énekekkel, kilencedeket tartanak, titkot cserélnek...” (nő, 1957, Hidegség).

A csíksomlyói buszos zarándoklatokat szervező házaspárral beszélgetve egy többszörösen is érdekes, paradoxonokat sem nélkülöző helyzetre sikerült rátalálnom, hiszen éppen az etalonnak, az imában előrébb járóknak tekintett gyimesbükkiek zarándoklatszervezője fejtette ki egy versében³¹ – melyet teljes szöveg- és betűhűséggel a mellékletben közlök –, hogy a Gyimesek népét, ahogy régen, úgy még ma is egységesen elmaradottnak tartja a köznéplekedés. A kirekesz-

³¹ A vers azt követően született, hogy a Gyimesbükkről misét közvetítő Mária Rádiótól felkérés érkezett egy Gyimesekkel kapcsolatos történelmi beszámolóra. A Mária-köszöntőn is elhangzott a mise előtti imaórán, melyet a gyimesbükkiek végeztek. A versről megkérdezett gyimesközéplokiak többsége ugyan nem tudta, hogy ki lehet a szerző – érdekes módon volt, aki magyarországi eredetűnek vélte a verset –, de abban egyetértettek, hogy „úgy ahogy van az életünk, úgy adta elő, érted-e...s őszintén így van, hogy a csángókat mindenütt hogy megvetik”.

tettséget,³² marginalizáltságot felemlegető sorokat, a gyimesi ember sztereotip képét, mely a versben óvatosan meg nem nevezett, anonim másik, a külső szemlélő fejében él, ill. saját önképüket egy olyan gyimesbükki asszony fogalmazta meg, aki háztartásában nem csak a mára már a Gyimes-völgyében is elterjedtnek mondható televízióval³³ rendelkezik, de számítógéppel, internettel és nyomtatóval is. Ezeket az ún. hagyományos paraszti kultúrában idegennek ható technikai eszközöket nagy lelkesedéssel veti be a csíksomlyói Mária-kultusz éltetése és a gyimesi települések ima- és hitéletének egymáshoz közelítése érdekében. Az autodiakta módon verselgető asszony helyi viszonyok között reprezentatívnak, tipikusnak persze nem mondható életvilága mindenképpen jelzésértékű, a modernizáció és a hálózati közösségek egyre erőteljesebben ható jelenlétére utal a Tatros völgyében.

A vers szerzője, aki idővel kvázi specialistává, zarándoklatszervezővé nőtte ki magát, a közösségszervezésből több módon is aktívan kiveszi a részét. Az interneten keresgél újabb búcsús éneke után, és a virtuális hálón szárba szökkent magyarországi, váci ismeretség hatására kezdett bele egy újfajta rózsafüzér-társulat helyi megszervezésébe. A szomszédos Gyimesközéplokon és Gyimesfelsőlokon meglévő kapcsolat-hálóját mozgósítva sikerült embereket toboroznia. Bizonyos értelemben itt is megfigyelhető az, amire Daniel Miller és Don Slater cyberantropológusok jutottak a trinidadiak

³² A paraszt terminushoz hasonlóan a csángó szó is ambivalens, hol szitokszóként, hol egy idilli, mitikus világ szinonimájaként működik, persze mindez szituációfüggő. A földbérllő gyimesiekkel a velük birtokperembe bonyolódott földtulajdonos csíki székelyek – gyimesi megnevezéssel a „magyarok” – annak idején, és a gyimesiek szerint még sokszor ma is lekezelően bánnak. Lásd ILYÉS 2006, 124. A másik pólust a Gyimesbe járó magyar értelmiségi etnoturisták jelentik. Lásd ILYÉS 2006, 130.

³³ Egy 2002-es kérdőíves – bár nem reprezentatív – felmérés szerint a gyimesközéplokiak 69 százaléka minden szabadidejét a televízió előtt tölti. Lásd BICZÓ 2005, 474. Ha erről nem is tudok egzakt módon szólni, de arra terepmunkám során volt alkalmam ráeszmélni, hogy egy gyimesi imatársulatban a kedvenc szappanopera hogyan képes eltolni az esti órákba a keresztúti ájtatosság hagyományos délutáni idejét.

internethasználatát vizsgálva: a helyiek nem különítik el me-reven a virtuálist és a reálist, sem a lokálist és a globálist, ezek számukra egységet alkotnak, az internet pedig képes erősíteni vallási és nemzeti identitásukat.³⁴

A társulati- és imaélet szervezésében élen járó gyimesbükki asszony megfogalmazása szerint: *„Itt ez egy nép, a Gyimesek, akkor mi ne hagyjuk el őket.”* Mindezt szem előtt tartva a szomszédos gyimesi falvakat sem hagyta ki a Vácról indult „virtuális” rózsafüzér-társulat helyi változatának megszervezéséből: *„A piarista templomban Vácon van egy olyan rózsafüzércsoport, amelyik az oltáriszentség-védő rózsafüzércsoport. Az interneten találtam rá. Egy nap nem volt, amit csináljak, s ott pittyogtattam ide-oda, mer nagyon nem értem [...] búcsújárást beírom, nagyon sok minden szépet kiad, s akkor onnan válogatok.”*

Mi keltette fel az érdeklődését a váciak iránt?

„Az, hogy oltáriszentség-védőgyűrű rózsafüzér-társulat. S akkor ott írta róla, hogy nagy veszélybe van az oltáriszentség, mer a gonosz nagy támadásra készül az oltáriszentség ellen. [...] Hát bárkit befogadnak, úgy írta ott [...] nem falu vagy város szinten, hanem sőt ország szinten és külföldről is, hogyha van jelentkező. [...] A lányomat megkértem, hogy arra az e-mailcímre írjon neki, hogy ne', innen Gyimesbükkéről, hogyha édesanyám, tehát én akarok jelentkezni, akkor lehet-e. Lehet, s akkor megírta a telefonszámot. S akkor én felhívtam telefonon, s akkor megmagyaráztam neki, hogy ne', mi szeretnénk. Egy csoportot biztos, hogy össze tudok állítani [...] és akkor minket felvettek, én akkor két csoportot el is indítottam [...] Mindenkinek adtunk egy olyan titkot, s akkor azt örökösön mondja, tehát nem cserélődik. Nem tudtuk elvállalni úgy, hogy cseréljük, mer itt nálunk tehát az Internet nincsen, hogy én Középlokra, Felsőlokra tudjak ezket cserélgetni.” (nő, 1952, Gyimesbükk).

Itt tehát egy helyi viszonyokra adaptált változata alakult ki az Eucharisziáról elnevezett Rózsafüzér Társulatnak, mely a hagyományos társulatoktól eltérően nem egyházközségi keretben működik. A váci Szent Anna Piarista templomban alakult meg 2004. november 28-án, tagjai között azonban nem-

³⁴ ERIKSEN 2006, 110.

csak váciak vannak, hanem más városokból valók is. Akik nem tudnak részt venni a titokcserén, azoknak telefonon, ill. az interneten keresztül továbbítják az aktuális havi titkot.³⁵

A gyimesi rózsafüzér-társulatok egymáshoz közelítését, összefogását szolgálta az is, hogy 2009 augusztusában a Gyimesbükkön lévő, frissen felújított kontomáci anyatemplomban imatridumot, három napos szentségimádást szerveztek, melyre a felsőloki, középloki és hidegségi társulatokat is meghívták, hogy részt vegyenek a közös imában, melyre a váciak is hivatalosak voltak. Az egyik hidegségi résztvevő nagyra értékeli a gyimesbükkiek aktivitását: *„Augusztus óta mindig minket is belefoglal, tehát húz maga után, hogy ne legyünk lemaradva.”* (nő, 1957., Hidegség).

A társulatok imakultúrájának egységesülését segítheti elő még az is, hogy a Mária-köszöntőkön résztvevőket rendszeresen fénymásolt ima- és énekanyaggal látja el a zarándoklatozat szervező gyimesbükki asszony, s mindezt egyfajta missziós lelkülettel teszi:

„Az a gond volt régebb, hogyha valaki megkapott egy éneket valahonnan [...] jaj, azt semmiképpen nem adta tovább, csak, hogy az ő imaóráján ő azt tudja elénekelni, de se nem nyomtatta, ugye nem is volt ilyen xeroxok, de se le nem írták [...] még a komaasszonyának se. Annyira, annyira féltette. Most pediglen ugye rengeteget xeroxolunk, adunk, kiosztunk, mindenkinek van rengeteg anyaga. S az jó, tehát nem kell magamnak megtartani. Hát nem, nincsen hatása annak az éneknek, vagy annak az imának, ha én csak egyedül énekelem. De hogyha már tízen énekeljük, akkor tíznek a lelkét bontod ki. [...] Amikor a Somlyón egybe dobog a szíve azoknak az embereknek a Szűzanya szívével, mikor megkezdjük azt az imaórát [...] s adtak nekünk mikrofont, hogy én tudjam vezetni, hát azt gondoltam, Szűzanyám ezt nem szabad [...] nem lehet ezt abbahagyni. Mikor látod, hogy emberek, az asszonyok, mennek és és azok a munkás kezekkel, azokkal az összetört kezekkel férfiak, nők minden imádkoznak egy szívvel, egy lélekkel a Szűzanyához. Ha nem adsz neki lapot, hogy

³⁵ Forrás: http://www.eucharisztia.hu/rozsafuzer_tarsulat.html.

tudja imádkozni, és ő is azt érezze, amit te, akkor nem csináltál semmit." (nő, 1952, Gyimesbükk).

Nem csak imák, Mária-énekek terjesztésével, de egyéb módon is próbálja ösztönözni a gyimesbükki búcsúvezetőnő és férje a gyimesiek körében a közös imádkozást. 2009 karácsonyára több társulatnak is ácsoltak kis betlehemeseket, melyeket a Középlok és Hidegség több patakán is régi, ill. újjáéledő szokásnak számító, karácsonyt megelőző szentcsaládjáras alkalmával lehet házról házra vinni. Hagyományosan nem betlehemi istállót, hanem a szentcsalád feldíszített képét vitték házról házra adventben, a szenvedejét megelőző kilenc este, és közös imádkozót tartottak a szentcsaládot befogadó családoknál.

Gyimesközéplokra érve

A fentiekben bemutatott kezdeményezések a társulatok közötti kapcsolatok további élénkülését idézték elő. 2009. október 25-én Gyimesközéplokon közös összefogással sikerült megszervezniük a Gyimesvölgyi Rózsafüzér Társulatok első találkozóját,³⁶ melynek ötlete szintén a gyimesbükki zarándoklat-szervezőtől ered, a találkozó forgatókönyvét is ő állította össze, majd helyi segítséggel sikerült lebonyolítaniuk a szervezést.

A középlokiak ünnepélyes külsőségek között, rózsafüzériket fogva, sorfalat állva fogadták a vendégeket, a társulatvezetők beszámolóját³⁷ és a templomba vonulást két óras közös szentségimádás követte, mely során mind a négy településről 3-3 társulatvezető volt az előimádkozó, összesen 12 imafüzéért végeztek el, értelmezésük szerint „12 csillagot a Szűzanya tiszteltére”. A mise után a templomból kifelé menet mindenkinek

³⁶ A gyimesközéploki kántor a Vasárnap című katolikus hetilap 2009. november 8-i számában „Imára gyűltek Babba Mária gyermekei” címmel közölt beszámolót az eseményről.

³⁷ A felsőlokiak 30, a középlokiak 28, a hidegségiek 17, a gyimesbükkiek pedig 31 imacsoporról számoltak be.

kalácsot és a találkozót megörökítő nyomtatványt osztottak. A találkozó anyagi költségeit – buszok bérlése, kalácsok – a gyimesközéploki szervezők gyűjtötték össze. Terveik szerint a találkozót évente „szerre”, más-más gyimesvölgyi községben rendezik meg, és mindig a vendéglátók gyűjtik össze.

A találkozó előzményének tekinthető, hogy 2004 óta Gyimesbükkön évente kétszer (Rózsafüzér Királynője napján és Gyertyaszentelő napján) társulati találkozót tartanak a helyi társulatvezetők és tagok részvételével. Gyimesközéplokon tudomásom szerint eddig ez nem működött ilyen szervezett keretek között, a plébános akkor hívta össze a társulatvezetőket, ha valamilyen aktuális tenni- vagy megbeszélnivalójuk akadt.

A találkozó a Gyimesközéploktól nem a legbékésebb³⁸ körülmények között elszakadt Hidegség számára különösen fontos önreprezentációs alkalom volt, s egyúttal a közeledés lehetőségét is jelentette: „Ezzel a rózsafüzér találkozóval is én annyira, annyira belédolgoztam, s annyira izgultam, hogy nem leszünk, s akkor nem tudunk megjelenni, és akkor megmondják, hogy megint a baj van, s a harag. Ezt ki kellene valahogy küszöbölni.” (nő, 1957, Hidegség).

Egyelőre több okból is nehéz dolga van a kutatónak, ha pontos képet akar kapni róla, hány személy is tartozik Gyimesközéplokon és Hidegségen a társulatok kötelékébe. A pontos taglétszám csak a gyimesbükkiek esetében ismert, ott a koronavezető minden társulatvezetőt és tagot név szerint nyilvántart a korábbiakban már bemutatott társulati jegyzőkönyvben. Ezzel szemben sem Gyimesközéplokon, sem Hidegségen nem létezett a plébániákon részletes tagnyilvántartás, legfeljebb patakok szerint, ill. a társulati misebefizetések alapján lehetett tudni, hogy hány társulatvezető működik, de a tagok pontos számát nem. Jelenleg meglehetősen heterogén a középloki és hidegségi társulatok működése. Több társulatve-

³⁸ A Hidegség „száda” és Bánpataka között lévő családok petíciót is írtak, a püspökségtől kérték, hogy továbbra is a középloki eklézsiához tartozhassanak. Vannak, aki hivatalosan a hidegségi paphoz „tartanak”, de szívesebben járnak a távolabbi középloki templomba, mert ezt szokták meg, és hozzátartozóik is ennek a templomnak a temetőjében nyugszanak.

zető még nem tudta 20 fősre kiegészíteni a csoportját, ugyanakkor vannak, akikhez több koszorú is tartozik vagy csonka valamelyik csoportjuk, utóbbi esetben a vezetőnek vagy néhány tagnak kell végeznie a fennmaradó titkokat is, amíg ki nem tudják egészíteni a koszorút. Az októberi beszámoló – melyre az interjúalanyok szerint sem volt egyszerű számba venni az egész községet behálózó társulatokat – alapján Középlokon 28, Hidegségen 17 imacsoport működik. Ezt azt jelenti, hogy Gyimesközéplokon és Hidegségen legfeljebb – ha minden csoportot 20 fősnek veszünk – 900 ember, vagyis az összlakosság több mint hatoda lehet társulati tag.³⁹

A jelenlegi fellendülés és átalakulás közepette újabb társulatok születnek. Az egyik özvegyasszony például nemrég kilépett abból a társulattól, melynek évek óta oszlopos tagja volt, és 2009 májusában új társulatot alapított. Mindezt azzal magyarázta, hogy a környékről többen is megkeresték, szeretnének belépni rózsafüzér-társulatba. Mivel aktív kapcsolatot tart fenn a buszos zarándoklatok szervezőjével, számára a gyimesbükkiek a mintaadók. A csoportjába belépő tagok számára például külön kikötötte, hogy minden hónap eszlő vasárnapján össze kell nála gyűlni, hogy együtt imádkozzanak és elcseréljék a titkokat: *„Azért, hogy imádkozzunk közösen, mert ahol már kettő-három összegyűlt, az Úrjézus is ott van, s akkor másabb, tehát én nagyobb erőt látok a társulatban is.”* (nő, 1959, Gyimesközéplok).

Az alulról jövő kezdeményezések mellett a társulatok egyre erősebb egyházi ellenőrzésére, felügyeletére irányuló törekvések is megfigyelhetők. A középloki plébános már a társulati találkozó előtt felkérte a társulatvezetőket, hogy írják össze házszám szerint a társulati tagokat, és alakítsák át 20 fősre a csoportokat, akinek több koszorúja is van, az próbáljon átadni belőle más vezetőknek. Az akár több évtizedes múltá visszate-

³⁹ A 2002-es népszámlálási adatok szerint Gyimesközéplok és Hidegség lakossága összesen 5227 fő. Lásd <http://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro>.

kintő csoportkohézióra érzéketlen reform nem aratott osztatlan sikert. Volt olyan tag, aki azt mondta, ha másik csoportba teszik át, akkor inkább kilép. Szintén a plébános ösztönzésére a két éve társulatvezető nélkül maradt Antalokpatakán is létrejött egy új társulat. A jelenlegi átmeneti helyzetben tehát folyamatosan alakul, változik a kép, mind a számokat, mind a működést tekintve.

A helyzet átmeneti jellegét bizonyára az is fokozta, hogy a Hidegségtől különvált Gyimesközéploknak 2006-ban új plébánosa lett, akinek időbe tellett, mire a meglehetősen nagy egyházközség működését kiismerte. Kezdetben például az előző plébános által jól szabályozott első vasárnapi szentségimádás – melynek korábban mindig egy-egy társulatvezető volt a felelőse, ám az új plébános nem jelölt ki senkit – is csorbát szenvedett: *„Az első vasárnap, amikor idejött, há mondom magamba, hogy elmegyek idejébe, érjek egy kicsit szentségimádás bárna. S meek, s hát senki sincs a templomba, az oltáriszentség kitéve [...] nem volt soron senki, mer nem hirdetett ki senkit [...] senki, senki a templomban. Há így mondom, ahogy a Jézuska is tudja, hogy igaz. Letérdeltem, s a könnyem kiesett, hogy Jézusom, há ilyen egyedül hagytak téged ebbe a nagy faluba, há ha te münket így elhagysz, akkor. Akkor azt ígértem Jézuskának, hogy amíg egészséget hagy, nem hagyom egyedül.”* (nő, 1939, Gyimesközéplok).

De mit is értünk közösség alatt?

Nem egyszerűen megválaszolható kérdés, hogy a hitbuzgalmi egyesületek közé sorolható rózsafüzér társulatok esetében hogyan ragadható meg egzakt módon a közösségiség. A közösség fogalma az interpretatív antropológiai fordulat után megingott, végül feloldódni látszott az individualista elméletekben. Clifford Geertz vetette fel, hogy az állítólagos közösségek sokszor tudományos konstrukciók, melyek a kutatók fejéből pattantak ki, hogy rendet vágjanak a káoszban.⁴⁰ A kultúra

⁴⁰ TÓTH G. 2002, 16.

közös voltának és a közösség homogenitásának megkérdőjelezésével újabb definíciók vetődtek fel a tudományos diskurzusban, mint például a nyelvi alapon létező, adottnak vett beszélőközösség és az interakciók során, a tagjai által létrejövő interpretatív közösség.⁴¹ A fogalom dekonstruálása során végül eljuthatunk a csak emlékeiben, kulturális emlékezetéből élő illúzió-közösségekig – Tóth G. Péter nyelvi leleményességével élve a közösség nélküli jelentésekig –, ill. a jelentés nélküli közösségekig, vagyis a látszólag üres, emlékezetüket vesztett, „*lyukas sajthoz hasonlatos*” közösségekig.

Sárkány Mihály definíciója szerint nem tekinthetők közösségnek a valamely céllal létrehozott társulások.⁴² A cél jelen esetben egy népi ájtatossági forma rendszeres és buzgó gyakorlása, a Rózsafüzér imádkozása. Julian Pitt-Rives szerint viszont a vallási kapcsolatok, és a misztikus szankciók roppant fontos közösségalkotó tényezők.⁴³ A gyimesi imatársulatok tagjai az imádkozástól nem csak saját lelki üdvüket remélték, de a család halottjainak nyugalmát is. Egy nagy tiszteletben álló társulatvezető, esetleg társulati tag pedig igazi közösség-szervező egyéniség, hiszen többen az ő hatására „*állnak be*” a társulatba. Nyilván a társulatvezető szervezőkészségén, habitusán is múlik, hogy hány társulati tag titokcseréjét felügyeli, és maradéktalanul megvannak-e az imacsoportjai. Az ideális társulatvezető a gyimesiek szerint sokat jár templomba, szépen énekel, és sokat imádkozik, de talpraesettnek, jó szervezőnek is kell lennie, aki sok szabadidővel bír, lehetőleg özvegy, nincs férje, aki zokon venné a társulatvezetéssel járó sok elfoglaltságot. Interjúalanyaim között volt olyan imatársulatvezető, aki csak azután merte elvállalni a feladatot, hogy férjhez adta a lányait és nyugdíjba vonult.

A nagyjából rokonokból és szomszédokból, lokális módon szerveződő imatársulatok Gyimesközéplekon a társulatvezető körül koncentrálnak, de vannak tagok, akik messzebb lak-

⁴¹ Uo. 25.

⁴² Uo. 13.

⁴³ Uo. 14.

nak, gondolok itt más patakokra, vagy gyimesi településre férjhez ment nőkre, akiknek a többsége inkább átigazol az új lakóhelyéhez közeli társulatba. Sokan pedig csak asszonykorban lépnek be a társulatba, amikor a férj rokonságában kihal egy társulati tag, és megkínálják a felszabaduló titokkal a menyecskét. Az ideális működési forma – a rendszeresen összejövő, és havonta imatitkokat cserélő, tehát együttműködő tagokból álló társulat – régebben sem tudott maradéktalanul érvényesülni a nagy távolságok és tradicionális életmód miatt a Gyimesekben. Több vezető is mesélte, hogy a nagyszülei idejében sem gyűltek össze minden első vasárnap titokcserére, ez a nyári szénacsinálás idején lehetetlenség is lett volna, inkább minden hatodik hónapban cseréltek titkot. A társulati életnek hagyományosan is létezett a ciklikussága, böjti időszakban például sokkal intenzívebb volt.

Az imádkozás és a Rózsafüzér végzése egyértelműen a mindennapi repetitív cselekvések közé sorolható, egyfajta rutin szerint zajlik, pont az az egyik lényeges vonása, hogy minden nap el kell végezni. Egy társulatvezető, aki 70 éves kora ellenére sokaknak személyesen viszi el a titkot, arra is próbál ügyelni, hogy a tagok valóban végezzék el a titkokat, ha már elvállalták. Szerinte nagyon egyszerűen le lehetne buktatni a bliccelőket, ha megkérdezné tőlük titokcserekor, milyen titkot végeztek előzőleg. Aki nem tudja, az nyilván nem végezte el rendesen előző hónapban a titkát. A társulatvezetők elnézőek, ugyan tudják, hogy mit hogyan kellene tenni, de szemet hunynak. A felgyorsult, individualizálódó jelenben a társulatok működése a magánáhitati forma felé mutatott eltolódást, a közelmúltban tapasztalt, alulról és felülről induló kezdeményezések alapján viszont változásokra, a formai keretek egységesülésére és a közösségi imaélet fellendülésére lehet számítani.

MEGSZOKTUK MÁR
ANTAL IBOLYA gondolatából

Megszoktuk már, hogy lenézve vagyunk,
Mert a Gyimesekből csángók vagyunk,
Maradinak tartanak,
mert olyanok vagyunk mint a madarak.
Elvándoroltunk a hegyekbe,
hogy megmaradhassunk békében,
más ruhába kellett öltözzünk,
hogy megvédhessük mindenünk.
Magunk építettünk kalibát,
abban laktunk télen-nyáron át.
Felástuk a földet, megtermeltük az
enni és felvenni valót.
Megfontuk, megszöjtük, utána szépen kihimeztük
és vasárnap a Szentmisére fel is vettük.
Mégis sokaknak maradiak vagyunk,
mert a Gyimesekből csángók vagyunk.
Két fej összebujik és össze sugnak,
ezek csángók és ránk mutatnak.
Sok okos tanító, tanár, pap,
orvos és előljáró
Kikerült a Gyimesekből,- tanulván.
A szülők sok verejtéken keresztül tanították
amíg becsületes embernek faragták,
de azért mégis maradiak vagyunk,
mert a Gyimesekből csángók vagyunk.
De van nekünk egy BABA MÁRIÁNK
AKI mindig Szent FIÁNAK felajál.
Este VELE fekszünk, Reggel VELE kelünk
Egész nap a munkánk VELE végezzük.
Piros Pünkösöd napján
Felöltözünk cifrán,
Gyalog két napig megyünk,
hogy Csiksomylóra elérhessünk

És itt már rég várt reánk
 a Csiksomlyói BABA MÁRIÁNK.
 Ő ránk szeretettel ragyog
 Mikor egyszerre mondjuk az ÓLVASÓT
 És Ő is, lássa, vezeti csoportunk mert,
 tudja, hogy a Gyimesekből csángók vagyunk.
 És mi ezért mind-mind nagyon büszkék vagyunk,
 hogy a Gyimesekből csángók vagyunk!

Felhasznált irodalom

ANTAL 1992 = ANTAL Imre: „Gyimesi krónika.” Budapest-Bukarest, Európa - Kriterion, 1992.

BARNA 1992 = BARNA Gábor: „A megújuló rózsafüzér.” (Az élő lelki rózsafüzér ájtatossága és társulata a XIX-XX. Századi népi vallásosságban) In: BÁRDOS István - BEKE Margit (szerk.): Egyházak a változó világban : a Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai, Esztergom 1991 május 29-31. Tatabánya, József Attila Megyei Könyvtár; Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, 1992. 319-324.

BARNA 2007 = BARNA Gábor: „Csoportszerveződés és egyéni szerepek a népi vallásosságban.” Vallási kultúra a 19-20. században az Élő Rózsafüzér Egyesület példáján.

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kari Tudományos Napon, 2007. április 27-én elhangzott előadás, 2007. 1-6. <http://www.arts.u-szeged.hu/archivum/ktn2006/barna.pdf>
<http://www.arts.u-szeged.hu/archivum/ktn2006/barna.pdf> (2009. 02. 20.)

BICZÓ 2005 = BICZÓ Gábor: „A hagyományos gyimesi kultúra és értékrend válsága a generációs konfliktusok tükrében, különös tekintettel az idősek helyzetére tíz esztendővel a rendszerváltás után.” In: SCHWARCZ Gyöngyi - SZARVA Zsuzsa - SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 467-477.

- ERDÉLYI 1995 = ERDÉLYI Zsuzsanna: „Könyvek és sorsok.” In: SZÉKELY László: Csíki áhitat. A csíki székelyek vallási néprajza. Budapest, Szent István Társulat, 1995. IX– XVII.
- ERIKSEN 2006 = ERIKSEN, Thomas Hylland: „Kis helyek – nagy témák.” Bevezetés a szociálanropológiába. Budapest, Gondolat, 2006.
- GERGELY 1998 = GERGELY Katalin: „A szentolvasó társulat Mária kertje...” Gyergyószentmiklósi rózsafüzér társulatok. In: BARNÁ Gábor (szerk.): Szentemberek. Szeged – Budapest, Szegedi Néprajzi Tanszék – Magyar Néprajzi Társaság, 1998. 297–333.
- HESZ 2009 = HESZ Ágnes: „Élők, holtak és adósságok.” A halottak a hidegségi társadalomban. PhD dolgozat. Kézirat. Pécs, 2009.
- ILYÉS 2003a = ILYÉS Zoltán: „Hárompatak település-, népesség- és akkulturációtörténete.” In: TOMISA Ilona (szerk.): Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete. 2003, 7–53.
- ILYÉS 2003b = ILYÉS Zoltán: „A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben.” *Székelyföld* 2003/V. 109–122.
- ILYÉS 2006 = ILYÉS Zoltán: „Közeli idegenek, távoli ismerősök.” A székelyek és a magyarországiak sztereotípiái a gyimesi csángókról. In (szerk.): BAKÓ Boglárka – PAPP Richárd – SZARKA László: Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Budapest, Balassi Kiadó, 2006. 120–132.
- JANKUS 2004 = JANKUS Kinga: „A halotti hiedelmek szerepe egy csíki közösségben.” In: PÓCS Éva (szerk.): Múlt és Jelen. (Tudományos konferencia a Pécsi tudományegyetem Néprajz Tanszékének 10 éves jubileumán 2001. szeptember 17–18-án.) *Studia Ethnologia Hungarica* V. Budapest, L’Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2004. 125–150.
- KALAS 2001 = KALAS Györgyi: „A tradicionális gazdálkodás felbomlása és a családstruktúra átalakulása

Gyimesközéplokon, az 1950-es évektől napjainkig.” Szakdolgozat. Kézirat. Miskolci Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvtára, Miskolc, 2001.

PÓCS 2005 = PÓCS Éva: „Vízkereszt és Szent György napja Gyimesközéplokon.” In:

BÁRTH Dániel (szerk.): Ünneplő: Írások Verebélyi Kincső születésnapjára. /Folcloristica 9./ Budapest, ELTE Folklóre Tanszék, 2005. 149-164.

SZÉKELY 1978 = SZÉKELY László: „A gyimesi csángók lelki élete.” *Vigília* 1978/3. 166-171.

SZÉKELY 1995 = SZÉKELY László: „Csíki áhítat.” A csíki székek vallási néprajza. Budapest, Szent István Társulat, 1997.

TÁNCZOS 2001 = TÁNCZOS Vilmos: „Nyiss kaput, angyal!” A moldvai csángó népi imádságok: archetipikus szimbolizáció és élettér. Budapest, Püski, 2001.

TÓTH G. 2002 = TÓTH G. Péter: „A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása.” In: PÓCS Éva (szerk.): Közösség és identitás. Budapest. L'Harmattan - PTE Néprajz Tanszék. 2002. 9-31.

http://www.eucharisztia.hu/rozsafuzer_tarsulat.html (2010. 02. 23.)

<http://www.mariaradio.hu/bemutatkozunk/karizma> (2009. 04. 03.)

<http://www.mariaradio.ro/> (2009. 04. 03.)

<http://szentlelek.extra.hu/badvent3.htm#D> (2009. 04. 20.)

<http://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro> (2010. 02. 29.)

KOVÁCS ADRIENN

A RÓMAI KATOLIKUS VALLÁS SZEREPÉNEK ÉS SÚLYÁNAK VÁLTOZÁSA A 18. SZÁZADI FEJÉR MEGYÉBEN

Az oszmán hódítás¹ egyik hozadéka a középkori vallásos élet kereteinek felbomlása, a katolikus egyház fejlődésének és működésének megtorpanása, sőt visszaszorulása és a reformáció térnyerése volt. A tanulmány keretei között a *Canonica Visitatiok*at a középpontba helyezve próbáljuk meg bemutatni azt a folyamatot, amelynek során, a korábbi egyházi struktúra újjászervezése mellett,² az újranepesedő megyében a lakosoknak az áttéréshez való megnyerése, a hit terjesztése jelentette a legnagyobb kihívást. A kutatás legfőbb kérdését számunkra a római katolikus vallású népesség arányaiban bekövetkezett változás feltárása jelentette.

A megye területe 1778-ig a veszprémi püspökséghez, Székesfehérvár az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.³ A Dunántúl törököktől megszállt területein új közigazgatási rendszer került bevezetésre és megváltozott a katolikus egyház helyzete és szerepe is. Veszprém eleste után a püspök székhelyét Sümegre helyezte, a világi papság száma nagymértékben megfogyatkozott,⁴ az utánpótlás megszűnt, valamint a szerzetesrendek is eltűntek. Az így kialakult helyzetben új

¹ Fejér megye területe Székesfehérvár elfoglalása után (1543) a szekszárdi, a simontornyai és a székesfehérvári szandzsák része lett, a megye északi részének kivételével, amely Veszprém elfoglalásáig (1552) részben Veszprém, részben Komárom megyéhez tartozott közigazgatásilag.

² Erről lásd DÉNESI 2006.

³ Uo. 119.

⁴ Molnár Antal szerint a hódítás a világi papok 60-70 %-nak azonnali eltűnését jelentette, ez a szám a további két évtizedben 30 százalékra csökkent. MOLNÁR 2003a, 12.

megoldások jelentek meg a katolikus lakosság gondozására, az egyik ilyen a licenciátus⁵ rendszere volt. Működésének 1628-ból van az első nyoma a megyében, és a sajátos viszonyok miatt egészen a 18. század közepéig állt fenn.

Az egyházi birtokokat nemcsak a török foglalta el, hanem az elegendő fegyveres erővel rendelkező magyar földesurak is. Így könnyű prédául szolgáltak az egyházak bármilyen okból elárvult vagy a hódítóktól fenyegetett birtokai.⁶ A lutheri és kálvini tanok terjedése nemcsak a jobbágyság vagy a városi polgárság soraiban, de a nagybirtokosok és a nemesek közötti is egyre nagyobb teret nyert.

A megye településeinek legnagyobb része a 15 éves háború alatt pusztult el,⁷ ami egyben a lakosság számának visszaesését is jelentette. A középkori körülbelül 40 000 főre tehető jobbágy népesség a visszafoglaló háborúk végére, mintegy 8 000 főre apadt.⁸ A hódoltság ideje alatti népességmozgások mértékét a források hiánya, valamint az adózással kapcsolatos összeírások időbeli és területi eltérései miatt nem tudtuk megbecsülni. A másik változás az etnikai összetételben történt. Az 1620–30-as évektől a megye területére nagy számban érkeztek a rác gyűjtőnévvel illetett délszlávok, nem egyszer a török földesurak telepeseiként.⁹ Ezek között az ortodox vallású szerbek aránya a magasabb, de ekkor telepedtek meg a nagyobb városokban a raguzai kereskedőket fokozatosan kiszorító katolikus bosnyák kereskedők is.¹⁰ Valamint ebben az időszakban a likai szandzsákból mintegy 10 000 fő költözött a Dunántúlra,

⁵ Házias, tanult férfiak, akik püspöki megbízással a katekizmust oktatták, prédikáltak, imádkoztak, kereszteltek, eskettek, temettek. Több szomszédos települést is elláthattak a nagy paphiány miatt. TOMISA 2004, 41. A Veszprémi Püspökségre vonatkozóan bővebben lásd DÉNESI 2006, 16–29.

⁶ MAKSAY 1990, 15.

⁷ A pusztulás mértékére lásd SZAKÁLY 1997, 152–153.

⁸ NAGY 1960, 87.

⁹ Uo. 80–81.

¹⁰ MOLNÁR 2004, 48.

akik a megye területén főként a Duna menti nagyobb településeket választották lakóhelyül.¹¹

A megváltozott viszonyok az egyházi struktúra terén is átalakulásokat hoztak. A megyének a két birodalom végvidékén való elhelyezkedése miatt a veszprémi püspökök, Molnár szerint jóval kevesebb érdeklődést tanúsítottak az itt megmaradt híveik iránt, mint akár a pécsiek tették hódoltsági híveik iránt.¹² De ugyanezen ok miatt a belgrádi székhelyű missziós püspökök, akiket a hódoltság területére neveztek ki, sem tudták vizitálni ezt a területet.¹³ Az itt élő katolikus csoportok azonban nem maradtak lelki gondozás nélkül, hiszen már a raguzai kereskedők is maguk hívták be a papjaikat.¹⁴ Később a bosnyák katolikusok gondozására 1633-ban megalapították a pesti bosnyák ferences rendházat,¹⁵ amely az 1670-es évektől növekedésnek indult. Mindebből az intézmény jelentőségének erősödésére, ill. a bosnyák betelepülés fokozódására következtethetünk.¹⁶ A megye többi katolikus lakosának lelki-szellemi gondozását a licenciátusok mellett az 1642-ben megalakított andocsi jezsuita misszió segítette ellátni.¹⁷ A jezsuiták a missziós körutakon kívül azt is elérték, hogy Székesfehérvárott 1673-ban a török engedélyezte a katolikus vallásgyakorlatot.¹⁸

¹¹ Ercsi, Érd, Perkáta, Besnyő, Sósút, Ráckeresztúr, Ágyszentpéter MOLNÁR 2004, 49–50., ill. DÉNESI 2006, 12.

¹² MOLNÁR 2003a, 22. A katolikus reform megindulása is csupán 1629-től datálható, Szennyey István püspökségének kezdetével. Bővebben: MOLNÁR 1998.

¹³ 1643–1666 között többször is meglátogatták a hódoltsági területeket, eljuttak Pestre is, de Fejér megye hódoltsági része a megközelítés nagy kockázata miatt rendre kimaradt ezekből a vizitációs körutakból. TÓTH 2007, 32., 287–291.

¹⁴ 1565-ben Seraphinus Pantanus ferences szerzetes pap érkezett Pestre. MOLNÁR 2003b, 168. Bővebben MOLNÁR 2004, 51.

¹⁵ MOLNÁR 2003b, 171.

¹⁶ Uo. 173. A rendház vonzáskörzetére a megye területén a 17. század második felére ld. Térkép. 206.

¹⁷ DÉNESI 2006, 13.

¹⁸ MOLNÁR 2003b, 159.

Ekkor a hódoltsági Dunántúl katolikusainak többségét a horvát és bosnyák népesség jelentette. Magyar katolikusok jellemzően a Balaton mellékén és Baranya megye területén éltek.¹⁹ A 17. század második felében a ferencesek a megye területén Sós-kút, Érd, Ráckeresztúr, Ercsi, Ágsv. Péter, Besnyő, Székesfehérvár és Perkáta katolikusait gondozták. 1658-ban Benlich Máté 2 000 főre tette ezekben a híveknek a számát, Jenei Károly pedig az uradalmi összeírások alapján 3 000 főre.²⁰

A visszafoglaló hadjáratok ismét kimozdították a lakosságot, ez főként a Duna menti délszláv népcsoportokat jelentette. Nagyrészt elhagyta a Dunántúl területét, de Čarnojević ipeki pátriárkával 1690-ben szerbek érkeztek a helyükre.²¹ Ennek ellenére Fejér megye 21 délszláv településéből 16 elhagyatottá vált. A 18. század első felében a pesti ferences rendházhoz már csak Érd, Ercsi és Perkáta tartozott.²²

A megye újraneépülésének kezdeti szakaszában, eddigi ismereteink szerint, a spontán jobbágyi-migráció játszotta a főszerepet és nem a szervezett földesúri telepítések. Ezt a folyamatot a Rákóczi-szabadságharc és a hadak vonulását követő pestisjárvány vetette vissza. Ezt követően az 1720-as évek második felében indult meg a német lakosság betelepítése, akik főként a megye északi, lakott településeire érkeztek. A megye északkeleti harmadába költöztek a szlovákság csoportjai is. Ezzel szemben a déli rész lemaradása mögött a földesurak érdekeinek megnyilvánulását sejtjük. A megye délnyugati sávja, Seregélyessel és Adonnyal a Zichyké, míg a korábban kunok által lakott Hantos szék,²³ mintegy 40 ezer holdnyi terü-

¹⁹ Uo. 162.

²⁰ Uo. 175.

²¹ Utóbbiak az 1715. és 1720. évi összeírásban még vezetéknev nélkül szerepelnek. NAGY 1960, 86. A rácok betelepüléséről bővebben: KOROKNAI 1974.

²² MOLNÁR 2003b, 175.

²³ Hantos-szék nem volt a kunok eredeti szállásterülete, feltehetően a Duna-Tisza közéről a 14. század közepén költöztek át, az első adat ott lakásukról

let, a zirci cisztereké lett, akik 1720 körül elutasították a betelepíteni vágyókat.²⁴ Döntésük indoklásában a földeknek adómentes formában való megőrzését sokkal gazdaságosabbnak tartották, mint falvak létrehozásával adózó telkek kijelölését, mindaddig, míg erre az uralkodó nem kötelezi őket.²⁵ Az induló újranepekedési folyamatot a megyébe 1738 végén megérkezett pestis szakította félbe. A források szerint 1738–43 között 5 402, Székesfehérvárott 98 fő halt meg. Dávid Zoltán számítási szerint ez a megye akkori népességének 7,9 %-át jelentette.²⁶

Az egyházmegye újjászervezésének munkáját Széchényi Pál (1687–1710) kezdte meg, aki a volt hódoltsági területen 21 plébániát alapított. Ebből Fejér megye területén Ercsit és Lovasberényt, amelyeket a ferencesek, ill. Mórt, amit a kapucinusok láttak el.²⁷ Volkra Ottó János (1665–1720) püspöksége alatt is megmaradt az a tendencia, hogy a világi papság hiánya miatt a plébániákat nagyarányban a szerzetesekre bízta. A Rákóczi-szabadságharc után Perkáta, Vál, Pázmánd és Velence templomát szentelte fel Volkra.²⁸

A megye népességének vallásfelekezeti hovatartozásáról az eddigi legkorábbi információt egy 1722-ben készült táblázatból²⁹ nyerhetjük, amely a Dunántúl megyéinek katonaképes lakosságát becsülte meg. Fejér megye esetében a fegyverképes férfi lakosságot 9 000 főre tette az összeíró, a vallási megoszlást pedig egyharmad katolikus és kétharmad akatolikus arányban határozta meg.³⁰ Ez az arány igen magas-

1393-ból származik. Kialakulására 1419-ből található adat. GYÖRFFY 1987, 532.

²⁴ „...minthogy Székesfehérvár, Keresztúr és Perkáta alatt csupa puszták vannak és a földesurak egyike sem szándékozott eddig valamelyik birtokát faluvá alakítani, mások példáját követve, a kérelmezőknek elutasító választ adtunk.” Idézi NAGY 1960, 83.

²⁵ Uo. 83. o

²⁶ DÁVID 1973, 74–130.

²⁷ DÉNESI 2006, 14.

²⁸ KÖRMENDY 1995, 33–35

²⁹ CZOERNIG 1857, 7.

³⁰ A becslés oszlopban a feltüntetettek rációkra vonatkozó adatokat 4 megye esetében, de Fejér megyére vonatkozóan nem utaltak rájuk. A megjegyzés

nak tűnik, még akkor is, ha tudjuk, hogy a lakosság magyar része jobbára a reformáció valamelyik ágához tartozott, de főként azért, mivel az ortodox vallású rácokról, akik nagy számban éltek a megyében, nem tett külön említést.

Acsády Ádám püspök (1680–1744) folytatta Volkra munkáját, mintegy 29 plébániát állított fel az egyházmegyében.³¹ A települések nagy része református vallású és jóval kisebb evangélikus lakosságú volt. A telepítések hatására az arányok módosultak ugyan, létrejöttek tisztán katolikus, vagy katolikus többségű falvak. A legnagyobb problémát a püspökség újjászervezésében a reformált egyházközségek tulajdonában maradt katolikus javak visszaszerzése jelentette. Főként azokon a helyeken, ahol annak idején az egész község a pappal együtt csatlakozott a reformációhoz.³²

Az 1715:30 tc. a vallásügyek kivizsgálására bizottság kiküldését rendelte el. Az 1721-ben felállított Pesti Comissio végzései és III. Károly 2 resolutioja a vallásügyeket államügyként kezelte és rendeleteivel a katolikus egyháznak nyújtott segítséget a protestantizmus visszaszorításához.³³ A kegyurak jó része is katolizált, a püspöki hatalom a segítségükkel kezdte meg a katolikus egyházi struktúra kiépítését. Tette mindezt a protestáns egyházi hierarchia felszámolásával párhuzamosan.³⁴

Az egyházszervezet újjáélesztésében és a katolikus vallás terjesztésében a legnagyobb szerepet Padányi Bíró Márton (1696–1762) vállalta magára püspöki működésének 17 éve alatt. Munkásságának megítélése már saját korában és a későbbiekben is nagyon ellentmondásos volt.³⁵ Padányi püspök-

rovatban pedig a zsidó családok számát találjuk, ami a kerek számokból ítélve ugyan becsült adatnak tűnik, de megyénk esetében ez sem tett említést egy családról sem.

³¹ Bővebben DÉNESI 2006.

³² Uo. 30.

³³ JAKAB 2004, 63.

³⁴ DÉNESI 2006, 31.

³⁵ Számunkra Tüskés Gábor és Knapp Éva értékelése a legelfogadhatóbb. TÜSKÉS-KNAPP 2001, 346.

sége idején Fejér megyében 20 új plébániát alapított,³⁶ 12 új templom épült és nyolcat helyreállítottak.³⁷ A katolikus hit terjesztésében elért sikereit püspöksége alatt nem egyszer a protestáns templomok elvétele, az imaházak elfoglalása vagy lerombolása kísérte.³⁸ A megyében 2 református és 1 evangélikus lelkészt úztek el, és 8 településen szűnt meg a máshitűek vallásgyakorlata.³⁹

Az első fennmaradt, az egész megye valamennyi plébániájára kiterjedő összeírás szintén az ő nevéhez fűződik. Az 1745. december 8-án kelt királyi rendelet a lutheránus és református imaházak látogatását is magába foglalta.⁴⁰ A vizitációra a megye területén 1747 januárjától került sor.⁴¹ A püspök meghatározott kérdéssort állított össze, amelyekre a település vénei, a bíró, az esküdtek, az egyházfői, az iskolamester, a bába és a földesúr képviselője, a falu papja, esetleg a protestáns lelkész adtak válaszokat. A kérdések az egyházközség történetére, a templom külső és belső leírására, felszerelésére, könyveire, jövedelmére, valamint a plébánosra, képzettségére, jellemzésére, jövedelmeire vonatkoztak. Nagyon fontos volt a pap munkásságára vonatkozó kérdés, milyen nyelven prédikál, milyen a viszonya a hívekkel. Ugyancsak lényeges volt a hívek közösségéről szóló rész, amely kitért a településen élők nemzetiségére, a beszélt nyelvekre, a hitéletükre. Feljegyezték a kegyúr és a földesurak személyét és vallásukat, az iskolamester nevét, jövedelmét és tanítványai számát. Padányi egyházmegyéje felmérése során nagy figyelmet fordított a protestáns lelkészek

³⁶ PEHM 1934, 457.

³⁷ Uo. 459.

³⁸ Fejér megyében 10 templom-visszafoglalás, 3 imaházelvétel és 6 – lerombolás történt meg. Az elvett és lerombolt imaházak közül kettő Vajtán állt, egy a reformátusoké és egy az evangélikusoké volt. Uo. 462–463. Nemcsak protestánsoktól foglaltak vissza templomot, hanem Sós-kúton a görögkeleti rácoktól is. Uo. 241.

³⁹ Uo. 464. Az egyházmegye területén 28 helyről úztek el lelkészeket, és 40 helyen szűnt meg a protestáns vallásgyakorlat. Uo. 150.

⁴⁰ Uo. 119.

⁴¹ A visitatiokról bővebben lásd DÓKA 1991, MOL X. 10492 d. (Füle, Ladány), 10493 d., 10494 d.

tevékenységének vizsgálatára, a keresztelés gyakorlata volt a legfontosabb kérdés. Utolsóként a filiák helyzetére tért ki, majd a lakosság vallásfelekezeti szerinti összeírására.

A jegyzőkönyvek összesen 80 Fejér megyei település nevét említik meg, ebből 25 egyházközség, ezek közül pedig 14 volt ún. anyaegyházközség.⁴² Ugyancsak szerepel a jegyzőkönyvben öt másik Fejér megyei település: Ladány (Nádas-), Füle, Inota valamint Soponya és Káloz, amelyek a Veszprémi főesperesi kerület részét képezték.⁴³ Ha térképen ábrázoljuk az adatokat, kitűnik, hogy a megye sűrűbben lakott, a Velenceitől északra lévő felén is igen magas volt az egy-egy anyaegyházközséghez tartozó filiák száma. Különösen kiemelkedik Vál, ahova hét leányegyházközség tartozott.⁴⁴ Ezen a területen a négy-öt filia tekinthető átlagosnak,⁴⁵ Vál esetében 4 filiánál a lakott helyek közelsége indokolta az odasorolásukat.⁴⁶ Másrészről viszont arra következtethetünk, hogy nem volt több olyan település a körzetben, amely az adott időszakban képes lett volna egy önálló egyházközség fenntartására saját plébánossal. Ezzel szemben a megye déli felén a jóval ritkább tele-

⁴² Anyaegyházközségek: Tárnok, Etyek, Bicske, Vál, Csákvár, Pátka, Mór, Szentgyörgy (Iszka-), Lovasberény Pázmánd, Szabadbattyán, Adony, Perkáta, Szár, Vajta. Ezek a települések mind a székesfehérvári főesperesi körzetben voltak. Kozma is anyaegyházközség, de a hozzá tartozó filia, Gesztes nem a megye területén feküdt. Ugyancsak nem szólunk 3 településről, amelyek a pécsi püspökséghez tartoztak: Igar, Dád, Pusztavám. A települések nevének azonosításában felhasználtuk: SZASZKÓNÉ 1987, valamint HAJDÚ-MAHOROS 2000.

⁴³ Padányi 1752-es, a Vatikán számára készített jelentésében Ladány, mint Eösi filiája szerepel, Polgárdi, mint Füle filiája, amely korábban Szabadbattyáné volt, tehát Füle anyaegyházközséggé szerveződött, Soponya pedig Káloz filiájaként van feltüntetve. Inota Palota filiája. HORNIG 1903, 279-280. Kálozt a székesfehérvári ferencesek adminisztrálták 1747-ben. A reformátusoknak prédikátoruk és tanítójuk volt. MOL X. 10493. d. Soponyáról pedig azt olvashatjuk, hogy katolikusok nem voltak. „*Catholicustis nullus observatur.*” MOL. X. 10493. d.

⁴⁴ Vereb, Szentpéter, Tordas, Gyuró, Tabajd, Alcsút, Doboz puszta, Baracska puszta.

⁴⁵ Bicske 5, Szentgyörgy 4, Tárnok 4, Pázmánd 4 filiával.

⁴⁶ Gyuró, Szentpéter, Tordas, Vereb.

püléshálózat tette indokolttá a filiák magasabb számát.⁴⁷ Különösen igaz ez a megye legdélibb sarkára, ahol Vajta anyaegyházközségként 8 filiával bírt, melyek közül a legtávolabbiak 20–25 km-re feküdtek a falutól. Az anyagi eszközök szűkössége mellett a paphiány is oka volt az egyházszerzés nehézségének.⁴⁸ Összesen 12 plébániának volt saját papja,⁴⁹ és a fehérvári ferences konvent négy,⁵⁰ a pesti boszniai ferencesek három egyházközséget adminisztráltak,⁵¹ Bodajkot és Mórt a helyi kapucinusok látták el.⁵²

Kutatásunk szempontjából legértékesebbnek a hívekről felvett kérdőpontok bizonyultak. Ezek a nemzetiségre, beszélt nyelvre, vallásfelekezetre vonatkozó kérdések mellett vizsgálták, hogy a katolikus népesség az akatolikusokkal vegyesen él-e. A protestánsoknak van-e prédikátoruk, tanítójuk? Vannak-e vegyes házasságok és az abból született gyerekeket milyen vallásban nevelik? Az anyaegyházközségeket és a hozzájuk tartozó filiákat tekintve 8-nál említenek jelentős többségű (plurimi, multi) kálvinistát.⁵³ Csupán a Tárnok filiájaként szereplő Zámor pusztánál tüntetik fel a 9 katolikus lakos mellett 16, a jelentős katolikus többséggel bíró Adonynál és Bodajknál 10, ill. 159, valamint Mórnál és a filiájánál, Ondódnál 174 és 8

⁴⁷ Perkáta 5, Vajta 8 filiával.

⁴⁸ Volkra püspök 1711-ben alapította a Szent Anna Szemináriumot. DÉNESI 2006, 54.

⁴⁹ Adony, Bicske, Csákvár, Etyek, Iszkaszentgyörgy, Kozma, Pátka, Pázmánd, Szár, Tárnok, Vajta, Vál.

⁵⁰ Acsa, Csór, Lovasberény, Káloz.

⁵¹ Ercsi, Érd, Perkáta.

⁵² A század elején az 1695-ben Móra telepített kapucinusok pasztorálták Mór, Fehérvár, Vál, Csákvár, Pátka településeket egészen Vajtáig. DÉNESI 2006, 112. Később a fehérvári ferencesek vették át a megye középső, nyugati és délnyugati részét: Csákvár, Vál, Nadap, Sárszentágota, Hatvanpuszta, Káloz, Polgárdi, Tés és a móri kapucinusok a megye északi részét látták el: Pusztavám, Csákvár, Vál, Lovasberény, Pátka, Zámoly, Magyaralmás, Fehérvárcturgó, Nádasdladány. A kapisztránusok a Duna mentén Sókút, Érd, Tárnok, Ráckeresztúr, Batta, Ercsi, Adony és Perkáta településeken miséztek. Uo. 119.

⁵³ Plurimi szerepel: Bicske, Csákvár, Lovasberény, Pátka, Vál, Administra PP Franciscanos Albensis, multi: Acsa, Csór

református vallású lakost. Másutt csupán olyan fogalmi kategóriákat olvashatunk, mint *plurimi*, *multi*, ill. a kisebbség megjelölésére *pauci* kifejezések. A megye nyugati és déli területein Falu Battyán és Szentiván településeken volt tisztán református lakosság.⁵⁴

Számszerű adatokat leginkább az evangélikus vallásfelekezet tagjairól közölnek a helységek visitatioi végén szereplő *status animarum*ok kiegészítéseként, szemben a református felekezet tagjainak kevésbé konkrét összeírásával.⁵⁵ De ennél a felekezetenél is szerepelnek a nem számszerűsíthető kategóriák is. Az evangélikus népesség a megye északi harmadában telepedett meg, az összeírás szerint számosan (*multi*) éltek a Váli egyházközséghez tartozó Gyúron, valamint Iszkaszentgyörgy filiáján, Csurgón, Csákváron, ill. a móri egyházközséghez tartozó Ondódon, ahol 196 főt írtak össze. A kevés (*pauci*) meghatározás szerepel a megye déli területén fekvő Perkáta és Vajta egyházközségekhez tartozó filiák esetében.

A jegyzőkönyveknek a hívekre vonatkozó részei további részleteket is elénk tárnak a protestánsokra vonatkozóan. Több helység esetében olvashatjuk, hogy a nemesi közbirtokosok református vallásúak, katolikus cselédekkel, bérlőkkel vagy pásztorokkal.⁵⁶ A megye területén a legtöbb településen a katolikus népesség vegyesen élt a protestáns felekezetek tagjaival. Csupán Tordas lakosai voltak tisztán evangélikusok, saját lelkésszel, valamint Alcsút, Soponya és Bodmér puszta teljes népessége tartozott a református felekezethez.

A vallási sokszínűséget tovább növelte a megyében élő ortodox népesség, amelynek képviselői legnagyobb számban a

⁵⁴ MOL X10493. d.

⁵⁵ Összesen 20 településnél szerepel a lutheránusok száma.

⁵⁶ Pázmánd filiája Gárdonynál ez olvasható: „*Hujus Praedii Compossessores omnes sunt Aatholicii Helvetica Confessioinis addicti pter tamos famulos ancilles & oppilones Catholicas*”, Vál filiája Baracska: „*Hujus Praedium Compossessores (exopto unico Catholico) omnes sunt Helvetica confessionis addicti, habent tamen famulitum Catholicum, & etiam aliqui Arrendatores sunt Catholici*”. Hasonló megfogalmazások szerepelnek Felcsút, Barok, Csabdi esetében, amelyek Bicske filiái voltak, valamint Vajta filiái közül Bogárd, Tinód esetében. Bodmér praedium közbirtokosai valamennyien református vallásúak voltak.

Duna mellett fekvő, eredetileg ortodox rácok által lakott településeken éltek. Érden körülbelüli adatként 20 főt írtak össze, Ercsinél sajnos a számadat olvashatatlan, és a többi helységnél csak a már ismert kevés (pauci),⁵⁷ ill. a sok (multi és potior pars)⁵⁸ kifejezések szerepelnek. A megye északi harmadában fekvő Tabajdon és Bicskén négy, Csákváron három főt írtak össze.⁵⁹ Sósokútról pedig tudjuk, hogy számosan elköltöztek a rácok közül.⁶⁰

A katolikus lakosságnál a házaspárok számán kívül a egyes vallású házasságokat, a lakosságot kor szerint,⁶¹ ill. egyéb kategóriák szerint, mint áttértek, ill. hitehagyók írták össze. A legnépesebb katolikus anyaegyházközségek a megye északkeleti területén Mór, valamint a Duna-menti települések, Perkáta, Adony és Ercsi voltak.⁶² Sajnos a protestáns felekezetek nem számszerűsíthető adatai miatt nem lehetséges a megye népességének pontos felekezeti arányainak megállapítása. A fenti áttekintésből is kitűnik, hogy szinte alig volt olyan település a megyének, ahol nem élt együtt legalább két különböző vallásfelekezet. Mindemellett a nemzetiségi hovatartozás felekezeti meghatározottságot is jelentett, így forrásunknak a nyelvre és nemzetiségre vonatkozó megállapításai tovább árnyalják a képet.

⁵⁷ Adony, Perkáta és a hozzátartozó puszták: Szolgaegyháza, Sárosd, Kis-Venyim, Nagy-Venyim, Daja.

⁵⁸ Pentele, Sósokút és Rácalmás.

⁵⁹ Tabajd és Csákvár esetben a schismatici graeci megjelölés szerepelt és az összesítő táblázatba is külön bekerült a számok mellett a graeci kifejezés. Valószínűsíthetően itt görög származású ortodox kereskedőket jegyeztek fel. A rácokon kívül néhány nagyobb településen éltek görög kereskedők is, akik a szerbek egyházközségeihez csatlakoztak. 1754–1771 között 26 főt írtak össze a megyében. FÜVES 1965, 106–109.

⁶⁰ Sósokútról a rácok elköltöztek és helyükre a negyvenes évek második felében szlovákok telepedtek le. NAGY 1960, 89.

⁶¹ Gyónásképes (10–12 éves kortól), bérmált, gyónásra még nem képes, felnőtt, nőtlen, hajadon, özvegy.

⁶² Gyónásképes és a nem gyónásképes katolikus lakosság száma alapján: Mór 1656, Perkáta 959, Adony 866, Ercsi 752 fő.

Az etnikai hovatartozás és a beszélt nyelvek összeírása fontos részét képezték a vizitációnak, mivel a plébános kinevezésekor elsődleges szempont volt, hogy a prédikáció és a hitoktatás a hívek anyanyelvén történjen.⁶³ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek nemzetiségi adatai eddigi ismereteinknél összetettebb viszonyokat tártak elénk a megye 18. század közepi népességéről. Az egyes etnikai csoportok betelepődését vizsgálva, nemcsak annak irányát, célterületeit tudtuk jobban pontosítani, hanem olyan folyamatokra is adatokat nyertünk, mint az elmagyarosodás jelensége egy-egy vegyes lakosságú településen.

Forrásunk a szlovák nemzetiség, ill. nyelv megjelölésére a *Slavi*, *Slavonica* szavakat használta. Térképre vetítve a 21 települést, ahol összeírták őket, azt állapíthattuk meg, hogy a megye északi, sűrűn lakott területére telepedtek be, főként olyan helyekre, amelyek anyaegyházközségként szerepeltek a jegyzőkönyvekben.⁶⁴ Beköltöztek a korábban népes ortodox rác közösségekkel bíró Duna-parti településekre is: Érd, Ráckeresztúr, Adony, Rácalmás.⁶⁵ A megye legdélibb szlovákok lakta települése Vajta volt.⁶⁶ Általában a helyi lakosságon belül elfoglalt arányaikra vonatkozóan ritkán találunk támpontot. Azt, hogy jelentősebb számban éltek valamely birtokon, csupán Nadap, Tárnok és Rácalmás esetében jelezték a

⁶³ Vajta község esetében nehézséget jelentett, hogy az ott élő szlovák nemzeti-ségű híveket nem tudták anyanyelvükön ellátni a szerzetesek. „*Parochalem Confessionem ex Slavis multi neglexerunt hoc Anno excusantes, quod cum Parochos non scit linguam Slavonicam.*” Kezdetben a simontornyai ferencesek pasztorálták, akik nem beszéltek szlovákuul.

⁶⁴ A legnyugatibb települések Mór és filiája, Ondód, Bodajk, Iszakszentgyörgy, Csór, Csákberény. A megye északkeleti településein Kozma, Bicske, Acsa, Pázmánd, Nadap, Vál és filiája Gyúró, Érd, Tárnok és filiája, Sósút lakosai között találtak szlovákokat.

⁶⁵ Érdnél ezt olvashatjuk: „*Omnes sunt Catholici, lingua Illyrica, Slavonica et Germanica execeptis sex ut septem Scismaticorum.*” Rácalmásra vonatkozóan: „*Catholica potiori sunt natione et lingua Slavi*”.

⁶⁶ „*Neoadvena' Slavi qui Hungaricam non colent.*”

potiori Slavi kifejezéssel.⁶⁷ Sóskút leírásánál szerepelt a multi slavi megjelölés. Kevés szlovákot (*pauci slavi*) említettek Mór-nál és Ondódnál. Ebből arra következtethetünk, hogy a megye északkeleti településire érkeztek jelentősebb számban. A forrás két településnél is beszámolt a megindult elmagyarosodási folyamatról. Vál esetében ez a betelepültek második generációjával kezdődött meg, hiszen a szlovákok és németek utódai már beszélték a magyar nyelvet.⁶⁸ Gyúronál azt olvashattuk, hogy a katolikus lakosság elsősorban szlovák nemzetiségű, de jártasak a szlovák és magyar nyelvben is és magyarnak vallották magukat.⁶⁹

Arra a kérdésre, hogy milyen arányban képviseltették magukat a katolikusok, ill. az evangélikusok az adott etnikai csoportban, ismételen nem tudunk pontos választ adni. A 21 településből 11-nél jegyezték fel, hogy a katolikus felekezethez tartoztak, a többi esetben, ha meg is említették az adott településen az evangélikusokat, nem köthető konkrétan csak az ott élő szlovákokhoz. Például Bicskén, ahol a (katolikus) magyarok és a csekély számú német és szlovák népesség vegyesen együtt élt a kevés evangélikussal és a többséget alkotó reformátusokkal.⁷⁰ Tehát itt sem derül ki, hogy az akatolikusként számon tartott evangélikusok és reformátusok melyik nációkhoz tartoztak.

Hasonló a helyzet a megye többi nemzetiségével, így a németséggel kapcsolatban is. Ők is 21 településen⁷¹ voltak megtalálhatóak az 1747-es jegyzőkönyv szerint, és ebből 11

⁶⁷ Rácalmás esetében azt is megtudtuk, hogy katolikus vallású volt ez a jelentős szlovák lakosság. „*Catholica potiori sunt natione et lingua Slavi.*”

⁶⁸ „*Ex senioribus tamen sunt aliqui Slavi et Germani, quot tamen proles omnes Hungaricam.*”

⁶⁹ „*Catholici hujus Loci sunt quidem á priori nationis Slavonica, sed quoque colent linguam Hungaricam, ac Slavonicam & omnes Hungaricae.*”

⁷⁰ „*...sunt etiam mixti A catholicis paucis Augustana, plurimis vero Helvetica Confessione addictis.*”

⁷¹ Mór és filiái, Nána és Ondód, Bodajk, Csór, Kozma, Szár, Forna puszta (Csákvár filiája), Acsa, Lovasberény és filiája Nadap, Vál, Bicske és filiája Hatvan puszta, Etyek, Tárnok, Érd, Adony, Perkáta, Seregélyes, és Cece (Vajta filiája).

olyan volt, amelyeken a szlovákokkal közösen telepedtek meg, tehát főként a megye északi településein és a Duna-menti helységeiben. Csekély (pauci) számban éltek Tárnok, Perkáta, Bicske településeken és nagyobb számú (potior) közösséget alkottak Lovasberény,⁷² Ondód,⁷³ Adony, Kozma puszta esetében. A magyar nyelv elsajátítására az ő esetükben is voltak példák, mint a fent említett Válnál vagy Lovasberénynél. A megye középső részén Seregélyes és délen Cece községekben találtunk adatot az ottlétükre, de a forrásunk csupán néhány katolikus német juhászt említett ezekben a falvakban.⁷⁴ Tehát a megye déli területén nem volt jelentős német ajkú csoport, és nem állt fent a megyehatárokon átnyúló kapcsolat a Tolna megyei németiség felé.

Az összeírásnak a hívekkel kapcsolatos részének sajátságai-iból következően, mivel a katolikus népesség nyelvét és nemzetiségét tárta fel, azt mondhatjuk, hogy valamennyi felsorolt község esetében katolikus németekről olvashattunk, mivel a protestáns vallásúak etnikai hovatartozását ritkán tartották fontosnak megemlíteni. Természetesen teljesen csak azokban az esetekben lehetünk biztosak, ahol a forrás szerint nem lakott más egyház tagja, mint Nána⁷⁵ vagy Szár.⁷⁶ Így e két község esetében sem tudtunk következtetést levonni a betelepülők felekezeti arányairól. Az egy-egy településen megtalálható evangélikus, ill. református népesség nemzetiségi hovatartozása továbbra is kétséges maradt.

Azonban más a helyzet a katolikus vallású, forrásunkban az *Illyr* kifejezéssel feltüntetett horvát és bosnyák lakosságnál.

⁷² „Nationis et lingua sunt Hungarica et Germanica, potior tamen pars est Germanorum adventitorum, quod tamen proles seri omnes sunt linguam Hungaricam...”

⁷³ „Incola hujus Loci Catholici sunt a potiori natione et lingua Germani.”

⁷⁴ Cecénél: „lingua et natione sunt Hungari, expertis paucos Germanicis Opilionibus”. Ugyancsak említettek német juhászokat Forna és Hatvan pusztáknál is. Utóbbinál ez olvasható: „In hoc Parochis manet Opilio Germanicus cum tota quarta Catholica familia.”

⁷⁵ „Incola hujus Possessiones sunt catholici omnes nationis Germanicae...”

⁷⁶ „...omnes sunt natione et lingua Germani & puri Catholici.” 102 családról van szó ebben az esetben

Négy, a Dunához közel fekvő településen szerepeltek a jegyzőkönyvben: Tárnok, Érd, Ercsi és Perkáta. Tárnokon a jelentősebb szlovákság mellett a második legnagyobb közösségnek számított a kevés német telepesen kívül. Érden és Ercsin a katolikusok között az első, Perkátán a magyarok után a második helyen álltak létszámukat tekintve. Ennek következtében megállapítható, hogy a Duna-menti jelentős katolikus népességgel rendelkező egyházközségek részben szlovákokból és ilyen megnevezésű délszlávokból, valamint csekély számú német etnikumból álltak.

A katolikus magyar lakosság kevés kivétellel a megye egész területén megtalálható volt, sok helyütt a református magyar birtokosok árendátorai, cselédei voltak, vagy betelepített szolgálok.⁷⁷ Négy déli településen⁷⁸ a közbirtokosság és szolgálói a katolikus vallás követői voltak. Református magyarok nagyobb számban ebben az időszakban a megye délnyugati részén éltek: Szabadbattyán, Polgárdi, Tác, Seregélyes, Soponya, Káloz, valamint a Velencei-tó közelében Pátka és Lovasberény településeken.

A jegyzőkönyv összesítő táblázata szerint, mely a székesfehérvári esperesi kerület adatait tartalmazza, összesen 14 088 gyónásképes, vagyis 12 év feletti, ill. gyónásra nem képes, tehát 12 év alatti katolikust írtak össze.⁷⁹ Padányi ezeket az adatokat terjesztette fel a pápának 1752-ben egyházközségenként.⁸⁰ Összességében megállapítható, hogy a megye lakosságának vallásfelekezeti és etnikai képe nagyon vegyes volt, alig akadt település, ahol csupán egy nemzetiséghez vagy egy fe-

⁷⁷ Szabadbattyán, Gárdony puszta, Bogárd, Tinód, Dobozon a Sajnovics család volt katolikus vallású, Baracska, Bicskén katolikus és református közbirtokosok éltek.

⁷⁸ Zámor pusztán katolikusok voltak, Szentivány puszta, Alap puszta és Rétszilas puszta közbirtokossága katolikus.

⁷⁹ Ez a táblázat nyomtatásban megjelent: PEHM 1934, 456. A kiadásban a párok száma a jegyzőkönyvben szereplő 3184 helyett 3194 és az 1242 (puberes et coelibes) helyett 1442 szerepel. Valamint Bicskénél és Csákvárnál a schismatici nevű oszlopban a judei kifejezés áll a szerintünk olvasható graeci helyett.

⁸⁰ HORNIG 1903, 235–267.

lekezethez tartozó lakosság élt volna a század közepén. A felekezeti arányok megbecslése a forrás egyoldalú adatai miatt nem vált lehetségessé, így csupán a sokszínűség érzékeltetésére törekedhettünk.

A továbbiakban az 1778-as püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek felhasználásával megkíséreltük az időközben bekövetkezett változások bemutatását.⁸¹ A vizsgált jegyzőkönyvek felvételére azért került sor, mert 1777-ben Mária Terézia a veszprémi püspökség keleti területéből megalapította a székesfehérvári püspökséget, amelynek joghatósága Fejér megyére, Pest megye pilisi részeire és a Csepel-szigetre terjedt ki. Első püspöke Nagy Ignác (1777–1789) volt, aki a megye teljes területén részletesen, számadatokkal írta össze a különböző vallásfelekezeteket. Megyénkben összesen 39 egyházközséget vettek számba, teljesen részletezve a hozzájuk tartozó filiákat, melyek gyakran puszták, ill. szállások (diverticulum) voltak.⁸² A lakott helyek számának nagyarányú növekedését és a lakosság számbeli gyarapodását követte az egyházszerkezet átalakulása is, de ez nem jelentette egyértelműen azt, hogy az egyes anyaegyházközségekhez tartozó filiák száma lecsökkent volna,⁸³ inkább egyfajta átszervezés történt,⁸⁴ főként a távolabb eső filiák esetében.

A felvett jegyzőkönyv anyaga eltért a korábitól: a lakosság adatait a szövegben rögzítették, a nemzetiségi és nyelvi hovatartozás háttérbe szorult, és még inkább a katolikusok korcsoportonként (gyónásképes, nem gyónásképes), valamint a házaspárok szám szerinti feltüntetése kapott hangsúlyt. Az akatolikus lakosságnál csupán a létszámuk közlésére szorít-

⁸¹ MOL X. 21168 d., X 21169. d.

⁸² A forrásról és a benne szereplő kérdéssorról lásd bővebben Dóka Klára bevezető tanulmányát, DÓKA 1997, 8–27.

⁸³ Az 1750-ben Padányi által parókiává szervezett Ráckeresztúrhoz 1777-ben például 8 pusztá tartozott filiaként. MOL X 21186 d., Ráckeresztúr, Padányi egyházszerzői tevékenységére ld. a püspök 1757-ben a Vatikán számára készített jelentését. HORNIG 1903, 305–374.

⁸⁴ Így például a vajtai egyházközség két legtávolabbi filiája, Bogárd és Tinód az időközben egyházközséggé vált Szentmiklóshoz kerültek.

koztak helységenként. Kivételt képez ez alól Seregélyes, ahol csupán azt említik meg, hogy reformátusok is élnek a településen, ill. Boglár esetében, amelyhez Bodmér filiaként tartozott, itt ugyanis csak azt jegyezték le, hogy 292 református van, de településenként nem részletezték. Ugyancsak torzítja az arányokat, hogy Martonvásáron mind a református, mind az evangélikus hívők számát 20–20 főben adták meg, ezek feltehetően csupán becsült adatok voltak. Még inkább így van ez Vál filiáinál: Gyurón és Kuldón, csak a reformátusok és evangélikusok együttes számát szerepeltették, és ugyanez a helyzet Kajászószentpéteren is.⁸⁵ Ezért az arányok felállításánál figyelembe kellett vennünk, hogy a fenti számadatokat az összesítésben a református felekezethez számítva az evangélikus lakosság kárára „tévedtünk”, de feltehetően arányukat ez az összlakossághoz képest nem módosította jelentősen. Az összeírásban összesen 69 168 fő szerepel, ennek 61%-a (42 847 fő) volt katolikus vallású, a reformátusok a lakosság 1/3-át, 33 %-át tették ki (23 255 fő), az evangélikusok csupán 2,87 %-kal (1 987 fő), az ortodox vallásúak pedig 1,50%-kal (1 039 fő) képviseltették magukat.

Az 1747-es vizitáció közel 14 ezer fős katolikus lakossága – amely nem a megye teljes területén élőket vette számba – a 30 évvel későbbi összeírás idejére több mint háromszorosára növekedett. Ez a növekedés a betelepülése, valamint a természetes szaporulat következménye, de ahhoz, hogy az egyéb tényezőket is pontosabban fel tudjuk mérni, mindenképpen szükséges a jelenlevő más vallásfelekezetek hasonló jellegű forrásainak vizsgálata is.

Amennyiben azt vesszük alapul, hogy a II. József-féle népszámlálás szerint a megye keresztény lakossága 1787-ben 97 529 fő,⁸⁶ akkor a lélekszámszámokban Székesfehérvár nélkül szereplő 1777-es 69 128 fő kevésnek tűnik, mivel ez a lakos-

⁸⁵ „In Kajászó Szent Péter Helvet .& Aug. Confessionis 566.”

⁸⁶ 1787-ben a megye lakossága Székesfehérvár és a zsidóság nélkül 97529 fő. A megyei zsidóság lélekszáma: 1469 fő, Székesfehérvár lakosainak száma: 11780 fő. A megye jogi népessége Székesfehérvárral együtt 1787-ben: 110778 fő. THIRING 1938, 120

ságnak 41%-os növekedését feltételezné 10 év alatt. Mindezt olyan időszakban, amelyre eddigi ismereteink szerint a jelentős tömegeket megmozgató migráció, ill. a betelepítési akciók zöme már lezajlott. A feldolgozott forrásaink adatai tehát korántsem tekinthetők teljesnek. Egyrészt az evangélikus és az ortodox vallású lakosság számának ilyen mértékű visszaszorulása, másfelől a hiányosságok és pontatlanságok azok, amelyek felvetik az ellenőrzés és összevetés szükségességét. Hiányosságként említhető a zsidóság kimaradása, ill. a fentiekben már kifejtett, a protestáns felekezetek számának egybevonásából adódó eltérések, valamint a nem számszerűsíthető fogalmi kategóriák.

Összegezve tehát az mondhatjuk, hogy forrásaink – habár törekedtek a katolikus egyház és hívei helyzetének minél pontosabb feltárására – az adatok felvételének sajátosságaiból következően nem adtak lehetőséget a megyei népességen a római katolikusok súlyának pontos meghatározására. Ez az eredmény további kiegészítő kutatások szükségességét veti fel.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

MOL, U. et C. = Magyar Országos Levéltár, U et C. Urbaria et Conscriptiones

MOL, X. = Magyar Országos Levéltár, X. Mikrofilmtár

Szakirodalom

CZOERNIG 1857 = CZOERNIG, Carl: Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. III., Wien, 1857.

DÁVID 1973 = Dávid Zoltán: Az 1738. évi pestis járvány pusztítása, Orvostörténeti Közlemények 69–70., Budapest 1973. 74–130.

- DÉNESI 2006 = DÉNESI Tamás: Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében, doktori disszertáció, Budapest, 2006., <http://doktori.btk.elte.hu/list/denesi/diss.pdf> (2010. 06.24.)
- DÓKA 1991 = DÓKA Klára (szerk.): Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához, Budapest Új Magyar Központi Levéltár, 1991.
- DÓKA 1997 = Székesfehérvári Egyházmegye, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 3. összeállította: DÓKA Klára, Budapest 1997.
- FÜVES 1965 = FÜVES Ödön: Görög kereskedők a Dunántúlon 1754–1771 között. Antik Tanulmányok, Budapest 1965. 106–109.
- GYÖRFFY 1987 = GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Budapest 1987.
- HAJDÚ-MAHOROS 2000 = HAJDÚ-MAHOROS József: Magyar Településtár, Budapest 2000.
- HORNIG 1903 = HORNIG Károly br.: Adalékok a Veszprémi püspökség történetéhez. II. Bíró Márton naplója, Veszprém, 1903.
- JAKAB 2004 = JAKAB Réka: Ellenreformáció a veszprémi káptalan felsőrsi birtokán a XVIII. század közepén, In S. Lackovits Emőke, Mészáros Veronika (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében. 6. I. köt., Veszprém, 2004. 163–173.
- KOROKNAI 1974 = KOROKNAI Ákos: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéke a XVIII. század elején, *Értekezések a történeti tudományok köréből* 73., Budapest, 1974.
- KÖRMENDY 1995 = Körmendy József: gr. Volkra Ottó Ker. János veszprémi püspök élete és munkássága (1665–1720), A veszprémi egyházmegye múltjából. 16., Veszprém.
- MAKSAY 1990 = MAKSAY Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Budapest, 1990.
- MOLNÁR 1998 = MOLNÁR Antal: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején, In Tóth G. Péter (szerk.): Veszprém a török korban, Veszprém 1998., 70–86.

- MOLNÁR 2003a = MOLNÁR Antal: Püspökök, barátok, parasztok, METEM Könyvek 41., Budapest, 2003.
- MOLNÁR 2003b = MOLNÁR Antal: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon, METEM Könyvek 44., Budapest, 2003.
- MOLNÁR 2004 = MOLNÁR Antal: A kalocsai érsekség a török korban. In Molnár Antal: Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez, METEM Könyvek 45. Budapest, 2004.
- NAGY 1960 = NAGY Lajos: Adatok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez (1543-1768). In: Fitz Jenő (szerk.): Alba Regia I. Székesfehérvár, 1960. 77-96.
- PEHM 1934 = PEHM József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora, Zalaegerszeg, 1934.
- SZAKÁLY 1997 = SZAKÁLY Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban, Budapest 1997.
- SZASZKÓNÉ 1987 = SZASZKÓNÉ Sin Aranka (szerk.): Magyarország történeti helységnévtára, Fejér megye (1773-1808), Budapest 1987.
- THIRRING 1938 = THIRRING Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában, Budapest 1938.
- TOMISA 2004 = TOMISA Ilona: Vallásos élet a hódoltság korabeli Magyarországon. In: S. Lackovits Emőke, Mészáros Veronika (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6. I. köt., Veszprém, 2004. 37-50.
- TÓTH 2007 = TÓTH István György: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon, Budapest, 2007.
- TÜSKÉS-KNAPP 2001 = TÜSKÉS Gábor-KNAPP Éva: Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus, In Uő. Népi vallásosság Magyarországon a 17-18. században, Budapest 2001. 333-346.

MARTON MELINDA

A TATA-REMETESÉGI MÉNES TÖRTÉNETE (1852–1918)

„Arról, hogy Komárom vármegye mezőgazdái kellő érzékkel bírnak a lótenyésztés fejlesztése iránt, Tata, Bábolna, Kisbér és a körülöttük fekvő községek lóállományai elegendő bizonyosságot tesznek. A katonai kincstár számára évenként tartatni szokott lóvásárok mindig kellő eredménnyel járnak, azonfelül a tatai, száki, dadi, banai, nagy-igmándi lótenyésztő mezei gazdák szépen fejlett kitűnő lovai messze híresek.”¹

Komárom vármegyéjét 1869 és 1914 között az Osztrák–Magyar Monarchiában „*magyar Newmarketként*” tartották számon. A vizsgált időszakban Magyarország négy állami méneséből kettő, a bábolnai és a kisbéri, Komárom vármegye területén helyezkedett el. A vármegye területén alapított 11 magánménes közül a tata-remeteségi ménes (1852–1918) kitűnt a lótenyésztés és a lóversenyezés területén nyújtott teljesítményével. Az ország 423 magánménese közül kiemelkedett egyedülálló adottságaival. A világhírű ménesnek otthont adó tatai uradalmat már önmagában is „*kis magyar Newmarketnek*” tartották.

A 19. század utolsó harmadában Tata Európa híré „*lóbirodalom*” volt. A tatai uradalom egyrészt saját tréningpályával rendelkezett, amely mellett „*versenyelő idomító intézet*” működött. Az osztrák és magyar főurak Tatán készítették fel a lovaikat a versenyekre. Másrészt saját lóversenypályája volt, amelyen 1863-tól kezdve kisebb megszakításokkal magán-, majd nyilvános lóversenyeket rendeztek. Esterházy Miklós József (1839–1897), közismert becenevén Count Nicky, „*importjai*” nyomán Tatán angol zsoké- és trénerdinasztiák alakul-

¹ KEMÖL XV6F TTH 1896. augusztus 29. 17. évf. 35. sz.

tak ki. A gróf nagy fantáziája, turfrajongása és áldozatkészsége egy csodálatos angol mintára kiépült sportvárost hívott életre a Vértes hegység lábánál. A korabeli feljegyzések szerint: „*Tatán akkor a kofák a piacon, a borfiúk, a borbélyok és szatócsok is – angolul beszéltek!*”²

A tata-remeteségi ménes fénykora egybeesett a lótenyésztés és a lóversenyzés aranykorával. A ménes Esterházy Miklós József vezetése alatt élte virágkorát. A tatai gróf tevékenysége meghatározta a hazai lótenyésztés és a ménes sikerét is. A főúrnak jelentős szerepe volt abban, hogy létrejött az osztrák-magyar versenyüzem és megvalósult az Osztrák–Magyar Monarchiában a „*versenyügyi dualizmus*”.

A tata-remeteségi ménes 66 éves fennállása valóban egy sikertörténet volt. A ménes történetében olyan kiváló férfiak játszottak szerepet, mint a mátyusházai ménest megvásárló Esterházy Miklós; a tata-remeteségi ménest megalapító Esterházy Miklós Ferenc; a ménest felvirágoztató Esterházy Miklós József; valamint a ménest felszámoló Esterházy Ferenc és Esterházy Ferenc Miklós. A ménesre története során három különböző ménes fejtette ki hatását. A mátyusházai ménes, amely a tata-remeteségi ménes megalapításához a lóállományt és a tapasztalatot adta. A mátyusházai ménes működésével alapvető mintául szolgált a remeteségi ménes számára. A nordkircheni ménes, amelynek története Esterházy Miklós József vezetése alatt szorosan összekapcsolódott a tata-remeteségi ménesével. A két ménesnek nemcsak a sikerei, de az állománya is közös volt. Végül a devecseri ménes, amelybe a remeteségi ménes lóállományának jelentős része nagy valószínűséggel átkerült.

² FEHÉR 1990, 56.

A tata-remeteségi ménes megalapítása

Tata a vizsgált időszakban (1869–1914) közigazgatásilag Komárom vármegyéhez tartozott és a tатаi járás székhelye volt.³ Tata a 18. század eleje óta Esterházy-birtok. Az Esterházyak Salamon nemzetségéből származtak. Tatát a hozzá tartozó uradalommal az ifjabb fraknoi ághoz tartozó Galánthai gróf Esterházy József (1682–1748) vásárolta meg 1727-ben báró Krapf Gáspártól 343 524 forintért. A tатаi ménesre vonatkozó legkorábbi forrás is ebből az időszakból, az 1749-es évből maradt fenn. Az utasítás a ménes anyakanca állományának csökkentésére vonatkozott.⁴

„A tатаi szabad ménest [...] negyven négy kancára proxime redukálni fogom, kiket, és azokhoz szükséges mén lovakat, úgy ezeknek szaporodását és esztendőnként fölállítandó vagyis a ménesbűl kifogatandó csikókat, melléjek kívántató szolga renddel, az az ménes Mesterrel, Lovászokkal és Csikósokkal együtt [...] köteles lészen eddig való szokás szerint kitartani.”⁵

A tata-remeteségi ménes tenyészállományát a 17. században alapított és 1852-ig Mátyusházán (Veszprém megye) működő ménes kitűnő félvér tenyészanyagából és a régi tатаi ménes állományából alakították ki. A mátyusházai ménes 1824-ben került az Esterházyak birtokába. Mátyusházán 1824 és 1852 között magyar kancákat párosítottak angol telivér ménekkel. A ménesből kiváló háta- és kocsilovak kerültek ki. A mátyusházai kasznár a ménesről rendszeres méneskönyvet vezetett. A ménest szigorú előírások alapján működtették. A ménest elkülönítették a birkanyájtól. Külön legelőn és külön őrizet alatt tartották. A ménesbe nem engedtek be idegen lovat és a gróf ménjeivel idegen kancát sem szabadott hágatni. A lovászon kívül a lovakat senki sem foghatta be jártatás vagy nyargalás céljára. A Bécsben fogadott lovászmester feladata

³ BÍRÓ 1979, 5.

⁴ RGY ECSL P197 2. doboz 5. fasc. No. 5/b 6.

⁵ Uo.

volt a grófi család szükségletére szolgáló példányokon kívül az eladásra szánt lovakat felkészíteni és idomítani.⁶ Az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a ménest elsősorban saját használatra tartották és csak kis részét szánták eladásra. A 19. század első felében a ménestartás főúri kötelezettségnek számított. A lovak tartása egyértelműen státuszsimbólum volt és luxuscélt szolgált.

Az 1840-es években a tatai uradalomban nagy mértékben megnőtt az igény az igáslovakra, amelynek egyrészt az volt az oka, hogy jelentősebbé vált az erdei fuvarozás. Másrészt az uradalomban egyre több feladat ellátása igényelt kocsit.⁷ A lovak iránti növekvő igény szükségessé tette az uradalmi központ, Tata közelében egy nagyobb ménes kialakítását. Ezt ismerte fel Esterházy Miklós (1775–1856) legidősebb fia, Esterházy Miklós Ferenc (1804–1885), a tatai hitbizomány várományosa, amikor 1850-ben bekapcsolódott a gazdasági ügyek irányításába. A mátyusházai ménes sorsa ezzel megpecsételődött. A ménest Esterházy Miklós még 1852-ben feloszlatta és állományát szétosztotta a tatai és a pápai uradalom között.⁸

A tata-remeteségi ménes története 1852–1897-ig

A tatai uradalom várományosa Esterházy Miklós Ferenc volt. A tata-remeteségi ménest Miklós Ferenc 1852-ben alapította meg. A ménes állománya az alapításkor 205 lóból állt. A ménes helyéül Miklós Ferenc az uradalmi központtól két kilométerre fekvő Remeteségpusztát választotta. Tatáról a méneshez az út *„...árnyas fákkal, sűrű remízekkel tarkított területen vezetett keresztül. Jobbról jól kultúrált akácerdők, balról buja mezőség, hatalmas fákkal betűzdelve tartóztatta fel a nagy meleget. A gyönyörű lovak gyorsan röpítették a kocsit a birtokra.”*⁹ A regényes fekvésű,

⁶ MOL ECSL P187 11. cs. 1–187.

⁷ Uo.

⁸ MOL ECSL P198 27. cs. fasc. 98.

⁹ MOL ECSL P195 16. cs. II. T-B. 2. 227–228.

a grófi uradalom hegyektől övezett, fenyves erdőkkel borított területe szorosan összefüggött az ősrégi várral, a kastéllyal és a hozzátartozó parkkal. A remeteségi birtok 550 hold kiterjedésű területéből a lovak ellátását 200 hold rét, 150 hold jó minőségű legelő, valamint 200 hold zöldszakarmány termelésére alkalmas szántó biztosította.¹⁰

A ménés számára összesen tíz istálló állt rendelkezésre.¹¹ A ménest az Esterházyak kiváló szaktudással vezették és fejlesztették. A ménés kifogástalan működéséért széles szakmai apparátus felelt: a kasznár, a ménésigazgató, a ménesmester, a méneskezelő, az intéző, a lovászok, csikósok, a trénerok és az állatorvos. A ménés a tatai uradalmi főkormányzó hatáskörébe tartozott. A méneskönyveket a tatai kasznár vezette. A ménest szükség szerint a gazdaságban és a fuvarozásban is igénybe vették. Az Esterházyak naponta többször felkeresték a ménest. A gróf számára erre a célra állandó jelleggel készletben kellett állnia két négyes fogatnak a váristállóban. A ménésben folytatták a mátyusházai angol félvér tenyésztést. A ménés anyakancáit Angliából importált ménekkel és a kisbéri ménés törzsménjeivel fedeztették. Emellett a gróf jó képességű vadászlovakat is tenyésztett, különösen a vörösderecs színű lovakat kedvelte.¹²

Az 1860-as években az Esterházyak hagyományos lókedvelése megmutatkozott a gróf legfiatalabb fia, Miklós József esetében is. Az ifjú gróf aktívan bekapcsolódott az 1860-as években fellendülő hazai úrlovas sportba. Sportkarrierje 1863-ban kezdődött, az első tatai lóversennyel egy időben.¹³ Az ifjú gróf lovait White mester idomította. A jól edzett lovakal elért kiváló eredmények miatt Esterházy Miklós József már 1866-ban az úrlovasok listájának élére került. A legnagyobb magyar, Széchenyi István, példáját követve Miklós József és édesapja segítették a lovassport magyarországi elterjedését.

¹⁰ MOL ECSL P195 16. cs. II. T-B. 220.

¹¹ Uo.

¹² MOL ECSL P195 16. cs. II. T-B. 2. 227–228.

¹³ VADÁSZ ÉS VERSENYLAP 1865. 9. évf. 31. sz. 487–488.

Az évente megtartott versenyek bebizonyították, hogy a tatai gyep előnyére válik az új sportnak. Az idomárok egyöntetűen elismerték, hogy az országban a versenylovak idomítására kiválóan alkalmas a tatai gyep. Az 1860-as években Káposztásmegyeren, Gödön és Tatán működtek tréningtelepek, valamint az egyes futtatók birtokain, így például Keszthelyen és Oroszváron lehetett felkészíteni a lovakat a versenyekre.¹⁴ A tatai tréningpálya kedvező földrajzi fekvése, Bécs és Pest között, a tréningpálya súlyát jelentősen megnövelte a többi pályával szemben. Bécs és Pest versenyei között időben félúton a tóparti pályán lehetett felkészíteni az új futamokra a lovakat. A város annál is inkább vonzotta a versenyanyagot, mert felismerték, hogy a rendszeres és szakszerű idomítás a lovak javára válik.

Tatán korszerű, jól öntözött homok- és gyeppályák álltak a tréningező lovak és lovasaik rendelkezésére. Az Esterházy istállókat – a ménest és a versenylovakat – Remeteségpusztán helyezték el. A városban további modern, gondozott magán- és béristállók álltak rendelkezésre, amelyek 160–200 ló elhelyezésére voltak alkalmasak és az Esterházyak tulajdonát képezték. Éppen ezért a bérleti díjából befolyt jövedelem is az Esterházyakat illette. Az idomítómunka elsősorban a tóvárosi területen folyt. A pályákat mindenki használhatta, aki a szigorú pályarendet, a tisztasági és egészségügyi előírásokat betartotta.¹⁵

Tatán a legnagyobb istállót Esterházy Miklós József tartotta fenn. Az 1860-as években az ifjú gróf meghívására egy egész angol tréner kolónia érkezett a szigetországból Tatára. Ettől kezdve az istállótulajdonosok lovaik mellé már híres angol trénereket szerződtethettek. A tatai istállóknak pedig kiváló angol szakemberek készítették fel a versenyekre a lovakat. A versenyistállók lovai Tatáról jártak Bécsbe, Baden-Badenba és Pestre versenyezni. Az angol trénerek közül, akik ebben az időszakban érkeztek Magyarországra a magyar főnemesek

¹⁴ ERDŐDY 1942, 54.

¹⁵ FEHÉR – TÖRÖK 1977, 63.

hívására, a három legjelentősebb Francis Cavaliero, Thomas Benson és Robert Hesp volt.

A tatai tréningpálya sikerének évtizedeiben fedezte fel John Metcalf minden idők egyik legnagyobb magyar zsokéját, Janek Gézát. A másik tatai felfedezettet, Bonta Ferencet, Szemere Miklós karolta fel.¹⁶ A versenystállók két legjelentősebb hajtója Halász Sándor és Hutschenreiter Antal volt. A 19. század utolsó évtizedeiben a trénerék jövedelme 5 000–20 000 koronáig terjedt. Az elsőrangú zsokék jövedelme pedig 8 000–10 000 korona között mozgott.¹⁷

A század végén Tatán idomították az Osztrák–Magyar Monarchia versenylovainak egyharmadát, körülbelül 270–300 lovat. A versenystállók bérleti díjaiból befolyt jövedelem az Esterházyakat arra ösztönözte, hogy újabb istállókat rendezzenek be. Esterházy Miklós József és édesapja az összes talpalatnyi helyet kihasználták, ami még szabadon állt. Lovakat helyeztek el a várban és a tatai erődben is. A tatai erődben versenystállót és lovardát létesítettek.¹⁸ Még a tata-remeteségi ménés mellett is trenírozottak lovakat. Dreher Antal versenystállója is Remeteséggpusztán volt elhelyezve.¹⁹ A tatai idomítótelep a kiegyezést követő években nemzetközi jelentőségűvé vált.

Az 1860-as évek végén Miklós József, mint úrlovas, pályája csúcsára ért. Nagy sikerrel szerepelt a pesti versenyeken, Németországban és Angliában is. A német „*Sporn*” versenylap kimutatása alapján Miklós József 1869-ben 27 első és 12 második helyezéssel a legeredményesebb kontinentális úrlovas volt, aki emellett angol versenyeken is részt vett.²⁰

A versenyzéssel párhuzamosan a falkavadászat volt az ifjú gróf kedvelt időtöltése. A tatai gróf rendszeresen szervezett falkavadászatokat. A gróftól éveken át ennek a társasági eseménytípusnak a mestereként tartották számon. Tatán Miklós

¹⁶ KEMÖL XV6F TTH 1902. június 28. 23. évf. 26. sz.

¹⁷ VADÁSZ ÉS VERSENYLAP 1896. 40. évf. 2. sz. 33.

¹⁸ VADÁSZ ÉS VERSENYLAP 1867. 11. évf. 32. sz. 513.

¹⁹ WRANGEL 1895, 115.

²⁰ Uo.

Ferenc 20 pár harrierből álló kopófalkája 1876-ig állt fenn. A falkavadászatokon császári és királyi vendégek is megjelentek.

Az ifjú gróf az 1870-es évekre egyre több időt és energiát fektetett a versenyeztetésbe. Megfelelő szakmai ismeretekkel, tapasztalattal és információkkal rendelkezett, a különböző lovas szervezetekben betöltött tisztségei révén pedig kiváló hazai és nemzetközi kapcsolatokra tett szert. A nemzetközi karrier mindennél fontosabb volt számára. Többek között tagja és alapítója volt a Magyar és az Osztrák Jockey Clubnak, valamint a Pozsonyi Lovarda Társaságnak (1873) és a Lótenyésztés Emelésére Alakult Részvénytársaságnak (1877). Emellett tiszteletbeli tagja volt az Angol Jockey Clubnak.²¹

Bár az 1870-es évek vége felé Esterházy Miklós József már alig szerepelt az úrlovasok listáján, versenylovaival elért sikerei miatt viszont egyre többet írtak róla a különböző sportlapok. 1873 és 1892 között 49 versenylova összesen 108 érmet nyert. A versenyistállók legsikeresebb időszaka 1883-tól 1890-ig tartott. A három legsikeresebb versenyló sorrendben Andal, Regedal és Ajándék volt. Az Esterházy istálló jó hírét biztosító lovak az osztrák és a magyar ügetőderbyt is megnyerték. Hajtójuk a híres gyógykovács, Hutschenreiter Antal volt.²²

Az ifjú gróf 1883 és 1892 között tehát Budapesten is tartott fenn versenyistállót. Miközben a budapesti versenyistállóval a magyar ügetőtenyésztés ügyét szolgálta, a vagyonát is jelentősen gyarapította. A rendelkezésre álló adatok alapján 1888 és 1892 között, öt év alatt a versenyistállók lovai 370 748 forintot nyertek díjakban.

²¹ ŐSZI 1927, 31.

²² TÖRÖK, 1959, 310.

Év	Nyeremény (forintban)
1888	98 895
1889	43 118
1890	77 225
1891	44 017
1892	107 493
Összesen	370 748

Az osztrák–magyar lóverseny pályákon elért összes nyeremény 1888 és 1892 között.²³

A budapesti versenyistálló 1883-as és 1884-es eredményeivel együtt 404 643 forint volt az össznyeremény. Ebből azonban nem szabad hosszú távú következtetéseket levonnunk, hiszen ennél feltehetőleg sokkal többet nyertek a lovak a versenyistállók fennállásának (1862–1897) ideje alatt. Ezt igazolja az érmek kiemelkedően magas száma is.

Miközben Esterházy Miklós József a versenyeztetésben egyre nagyobb sikereket ért el, az úrlovas pályája véget ért. A tatai ág egyetlen örököséként 1885-ben átvette a hitbizomány vezetését.²⁴ Az ifjú gróf ettől kezdve a város kulturális és szellemi életének is az irányítója volt. Édesapja nyomdokain haladva felvirágoztatta a tatai lovassportot. A versenypályát újjáépítette és a lóversenyeket nyilvánossá és rendszeressé tette. A weszfáliai Nordkirchen adott otthont Esterházy Miklós József másik telivér ménesének. A tatai és a nordkircheni ménes között szoros kapcsolat állt fenn, gyakran cseréltek apaméneket egymás közt. A gróf a tatai ménesben folytatta az apja által megkezdett tenyésztést. A ménes tenyésztési céljaira Angliából importált méneket, valamint a bécsi és a pesti Tattersallban szerezte be a lovakat. Emellett a kisbéri ménes törzsménjeit is igénybe vette.²⁵ A lóállomány egy részével célja az igásmunkák ellátása volt, másik részével pedig a vadászathoz és a versenyzéshez biztosított kiváló lovakat. Az angol

²³ WRANGEL, 1895, 115.

²⁴ KEMÖL XV6F TTH 1885. augusztus 29. 6. évf. 35. sz.

²⁵ MOL ECSL P212 117. kötet. 133.

telivérből minden más vér hozzáadása nélkül kiváló ügető lovakat tenyésztett, amivel egyedülálló eredményt ért el a hazai ügetőtenyésztésben. A ménes eladásra szánt lovait osztrák és német lapokban is hirdette.²⁶ A lovak egy részét katonalónak (remondának) értékesítette, egy részét pedig ismert főhercegek és főurak vásárolták. Az eladásra szánt lovakat a bécsi és pesti Tattersallban is értékesítették. A ménest a lótenyésztés országos megszervezésekor területileg a bábolnai ménteleposztály alá sorolták be. Tata nemcsak mint tréningtelep, de mint híres versenyhely is közkedvelt volt a budapesti és bécsi közönség körében. A gróf kezdeményezésére 1886-ban a monarchia egyik legszebb lóversenypályája épült fel az Öreg-tó partján.²⁷ A jobb megközelítés érdekében a gróf egy tóvárosi vasútállomás megépítését kezdeményezte, amely még 1886-ban, az első lóverseny előtt elkészült. A vasútvonal mentén fekvő versenypálya így Bécsből és Pestről is könnyen megközelíthető volt. A Magyar Lovaregylet által kiadott hivatalos program alapján 1886. szeptember 30-án délután 2 órakor kezdődött az első verseny az új versenypályán a gróf pártfogásával és a Magyar Lovaregylet rendezésével.

A lóversenyekre a Magyar Lovaregylet külön vonatjáratokat indított Budapestről, Bécsből, Komáromból és Győrből. A Magyar Királyi Államvasutak a tatai lóversenyek, kirándulások nagyobb látogatottsága miatt mérsékelt árú jegyek kiadását rendelte el. A Tóvárosi Vasútállomáson díszes váróterem, fogatok, bérkocsik és omnibuszok várták a nézőket és résztvevőket.²⁸ Az egyes futamok között a zenepavilonban a komáromi katonai zenekar játszott galoppokat, indulókat, keringőket és polkákat a közönség szórakoztatására. A versenyekre érkezőknek igyekeztek minden kényelmet biztosítani. Három nagy büfé, a grófi konyha és pince olcsón csillapította a közönség éhségét és szomjúságát.²⁹ A tatai verseny jól kiegészítette a

²⁶ MOL ECSL P212 219. kötet. 59.

²⁷ VASÁRNAPI ÚJSÁG 1897. 44. évf. 37. sz. 602.

²⁸ KEMÖL XV6F TTH 1887. szeptember 3. 8. évf. 36. sz.

²⁹ KEMÖL XV 6F TTH 1889. augusztus 31. 10. évf. 35. sz.

budapesti nyári meetinget. Az 1886 és 1896 között rendszeresen megtartott versenyeken a királyi ház tagjai mellett Bécsből, Csehországból és Angliából érkeztek vendégek, valamint a magyar közélet jeles szereplői is jelen voltak.³⁰

A belépőjegyekből befolyt jövedelem az Esterházy család vagyonát képezte. A rendelkezésre álló adatok alapján a nézők száma a vizsgált időszakban (1886–1896) többnyire két–három ezer fő között alakult. A számítások alapján nagy valószínűséggel átlagosan 2 500 forint volt a bevételük a belépőjegyekből. A versenyszámokban elnyerhető díjak összege 1 000 és 2 000 forint között mozgott. A versenyekre érkezett közönség és meghívottak szórakoztatására 1888-ra felépült a színház, amely előadásait a verseny hétvégéjén tartotta meg vándortársulatok, ismert színésznők és színészek közreműködésével. A színházjegyekből befolyt bevételt a gróf rendszeresen felajánlotta jótékony célra. A lóverseny hétvégéjén a gróf a várat is megnyitotta, hogy a vendégek Rausz János várnagy kalauzolásával mellett megtekinthessék a kép- és fegyvertárat, valamint a lovasmúzeumot.³¹

Az 1886-ban életre keltett intézmény rövid idő alatt annyira megnyerte a bécsi és a budapesti versenyistállók tulajdonosainak tetszését, hogy a résztvevők száma évről évre emelkedett.³² A versenypályán éppen ezért a lelátóhelyek számát bővítették, és újabb sör- és borkimérő helyek épültek.³³ Tata volt a 19. század utolsó évtizedeiben a „magyar Epsom”, ahol Bécs és Budapest legnagyobb sportkedvelői találkozhattak. Tata a lóverseny időszakára a monarchia társasági életének rivaldafényébe került. A rendezvénysorozat azonban nemcsak szórakozást, hanem jelentős anyagi hasznot is biztosított az Esterházyknak és a tataiaknak. A lóversenyek Tatán jelentős ipari, kereskedelmi és vendéglátói fejlődést eredményeztek.

³⁰ KEMÖL XV6F TTH 1886–1896.

³¹ STRÓBEL 2–3.

³² KEMÖL XV6F TTH 1889. augusztus 24. 10. évf. 34. sz.

³³ VADÁSZ ÉS VERSENYLAP 1888. augusztus 24. 32. évf. 54. sz. 413.

A gróf versenystállóival ezekben az években érte el a legnagyobb sikereket. A budapesti pályán kivívta magának a legkiválóbb ügetőtényésztőnek járó elismerést. Esterházy Miklós József „*a magyar ügetősport alapja*” volt. A tatai ménes magasan kiemelkedett az ügető versenylótenyésztő ménesek közül. A budapesti ügető versenystállója 1883 és 1892 között összesen 21 rekordot ért el. A versenystálló állománya négy apamén és 9 kanca volt, amikor a gróf 1892-ben felhagyott a tatai ménesben az ügetőtényésztéssel.³⁴ A rendelkezésre álló adatokból tudjuk, hogy a tata-remeteségi ménes teljes állománya 1892-ben minimum 111 ló volt. A tata-remeteségi ménes sikerét mutatja, hogy a gróf két egymást követő évben, 1894-ben és 1895-ben is megnyerte az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által tavasszal rendezett lóvásáron remek négyes fogatáért az 1. díjat. A tatai gróf lovai azonban 1895-től kezdve egyre ritkábban szerepeltek versenyeken. Az 1895-ös és az 1896-os tatai lóversenyeket még megtartották, de már a betegséghez kötött gróf jelenléte nélkül. A betegsége ellenére továbbra is fenntartotta a versenystállóját.³⁵ A gróf utód nélkül hunyt el, birtokait unokatestvére, Esterházy Ferenc örökölte.

A tata-remeteségi ménes hanyatlása és megszűnése 1897-1918-ig

Esterházy Ferenc kezdeményezésére a tatai lóversenyek 1898-tól ismét megrendezésre kerültek. A lóversenyek megszokott nyárvégi időpontját azonban a Magyar Lovaregylet június végére, július elejére helyezte át. A tatai versenyek így közvetlenül a budapesti, bécsi és alagi versenyek után következtek. Tata mégis megmaradt kis magyar Newmarketnek. Amellett, hogy Esterházy Ferenc a legismertebb trénernek istállóit rész-

³⁴ VECSEKLŐY, 1982, 154.

³⁵ KEMÖL XV6F TTH 1897. február 21. 18. évf. 15. sz.

ben átalakította, részben pedig újjáépítette, a század végén Tatán évente átlagosan 285 lovat idomítottak.³⁶

Az 1898-as év kiemelkedő eseménye volt, hogy megalakult Tatán az Országos Lovász Segélyegylet.³⁷ A következő évben ismét júliusban rendezték meg a lóversenyt. Az 1899-es lóverseny nevezetessége volt, hogy Tatán próbálták ki először az új startgépet³⁸ 20 ló indításával. A lóverseny mellett az 1899-es év fontos eseménye volt a Berlin-tatai messzehajtó verseny október 16. és október 21. között. Esterházy Ferenc a Magyar Lovaregylet támogatásával 1901 és 1903 között kétnapos lóversenyeket rendezett Tatán. A két nap során 12 versenyszámot tartottak. Az utolsó lóversenyre 1908-ban került sor, de ez már csak egy napos volt. A lóversenyeken 1898 és 1908 között a korábbi időszakhoz hasonlóan 2–3 000 fő volt jelen. A számítások alapján nagy valószínűséggel átlagosan 3 500 korona volt lóversenyenként a belépőjegyekből származó bevételük. A versenyszámokban elnyerhető díjak összege 2 000 és 5 000 korona között mozgott.

A tata-remeteségi ménesben Esterházy Ferenc folytatta a magasvérű félvér és angol telivér tenyésztést. A ménesben a kisbéri ménes törzsménjei mellett Angliából vásárolt ménnek fedeztek. A ménesben 1903-ban Lustkandl (Beauminet-Crosspatch) angol telivér mén fedezett. A ménes állománya 1903-ban 30 lóból állt. Ebből 14 angol telivér anyakanca volt. Az egyéves csikókat szakképzett trénerok idomították.³⁹ A kategóriákba csoportosított 10 istálló és a versenypálya összesen 27 alkalmazottat igényelt. A versenypálya személyzeti költsége a vizsgált időszakban háromszorosára nőtt. A költségek folyamatos emelkedése ennek ellenére mégsem magyarázza azt a tényt, miért csökkent le a 205 lóval megalapított és 1892-ben még minimum 111 lóval rendelkező ménes állománya 30 darab lóra. Tény azonban, hogy Esterházy Ferencnek az apja

³⁶ Uo.

³⁷ KEMÖL XV6F TTH 1903. június 20. 24. évf. 25. sz.

³⁸ KEMÖL XV6F TTH 1899. július 15. 10. évf. 27. sz.

³⁹ PODMANICZKY 1903, 82-83.

után 1877-ben örökölt pápa-ugod-devecseri uradalmában is volt egy angol telivér ménese. A devecseri ménés állománya pedig 1903-ban 125 lóból állt a 30 darab lóval rendelkező tatai ménessel szemben. Esterházy Ferenc 1897 után nagy valószínűséggel a tata-remeteségi ménés állományának egy jelentős részét átcsoportosította a devecseri ménesbe. A ménés állományának csökkenését továbbá a lovak értékesítése is befolyásolhatta, ezt azonban kevés adat támasztja alá. A tatai lovas élet és a ménés hanyatlása Esterházy Ferenc 1909-ben bekövetkezett halálával tovább folytatódott. A hitbizomány öröklésében Esterházy Ferencet kiskorú fia, Esterházy Ferenc Miklós (1896-1939) követte.⁴⁰ A kiskorú gyermek helyett 1920-ig nagybátyja és egyúttal gyámja, Esterházy Móric (1881-1960) vezette a hitbizományt. A tatai tréningtelep és a versenypálya 1910-től kezdve lassan elnéptelenedett. Az első világháború után Tata szerepét fokozatosan átvette az alagi tréningtelep. A világháború után véget ért a magyar és az osztrák versenyzés közötti szoros együttműködés, a versenysorozatokat (meetingeket) már nem egyeztették. Tavasztól ősziig a hétvégéken mindkét fővárosban rendeztek futtatást, sok volt az átfedés. Állandóan két, ill. három helyen istállót fenntartani lehetetlen vállalkozás lett volna. Az osztrák tulajdonosok Bécsbe, a magyarok Alagra vitték a lovaikat. A tatai versenyistállók nagy része 1919-ben és 1920-ban költözött át Alagra. A tatai idomítóközpont 1922-ben szűnt meg végleg.⁴¹ A tata-remeteségi ménesre hasonló sors várt. A magasvérű félvér és angol telivér ménest Esterházy Ferenc Miklós 1918-ban feloszlatta. A ménés utolsó példányait 1923-ban értékesítette.

⁴⁰ REVICZKY 1941, 280.

⁴¹ HESP

Az arabs tata-remeteségi ménes története 1918–1944-ig

Miközben az egykor híres ménes megszűnt, Remeteségpusztá egy új ménesnek adott otthont. Az új ménes állománya az 1918-ban feloszlott lipicai császári és királyi ménes állományából, a piberi állami ménes Shagya populációjából, s a 102 egyedből álló világhírű radautzi törzs arabs lovaiból állt. A ménes 1924-ben 134 egyedből állt.⁴² Az új ménessel Ferenc Miklósnak egyrészt az volt a célja, hogy megőrizze az értékes állományt: *„bízott a Habsburg restaurációban és ennek megtörténte után gavalléros gesztussal vissza akarta adni az udvari ménest a volt királyi családnak.”*⁴³ Másrészt a nemes lovakat továbbtenyésztette és elegáns kocsi- és hátaslovakat, tenyészméneket és kancákat nevelt ki az állományból. A lovakat négyévesen kezdték tanítani, a lipicai méneket pedig ötévesen a bécsi Spanyol iskolába vitték idomításra.⁴⁴ A népszerű Ben Hur némafilmjének készítésekor is (1927) a fogat a tatai ménes lovaiból állt.⁴⁵ A lovakat csak az 1920-as években 5 árverésen értékesítették. Az első nevezetes árverésen 1925-ben az uradalom 79 darab lovat értékesített egy és háromnegyed milliárd koronáért a már 200 darabos állományból.⁴⁶ A rendszeres árverések mellett a ménes állománya még 1933-ban is 114 lóból állt, ami vagyonban 170 500 pengőt ért.⁴⁷ A ménes fennállása rövid ideig tartott. Az 1940-es évekből fennmaradt pedigreek alapján jól nyomon követhető, ahogy 1944. január 5-ig felszámolták a ménest. A ménes lovainak nagy részét magánszemélyek és a bábolnai ménes vásárolta fel.⁴⁸

⁴² Uo.

⁴³ MOL ECSL P195 16. cs. II. T-B. 2. 85.

⁴⁴ MOL ECSL P195 16. cs. II. T-B. 2. 227–228.

⁴⁵ OSVÁTH 1938, 612.

⁴⁶ MOL ECSL P195 16. cs. II. T-B. 101.

⁴⁷ MOL ECSL P195 16. cs. II. T-B. 2. 36–41.

⁴⁸ PEDIGREELAPOK ÉS MÉNESKÖNYVEK.

„Az örökösök a versenypályát felszántották [...] Lehalkult a lovasvilág Tatán, ahol a legnagyobb eredményeket elért magyar lovas, Janek Géza született és nevelkedett. [...] S a temető sírkövein, kriptáin a feliratok viselik már csak a valamikor nagy lovas élet nyomait. E tenyészhelynek is már csak az emlékei vannak meg az egyes versenystállónévekben és a [...] versenyek elnevezésében...”⁴⁹

A tata-remeteségi ménes története egyértelműen bizonyítja, hogy a vizsgált időszakban a magánménesek voltak a lótenyésztés központjai. Az adatok mutatják, hogy az Esterházyak éltek az adott kor lehetőségeivel. A történeti elemzésben jól látszik a pozitív életszemlélet megléte, amely segítette a családot, az ágazatot és az országot a polgári átalakulás megvalósulásában.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

KEMÖL XV6F TTH = Komárom - Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, XV6F. Tata Tóvárosi Híradó 1885-1903.

MOL ECSL P187 = Magyar Országos Levéltár Esterházy Család Levéltára, P187. Birtokigazgatási iratok.

MOL ECSL P195 = Magyar Országos Levéltár Esterházy Család Levéltára, P195. Családtagok iratai.

MOL ECSL P198 = Magyar Országos Levéltár Esterházy Család Levéltára, P198. Dominium Tata.

MOL ECSL P212 = Magyar Országos Levéltár Esterházy Család Levéltára, P212. Vegyes számadások.

RGY ECSL P197 = Révhelyi Gyűjtemény Esterházy Család Levéltára, P197. Familiaria.

⁴⁹ FEHÉR 1990 56.

Korabeli sajtó

VADÁSZ ÉS VERSENYLAP 1865-1896.

VASÁRNAPI ÚJSÁG 1897.

Szakirodalom

PEDIGREELAPOK ÉS MÉNESKÖNYVEK. Móricz Zsigmond Városi Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény, Tata.

STRÓBEL = STRÓBEL Árpád: Tatai lovasnapok 1893-ban. Kézirat. Móricz Zsigmond Városi Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény, Tata.

HESP = HESP József kézirata. Kuny Domokos Múzeum, Tata.

ERDŐDY 1942 = ERDŐDY Rudolf: Magyarországi lófuttatások 1814-1942. Budapest, Dr. Vajna György és Társa, 1942.

FEHÉR 1990 = FEHÉR Dezső: Az angol telivér Magyarországon. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1990..

FEHÉR - TÖRÖK 1977 = FEHÉR Dezső - TÖRÖK Imre: A magyar lóversenyzés története (1827-1977). Budapest, Natura, 1977.

OSVÁTH 1938 = Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyesített vármegyék múltja és jelene. (szerk.): OSVÁTH Andor, Budapest, A Magyar Vármegyék és Városok Múltja Kiadó, 1938.

REVICZKY 1941 = Komárom vármegye évkönyve az 1941. évre. 1. évf. (szerk.): REVICZKY István. Sátoraljaújhely, [s.n.], 1941.

ŐSZI 1927 = ŐSZI Kornél: A magyar lóversenyzés 100 éve. Budapest, Egyesült Kő- és Könyvnyomda, 1927.

PODMANICZKY 1903 = PODMANICZKY Gyula: Magyarország állami- és magánménesei lótenyésztésének kézikönyve. Budapest, Pallas, 1903. 82-83.

BÍRÓ 1979 = Tata története I. Az őskortól 1727-ig. (Szerk.): BÍRÓ Endre. Tata, Tata Város Tanácsa, 1979.

TÖRÖK 1959 = TÖRÖK Imre: Híres Lovak, híres lovasok, híres versenyek. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1959.

VECSEKLŐY 1982 = VECSEKLŐY József: A magyar ügető. Nehéz kezdet. I. kötet. Budapest, MÉM Műszaki Intézet, 1982.

WRANGEL 1895 = C. G. WRANGEL: Ungarns Pferdezzucht in Wort und Bild. Stuttgart, Verlag von Schickhardt Ebner, 1895.

EGY KONZERVATÍV ÁLLAMFÉRFI ÉLETÚTJA
BÁRÓ SENNYEY PÁL

Báró Sennyey Pál (1824–1888) a magyar konzervativizmus legmeghatározóbb személyisége volt a 19. század második felében. Ennek ellenére mind a mai napig nem jelent meg róla monográfia, aminek egyik oka talán az lehet, hogy a konzervativizmust sokáig a reakcióval azonosították. Néhány kortárs írt ugyan Sennyeyről, visszaemlékezéseikben egy-egy fejezetben megemlékeztek róla,¹ olvashatunk róla Beksics Gusztáv, ill. Gratz Gusztáv a dualizmus koráról szóló művében is,² de ezekből nem kapunk átfogó képet sem Sennyey személyéről, sem politikájáról.

Halálakor – 1888 januárjában – a *Vasárnapi Újság* azt írta, hogy Sennyeynél „*hazánk viszontagságos történetében e század második felében kevesen játszottak fontosabb szerepet s kit úgy szellemi nagy tehetségei, mint jellembeli s más egyéni tulajdonságai folyvást a legjelentékenyebb egyéniségek első sorában tartottak, akkor is, mikor a közélet küzdelmeitől hosszabb–rövidebb időszakokra visszavonulva, azoknak csak távoli szemlélője volt*”.³

Volt a királyi helytartótanács alelnöke, tárnokmester, főrendiházi elnök, országbíró, 1875-ben ő alapította meg a Jobboldali Ellenzék elnevezésű pártot. Személyét többször felvetették esetleges kormánytagként, amikor kormányválság volt, sőt I. Ferenc József 1877 februárjában még kormányalakításra is felkérte. A kortársak elismerték Sennyey tudását, szakértelmét, századuk egyik legjelentékenyebb alakjának tartották, ezért is kísérte mindig nagy figyelem parlamenti felszólalásait. Egyik párthíve, gróf Apponyi Albert szerint olyan politikus

¹ PI. ASBÓTH 1884.; PETHŐ 1913.; HALÁSZ 1911.; FALK 1903.; APPONYI 1926.; ÁBRÁNYI 1881.

² BEKSICS 1898.; GRATZ 1934.

³ VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1888. január 8. 21.

volt, „akit fényes államférfiúi tehetség s a jellem nemessége képesítetett volna, hogy Deák örökébe lépjen”.⁴ Hogy ez végül is nem valósult meg, annak több magyarázata is van. Egyrészt a konzervativizmus már említett negatív megítélése, másrészt Sennyey rideg személyisége. Báró Sennyey Pál hideg és szigorú természetű volt, tartózkodó modorral. Sokan gőgösnek tartották, pedig csak arról volt szó, „*hogy nem egykönnyen barátokzik, hogy nem tud másokkal szemben felmelegedni és hogy nem könnyíti meg senkinek, hogy hozzá közelebb férjen*”.⁵ Asbóth szerint Sennyey többet élt könyvek, mint emberek között, emiatt a személyes érintkezésben nem is tudott megnyerő lenni, a parlamentben pedig – bár eszméivel többen is egyetértettek – kevés hívet tudott szerezni magának.⁶

Báró Sennyey Pál (fénykép)

⁴ APPONYI 1912, 16.

⁵ GRATZ 1934, 147–148.

⁶ ASBÓTH 1884, 24–26.

Báró Sennyey Pál élete a kiegyezés létrejöttéig

A Sennyey család az Aba nemzetségből eredezteti magát, legkorábbi (eddig ismert) említése azonban egy 1359-es örökösödési periratban fordul elő. Arról nincs írásos feljegyzés, hogy a Sennyeyek hogyan és mikor kerültek a Nyugat-Dunántúltra, ugyanis névadó birtokuk, Kiszsennye és Nagyszennye Vas megye területén található. (Sennyey Pál mindig a következőképpen írta a nevét: 'Sennyey - ezzel jelezte, hogy onnan hiányzik valami.⁷). Sennyey Pongrác († 1613) házasság révén került Erdélybe, ahol az erdélyi fejedelem szolgálatába szegődött, és hatalmas birtokot szerzett. Miután Bocskai István megfosztotta birtokaitól, Sennyey Pongrác átállt a császáriak oldalára. Ezért a tetteért 1606-ban Rudolf császártól nyerte el a bárói rangot. Sennyey Imre, lovassági ezredes, gyerekeivel együtt 1767-ben grófi rangot kapott, de ez az ág a gyerekekkel kihalt. A 20. század elején a család bélyi ága grófi rangra emelkedett: IV. Károly koronázásakor grófi rangot adományozott Sennyey Pál gyermekeinek (Béla, Géza és Mária).

A Sennyeyek között több egyházi személy is található - kettő közülük veszprémi püspök volt a 17-18. században. Zempléni birtokaik alapját házasság révén szerezték az 1620-as években, később itt alakult ki központjuk is - a dunántúli birtokokat 1828-ban adták el Bezerédj Györgynek, József nádor alnádorának. A zempléni uradalom gyarapításához nagyban hozzájárult Sennyey Pál is, aki atyja halála után átvette a családi hitbizomány kezelését, bár nem ő volt a legidősebb fiúgyermek. (A Sennyey családnak ugyanis olyan hitbizománya volt, melynek örökösét a végrendelkező intézkedése szerint a család legjelesebb tagjai közül - a korra és személyre való minden tekintet nélkül - Zemplén megye szabadon választhatta meg.⁸) Pálnak nagy részben sikerült is visszavásá-

⁷ HALÁSZ 1911, 482.

⁸ VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1865. július 30. 381-382.

rolni azokat a birtokokat, melyek korábban a család tulajdonában voltak.⁹

Báró Sennyey Pál 1824. április 24-én született Budán Sennyey Károly és gróf Nádasdy Erzsébet gyermekeként. Iskoláit Budán és Pesten, jogi tanulmányait Kassán végezte. Ezt követően számos tiszteletbeli állás következett: 1841-ben Zemplén vármegye tiszteletbeli aljegyzője, 1842-ben főjegyzője lett, 1846-ban pedig már a magyar udvari kancelláriánál volt – ugyancsak tiszteletbeli – elnöki titkár. A kormányzat konzervatív híveként 1847-ben megkapta a császári és királyi kamarási címet.¹⁰ Korán megjelentek nála a politika iránti elkötelezettség jelei, sógornője szerint „már 10 éves korában, a pár fillért, mit tízóraira kapott, újságra adta ki, mert a politika már akkor annyira érdekelte.”¹¹

Az utolsó rendi országgyűlésen (1847–48-as országgyűlés) Sennyey, mint regalista vett részt, a konzervatívok táborához csatlakozott. Ő maga – több konzervatívval ellentétben – a tavaszi fordulat után sem vonult vissza a politikától, elfogadta a 48-as átalakulást, sőt még képviselőnek is jelöltette magát. Az 1848 júliusában megnyitott első népképviselői országgyűlésre Zemplén vármegye királyhalmeci választókerületének képviselőjeként került be.

A képviselőházban már szeptember 4-én nagy feltűnést keltett a fiatal Sennyey, amikor szembeszállt Kossuth Lajossal. Az említett napon Kossuth kijelentette, hogy amennyiben a fennálló állapot nem változik, akkor a nemzet kénytelen lesz ideiglenesen új végrehajtó hatalomról gondoskodni, amelynek kezét nem kötik a törvények. Felszólította a parlamentet, hogy adjon rendkívüli jogkört Beöthy Ödön kormánybiztosnak a haza védelmének megszervezésére. Indítványozta, hogy menesszenek egy küldöttséget Bécsbe a király szándékainak meg-

⁹ SSKA 2003a, 19–20.; SSKA 2003b, 283–285. A Sennyey családra vonatkozóan hasznos információk találhatóak az Adalékok Zemplén vármegye történetéhez című negyedévente megjelent folyóiratban, mely 1895 és 1928 között állt fenn.

¹⁰ VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1888. január 8. 21–22.; JÓNÁS 2002, 198.

¹¹ WALDSTEIN-TREHERE 1943, 11.

ismerése végett. Sennyey azzal egyetértett, hogy az ország rendkívüli körülmények között rendkívüli eszközökhöz nyúlhat, ugyanakkor arra figyelmeztette a képviselőházat, hogy semmit sem szabad elmulasztani, ami esetleg a királlyal való megegyezéshez vezethetne. Azon a véleményen volt, hogy ha Magyarország szakít királyával, „akkor vész érheti a dinasztiát, de okvetlenül vész éri a nemzetet”. Azt ajánlotta, hogy a Bécsbe menő küldöttség kövessen el mindent, hogy a királlyal való félreértéseket kiegyenlítse és békét eszközöljön a hazának.¹² A kortársak rögtön megjegyezték a nevét, mert annak ellenére, hogy többen nem értettek egyet Kossuthtal, mégis „ő volt az egyetlen, a ki 1848-ban tiltakozni mert a forradalmi politika ellen”.¹³

Miután az október 3-i uralkodói rendelet feloszlatta az országgyűlést, és törvénytelennek nyilvánította a magyar ellenállást, Sennyey visszavonult birtokaira.

1849. január 5-én Windisch-Grätz herceg, a császári hadsereg főparancsnoka, bevonult Pestre, és hozzákezdett Magyarország közigazgatásának újjászervezéséhez. A föderalista Windisch-Grätz a konzervatívokat bízta meg az irányítással: az ideiglenes polgári közigazgatás elnöke Szögyény-Marich László lett, a kultusz- és közoktatási osztály élére Sennyey került. Ennek felszámolása (1849. június) után – sokakhoz hasonlóan – visszavonult birtokaira, hivatalt nem vállalt, ugyanakkor társadalmi téren jelentős tevékenységet folytatott. Az 1850-es években a Zemplén megyei iskolatanács tagjaként a népoktatás fejlesztéséért munkálkodott, 1853-ban a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja lett. 1855 és 1866 között a Bodrogközi Tiszaszabályozó Társulat vezetőjeként részt vállalt a Bodrogköz ár- és belvízmentesítésében, a Sátoraljaújhely és Csap közötti vasútvonal kiépítésében. Ezenkívül közreműködött az uralkodó és a nemzet kibékítését célzó emlékiratok szerkesztésében (1850, 1857) is.¹⁴

¹² KOSSUTH 1905, 310–315.; PESTI HÍRLAP, 1848. szeptember 7. 840.

¹³ GRATZ 1934, 147.; ÁBRÁNYI 1881, 111.; HALÁSZ 1911, 467–468.

¹⁴ Magyarország története 1979, 453. és 492–493.; HALÁSZ 1911, 469–470.; VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1888. január 8. 22.; ADALÉKOK ZEMPLEN VÁRMEGYE TÖRTÉNETÉHEZ, 1907/1–3. sz. 158.

1859-ben Ausztria katonai veresége kormányzati válságot okozott. A magyar konzervatívok a bizonytalan helyzet láttán elérkezettnek látták az időt az újabb fellépésre, hogy megpróbálják létrehozni a megegyezést a király és Magyarország között. Ez rövid időre sikerült is nekik, hiszen az Októberi Diploma (1860. október 20.) visszaállította az alkotmányt. Ezt követően a konzervatívok ismét vezető szerephez jutottak. Sennyey megkapta a valóságos belső titkos tanácsosi kitüntést, a helyreállított Helytartótanács alelnöke lett, de még a Vay-Majláth kormány feloszlatása előtt lemondott tisztségéről. Közben 1861 áprilisától augusztus 22-ig főrendiházi tagként részt vett az országgyűlésen.

1862 decemberében I. Ferenc József azzal bízta meg gróf Apponyi György országbíró, hogy készítse javaslatot a kiegyezés módosatairól és Magyarország berendezkedéséről. Apponyi ezt csak úgy volt hajlandó elvállalni, ha az emlékirat elkészítésében közreműködik Majláth György, Ürményi József és Sennyey Pál is. A kortársak figyelemmel kísérték a konzervatívok elutazását Bécsbe, a *Pesti Napló* nagy reményeket fűzött hozzá. Az újságíró Kecskeméthy Aurél viszont elég peszsimista volt, 1863 februárjában például a következőket írta naplójába: *„Megint sűrű conferentiák Bécsben, Apponyi, Majláth, Sennyey (tagadja ugyan az ő részvételét) egyrészről, másrészről [...] a 47-esek! Nem is lehet eredmény”*.¹⁵ Végül valóban nem jött még létre a megegyezés, de a konzervatívok nem adták fel: tovább munkálkodtak a kiegyezés érdekében. Sennyey úgy vélte, az ő feladatuk az, hogy közvetítsenek a két fél között, hogy eloszlassák az egymással szembeni bizalmatlanságot. *„Bizalmat kell mindenkinek előtt teremteni”* – írta 1864 februárjában Somssich Pálnak – *„nekünk kell itt is, ott is közvetítőleg hatni, s mindazt, mi a bizalmatlanságot szülte, fent és lent, ha lehet földeríteni és kiegyenlíteni”*.¹⁶ Sennyey és Apponyi György 1864 novemberében Bécsben német nyelvű lapot indított *Die Debatte und Wiener Lloyd* címmel, hogy sajtó útján is népszerűsítsék a kiegyezés eszmé-

¹⁵ BERZEVICZY 1937, 14-15.; KECSKEMÉTHY 1909, 150.

¹⁶ KÓNYI 1903, 329-330.

jét; 1865 decemberétől pedig Pesten adták ki a *Magyar Világ* című lapot. A *Magyar Világ* célja az volt, hogy létrehozza a Deák-párti centrum és a konzervatívok együttműködését, és így a konzervatív eszmék is érvényre jussanak.¹⁷

Sennyey közben megnősült, 1864 áprilisában vette feleségül a Veszprém vármegyei főispán, Fiáth Ferenc lányát, Máriát (1846–1940). A házasságból három gyermek született: Béla, Mária és Géza.

1865 júniusában Ferenc József Pestre látogatott, visszaállította a Helytartótanács jogkörét. Sennyey tárnokmester lett, egyben ő volt a Helytartótanács elnöke is. Mint királyi helytartó vezette és szervezte az ország kormányzatát, Majláth kancellárral előkészítette az országgyűlés összehívását. Az országgyűlés megnyitását követően (1865. december 14.) a főrendiház elnöke lett, tevékenyen részt vett a kiegyezés létrehozásában. Az Andrassy-kormány kinevezését követően megszűnt helytartói működése, az uralkodó ekkor a Lipót-rend nagykeresztjével tüntette ki.¹⁸

Rövid időre felmerült, hogy báró Sennyey Pál belügyminiszter legyen, I. Ferenc József ugyanis koalíciós kormányt akart. Lehetséges miniszterként felvetette Sennyeyt, Ürményi Miksát és Majláth Józsefet, vagyis a konzervatívok főbb személyiségeit. Az elképzelés Deák Ferencnek sem lett volna ellenére, gróf Andrassy Gyula viszont vonakodott a koalíciós kormány gondolatától, így az Andrassy-kormányban végül egy konzervatív politikus sem kapott helyet. Ebben jelentős szerepet játszott a Sennyey és Andrassy közötti személyes ellentét, amely még az 1840-es években kezdődött, amikor mindketten aljegyzőként munkálkodtak Zemplén megye szolgálatában. Ifj. Ábrányi Kornél szerint „*Andrassy nem ismert más programot, mint azt, hogy Sennyeynek mennie kell. És Sennyey, a ki eleinte azt hitte, hogy ő fogja megalakítani az első felelős minisztériumot, e missiót kénytelen volt átengedni gróf Andrassy Gyulának*”. Még az áhított országbírói méltóságot sem kapta

¹⁷ Sajtótörténet 1985, 536–537.

¹⁸ JÓNÁS 2002, 199.; HALÁSZ 1911, 471.

meg, emiatt 1867. február végén lemondott főrendiházi elnökségéről is.¹⁹

Mindezek ellenére 1867-ben Sennyey jelentős pozíciókat töltött be. Ő volt a koronázási hitlevél megszerkesztésével megbízott országos bizottság elnöke, ill. tagja volt annak a bizottságnak is, mely a kiegyezési törvény értelmében Bécsben tárgyalta a kvóta megállapításának és az államadósságok egy része átvállalásának tárgyában. A koronázáson tárnokmesteri minőségben vett részt, felesége pedig a királyné főudvarmesternő-helyettese volt.²⁰

Sennyey politikai szereplése 1867 után

Sennyey megítélése a kiegyezés után igen negatív volt, a közvélemény a reakció megtettesülésének tartotta őt, „Fekete bárónak” nevezték.²¹ Tették ezt annak ellenére, hogy Sennyey a neoabszolutizmus évei alatt a kiegyezés létrehozásán fáradozott, majd miután az megvalósult, sosem vonta kétségbe a kiegyezést szankcionáló 1867-es törvényeket. Ezt számtalanszor ki is nyilvánította. 1875. január 29-én például a következőket nyilatkozta a képviselőházban: *„Kimondottam e házban – és ez ma is erős hitem és meggyőződése, – hogy nemzeti önálló állami létünknek főgarantiáját azon alkotmányos szövetségben keresem és találok, mely a pragmatica sanctioban gyökerezve az 1867: XII. törvényzikk által szabályoztatott”*. Többször vádolták azzal, hogy hatalomra kerülése esetén visszaállítaná az 1848 előtti állapotot, pedig ő is azon a nézeten volt, hogy *„az alkotmányos*

¹⁹ TOLDY 1872, 22.; HALÁSZ 1911, 477.; ÁBRÁNYI 1881, 121. és 129–130.

²⁰ A koronázást követően Sennyey Pálné gyakran elkísérte Erzsébet királynét kórházak, árvaházak és iskolák látogatásakor. Egyes források szerint a bárónőnek is volt szerepe abban, hogy Erzsébet királyné annyira megszerette Magyarországot. Ld: ÚJ IDŐK, 1899.; WALDSTEIN-TREHERNE 1943, 5. és 11.

²¹ GRATZ 1934, 147.

*népképviselet rendszerén alapuló parlamentaris szerkezet szívéünk minden buzgalmával föntartandó”.*²²

Személyével kapcsolatosan felhozták még az ultramontanizmus vádját is. Katolikus főúrként természetesen voltak kapcsolatai a katolikus egyházzal, de soha nem helyezte előtérbe egyházának érdekeit. 1868–69 telén IX. Pius pápánál járt, mint a magyar kormány rendkívüli követe, ill. tagja volt az 1870-ben összeülő katolikus autonómia kongresszusnak. Az említett kongresszust 1870. október 26-án nyitotta meg Simor János hercegprímás. A kongresszus egy 27 tagú bizottságot bízott meg, hogy az autonómia szervezetre vonatkozóan javaslatot dolgozzon ki. Ebből egy szűkebb, 9 tagú bizottságot alkottak, melynek dolga a törvényjavaslat megfogalmazása volt. Sennyey Pál mindkét bizottságnak világi tagja volt.²³ Az állam felügyelete alatt álló katolikus autonómiát ő maga is fontosnak tartotta, úgy vélte, hogy *„ekkor fogván valóban elérteni az 1848-ki törvényeknek magasztos célja, a vallásfelekezetek egyenjogúsága és viszonyossága”.*²⁴

A támadások miatt Sennyey 1872-ig visszavonult a politikától, zempléni birtokait igazgatta, a főrendiházban is csak ritkán jelent meg.

1872 elején gróf Apponyi György meghirdette egy katolikus-konzervatív párt szükségességét, főként a katolikus autonómia-mozgalom eredménytelensége miatt. A katolikus fő-

²² KHN 1872/75. XIV. k. 222.

²³ Az autonómiai kongresszus előzménye 1848, amikor megszűnt a katolicizmus államvallás jellege. Ettől kezdve a katolikusok célja volt a többi egyházzal hasonló önkormányzat kivívása. A fő pontok: egyházi vagyon, oktatásügy, belső szervezet, főkegyúri jog kérdésének rendezése. Báró Eötvös József kultuszminiszterként már 1867-ben felvetette a katolikus autonómia eszméjét, javasolta, hogy az autonómia kongresszuson a világi hívek is jelentős szerepet kapjanak. Az 1870-ben összeült kongresszuson kidolgozott törvénytervezet azonban a kultuszminiszter fiókjába került, a minisztertanács nem foglalkozott az üggyel. Az autonómiai mozgalomról lásd. GÜNTHER Antal: A katolikus autonómiai kongresszus naplója. Pest, 1871.; TÖRÖK Jenő: A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális katolicizmus történetéhez. Budapest, 1941.

²⁴ SENNYEY 1878, 6.

rendek többsége azonban inkább a Deák-párttal való együttműködést szorgalmazta. Nem érezték elérkezettnek az időt egy önálló párt létrehozására, a Deák-párton belül akarták konzervatív nézeteiket hirdetni, így csak egy politikai lapot alapítottak, a *Magyar Politikát*. Végül a Deák-párt vezetősége megegyezett a konzervatívokkal, így a Deák-párt bizonyos kerületekben katolikus jelölteket indított.²⁵ A képviseléválasztásokon Sennyey is a Deák-párt színeiben, de konzervatív programmal indult és győzött a Zemplén megyei királyhelmei kerületben. Megválasztása miatt lemondott tárnokmesteri méltóságáról.

Sennyey ritkán szólalt fel a képviselőházban, beszédei viszont mindig nagy visszhangot keltettek. *„Jó szónok, de rossz debatter. Beszédeire gondosan készül. [...] Eszmefűzése nyugodt és higgadt, soha szélsőségbe nem téved. Hatásra nem vadászik és a népszerűséget inkább kerüli, mint keresi. Határozott álláspontokat szokott határozottan kifejezni, mindig világosan és sokszor klasszikus formában, de az a belső indulat, amely a szónoki hatás előfeltétele, hiányzik benne.”* – állapította meg róla Gratz Gusztáv.²⁶

Az 1870-es évek elején Magyarország igen nehéz helyzetbe került, az államháztartási csődöt csak kölcsönök felvételével tudta elkerülni. 1869 őszén zajlott le az ún. *„kis válság”*, amiből még ki sem tudott lábalni az ország, amikor 1873 májusában bekövetkezett a *„nagy krach”*, amely szinte egész Közép-Európát érintette, így hazánkat is. A pénzügyi válság kibontakozásában közrejátszott az is, hogy a magyar állam hatalmas szerepet vállalt a modernizációban: egyszerre akarta átalakítani a közigazgatást, az igazságszolgáltatást, fejleszteni az oktatásügyet, kiépíteni a honvédséget, óriási beruházásokat kezdeményezett, ill. támogatott. Ennek következtében 1873-ban az összes állami kiadás egyötödét fordították a közigazgatásra, igazságszolgáltatásra, a honvédségre és az oktatásra, emellett igen megterhelte a költségvetést a jobbágyfelszabadításért az egykori földesuraknak fizetendő kárpótlás, a *„földtehermentesi-*

²⁵ APPONYI 1926, 61.; TÓTH 1933, 515-517.

²⁶ GRATZ 1934, 148.

tés”, valamint a veszteséges vasutaknak nyújtandó kamatbiztosítás is. Ekkora kiadásokkal nem volt könnyű megbirkózni, a kormány egymás után vett fel kölcsönöket, hogy fedezze az államháztartás hiányait.²⁷

1873 novemberében a képviselőház egy újabb államkölcsön felvételéről szóló törvényjavaslatot tárgyalt, ezzel kapcsolatosan felszólalt Sennyey is. Annak a véleményének adott hangot, hogy ez a kölcsön csak arra jó, hogy az ország megőrizze fizetőképességét. Kijelentette: azért, hogy az ország többször ne kerüljön ilyen kényszerhelyzetbe, gyökeres rendszabályokra van szükség.²⁸ Ezt követően a pénzügyi bizottságban azt ajánlotta, hogy az országgyűlés küldjön ki bizottságot, melynek feladata az lenne, hogy megvizsgálja az államháztartás helyzetét, és javaslatokat tegyen a megoldásra. Indítványát leszavazták, de miután az ellenzéki Ghyczy Kálmán is támogatta az ötletet, végül mégis megvalósult az ún. 21-es bizottság felállítása.²⁹ Sennyey ebben a bizottságban fejtette ki először takarékosági programját, mely később – kisebb módosításokkal – bekerült az általa alapított Jobboldali Ellenzék nevű párt programjába. A *Magyar Politika* azt írta, hogy Sennyey „közigazgatási, vagy kormányzati programjával talpra lehetne állítani ezen önsúlyja alatt görnyedő országot”.³⁰ A 21-es bizottság javaslatait azonban a képviselőház még csak nem is tárgyalta. Gyökeres változtatásokra sem került sor, mivel a 153 millió forintos államkölcsön felvételével el lehetett kerülni a pénzügyi összeomlást.

Többen egy esetleges konzervatív párt vezérének már ekkoriban Sennyey Pált nevezték meg,³¹ ő azonban egyáltalán nem gondolt pártalakításra. Tartotta magát 1872. október 7-én elhangzott kijelentéséhez, miszerint „*nekem nincs pártom, nincsenek külön céljaim, nincs külön programom. A politika általá-*

²⁷ FÓNAGY 2001, 125.; KÖVÉR 1986, 22.

²⁸ KHN 1872/75. VIII. k. 92–93.

²⁹ Néhány szó 1875, 26–27.

³⁰ MAGYAR POLITIKA, 1874. jan. 30.

³¹ PI. ELLENŐR, 1874. november 29. és 1875. január 3. (Csernátony Lajos cikkei), ASBÓTH 1875.

nos irányára nézve teljes határozottsággal csatlakoztam azon párt-hoz, melynek soraiban helyet foglaltam". Azt azonban leszögezte, hogy bizonyos kérdésekre vonatkozóan határozott egyéni nézetei vannak és lesznek, ezeket pedig elő is fogja adni.³² A kormánypárti lapok – főleg a *Pesti Napló* – éppen emiatt a kijelentése miatt támadták Sennyeyt, úgy vélték, neki is szerepe van a Deák-párt bomlásában. Ennek ellenére a Deák-párt vezetői Sennyeynek ajánlották fel a pártvezérséget, ő azonban nem vállalta el. Nem akart egy olyan politikát képviselni, amit elfogadott ugyan, de amelyben valójában nem hitt. Ezenkívül azzal is tisztában volt, hogy pártvezérként sem tudná megvalósítani konzervatív elképzeléseit a liberális többségű Deák-pártban.³³

A kormányválságok idején I. Ferenc József többször magához hívatta Sennyeyt, még az a gondolat is felvetődött, hogy az új minisztérium az ő részvételével alakuljon meg. Ebben nagy szerepe volt Ghyczy Kálmánnak, aki a királynál tett audienciáin Tisza Kálmán mellett mindig megemlítette Sennyey nevét is. Ghyczy Tiszát a belügyi tárca élére helyeztette volna, míg Sennyeyt pénzügyminiszterként látta volna szívesen.³⁴ Ezenkívül Tisza is többször nyilatkozta azt, hogy Sennyey nélkül nem hajlandó belépni a kormányba. Azon a véleményen volt, hogy „Sennyey olyan egyéniség, ki minden pártnak erőt és díszet kölcsönözne”.³⁵

Azt, hogy végül miért nem került sor Sennyey miniszterségére, a kortársak többféleképpen indokolták. Ghyczy azon a véleményen volt, hogy a báró azért vesztette el az uralkodó bizalmát, mert az a pénzügyi válság miatt a hadügyi költségeket is csökkenteni akarta. Egy korabeli röpirat is azt a megállapítást tette, hogy Sennyey mellőzésekor „legfelsőbb kegyvesztésről beszéltek”.³⁶ Kecskeméthy Aurél viszont mindenért Andrassy Gyulát vádolta; „Andrassy a helyzet ura odafönn; akár-

³² KHN 1872/75. I. k. 278–283.

³³ APPONYI 1926, 68–69.; TÓTH 1933, 518.

³⁴ KOZÁRI 1996, 99–124.; KECSKEMÉTHY 1909, 283–284.

³⁵ MÓRICZ 1892, 153.

³⁶ KOZÁRI 1996, 121.; Néhány szó 1875, 59.

kit inkább akar, bár elveszszén a haza, mintsem Sennyeyt” – írta naplójában.³⁷ Andrásy életrajzírója, Wertheimer Ede megemlítette, hogy Andrásyt nemcsak személyes ellentétei vezérelték, hanem attól is tartott, hogy Sennyey a bomlás felé vinné az új pártot. Andrásy szerint egy Sennyey–Tisza minisztérium vagy bensőleg emésztené fel magát, vagy utána szélsőbalpárti kormány alakulna.³⁸ Február végén a lapok még cikkeztek arról, hogy Sennyeyt fogják felkérni az egyesített kereskedelmi- és közlekedési minisztérium vezetésére,³⁹ de ebből sem lett semmi.

Sennyey helyeselte ugyan a két legnagyobb párt, a Deák-párt és a Balközép fúzióját, ő maga azonban nem csatlakozott az újonnan megalakuló Országgyűlési Szabadelvű Párthoz. Ezt a döntését azzal indokolta, hogy az új kormányprogramot a fennálló rendszer mellett nem tartja megvalósíthatónak. Egyetértett azzal a régóta hangoztatott követeléssel, hogy a pártoknak Magyarországon is elvek szerint kell csoportosulniuk. Egyértelmű volt – hiszen számos hírlap erről cikkezett már évekkel korábban is – , hogy Sennyey ellenzéki pártot fog alakítani.

A pártalakításra 1875. március 2-án került sor gróf Festetics Pál lakásán, a párt neve Jobboldali Ellenzék lett, vagyis mellőzték a konzervatív jelzőt. (Sennyey emiatt újabb támadások célpontjává vált.) Az 1875 augusztusában megrendezett választásokon mindössze 21 jobboldali ellenzéki jelölt győzött. Ennek oka egyrészt a konzervativizmussal szembeni ellenérzet, másrészt a pártvezér álláspontja volt. Sennyey ugyanis nem próbálta mindenáron meggyőzni a választópolgárokat, nem volt híve a korteskedésnek. Úgy gondolta: a választási sikerhez elég az, hogy eszméivel a haza javát akarja szolgálni. Sennyey azonban nem volt elégedetlen, megválasztásakor (ismét Királyhelmec képviselője lett) leszögezte, hogy pártjá-

³⁷ KECSKEMÉTHY 1909, 273.

³⁸ WERTHEIMER 1913, 232–235.

³⁹ PESTI NAPLÓ, 1875. február 26. (esti szám); EGYETÉRTÉS, 1875. február 27.

nak ereje nem a megválasztott képviselők számában rejlik, „hanem az általunk vallott elvek hatalmában s az ez elveket valló honpolgárok szellemi és erkölcsi fölényében”.⁴⁰

Sennyey az 1875/78-as országgyűlésen igen ritkán tartott beszédet, 1877-től pedig súlyosbodó betegsége miatt – tüdőbajban szenvedett – a képviselőház munkájában egyre kevésbé tudott részt venni. Az említett országgyűlési ciklus alatt a Jobboldali Ellenzék vezére főként a közigazgatás reformja miatt került ellentétbe a kormánypárttal. Sennyey már 1872-ben rámutatott arra, hogy a magyar közigazgatás nagyon elhanyagolt állapotban van, szinte „ázsiai állapotokkal” lehet találkozni. A megoldásnak az állami közigazgatás meghonosítását, a választásos rendszer helyett a kinevezéses rendszer bevezetését tartotta. Javasolta az állami személyzet létszámának csökkentését, az ellenőrző fórumok számának apasztását, a személyes felelősség elvének érvényesítését, a hivatalnokok előléptetésénél a képzettség és szakértelem figyelembevételét.⁴¹ Később az állami közigazgatás eszméjének egyre több híve lett. Tisza Kálmán miniszterelnök 1880-ban közigazgatási ankétot hívott össze – ennek Sennyey is tagja volt –, ahol már többen is a kinevezési rendszer és a közigazgatás államosítása mellett érveltek. 1891-ben Szapáry Gyula, majd az 1910-es években Tisza István tett kísérletet a közigazgatás államosítására, de ez végül a dualizmus korszakában nem valósult meg.

1877 elején az uralkodó felkérte Sennyeyt kormányalakításra, ő azonban nem fogadta el. Az előzmény az volt, hogy miután Tisza miniszterelnök a gazdasági kiegyezés körüli viták idején nem tudta elérni az uralkodónál sem az önálló magyar jegybank felállítását, sem azt, hogy a megalakuló Osztrák–Magyar Bank a paritás elvén működjön, 1877. február 8-

⁴⁰ KELET NÉPE, 1875. július 6.

⁴¹ KHN 1872/75. I. k. 278–283.; KHN 1872/75. XIV. kötet. 221–228.; KHN 1875/78. III. k. 366–371.;

Sennyey és a Jobboldali Ellenzék politikai nézeteit részletesen lásd NÉMETH Nikoletta: A Jobboldali Ellenzék története. In: Politikai pártok a 19–20. században. Szerk. RÉFI Attila – SZIKLAI István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport. Budapest, 2008.

án benyújtotta a lemondását. A visszautasítást Sennyey azzal indokolta, hogy nem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt, hogy csak kevesen támogatják őt a képviselőházban. Ezenkívül úgy vélte, hogy *„azon egyezségi pontozatokért, melyek a vám-szövetségre és az azzal tetteleg kapcsolatba hozott bankügyre nézve az előbbeni t. kormány által tárgyalattak és már mintegy befejezésig vezéreltettek: a törvényhozás előtt a felelősséget magamra nem vállalhatom”*. Kijelentette, hogy amennyiben elvállalta volna a miniszterelnökséget, elsőként arra kért volna felhatalmazást az uralkodótól, hogy az addigi tárgyalásokat felülvizsgálják. Mivel azonban az ország pénzügyi helyzete azt kívánja meg, hogy a gazdasági kiegyezés mielőbb megvalósuljon, ismét Tisza Kálmánt javasolta miniszterelnöknek, hiszen ő kezdte meg a tárgyalásokat.⁴² A báró tisztában volt azzal, hogy ha ő a bankkérdésre nézve elfogadta volna a Tisza által visszautasított feltételeket, a közvélemény azonnal ellene fordult volna. Az egész ország felzúdult volna, és ilyen körülmények között aligha tudta volna megnyerni a parlament többségét. Sennyey döntése megfontolt volt: a miniszterelnökség elvállalása helyett, amit amúgy is bukás követett volna, inkább háttérbe húzódott.⁴³

Ebben az időben ráadásul tüdőbetegsége is súlyosbodott, többször kellett külföldre utaznia gyógykezelés céljából. Végül 1878. április 30-án a képviselőházban bejelentették Sennyey képviselői mandátumáról való lemondását. De nem végleg vonult vissza a politikától. Továbbra is jó kapcsolatokat tartott fenn az egykori jobboldaliakkal, tanácsokat adott, de nem csatlakozott az Egyesült Ellenzékhez (a párt 1878 áprilisában jött létre a Jobboldali Ellenzék, a Független Szabadelvű Párt és a Pártonkívüli Szabadelvű Párt egyesülésével).

1880 februárjában a királyhelmei kerület által felkínált képviselőjelöltséget még visszautasította, betegségére és a fennálló politikai viszonyokra hivatkozva. Májusban viszont késznek mutatkozott arra, hogy Pozsony képviselője legyen,

⁴² KHN 1875/78. X. k. 53–54.

⁴³ FALK 1903, 310–311.

„ha választóimtól szabadságot nyernék, hogy csak fontosabb ügyekben, önállóan, távol maradva pártalakítási törekvésektől, és kormányhatalom utáni aspirációktól, képviseljem szerény nézeteimet”.⁴⁴

1881 júniusában mondott programbeszédében Sennyey elítélte Bosznia–Hercegovina okkupációját, szerinte a Monarchia befolyása a keleti kérdésben területi foglalás nélkül is elérhető lenne. Az Ausztriával 1878-ban megkötött gazdasági kiegyezést hazánkra nézve hátrányosnak tartotta, úgy vélte, hogy azt mindenképpen meg kell változtatni, vagy ha erre a Lajtán túli kormány nem hajlandó, akkor Magyarországnak proklamálni kell az önálló vámterületet.⁴⁵ 1881-ben ismét Pozsony képviselője lett, de már az országgyűlés megnyitását követően 6 hónapi szabadságot kért, mert orvosai rendeletére ismét külföldre kellett távoznia.

1884 decemberében Sennyey a főrendiház elnöke lett. Sokan elvfeladással vádolták, emiatt az ellenzéki támadásokra reagálva elnöki beköszöntő beszédében kijelentette, hogy *„politikai állásomra nézve tőlem semminemű engedmények nem követeltek, hozzáteszem, hogy azok sem egy, sem más oldalról nem adattak”*. Kiemelte, hogy korábbi politikai elveit változatlanul fenntartja, és kinevezését csak azért fogadta el, mert bizonyos kérdésekre vonatkozóan megegyeznek a kormány és az ő nézetei – legalábbis az alapvonásokat tekintve.⁴⁶

1886 júniusában elnyerte az országbírói méltóságot is. 1887-ben I. Ferenc József elismerése jeléül a legmagasabb kitüntetést, az Aranygyapjas rendet adományozta neki. 1887 őszén Sennyey Deák Ferenc szobrának leleplezésekor meghűlt az erős szélben, nem is gyógyult fel többé: 1888. január 3-án halt meg Budapesten.⁴⁷

⁴⁴ PESTI HÍRLAP, 1880. február 22. 2. és május 4. 1–2.; MAGYARORSZÁG, 1880. május 14. és 15.; OSZK KT IV/784.

⁴⁵ PESTI NAPLÓ, 1881. június 14. 1.

⁴⁶ FHN 1884/87. I. k. 45–46.

⁴⁷ WALDSTEIN–TREHERNE 1943, 278.

Felhasznált irodalom

OSZK KT IV/784. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond IV/784. (Sennyey Pál Falk Miksához. é. n.)

Korabeli folyóiratok: Magyarország, Pesti Napló, Pesti Hírlap, Kelet Népe.

ÁBRÁNYI 1881 = II. Kákay Aranyos [ifj. ÁBRÁNYI Kornél]: A lelánczolt Prometheusok. Budapest, Athenaeum Rt, 1881.

Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 1907/1-3.

APPONYI 1912 = APPONYI Albert: Parlamenti működésem emlékei. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 1912.

APPONYI 1926 = APPONYI Albert: Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom - huszonöt év az ellenzéken. 3. kiadás. Budapest, Pantheon, 1926.

ASBÓTH 1875 = ASBÓTH: Magyar conservatív politika. 3. kiadás. Budapest, Légrády Testvérek, 1875.

ASBÓTH 1884 = Egy magyar conservatív [ASBÓTH János]: Báro Sennyey Pál és gróf Apponyi Albert. Budapest, Révai Testvérek, 1884.

BEKSICS 1898 = BEKSICS Gusztáv: I. Ferencz József és kora. In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. X. kötet. Budapest, Athenaeum, 1898.

BERZEVICZY 1937 = BERZEVICZY Albert: Az absolutizmus kora Magyarországon 1849-1865. 4. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1937.

FALK 1903 = FALK Miksa: Kor- és jellemrajzok. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Rt, 1903.

FHN 1884/87 = Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdett országgyűlés főrendi házának naplója. Szerk: Maszák Hugó. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt, 1885-1887.

FÓNAGY 2001 = FÓNAGY Zoltán: Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849-1914-ig. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.

GRATZ 1934 = GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. I. kötet. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934.

- HALÁSZ 1911 = HALÁSZ Imre: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának legújabb korszakából. Budapest, A „Nyugat”kiadása, 1911.
- JÓNÁS 2002 = JÓNÁS Károly: Báró Sennyey Pál. In: JÓNÁS Károly - VILLÁM Judit: A magyar országgyűlés elnökei. Budapest, Argumentum Kiadó, 2002.
- KECSKEMÉTHY 1909 = KECSKEMÉTHY Aurél naplója 1851–1878. Sajtó alá rend. RÓZSA Miklós. Budapest, Franklin Társulat, 1909.
- KHN 1872/75 = Az 1872. évi szeptember 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. NAGY Iván. Budapest, 1872–1875.
- KHN 1875/78 = Az 1875. évi augusztus 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk: Nagy Iván. Budapest, Schlesinger és Wohlauser, 1876–1878.
- KÓNYI 1903 = KÓNYI Manó: Deák Ferenc beszédei. 3. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1903.
- KOSSUTH 1905 = KOSSUTH Lajos beszédei. I. kötet (1832–1849). Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, 1905.
- KOZÁRI 1996= KOZÁRI Monika: Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról. *Történelmi Szemle*, 1996/1. 99–124.
- KÖVÉR 1986 = KÖVÉR György: 1873. Egy krach anatómiája. Kozmosz Könyvek. Budapest, 1986.
- MÓRICZ 1892 = MÓRICZ Pál: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák- és a Balközép pártok egybeolvadásáig (1867–1874). Budapest, az „Országgyűlési Értesítő” kő- és könyvnyomdája, 1892. II. kötet.
- Néhány szó* 1875 = *Néhány szó* b. Sennyey Pál működéséről. Budapest, Tettey Nándor és Tsa, 1875.
- PETHŐ 1913 = PETHŐ Sándor: Sorsok. Budapest, Szent István Társulat, 1913.
- Sajtótörténet 1985 = A magyar sajtó története 1848–1867. II/1. kötet. Szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- SENNYEY 1878 = Báró SENNYEY Pál: A „király-helmeci választó-kerület” közönségéhez. Sárospatak, 1878.

SISKA 2003a = SISKA József: A 'Sennyey család. *Honismeret*, 2003/4. 19-20.

SISKA 2003b = SISKA József: Alta non alte. (A 'Sennyey család históriája). In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XLII. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2003. 283-307.

TOLDY 1872 = TOLDY István: Öt év története (1867-1872). Pest, Ráth Mór, 1872.

TÓTH 1933 = TÓTH László: Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933.

Vasárnapi Újság, 1865. július 30. 381-382.

Vasárnapi Újság, 1888. január 8. 21-22.

WALDSTEIN-TREHERE 1943 = Gróf WALDSTEIN-TREHERE Ágnes: „Unsere Móky”. [Báró Sennyey Pálné, született Fiáth Mária bárónő 1846-1940]. Magyarra fordította és az életrajzi adatokat összeállította: gróf 'Sennyey Ferencné. Budapest, Stephaneum Nyomda, 1943.

WERTHEIMER 1913 = WERTHEIMER Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. II. kötet. Budapest, MTA kiadása, 1913.

ADATOK A NÖVÉNYBORÍTÁS REKONSTRUKCIÓJÁ-
HOZ AZ ÁRPÁD-KORI HORTOBÁGY-SÁRRÉTEN

Bevezetés

Az alföldi táj a Tiszával és vízrendszerével együtt mindig meghatározó szerepet játszott az ott élők és az egész magyarság életében.

A nagyszabású természetátalakítási folyamatok következtében megváltozott az ember és gazdasága, valamint a befogadó természeti rendszerek viszonya. Az ember-természet viszony tartós egyensúlyvesztését a humán és természeti viszonyok drámai mértékű romlása jelzi (hosszú távon a közösség ipari-mezőgazdasági-szociális aktivitását korlátozó negatív vízgyenleg, talajdegradációs folyamatok, invazív növényfajok gyors terjedése, elszegényedés, társadalmi devianciák stb.). Több természetföldrajzi folyamat és tervezési elégtelenség eredményeként a tiszai vízszabályozási rendszer alkalmatlan az árvízi, belvízi, szikesedési folyamatok és a növekvő ariditás kezelésére, átalakítása elkerülhetetlen.

A fenntarthatatlan helyzetből való kitörés lehetőségét a természeti rendszer értékeinek megőrzése, rekonstrukciója és az örökségvédelmi adottságok együttes fenntartható fejlesztése és hasznosítása teremtheti meg. Történelmi léptékben is jelentős, korszakos változás küszöbén állunk, mely érinteni fogja az alföldi területhasználat és haszonvételek formáit, a felszín borító vegetáció összetételét és a tiszai vízrendszer egészét.¹

Hipotézisünk szerint a település- és környezettörténeti kutatások során a recens területfejlesztési tervezés folyamatában hasznosítható adatokhoz és következtetésekhez juthatunk.

¹ VÁTI 2004.

A vizsgált terület

A természetes árterek helyreállítása, a vegetáció vízkörforgásban betöltött szerepe miatt, a „természetes” növénytakaró helyreállításától elválaszthatatlan feladat. Az Alföld bizonyos térszínein a neolitikum óta művelés alatt áll a mozaikos táj, ezért jelentős, emberi zavarás előtti növényzetének feltérképezése komoly feladatot jelent számunkra. Néhány ezer palinológiai vizsgálat, a vizsgált terület teljes régészeti feltárása és a makrofossziliák módszeres gyűjtése, értékelése természettudományos igényű válaszokat adhatna kérdésünkre. Minderre azonban nincs lehetőségünk, viszont az utóbbi ezer évben írott forrásainkban az alföldi természeti környezetre vonatkozó adatok maradtak fenn, továbbá a régészek több olyan módszert dolgoztak ki, melyek segítségével a természeti környezet korábbi állapotára, a lezajlott folyamatokra, így az ember-természet interakcióra² vonatkozó következtetésre nyílik lehetőségünk.

Az „önkéntesen” Hortobágy–Sárrétnek nevezett cca. 10 000 km² kiterjedésű vizsgálati terület a Kárpát-medence Alföld nagytájának tiszántúli felén található. Magában foglalja a Közép-Tiszavidék középtáj tiszántúli részeit, a Nagykunság és Hortobágy kistájcsoportokat, a Hajdúság középtájat, a Berettyó-Körösvidék középtáj Berettyóvidék kistájcsoportját és a Körösvidék kistájcsoport Sebes-Köröstől északra fekvő településeit.³ Nyugaton a Tiszának Szabolcs középkori vára és Körös-torkolat közötti szakasza, délen a Hármaskörös teljes hosszában, a Sebes-Körös Ladány-Körösszög közötti szakasza, keleten lényegében a vízjárta területeket lezáró homokhatáron pereme határolja.

A 19. századi folyamszabályozások előtt a Hortobágy-Sárrét jelentős része vízborította vagy vízjárta terület volt. A többnyire tavaszi hóolvadással (február-május) érkező árhul-

² LASZLOVSZKY 2004, 81.

³ MAROSI-SOMOGYI 1990.

lámok alkalmával a folyók kiléptek medrükből, és a hegyvidék csapadékbőségből éltető vizet juttattak a vízhiányos Alföldre.⁴ Az ártereken általában több hónapig a vízgyűjtőről az áradó folyókba került oldott és lebegtetett állagú ásványi és szerves anyagokban dúskáló víz tározódott. A tavasztól nyár hevéig tartó időszakban a változatos alföldi talajokba szivárgott víztömeg hatására a talajvízszintek ingadozva követték a felszíni víz szintjének változásait. Forrásaink szerint a mai értékeknél méterekkel magasabban álltak, mely az aszályos vegetációs időszakban a felszint borító növényzet pótlólagos, sok esetben hónapokon át egyetlen, vízutánpótlását biztosította. A vegetációs időszak magas hőmérsékleti értékei, a jelentős víz és tápanyaginputok a biomassa tömegének kimagasló értékű reprodukcióját eredményezték a legtöbb talajon. Az árterek növényzete, az ártéri gazdálkodás gyakorlata a talaj típusától, az éghajlati adottságoktól, a felszint borító víz tömegétől és a vízborítás időintervallumától függött. Az ártéren megjelenő víz a folyókból árvíz idején az alföldi folyóinkat szegélyező folyóhátakba vágódott fokokon keresztül érkezett, és egyedülálló mozaikosság jellemezte.

Összefoglalásszerűen az árterekről. Legmélyebb pontjai az állandóan vízzel borított laposok, fenekek, mocsarak, sarak, fertők stb.⁵ Talajuk általában lápi talaj magas szerves anyag, esetenként kotú- vagy tőzegtartalommal, vagy a réti talajok valamelyike. Legjellemzőbb vegetációtípusok a fűz- és nyírlápok (*Calamagrostio canescentis-Salicetum cinereae*), magas növéssű magyar kőrises (*Fraxinus angustifolia pannonica*)⁶ mézgas égeres (*Alnus glutinosa*, *Angelico sylvestri-Alnetum*, *Carici elongatae-Alnetum*), fűzligetek (*Salux aurita*, *Salux cinerea*), nyárerdők, nádasok, magassásosok (*Euphorbia palustris*, *Cirsium brachycephalum*, *Carex riparia*),⁷ mocsarak, láprétek (*Iris spuria*, *Sesleria uliginosa*), tőzegmohás síklápok. Tipikusan a

⁴ Éves csapadékmennyiség: <500–550 mm.

⁵ GYÖRFFY 1955, 42.

⁶ TUBA et al. 2007, 618.

⁷ HOFFMANN.

halászok, pákászok, minden rendű és rangú lápi ember működési területe.

Az árterek második szintjét az időszakosan, de hosszabb időre vízzel borított térszínnek jelentik. Itt bukkantak fel az időszakos vízborítású szikes mocsarak, tófenekek, ezek kiterjedése az erdőirtások és szabályozások előtt nem lehetett túl nagy. Sümegi Pál szóbeli közlése szerint a 2 200 km² kiterjedésű Hortobágy kistáj⁸ 10–15 %-án jelentkezhettek szikesedés. Szikes talajon sziki vegetáció (pl. *Thero-Suaedetea*, *Festuco-Puccinellietea*) borította a felszínt. Ennek az ártéri térszínnek a növényzetét többnyire égeres, kocsányos tölgyes, puhafás ártéri ligeterdők (*Leucojo aestivo-Salicetum*), dús fűvű legelők, hosszabb-rövidebb ideig vízborította rétek alkották. Talajaira a réti és sziki talajok különböző fajtái jellemzőek. Az extenzív állattartás eszményi területe, legeltetésre, kaszálásra használták.

A harmadik szinten nem biztos, hogy minden évben megjelent a vízborítás. Az árterek peremét jelző szikesedés is itt jelenik meg. A szikes talajokon, padkákon sótűrő vegetáció (*Aster pannonicus*, *Plantago maritima*), szikfoknövényzet (*Festuco-Puccinellietalia*),⁹ holocén öblözetekbe benyúló jégkori teraszokon sziki tölgyesek (*Galatello-Quercetum roboris*). Löss-talajokon sztyepprét foltok (*Salvio nemorosae-Festucetum rupicolae*), ligeterdők borították a felszínt. A magas árterek jellegzetes keményfás ligeterdeje a tölgy-köris-szil társulás, melynek jellemző fajtái a folyók völgyeiben vándoroltak a síkságra.¹⁰ Az ártéri gazdálkodásban általában ezen a szinten létesítettek gyümölcsöst, szőlőt.

Az állandóan vízmentes, mély talajvizű, általában lösztalajú ártéri magaslatok alkotják az ártéri rendszer felső régióját. (A legmélyebb első és a negyedik szint között esetenként csupán néhány méter szintkülönbség mutatkozott.) Itt a felső régióban jelent meg a klímazonális „társulások vegetációja a konti-

⁸ MAROSI-SOMOGYI 1990.

⁹ TUBA et al. 2007, 607.

¹⁰ TUBA et al. 2007, 616.

mentális erdőssztyepp. Képviselei homoktalajon a homoki gyöngyvirágos tölgyesek (*Convallario-Quercetum roboris*, *Melampyro debreceniensis-Peucedanetum oreoselini*) és sztyepprétek, löszvázú csernozjomon a tatárjuharos tölgyesek és löszpusztarétek (*Salvio nemorosae-Festucetum rupicolae*, *Cynodonti-Po.tum angustifoliae*)¹¹ voltak.”¹²

Munka és módszer

Vizsgálatom célja írott források alapján hozzájárulni a fentiekben leírt síkvidéki mozaikos táj, a Hortobágy–Sárrét Árpád-kori természet- és településföldrajzi viszonyaira vonatkozó rekonstrukció elkészítéséhez. Forrásaink jelentős része forrásgyűjteményekben, történeti-földrajzi monográfiákban és helytörténeti munkákban feldolgozásra került. Ezek közül a legjelentősebb Györffy György Árpád-kori történeti földrajzi munkája. Györffy a vizsgált területen érintett vármegyék (Békés, Bihar, Csongrád, Heves, Szabolcs, Külső-Szolnok) közül Békés, Bihar, Csongrád, Heves vármegyék Árpád-kori történeti földrajzát állította össze, Szabolcs és Külső-Szolnok vármegyéké nem készült el. A megjelent kötetekben közölt adatok tematikus feldolgozása mindazonáltal várat magára. Kristó szavaival: „számos ponton hiányoznak a [...] részletkérdéseket aprólékosan megvilágító feldolgozások”.¹³ Megszülettek viszont Györffy történeti földrajza első két kötetének helynévanyagát feltáró, Hoffmann István és munkatársai által összeállított adattárak, és az első kötetben szereplő vármegyékre vonatkozó, Györffy által még fel nem dolgozott oklevelek anyagait is tartalmazó, a teljesség igényére törekvő „Korai magyar helynévszótár 1.”, valamint Németh Péternek „A középkori Szabolcs megye települései” című kitűnő színvonalú adattára. Munkám során nagy segítségemre volt ezek mellett Grynaeus et al: „Kísérlet a középkori

¹¹ DEÁK et al. 2008, 324.

¹² TÓTH.

¹³ KRISTÓ 1976, 7.

Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására” című tanulmánya, melynek tematikája, a szerzők módszerei és célja irányítúként szolgáltak számomra.

Névszóállományunkban a vízrajzi nevek, de különösen a folyóvizek és nagyobb állóvizek nevei képezik a legállandóbb, legrégebb csoportot. Ezek esetében fennáll annak az esélye, hogy a nevükben őrzött természeti környezetre vonatkozó információ a közlés, oklevélben való rögzítés időpontjához képest a területnek csak egy korábbi természeti állapotáról vagy uralkodó fajáról tudósít. Azonban érdemes figyelembe vennünk azt, hogy területünkön a nagy folyók kivételével a kisebb vízfolyások, tavak névállománya magyar névadás eredménye és többségük a terület benépesülésekor született.

A finomdomborzati elemek neve jóval változékonyabb. Sokszor a tulajdonos személy vagy közösség nevét veszi fel. A határnév a terület lakóinak elvándorlásakor, kipusztulásakor, a nevet rögzítő írásos emlék és a nevet emlékezetükkel fenntartók pusztulásával együtt elvész. Ahogyan vizsgált területünkön helyneveink és határneveink egy jelentős része elveszett a törökkor pusztításaiban, hasonló folyamat feltételezhető a tatárjárás pusztításainak kitett területeken is. Ilyen esetben az új telepések a korábbi helynév eltűnését követően új neveket adnak. Területenként és koronként eltérő mértékű helynévpusztulás fordult elő. A Tiszazugban, Nagyrév határában a tatárjárás során elpusztult településekhez csatolható helynévanyag legfeljebb falunevek szintjén maradt meg, vagyis határnév, dűlőnév már nem.¹⁴ Ezzel szemben ezen a területen az elpusztult települések esetében jó eséllyel megmaradtak a mikrotoponimák. (A faluhatárok esetében például *erős kontinuitás* figyelhető meg.) A határnevek változásai bizonyos fáziskéséssel követik a haszonvételi formákban, a jellemző növényzetben bekövetkező változásokat. Az ebbe a körbe tartozó általunk ismert legjelentősebb helynév-átalakulási hullám a 19. századi folyószabályozásokat követte. Így a határnevek termé-

¹⁴ LASZLOVSZKY 2006, 296.

szeti környezetre vonatkozó vallomása vonatkozhat az adatközlés időpontjára, de akár korábbi időszakokra is. Ez a körülmény óvatosságra int, azonban a „*finom domborzat*” névszó-állományának történeti vonatkozású kritikai vizsgálata a korábbi időszakok, esetünkben az Árpád-kor környezeti állapotára vonatkozó információk jelentős rétegét tudná feltárni. A határjárásokban szereplő információk jelentősége abban áll, hogy „*az adatfelvétel pillanatának állapotáról viszonylag hitelesen közvetítenek, azonban növényneveinkről nem feltétlenül tudósítanak megbízhatóan*”.¹⁵

Településnevek esetén a névadás többnyire az alapításhoz kapcsolódó aktus, így az Árpád-kori településnév természetföldrajzi vonatkozású tartalma szinte bizonyosan a település névadásának időpontjára vonatkozó adat. Annak a lehetősége, hogy a település nevében szereplő növénynév a falu környezetére jellemző növénytársulás uralkodó fajára, nevezetes fájára vagy adott esetben az alapító, ill. birtokos személy, mint névadó nevében szereplő növénynévi tartalomra vonatkozik, egyaránt fennáll. A névadás motívumai teljesen esetlegesek (pl. egy faluban, ahol Nyék törzsbeli halászok telepedtek le, és a település környezetében sok az égerfa, akkor a telepet ezek valamelyikéről nevezték el, vagy a falu alapítójáról, birtokosáról, a falu közelében lévő révhelyről, és a lehetőségek sora még tovább folytatható).

A helyhez kötött adatok térképi ábrázolása során a III. katonai felmérés térképe (HKFT) M = 1: 25 000 (1869–1880) georeferált térképszelvényei szolgálták bázistérképként. Döntésünk azért esett erre a térképre, mert a térkép „*jósága*” történeti térképünk készítése számára munkánk jelenlegi fázisában kielégítő, egyúttal számos utalást tartalmaz a folyószabályozás előtti vízrajzi viszonyokra és helynevekre vonatkozóan. A kéziratos történeti térképek szkennelt adatállományát a HKFT-n vektoros modellben ábrázoltuk. A szkennelések következtében bekövetkező torzulásokat a 1991-es M = 1:10 000-es topo-

¹⁵ GRYNÆUS et al. 2000, 68.

gráfiai térkép távolsági adatainak, mint referenciaértékeknek a figyelembevételével igyekeztünk ellenőrizni és arányait helyreállítani.

Eredmények

Az alábbiakban az Árpád-korból és a korai Anjou-korból ránk maradt növénynévből alakult településnevek, mikrotoponímiák és a vegetációra vonatkozó határjárásokban szereplő utalások szerepelnek majd. Vizsgált területünk jelentősebb része a Tiszántúli flórajárásba, míg északkeleti pereme a Nyírségibe tartozik. A felsorolás során képzeletben az óra járásával megegyező irányban körbejárjuk a tájat. Elsőként a Nyírségi flórajárás emlékeit vesszük szemügyre, majd a vizsgált területünk déli részét a Tiszazugig lefedő Sárrétek és Körösvidék alkotta térséget, harmadjára a Tiszavölgyet a Tiszazuggal és Nagykunsággal, végül a Hortobágy és a Hajdúság Tiszántúli flórajárásba eső része szerepel majd. A felsorolt négy terület Árpád-kori növényzetére vonatkozó leírások végén az Alföld egykor jellegzetes erdős sztyepp vegetációjának máig fennmaradt maradványait közlöm.

Vizsgált területünk keleti részén, a Nyírségi flórajárás déli részén, többnyire homokos talajon Debrecen, Lomb (1213, 1235),¹⁶ Torna, Zelemér, Salamon, (Nagy)Böszörmény¹⁷ települések tömbjében egybefüggő, helyenként jól záródó pusztai sztyepp erdőség elegyének tömbje jelenik meg.¹⁸ Ennek az erdőségnek nagy kiterjedésű részletei a 15. században még Böszörmény határában megvoltak.¹⁹ Nyugatról kapcsolódnak hozzá a tiszántúli és nyírségi flórajárások határán, a hajdúsági

¹⁶ VR. 141, 388. reg.; FEJÉR V: 3, 131.; GYÖRFFY 1963, I: 640.; HOFFMANN 1997, 82.; HOFFMANN 2005, 175.

¹⁷ M. NEPPER 1973, 9.

¹⁸ ZOLTAI 1932, 2-5.

¹⁹ M. NEPPER 1973, 9.

lőszplatón²⁰ meglepedett fanévből alakult és erdőművelésre utaló helynevű Árpád-kori falvak: Aszalós,²¹ Bakócz,²² Füzes (1355),²³ Szilegyháza (1213).²⁴ Az erdős sztyepp vegetáció roncsolódott maradványai: Boldog-erdő Debrecen, homoki tölgyes, Város-erdő Hajdúböszörmény homoki tölgyes.²⁵

Az előbb említett erdőség déli irányban a (Berek)Böszörmény, Érpályi, a Kékkáló mellett feküdt Füzesstelek (1311),²⁶ Gáborján, Konyár, Berettyó parti Újfalu, Váncsod környékén elterülő jelentős kiterjedésű erdőtömbökkel állt közvetlen összeköttetésben.²⁷ Egy olyan helynevünk is akadt, mely a növényfedettség hiányára utal, a Konyár és Gáborján vidékén fekvő Szár falu (1221).²⁸ A helynév „*előzménye a régi magyar szár 'kopasz, tar' melléknév.*”²⁹ Erdős sztyepp vegetáció recens maradványai: Csere-erdő Hencida-Gáborján sziki tölgyes; Határ-erdő Konyár sziki tölgyes; Malom-füzes Berettyóújfalu sziki tölgyes.³⁰ A Nyírségi flórajárás déli peremét érinti a Berettyó folyó (1261).³¹ Neve „*a magyar berek 'ártéri ligeterdő' és a magyar jó 'folyó' összetétele.*”³² Érdekesség, hogy a vízfolyás alsó, azaz a Sárrét-torkolat utáni szakaszának neve Túr volt.

A Kis-³³ és Nagy-Sárrét³⁴ környezetében található Körös, Kutas, Ölyvös és Tekerő nevű vízfolyások kelet-nyugati irá-

²⁰ BALOGH 1953, 144.

²¹ NÉMETH 1997, 25. o.; KISS 1988, I: 120. o.; VARGA 1958, 4.

²² VARGA 1958, 4., 24.

²³ ANJOU OKM. VI: 330. o.; NÉMETH 1997, 77. o.; VARGA 1958, 23.

²⁴ VR. 169, 251. reg.; ANJOU OKM. VI: 330.

²⁵ MOLNÁR et al. 2000, 46–49.

²⁶ GYÖRFFY 1963, I: 618.; HOFFMANN 2005, 107. o.; HOFFMANN 1997, 81.

²⁷ ZOLTAI 1932, 2–5.

²⁸ GYÖRFFY 1963, I: 665.

²⁹ KISS 1988, II: 525.

³⁰ MOLNÁR et al. 2000, 46–49.

³¹ HML 1997, 27.

³² KISS 1988, I: 243.

³³ Kis-Sárrét említése: 1330 k., 1329/476: *Tordasara, prat.* GYÖRFFY 1963, I: 493. o.; KARÁCSONYI 1896, I: 34.

³⁴ Nagy-Sárrét említése: Szerep mocsár – 1200 k./896 aq. *Lutum Zerep* GYÖRFFY 1963, I: 493., 514.

nyú folyóhátakon a szil fanév toponímiákban őrzött nyomát látjuk több helynévben: Szil ér,³⁵ Szilas (1322),³⁶ Szilbokor (1326),³⁷ Kerek-szil (1322).³⁸ Vélhetően a kocsányos tölgy (*Quercus robur*), magyar kőris (*Fraxinus pannonicus*) és vénicszil (*Ulmus laevis*) alkotta, hegyvidékről a vízfolyások völgyeiben az Alföldre ereszkedő tölgy-kőris-szil (*Fraxino pannonicae-Ulmetum*) nevű lombos keményfa ártéri erdő növénytársulások tagjáról van szó, melyekben gyakoriak a vadgyümölcsök. A szil jelenléte általában magas talajvízszintet és semleges, esetleg enyhén meszes talajt jelez,³⁹ továbbá a szil a meleg agyag és homoktalajok kedvelője.⁴⁰ Jelenlegi ismereteink szerint a vénicszil elegyetlen állományokat nem képez, csak elegyfajként jelenik meg a növénytársulásokban, pl. a tölgy-kőris-szil társulásban, melyben a meghatározó faj a kocsányos tölgy, nem a szil. A mezei szil (*Ulmus minor*) a zárt erdőkben ritka vendég, inkább az erdőszéleket, legelőket, utak szélét, fényben gazdag helyeket kedveli. Egyelőre azt az álláspontot képviseljük, hogy a szil fanév viszonylag szűk területen való többszöri helynévi előfordulása a települések környezetét uraló növénytársulás tagjára, a vénicszilre utal és nem a többnyire magányosan előforduló mezei szilre. A 19. századi szilfavész előtt a szil bizonyos használati eszközök kedvelt és kizárólagos alapanyagául szolgált. Árpád-kori helyneveink ebben a körzetben a társulásból egyedül a szil nevét őrizték meg. Ugyanitt bukkan elő a forrásokból két *eresztvény* 'erdőültetvény, sarjerdő' említése⁴¹ is. Az *eresztvény* szőlőültetvényként való értelmezésének jóval kisebb a valószínűsége.⁴² Bökény (1214),⁴³

³⁵ ORTVAY 1882, II: 462.

³⁶ GYÖRFFY 1963, I: 692.; HOFFMANN 1997, 75.

³⁷ GYÖRFFY 1963, I: 507.; HOFFMANN 1997, 65.

³⁸ GYÖRFFY 1963, I: 603.; HOFFMANN 1997, 77.; HOFFMANN 1997, 77.; KISS 1988, II:578.

³⁹ SIMON 1992.

⁴⁰ SÁRKÁNY-KISS.

⁴¹ GYÖRFFY 1963, I: 608.; HOFFMANN et al. 2004, 92.; KISS 1998, I: 426.; GYÖRFFY 1963, I: 509.

⁴² TAGÁNYI 1896, 13.

Gyakháza (1291–4)⁴⁴ településnevekkel találkozunk a Köröstől északra húzódó folyóhátan. Figyelembe véve a *bökény* helynév 'bük' előzményének lehetőségét és a Bihari-hegységhez való közelségét, előfordulhat, hogy a helynév az Alföldön a hegylábaknál szuperzonális hatásra előforduló síkvidéki bükkös⁴⁵ elegyerdőről tanúskodik. Füzes-tó helynév bukkan fel a Berettyó parti Ecseg határában (1326).⁴⁶ A vegetáció összetételére vonatkozó további nyelvi emlékek: Boz foka (1326),⁴⁷ Nádas-tó (1322)⁴⁸ Zsombékos (1326).⁴⁹ Az alföldi erdős sztyeppe vegetáció régen nagy területeket uraló társulása, a sziki tölgyes erdőségek maradványa a Ladányi-erdő (Körösladány).⁵⁰

A Tisza mellett az írott források és helynevek végig fásult, erdősült területekről tudósítanak: Ágashalom (1229),⁵¹ Aranyas erdő (1261),⁵² Bere erdő (1261),⁵³ Danát erdeje (1009>1261/1271)⁵⁴, Erdőtó (1339),⁵⁵ Fövenyes erdeje halas (1261),⁵⁶ Füzi-tó (1077–95),⁵⁷ Herep (1336),⁵⁸ Köved erdő (1339),⁵⁹ Pártaasszony körtvélye (1330),⁶⁰ Dob (1229, 1256),⁶¹

⁴³ GYÖRFFY 1963, I: 606.; HOFFMANN 1997, 81.; HOFFMANN 2005, 65.; „Némelyek az ótörök bük 'erdő, sűrűség, bozót' főnévvel vélik összekapcsolni.” KISS 1988, I: 249.

⁴⁴ GYÖRFFY 1963, I: 620.; HOFFMANN 1997, 81.; HOFFMANN 2005, 116. „A *hn. előtagjában a gyakor m. N. 'sűrű' 'cserje, erdő' szerepel.*” KISS 1988, I: 539.

⁴⁵ PÁLYI 2004, 322.

⁴⁶ BENEDEK 2000a, 16.

⁴⁷ GYÖRFFY 1963, I: 509.; HOFFMANN 1997, 66.; „Előzménye lehetett a régi magyar 'bodza'.” KISS 1988, I: 247.

⁴⁸ GYÖRFFY 1963, I: 608.

⁴⁹ GYÖRFFY I: 509.; HOFFMANN 1997, 81.; HOFFMANN 2005, 44.

⁵⁰ MOLNÁR et al. 2000. 46–49.

⁵¹ VR 358. reg.; KÁLLAY I: 7.

⁵² HML 26.

⁵³ Uo.

⁵⁴ NÉMETH 1997, 57.

⁵⁵ ANJOU III: 543–4.; GYÖRFFY 1963, III: 141.

⁵⁶ ORTVAY 1882, I: 303.; HML 26.; KISS I: 479.

⁵⁷ GYÖRFFY 1963, III: 41., 93.

⁵⁸ KÁROLYI I: 122.

⁵⁹ ANJOU III: 543–544.; GYÖRFFY 1963, III: 141.

⁶⁰ GYÖRFFY 1963, I: 906.; KISS 1988, I: 798.

⁶¹ VR. 355. reg.; FEJÉR IV/2: 395.

Mohágytő (1248),⁶² Scilu halas (1075>338),⁶³ Tölgyes cserétje berek (1248).⁶⁴ Ezek többnyire a középszakasz jellegű meanderező folyót szegélyező galériaerdők különböző társulásba tartozó tagjai. A legutóbbi helynévben az erdőt jellemző társulásra vonatkozó információk maradtak fenn. Csegéhez tartozó ártéri erdőtársulás volt, melynek uralkodó faja a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) lehetett. Előtagja „*Tölgyes helynév 'tölgyfákkal benőtt hely'*”. Második tagjának *cherethye* lehetséges olvasata 'cseretje, cseretője', mely valószínűleg „*a magyar cser 'cserfaerdő' és tő 'alsó rész, alulsó vég' birtokos személyraggal ellátott főnév összetételének látszik'*. Harmadik tagja „*a berek helynév 'liget, vizenyős terület, nedves rét' fn'*”.⁶⁵ A felsorolásban szereplő Herep vízállás nevében egy ómagyar kori fanév maradhatott fenn.⁶⁶ Mohágytő esetében a helynév második tagja „*a tő főnév a vízfolyás eredetére forrására tövére utal'*”,⁶⁷ míg első tagja a vízfolyás valamilyen mohaláppá fejlődött árterére vonatkozhat. A felsorolásban szereplő Bere erdő helynév *bere* jelentése: 'berek, ártéri erdő, ligeterdő'. További erdőborított-ságra utaló helynevek a Tisza bal partján Szilágy-Tuka (1214, 1229),⁶⁸ Szilas (1299).⁶⁹ A Szabolcs várától délre feküdt Balázsérföldéhez a Tisza parton berkek tartoztak (1327).⁷⁰ Vizes élőhelyekre utaló helynevek: Keselyúsrét (1266),⁷¹ Nagyrét (1266),⁷² Rétfenék (1339),⁷³ Sulymosfő, Sulymosfok (1336),⁷⁴ Sulymoshorka tó (1339).⁷⁵ A folyóparti növénytársulások cser-

⁶² HML 14.; BENKŐ 1998, 119.

⁶³ GYÖRFFY 1963, I: 899.; FEJÉR I: 437.

⁶⁴ HML 14. o;

⁶⁵ KISS 1988, II: 675.; I: 325.; I: 199.

⁶⁶ KISS II: 70-1.

⁶⁷ HEFTY 1912, 45.

⁶⁸ VR. 288, 358. reg.; NÉMETH 1997, 196.; KISS II: 578.

⁶⁹ ZOLTAI 1935, 31.

⁷⁰ ANJOU XI: 615.; NÉMETH 1997, 30.

⁷¹ BENEDEK 2000, 14.

⁷² Uo.

⁷³ ANJOU III: 543-4.; GYÖRFFY III: 141.

⁷⁴ KÁROLYI I: 122.; ZOLTAI 1935, 29.

⁷⁵ ANJOU III: 543-4.; GYÖRFFY 1963, III: 141.

jeszintjébe tartozó kökény említése Kökényzugörvénye (1261)⁷⁶ helynévben történik, és találkozunk egy ún. gyümölcsbokor (1270) említésével is. Sóra, szikesedésre utaló helynevünk Sólýér (1276).⁷⁷ Az erdőssztyepp vegetáció recens maradványai: Berzsényes morotva Tiszacsege sziki tölgyes, Bokros-puszta Tiszaug Tiszántúl sziki tölgyes, Körtvélyesi-legelő Tiszaörs, Tiszaigar sziki tölgyes, Sóskúti-legelő Tiszadob sziki tölgyes.⁷⁸

A 2 200 km² kiterjedésű Hortobágy kistáj régóta az alföldi kutatások középpontjában áll, közgondolkodásunkban szinte kultikus helyé vált. A diskurzusban résztvevők többségét emocionális erő, érzelmi elkötelezettség fűzi ehhez a természeti értékeit és adottságait tekintve kontinentális léptékben is egyedi tájhoz. Helyneveink és a határjárások tanúsága szerint a mozaikos talajú és növényzetű tájon az Árpád-korban jelen voltak a szikes puszták élőhelyei (Szihalom-Szeghalom (1067k),⁷⁹ Székszó-Szikszó (1067k)⁸⁰ – melyek Árpád-kori, vagy azt megelőző jelenlétét talajszelvények pollenvizsgálatai és régészeti feltárások talajvizsgálatai is igazolnak (Egyek-Zám-Pusztakócs,⁸¹ Újszentmargita-Szőkető,⁸² Máta,⁸³ Polgár, Tiszavasvári⁸⁴) – kiterjedt legelők (1067,⁸⁵ 1261),⁸⁶ vizes élőhelyek [Nádasszegi (1067k)], magányos fák és erdőségek. Ilyenek a százdi alapítólevélben említett Nagykereki(ú) erdő, két magányos határjelként leírt körtefa,⁸⁷ továbbá az égerfa⁸⁸ jelenlétéről, esetleg égeres erdőről tudósítanak a Hortobágy falu és

⁷⁶ HML, 25.

⁷⁷ NÉMETH 1997, 167.

⁷⁸ MOLNÁR et al. 2000, 46–49.

⁷⁹ SZÁZDI 6.

⁸⁰ Uo. 5.

⁸¹ SÜMEGI et al. 2006, 633.

⁸² TÖRÖCSIK 1993.

⁸³ SÜMEGI et al. 2006, 633.

⁸⁴ HNP.

⁸⁵ SZÁZDI 6.

⁸⁶ HML 15.

⁸⁷ Egyikőjük egy halmon állt.

⁸⁸ SZILY 1878, 402.

Szihalom (Polgártól keletre) környezetében említett Eger- és Kis-Eger (1067k)⁸⁹ patak víznevek. Vízborításról tanúskodik az Ebes (1332-5) településnév.⁹⁰ Az Árpád-kori falu Debrecen-től délnyugatra az Ágod-, Kutya- és Zsong-erek egyesüléséből származó Kösi/Kösély bal partján egy halom körül feküdt.⁹¹ „A régi magyar ebes 'mocsaras, zsombékos' melléknévből keletkezett”⁹² helynév a település környezetére jellemző vizes élőhelyekről árulkodhat. Iménti példánkhoz hasonlóan a település környezetében uralkodó növénytársulásról, a nádasról árulkodik Nádudvar (1213)⁹³ nevének előtagja. Állandóan vízborította élőhelyre utal még az Ohat közelében feküdt Gelényestő-Gelényesfenék-Gyékyenyestő (1336) helynév.⁹⁴ A hortobágyi erdős sztyepp maradványok: Malomházi-erdő Hortobágy sziki tölgyes, Nagyerdő Kisújszállás sziki tölgyes, Ohati-erdő Egyek sziki tölgyes, Ohat-Völgyesalj Egyek sziki tölgyes.⁹⁵

Összegzés

A települések térképi ábrázolásával szélsőséges térbeli eloszlásuk figyelhető meg. Vizsgált területünk ca. 10 000 km² kiterjedésű, közel kétmegyényi ritkán lakott terület, kb. 45%-án 9 (!) település jelenik meg 1000-1350 között,⁹⁶ melyet a Hortobágy északi és déli mélyebb, mocsarasabb medencéi, a Nagysárrét süllyedéke és további ártéri öblözetek alkottak.⁹⁷ A kétmegyényi kiterjedésű, állandó megtelepedésre kevésbé alkalmas „terra incognita” folyamatosan vagy időszakosan vízzel borít-

⁸⁹ SZÁZDI 5.

⁹⁰ VAT I/1: 344., 360.; NÉMETH 1997, 68.

⁹¹ ZOLTAI 1925, 35.

⁹² KISS 1988, I: 404.

⁹³ MTSH-HB, 68.

⁹⁴ ZOLTAI 1935, 12.; KÁROLYI I: 122.

⁹⁵ MOLNÁR et al. 2000, 46-49.

⁹⁶ PINKE 2010, 15.

⁹⁷ PINKE 2009, 7.

tott térszínek hálózata.⁹⁸ Ha figyelembe vesszük a jelentősebb kései avar lelőhelyek térbeli szerkezetét,⁹⁹ arra a következtetésre juthatunk, hogy a honfoglalás- és Árpád-korban lakatlan terület 670–896 között a griffes-indás kultúra képviselői számára sem bizonyult alkalmasnak jelentős számú állandó telep létrehozására. Így valószínűsíthetünk egy kb. hat-hét évszázad hosszúságú időszakot, mely során vizsgált területünk centrumában az emberi települések direkt zavaró hatása kevésbé lehetett befolyással az élővilág helyi társulásaira,¹⁰⁰ s talán ezen a területen bukkanhatunk olyan refúgiumra, melyben fennmaradhatott a bolygatatlan állapot,¹⁰¹ és a vegetáció regenerációjára, bizonyos térségek (vissza-)beerdősülésére is sor kerülhetett. Azt valószínűsítjük, hogy a vízszabályozások előtt vízjárta területek jelentős részén a legszárazabb időszakokban is megjelent a vízborítás, mely hosszú időszoron lehetetlenné tette állandó makroparazita¹⁰² telepek sűrű hálózatának létrehozását. Végleges álláspontot csak a terület domborzati modelljén elvégzett elemzés, a Hortobágy–Sárrét ritkán lakott területein végzett sikeres pollenvizsgálatok, a terület régészeti leletkataszter térképi ábrázolása és az Árpád-kori természeti környezetre vonatkozó források feldolgozása után lehet nagyobb biztonsággal kialakítani.

Egyetemi tanulmányaim alatt a Pécsi Tudományegyetem oktatói közvetítették számomra azt a szemléletet, mely a történettudománynak a természettudományok irányába való közelítésének szükségességére hívta fel figyelmemet. A 20. század első felében a nagy hagyományokkal rendelkező irányzat

⁹⁸ A síkságként jellemzett táj rendkívül tagolt képet mutat. Ősi, elhagyott folyómedrek, lefűződött kanyarulatok vágják keresztül-kasul. GÁBRIS et al. 2001, 2. A vízzel borított medencék között csatornák, erek biztosították az összeköttetést. Szűcs, 1977.

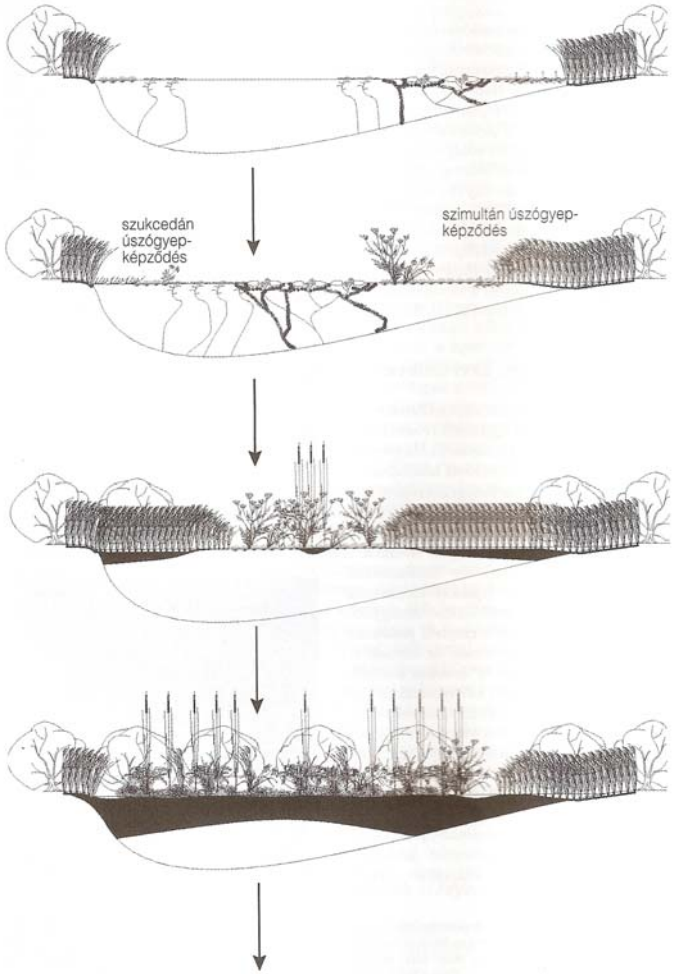
⁹⁹ GYÖRFFY 1995, 7.; LÁSZLÓ 2004, 55., 93.; CSALLÁNY 1958.

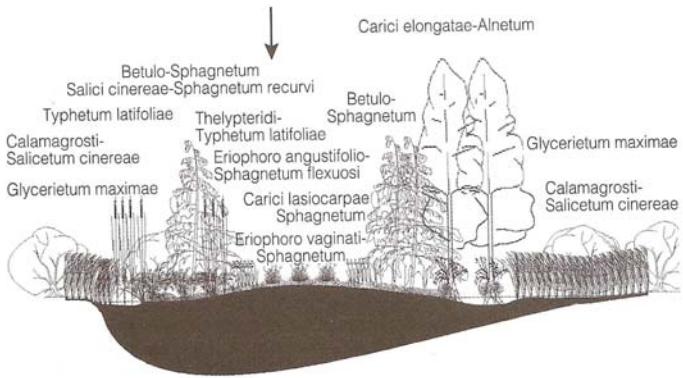
¹⁰⁰ A vissza- vagy beerdősülés dinamikájáról érdemes megjegyezni, hogy 20. századi vizsgálati területeken már 10–20 év alatt látványos erdősülési folyamat zajlik le. PONGRÁCZ et al. 2004, 74.

¹⁰¹ SÜMEGI 2006.

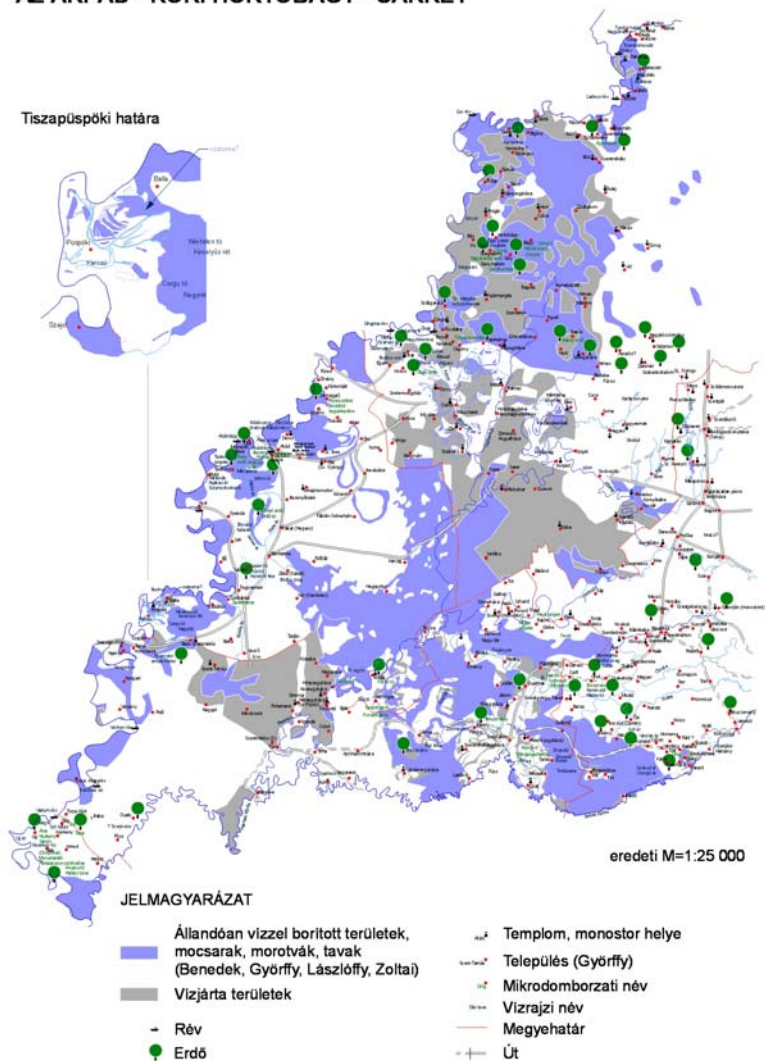
¹⁰² BRAUDEL 2004.

élcsapatává az *Annales* vált, majd ezt követte a környezettörténet önálló diszciplínává érése. A publikációban felbukkanó botanikai, régészeti, talajtani és térinformatikai vonatkozású kapcsolódási pontok keresése a felsoroltak által képviselt irányt próbálja követni. Tekintettel arra, hogy a kutatott táj bonyolult ökológiai rendszerének megértéséhez csupán mozaikokkal rendelkezünk és arra a körülményre, hogy a tiszai ökológiai rendszer az emberi beavatkozások következtében jelentősen roncsolódott, az ökoszisztéma működésének feltérképezéséhez a múltbéli állapotok ismerete elkerülhetetlennek tűnik, így bizonyos pontokon talán a magunk „*soft*” eszközeivel is hozzájárulhatunk az ember-természet interakció és általában a természet alaposabb megismeréséhez.

AZ ÁRPÁD - KORI HORTOBÁGY - SÁRRÉT

Felhasznált irodalom

ANJOU = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricus tempore Regum Andegavesium illustrantia. Szerk: Kristó Gyula, Blazovich László, Érszegi Géza, Makk Ferenc. I-IV. VII-VIII., XI. Budapest-Szeged, 1990-96.

ANJOU OKM. = Nagy Imre (szerk): Anjoukori okmánytár I-VI. Budapest, 1878-91. Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): VII. Budapest, 1920.

BALOGH 1953 = BALOGH István: Adatok az Alföld középkori régészetéhez. Archeológiai Közlemények, 1953. 141-150.

BENEDEK 2000 = Benedek Gyula (fordította és a jegyzeteket írta): Tiszapüspöki oklevelek (1261-1703) Documentatio historica I. Szolnok, 2000.

BENEDEK 2000a = Benedek Gyula (fordította és a jegyzeteket írta): Mezőtúri oklevelek (1219-1526), Dokumentatio historica III., Szolnok, 2000.

BENKŐ 1998 = Benkő Loránd: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1998.

BRAUDEL 2004 = BRAUDEL, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. Század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gutta könyvkiadó. Budapest, 2004.

CSALLÁNY 1958 = CSALLÁNY Dezső: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. In: JAMÉ I. Nyíregyháza, 1958.

DEÁK et al. 2008 = DEÁK Balázs - Török Péter - Kapocsi István - Lontay László - Vida Enikő - Valkó Orsolya - Lengyel Szabolcs - Tóthmérész Béla: Szik- és löszgyep-rekonstrukció vázfajokból álló keveréke a Hortobágyi Nemzeti Park területén (Egyek-Pusztakócs). *Tájökológiai Lapok* 6/3. 2008. 323-332.

DETREKŐI DETREKŐI ÁKOS - SZABÓ GYÖRGY (2002), Térinformatika. NT. Budapest

DHA = Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000-1131. Edendo operi praefuit Gregorius Győrffy, Budapest, 1992.

FEJÉR = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Deorgii Fejér. I-XI. Budae, 1829-44.

GÁBRIS et al. 2001. = GÁBRIS Gyula – FÉEGYHÁZI Enikő – NAGY Balázs – RUSZICZAY Zsófia: A Középső-Tisza vidékének negyedidőszak végi folyóvízi felszínfejlődése. Földrajzi Konferencia, Szeged 2001.

GRYNAEUS 2000. = GRYNAEUS ANDRÁS – GRYNAEUS TAMÁS: Kísérlet a középkori Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására. Botanikai közlemények, 2000. 67-77.

GYÖRFFY 1963 = GYÖRFFY György: Magyarország Árpád-kori történeti földrajza I, III. Budapest, 1963.

HKFT = Harmadik katonai felmérés 1869-1887, a Magyar Szent Korona Országai, 1:25.000. Arcanum Kiadó, Budapest

GYÖRFFY 1995 = GYÖRFFY György: Hová lettek az avarok? In: História, 1995. 3.

GYÖRFFY 1955 = Györffy István: Nagykunsági krónika, Budapest, 1955.

HEFTY 1912 = HEFTY Gyula Antal: Térszíni formák nevei. Budapest, 1912.

HOFFMANN = HOFFMANN Károly: 1. 12. 12. Nagy-Sárrét. In: Alföld kistájai potenciális és recens flóra. Kézirat

HOFFMANN 1997 = HOFFMANN István – RÁCZ Anita – TÓTH Valéria: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján. Debrecen, 1997.

HOFFMANN 2005 = HOFFMANN István – PÓCZOS Rita – RÁCZ Anita – TÓTH Valéria (szerk): Korai magyar helynévszótár 1000-1350 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Debrecen, 2005.

HML 1997 = Kondorné Látóczki Erzsébet (ford.): Árpád-kori okleveleink a Heves Megyei Levéltárban, Diplomata aetatis Arpadiana in Archivo Comitatus Hevesiensis Conservata, Eger, 1997.

KÁLLAY = A nagykállói Kállay-család levéltára. Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai. I-II. Budapest, 1943.

KÁROLYI = Géresi Kálmán (sajtó alá rend.): A nagy-gróf Károlyi család oklevéltára. Budapest, 1882-87.

- KISS 1988 = KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II. Akadémia kiadó, Budapest, 1988.
- LÁSZLÓ 2004 = LÁSZLÓ Gyula: A „kettős honfoglalás”. Helikon. Budapest, 2004.
- LASZLOVSZKY 2004 = LASZLOVSZKY, József: Space and place: Text and object human-nature interaction and tophographical studies. József Laszlovszky – Péter Szabó (ed.): People and Nature in Historical Perspective. CEU Mediaevalia. Budapest, 2003 – 2004.
- LASZLOVSZKY 2006 = LASZLOVSZKY József: Későközépkori falusi lakóház Tiszaugon. Az alföldi lakóház kialakulásának kérdéséhez. In: Testis Temporum, Vita Memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. Születésnapjára. Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata. 2006. 295–314.
- M. NEPPER 1973 = M. NEPPER Ibolya: Hajdúböszörmény határának népei és kultúrája az őskortól az i.u. III. század végéig. In: (szerk) Szendrey István: Hajdúböszörmény története. Debrecen, 1973. 9–13.
- MAROSI-SOMOGYI 1990 = MAROSI Sándor – SOMOGYI Sándor: Magyarország kistájainak katasztere I-II. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Budapest, 1990.
- MOLNÁR et al. 2000 = MOLNÁR Zsolt – KUN András (szerk): Az alföldi erdőssztyepp-maradványok Magyarországon. WWF füzetek 15. 2000.
- MTSH-HB - Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 11. Hajdú-Bihar megye. KSH. Budapest, 1997.
- NÉMETH 1997 = NÉMETH Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.
- ORTVAY 1882 = Ortway Tivadar: Magyarország régi vízrajza a 13. század végéig I-II. kötet, MTA Akadémiai Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1882.
- PÁLYI 2004 = PÁLYI Zoltán: Szatmár éghajlati adottságai a terület erdősítése szempontjából. In: (szerk) Mátyás Csaba – Víg Péter: Erdő sé klíma IV. 2004. 321–328.

PINKE 2009 = PINKE Zsolt: A középkori Hortobágy–Sárrét település- és természetföldrajzához III. In: A tájváltozás értéke-
lési módszerei a XXI. században. Szeged, 2009.

PINKE 2010 = PINKE Zsolt: Az Árpád-kori Hortobágy–Sárrét demográfiájához. Környezettörténeti Konferencia, Eötvös
Science Workshop 2010.02.05.

PONGRÁCZ et al 2004 = PONGRÁCZ Rita – BARTHOLY Ju-
dit – DEZSŐ Zsuzsanna – BARCZA Zoltán – BOGÁRDI Ist-
ván: Erdőterületek változásának műholdfelvételeken alapuló
elemzése 1992–2001. között a Felső-Tisza vízgyűjtőn. In: Erdő
és klíma IV. Sopron, 2004. 69–78.

SÁRKÁNY_KISS = SÁRKÁNY-KISS Endre – BÜCS Szilárd –
MARKÓ Bálint (szerk.): Flóra adatbázis.
<http://flora.adatbank.transindex.ro/print.php?fid=33>
(2010.06.24.)

SIMON 1992 = SIMON Tibor (szerk): A magyarországi edé-
nyes flóra határozója. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest,
1992.

SÜMEGI et al. 2006 = SÜMEGI Pál – BODOR Elvira –
SÜMEGINÉ TÖRÖCSIK Tünde: A hortobágyi szikesedés ere-
dete. In: (szerk) Kiss, A.–Mezősi, G.–Sümeghy, Z.: Táj, környe-
zet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona
professzor asszony tiszteletére. SZTE Kiadványa, Szeged,
2006. 633–641.

SÜMEGI 2006 = SÜMEGI Pál: Magyarország növényzetének
története (kézirat) 2006. [https://msw.botanika.hu/.../0.../
MT08_F_Sumegi_2007_vegtort.pdf](https://msw.botanika.hu/.../0.../MT08_F_Sumegi_2007_vegtort.pdf) (2010.06.24.)

Százdi – (ford) Tóth Péter, (historiáját írta) Csorba Csaba:
Százdi alapítólevél. Oklevéltár, Miskolc, 1986.

SZILY 1878 = SZILY Kálmán: Magyar fa-nevek az Árpádházi
királyok korából. Természettudományi közlöny Budapest,
1878. 401–403.

TÓTH = TÓTH Tamás: 1.7.23. Tiszazug. In: Alföld kistájai po-
tenciális és recens flóra. Kézirat

TÖRÖCSIK 1993 = TÖRÖCSIK Tünde: Újszentmargita-
Szökető fúrásszelvény pollenanalízis. Kézirat. Szeged, 1993.

TUBA et al. 2007. = TUBA Zoltán - SZERDAHELYI Tibor - ENGLONER Attila - NAGY János: Botanika III. Budapest, 2007.

VÁRALLYAY 2002 = Várallyay György: A mezőgazdasági vízgazdálkodás talajtani alapjai. Budapest, 2002

VARGA 1958 = Varga Antal: Balmazújváros története, Debrecen, 1958.

VAT = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. 1-4. Budapestini, 1884-1891.

VÁTI 2004 = VÁTI, Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Közhasznú Társaság Tervezési Igazgatóság - Területi Tervezési Iroda: A Tizsa térség területrendezési tanulmányterve 2004. <http://www.vati.hu>

VR - Kandra Kabos (szerk.): Váradi regestrum, Szent István Társulat, Budapest, 1898.

ZOLTAI 1932 = ZOLTAI Lajos: Amikor még Debrecen környékén is sok volt az erdő. Városi Nyomda, Debreceni Képes Kalendárium sorozat. Debrecen, 1932.

ZOLTAI 1935 = Zoltai Lajos: Debrecen vizei. Folyók, folyások, völgyek, erek, fokok, tavak, fertők, fenekek, laposok, mocsarak, rétek, tiszták, árkok, csatornák, gátak, kutak. Nagy Károly és társai grafikai műintézete. Debreceni múzeumbarátok köre kiadványai. I. Debrecen, 1935.

ZÓLYOMI 1952 = ZÓLYOMI Bálint: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. MTA Bot. Közl, 1952. 491-544.

A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK TÖRTÉNETE
(1599– 1601). A KAMARAI IGAZGATÁS ÉS A
BÉRLETI RENDSZER KÖZÖTT

A szatmári bányavidék a tizenöt éves háború fordulatokban gazdag időszaka alatt több komoly krízisen esett át. A négy bányavárost magában foglaló régió története eddig nem képezte a magyar koraújkori történeti kutatás preferált aspektusát, kevés meghatározó munka jelent meg ezzel a témával kapcsolatban, jórészt összefoglaló jellegű kötetekben olvashatunk róla pár sort.¹

A címben meghatározott történeti korszak nagyon fontos a két állam határán fekvő településcepoport számára, ugyanis az 1580 és 1597 között vezető szerepet játszó, osztrák származású Herberstein család fokozatosan kiszorult a térségből, és átadta helyét egy új típusú, más lokális kötöttséggel rendelkező bérlő családnak: a Lisbonáknak.² 1597-ben Frierdich von Herberstein főbérlő szerződését Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem felmondta, ahogy arról Spinelli bécsi nuncius 1597. júniusban kelt levele tanúskodik.³ A szerződés felmondásnak, illetve meg nem hosszabbításának hátterére magyarázatot adhat Friedrich von Herberstein saját kézzel 1597. augusztus 8-

¹ Több, ezt megelőző tanulmányomban foglalkoztam a szatmári bányavidék 16. század végi történetével, fontos szerepet szánva a kamarai, majd bérleti igazgatás elemzésének. Ezen tanulmányokban jellemeztem a szatmári bányavidéket, felsoroltam a legfontosabb településeit, ezért itt erre most nem térek ki. Ld. RAUSCH 2008, 167–189., illetve RAUSCH 2009, 223–243.

² A Herberstein család történetével több osztrák történeti munka is foglalkozott, azonban ezek nem voltak nagy hatással a magyar kutatásra. Az első, magyarul íródott, elemző jellegű munkát ld. RAUSCH 2007 (szakdolgozat). A Lisbona családra ld. RAUSCH 2009, 223–243.

³ Documente 1932,70–72.

án írt kötelezvénye Georg Wagennek.⁴ Friedrich von Herberstein kötelezettséget vállalt saját, ill. két kiskorú testvére – Foelix és Felicián – nevében, hogy Georg Wagennek a jelenlegi tartozását, azaz 18 ezer forintot két összegben meg fogja adni egy éves határidőn belül. A kötelezvényt az erdélyi fejedelem által kiküldött biztosok és Nagybánya vezetése jelenlétében írta alá Friedrich von Herberstein.⁵ Két határidő volt. Ha az első határidőre a kért kilencezer forintot Herberstein nem törleszti Wagennek, akkor a Herberstein család köteles fizetni a tartozáson felül még 700 forintot, ill. Wagennek jogában áll lefoglalni a felsőbányai területhez tartozó Wandt nevű bányát és kezében tartani, amíg a másik fél nem rendezi tartozását. Ha a második határidőre sem fizetnek, akkor Friedrich von Herberstein bebörtönzését is kezdeményezheti Wagen és kárpótolhatja magát Herberstein összes ingó és ingatlan vagyonából.⁶

A követelés azonban a kilátásba helyezett szigorú büntetés ellenére nem lett teljesítve, ahogyan azt Friedrich von Herberstein és nagybátyja – Adam von Hoffkirchen – 1598. február 14-én kelt kérelme bizonyítja.⁷ Az erdélyi fejedelemhez fordultak, hogy legyen tekintettel nehéz helyzetükre, és segítsen nekik. A fejedelmi választ nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy nem hosszabbította meg Báthory Zsigmond a bérletet, hanem a bányákat a nagybányai gazdag polgárok kezébe helyezte, majd nem sokkal ezután Cesare Muraltónak adta árendába a tárnákat.⁸

A prágai pontoknak megfelelően Báthory Zsigmond lemondása után 1598 áprilisában átvették Erdélyt és a Részeket a császári biztosok. Szuhay István, mint kamarai szakember, felismerte a szatmári bányavidék gazdasági jelentőségét, ezért

⁴ ÖStA HKA MBW R. Nr. 7. folio 10.

⁵ ÖStA HKA MBW R. Nr. 7. folio 10.

⁶ Uo.

⁷ ÖStA HKA MBW R. Nr. 7. folio 12.

⁸ Cesare Muralto komoly befektetéseket hajtott végre a térségben, amelyet I. Rudolphhoz olasz nyelven írt levele is bizonyítja. Ld. ÖStA HKA Siebenbürgische Akten R. Nr. 92. folio 110–111. (1604 májusa).

szerette volna modern keretek között műveltetni.⁹ Azonban Báthory Zsigmond 1599 márciusában kiegyezett Zamoyski lengyel kancellárral, és lemondott unokabátyja, Báthory András javára a fejedelmi székről.¹⁰ A belpolitikai problémák miatt úgy döntött az Udvari Kamara, hogy a szatmári bányavidék rendbetételét nem az erdélyi pénzügyi szervekre bízza, hanem a Magyar Királyság kamarai rendszerét veszi igénybe. Ennek megfelelően 1599 nyarán bizottságot küldött ki a városokba.

1599. május 24-én keltezett leiratában I. Rudolf utasította biztosait, hogy miután Friedrich von Herberstein panasszal élt az Udvari Kamaránál, vizsgálják meg, hogy mi módon tudja a központi kormányzat visszaszerezni a szatmári vidéken található tárnákat, ill. azt, hogy mekkora a haszon a bányászatból és az ércbeváltásból, és milyen rendszer szerint irányítják a helyi pénzügyigazgatást.¹¹ Az uralkodó felszólította a biztosait, hogy minden egyes tárnát és külső officinát vizsgáljanak meg alaposan, és az erről írt részletes jelentést az Udvari Kamarának küldjék el.¹² Fontos itt megemlíteni az Udvari Kamara szerepét a lokális pénzügyigazgatási kérdésekben. A legújabb kutatások alapján megállapítható, hogy a magyar kamaráknak a döntés-előkészítő szerepet szánt az uralkodó, és a források tanúsága szerint az Udvari Kamara kikérte a helyi tapasztalatokkal rendelkező kamarai tanácsosok véleményét, és a legtöbb esetben az ő tanácsuk alapján járt el.¹³ Az uralkodó és az Udvari Kamara célja a bizottság kiküldésével az volt, hogy megállapítható legyen, hogy a bérleti vagy a kamarai igazgatás a hatékonyabb megoldás a térség gondjaira.¹⁴

A régió kiemelkedő jelentősége miatt a bizottság összeállítására komoly hangsúlyt fektettek. A kijelölt biztosok, Anthon Rholl és Gaspar Frank, a Szepesi Kamara megbízható szakem-

⁹ ERDÉLY I. 1988, 528.

¹⁰ Uo. 529.

¹¹ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1509.

¹² Uo.

¹³ GECSÉNYI 2003, 100–113.

¹⁴ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1509.

berei voltak.¹⁵ Gaspar Frank 1588–1590 között a Szepesi Kamara segédszámvevőjeként működött.¹⁶ Az Udvari Kamara szakképzettségük mellett fontosnak tartotta azt a tényt, hogy kötődtek az adott térség központi kormány szervéhez, a Szepesi Kamarához, ill. azt, hogy munkájukból kifolyólag komoly helyismerettel is rendelkeztek. Frank és Rholl 1599. július 20-án arról számolt be a tanácsosoknak, hogy a szatmári főkapitánynál jártak, Székely Mihálynál, és az ott szerzett értesülések alapján nem javasolják, hogy bérlőknek adják bérbe a tárnákat, mert azok csak veszteséget termelnének.¹⁷ A bérleti rendszer visszahozása azzal fenyegetne, hogy az oszmánok karjaiba lökik a városokat – vélték a szakemberek. Véleményük alátámasztására egy történetet fűztek hozzá levelükhöz. Eszerint a nagybányai bíró járt a kapitány úrnál nemrégiben, és sokat panaszkodott a Herberstein család kicsapongó életéről.¹⁸ A beszámoló szerint Friedrich és felesége, ill. Friedrich anyai ági rokonai – a Hoffkirchen család több tagja – saját házuk udvarában mulatoztak. A város lakói még éjjel tizenegy óra körül sem tudtak aludni, ezért a városba kirendelt császári tiszthez fordultak segítségért. A leírásból nem olvasható ki tisztán, hogy ezután mi is történt valójában, de óriási zűrzavar támadt, ismeretlenek ezt kihasználva felfeszítették a pénzverőház ajtaját, és mintegy 41 márkát nyomó ezüstmasszát tulajdonítottak el.¹⁹ Erre hivatkozva tették fel a kérdést, hogy egy ilyen felelőtlen embertől milyen vezetést lehet elvárni!

A részletes jelentést a biztosok 1599. július 28-án készítették el az Udvari Kamara számára.²⁰ Tudatták az Udvari Kamara tanácsosaival, hogy magukhoz hívták a nagybányai

¹⁵ ÖStA HKA VUG R. Nr. 13a folio 1.

¹⁶ Gaspar Frank személyére ld. ÁLLAMI TISZTSÉGVISELŐK 2002, 102. A számvevői mester hivatali működésére ld. EMBER 1946, 431–432.

¹⁷ ÖStA HKA VUG R. Nr.13a folio 2–3.

¹⁸ Uo.

¹⁹ ÖstA HKA VUG 13a folio 2–3. Márka: latin eredetű súly, pénzegység, magyar területen 1553-tól ismerik. 1 budai márka a korabeli számítás szerint 0,2455 kgnak felelt meg. Ld. BOGDÁN 1991, 454.

²⁰ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1493–1508.

bírót és az esküdteket, hogy információkat szerezzenek tőlük a város terheiről, a bevételekről és a borkereskedelemről.²¹ Ezek után részletesen leírták a bányákat, azok művelését, elemezték a bérleti rendszert és adatokat közöltek a termelés eredményeiről.

A jelentés alapján a nagybányai területen hat ezüstabánya volt.²² A legnagyobb kiterjedésű bánya a Nagyverem volt, amely az uralkodó tulajdonában volt, és a biztosok szerint a Báthory Istvánnal kötött csereszerződés²³ előtt elhagyatottan állt, az ehhez tartozó olvasztómű állapota is hasonló volt.²⁴ Az ugyancsak itt található zúzda a jelentés elkészítése idején is megvolt, ezt akkor két gazdag nagybányai polgár, a már említett Szegedy Ferenc, ill. Mészáros Lukács bérelték a Szepesi Kamarától három évre. A másik négy tárnát még Johann Rueber felső-magyarországi főkapitány²⁵ adta bérbe a jelentős befolyással bíró nagybányai polgároknak három évre.²⁶ Ebből a négy tárnából kettőt Szegedy Ferenc eladott a biztosok információi szerint Felicián von Herbersteinnek, az itt található érckészlet teljesen fel lett kutatva, 1599-ben már kimerültnek nyilvánították a két bányát.²⁷ Az 1585-ben végbement csere után az összes, a szatmári várhoz, ill. a nagybányai és felsőbányai területhez tartozó bánya bérlője Felicián von Herberstein lett, majd halála után legidősebb fia, Rajmund vette át a bérlet

²¹ Uo. folio 1494. A nagybányai polgárok a bort legtöbbször a Szepesi Kamarának adták el, azonban a nagyszámú német nemzetiségű katona miatt kevésbé volt kelendő, mint a helyben főzött sör. Ld. KENYERES 2008, 119.

²² ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1495.

²³ A csereszerződés megkötésére 1585-ben került sor I. Rudolf és Báthory István lengyel király között, amelynek értelmében a lengyel uralkodó egykori családi birtokaiért kárpótlásként megkapta a négy szatmári bányavárost. Ld. RAUSCH 2007, (szakdolgozat) 35–38.

²⁴ ÖStA HKA VUG uo.

²⁵ Rueber felső-magyarországi főkapitány üzleti kapcsolataira és kölcsöneire ld. BESSENYEI 2007, 73.

²⁶ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1496. A bérlő polgárok között volt Szegedy Ferenc, Bodo Ferenc, Nagy Simon, Tóth Ambrus, a városi szenátus tagjai.

²⁷ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1496.

vezetését.²⁸ Végül rátértek Friedrich von Herberstein tevékenységére, elmondták, hogy 1591 és 1597 között nem készült sem számadás, sem ellenszámadás a bevételekről, kiadásokról, nyereségről és veszteségről. Ezért kénytelenek voltak a helyi polgárokhoz fordulni tájékozódás céljából. Azt tudták meg, hogy a termelési hatékonyság alacsony volt, az évenkénti bérleti díjat sem tudták mindig kitermelni, haszon pedig szinte sohasem volt.²⁹

1597. december 26-án Báthory Zsigmond Nagybányára kirendelt biztosai jelentés szerint erőszakos módon elvették a Herberstein örökösöktől a bányákat és a pénzverde vezetését, és egyben megbízták Johann Muraltust a bérlettel.³⁰ Kiemelték a biztosok, hogy ennek következtében Friedrich von Herberstein a szerződés lejárta előtt lett megfosztva az adminisztrációtól. Hans Muralt tevékenységéről kevés információt tudtak összegyűjteni, de annyi bizonyos volt, hogy nem sok forgótökével rendelkezett, ezért többször is kért kölcsönt befolyásos nagybányai polgároktól, amelyek összege végül már 6948 magyar forintra rúgott. Ezért végül felbontották vele a szerződést, és azt egy nagybányai polgárokból álló kompánia kapta meg, az átadásra 1598. május 16-án került sor, a bérletnek pedig ugyanazon év december 26-án lett vége. Azt nem közölték a biztosok, hogy ki döntött a bérlők személycseréjéről, de nagy valószínűség szerint ekkor még Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem és környezete koordinálta az eseményeket.³¹ A nagybányai polgárokból álló kompánia nagy nyereséggel művelte a bányákat, komoly hasznot hajtottak be az ércbeváltásból és az érmék átváltásából.³² A bérleti díjat is maradéktalanul fizették be, azonban 1598 végén visszatért Friedrich von Herberstein, hogy visszavegye jogos tulajdonát.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² A jelentés szerint ekkor tallért és dukátot vertek Nagybányán. Ld. ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1498.

Célja volt, hogy meg is védje azt.³³ Ekkor a már említett szatmári főkapitány, Székely Mihály, lépett közbe, döntése alapján a vezetést a nagybányai polgárok kapták meg, akik kötelesek voltak gondoskodni a pénzverés szükséges költségeiről, ill. számadásokat kellett készíteniük a bevételekről és kiadásokról. A számadás alapján kiderült, hogy a kiadás 2646 forinttal és 61 dénárral lépte túl az éves bevételt. A bányakamara alkalmazottait a főkapitány kötelezte arra, hogy 2240 forintot fizessenek ki Friedrich von Herberstein személyes költségeire.³⁴

A bérleti rendszer történeti elemzése után a biztosok rátértek a pénzverés és a pénzverde leírására. A pénzverdét a pénzverő igazgató irányította, a beváltott ércet márkában mérték le, és az ezekből vert pénzen szerepelt az ő szignója is.³⁵ A biztosok tudósítása szerint a nagybányai pénzverdében nem csak a helyi bányászok ércét dolgozták fel, hanem az Erdély területén fekvő bányákból is szállítottak ide ezüstöt és aranyat több száz márka mennyiségben, hogy tallért és dukátot verjenek belőlük.³⁶ A jelentés szerint megfelelően végezték a munkájukat, és ha volt elegendő megfelelő minőségű nyersérc, akkor legjobb esetben hetente 8000 forintnak megfelelő mennyiségű tallért tudtak verni.³⁷

A pénzverés leírása után a bányákhoz és a pénzverdéhez tartozó birtokokkal foglalkozott a bizottsági irat. Ezek szerint Frierdich von Herberstein és Johann Muralt idejében hiába voltak gazdagok a telérek, a bányászatból és a pénzverésből származó haszon meg sem közelítette a kiadásokat.³⁸ Rholl és Frank véleménye az volt, hogy a két bérlő, főképp Friedrich

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1498.

³⁶ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1499.

³⁷ Uo.

³⁸ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1499. A telérek a tárnákban találhatóak, a tárna vagy táró a föld alatt hosszirányban, vízszintesen hajtott folyosó, általában magassága kétszerese a szélességének. Itt fejtik ki a telérekből az ércet a bányászok. Ld. AGRICOLA 1985, 125.

von Herberstein, hanyag és gondatlan gazda volt, aki nem képzett szakembereket alkalmazott, hanem hozzá nem értő munkásokat, és nem tudott alkalmazottai között fegyelmet tartani.³⁹ Ha a Herberstein család feje visszakapná a bérletet, akkor folytatódna tovább a pocsékolás, amely oda vezetne, hogy a többi bányatulajdonos is elveszítené az érctermelés lehetőségét, és ez Ófelségének sem válna előnyére. Ezért kellett a meglévő készlettel megfelelő módon bánni, mert különben az uralkodó is nagy kárt szenvedne.⁴⁰ Nagybánya vezetői ezért azt tanácsolták az uralkodónak, hogy a bányák vezetését hasonló módon kellene megoldani, mint az egykor Wilhelm Scheuhenstuel idejében volt.⁴¹ Mindez annyit jelentett, hogy kamarai kezelésbe kellett venni a bányákat és a bányakamarát a pénzverdével együtt, mivel nem lett volna kifizetődő, ha magánkézbe adták volna őket. A helyiek véleménye szerint nehezen lehetett volna jobb, felkészültebb szakembert találni erre a feladatra, mint Wilhelm Scheuhenstuel.⁴² Egy kamarai tisztviselő képes lett volna arra, hogy gondoskodjon a költségek előteremtéséről, a bányászokat segítse tőkével, hogy azok megfelelő mennyiségű ércet tudjanak bányászni, ez pedig elősegítette volna a csökkenő volumenű ércbeváltás felfelé ívelő pályára állítását. Ez a folyamat pedig növekvő bevételt jelentett volna a központi költségvetés számára.⁴³ A biztosok véleménye szerint, ha ezeket a változásokat végrehajtanák, akkor a bányászok újra tudnák művelni az elhagyott bányákat, és tudnának új teléreket keresni, valamint annál nagyobb lenne a termelés, minél gondosabban vezetnék a bányákat.⁴⁴ A jelentéssel egy időben Friedrich von Herberstein adott be egy kérelmet, hogy az uralkodó legyen olyan kegyes, és adja neki a

³⁹ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1499–1500.

⁴⁰ Uo. Wilhelm Schehuenstuel 1573–1578 között volt a nagybányai bányakamara és pénzverde vezetője, ő kezelte a Szepesi Kamara nevében a Királytárot is. Ld. ÖStA HKA VUG R. Nr. 12b folio 722–727.

⁴¹ Uo.

⁴² ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1499.

⁴³ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c folio 1499–1500.

⁴⁴ Uo.

bányák vezetésének jogát. Az volt a véleménye, hogy nem lehet már magasabb bérleti összeget kérni, mint a jelenlegi ár.⁴⁵ A biztosok azt javasolták az Udvari Kamarának, hogy egy másik, bányaművelésben jártasabb férfit nevezzenek ki. A szövegben a „homo regius” kifejezés szerepel, akit a terv szerint őfelsége nevezne ki, és az ő nevében járna el.⁴⁶ Az uralkodó által kinevezett tisztviselő a bányákat és a bányákhoz tartozó műveket, az ércbeváltást, a dukátok és tallérok verését ellenőrizné, ill. meghatározott időközönként jelentést tenne az uralkodónak és az Udvari Kamarának.⁴⁷ Ha valami visszaélést észlelne, akkor azzal kapcsolatban intézkedne Őfelsége nevében, és a törvénytelenül eljárókat megbüntetheti.⁴⁸

A következő fejezet Felsőbányával foglalkozik, hasonló tematika alapján, mint Nagybánya esetén. A biztosok felsorolták a legjelentősebb felsőbányai lakosokat, akik egyben a helyi tárnákat is művelték: Johann Sleher, a felsőbányai bíró, Theodor deák, Johann Keozkheol, Nagy István.⁴⁹ A város mellett fekvő hegyekben két főbb bánya volt: a Wandt és az Andes nevezetű. Ezeket kötötte le Friedrich von Herberstein Szegedy Ferencnek kölcsönért cserébe. A két nagyobb bánya mellett még kilenc tárnát fedeztek fel (a legfontosabbak: Tomosbania, Kaliczerbania).⁵⁰ Emellett volt még három tárna, amelyek sokáig elhagyatottan álltak, ekkoriban kezdték el őket újra művelni. A bányák mellett tizenegy zúzda állt, azonban ezek közül nem mindegyik működött, mert a bányászok nem tudtak megfelelő mennyiségű ércet kibányászni, sok volt a vízzel elárasztott tárna.⁵¹ Az itt kitermelt aranyat és ezüstöt a nagybányai pénzverdébe szállították, ahol az ezüst márkájáért 8,5 magyar forintot fizettek. Egy márka arany beváltási ára 68 dukát és 33 dénár volt.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo. folio 1501.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo. folio 1502.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

A jelentésben fontos szerep jutott a bányákhoz tartozó uradalmak tárgyalásának. A biztosok által szerzett információ szerint a Királytáróhoz régóta tartozott három falu, ezek Surgefalva, Laczfalva és Oroczfalva voltak. Ezek mellett volt két Fernezely, amelyeket még Báthory István adományozott örökjogon Felicián von Herbersteinnek, és ennek alapján még mindig az örökösök birtokában voltak.⁵²

Az aktuális helyzettel kapcsolatban azt jelentették a biztosok, hogy Friedrich von Herberstein még július 12-én, mielőtt ők elindultak volna Kassáról, mivel nem jelentették be előre a megérkezésüket, azt követelte a polgároktól, hogy adják neki át a bányászat irányítását Őfelsége rendelete alapján.⁵³ Az nem derül ki az iratból, hogy mi is volt valójában az uralkodó akaratára, de valószínűsíthető, hogy azt ígérhette meg Friedrich von Herbersteinnek, hogy biztosai az ügy végére járnak, és neki igazságot szolgáltatnak. A biztosok a jelentés hátralevő részében arról próbálták meggyőzni az Udvari Kamarát, hogy Nagybánya szenátusának tagjai és polgárai törekedtek arra, hogy ne keveredjenek bele a törvénytelen ségek elkövetésébe és a kölcsönökkel való visszaélésekbe.⁵⁴

A jelentés leíró része után a biztosok csatolták a mellékelt kimutatásokat és egyéb iratokat. Ezek közül rendkívül értékes a nagybányai bányakamarában történt ércbevételekről és kifizetésekről készült két beszámoló.⁵⁵ A kimutatásokból kiderül, hogy a felsőbányai polgároknak 2842 magyar forintot és 68 dénárt, míg a nagybányai bányászoknak 2361 magyar forintot fizettek ki 1599. január 18 és július 16. között.⁵⁶ Aranyból 206

⁵² ÖStA HKA VUG 12c folio 1503.

⁵³ Uo. folio 1505.

⁵⁴ Uo. folio 1506.

⁵⁵ Uo. folio 1511–1514 illetve 1523–1546.

⁵⁶ A magyar forint 100 magyar dénárt ért. Aranytartalma a korszak folyamán változatlanul 3, 52 gramm volt. Ld. KENYERES 2008, 45–46.

márkát adtak be, ezüsből 2602 márkát, az ezüsből 31 922 magyar forint és 3 dénár értékben vertek tallért.⁵⁷

Miután a jelentés megérkezett az Udvari Kamarához, sokáig nem történt semmi érdemleges a bányák igazgatásával kapcsolatban, a város és Friedrich von Herberstein között feszülő ellentétet nem tudták feloldani. I. Rudolf 1600. február 16-án intézett egy levelet a Herberstein család fejéhez, hogy rendezze esedékes adósságait és viszonyát a nagybányai városvezetéssel.⁵⁸ Friedrich von Herberstein nem tudta rendezni az adósságait, nem találva más kiutat, eladta a Herberstein család birtokában lévő összes ingó, ill. ingatlan vagyont Gerhard Lisbonának, a gazdag németalföldi származású kereskedőnek.⁵⁹ Az adásvételi okirat 1600. augusztus 28-án kelt Nagybányán.⁶⁰

Az eladási procedúra a törvényesség szempontjából több tényező miatt nem állja meg a helyét. A korabeli magyar jogrendszerben a tulajdonjog (*ius proprium*) csak bizonyos vagyontípusra vonatkozólag volt teljes uralmat biztosító jog, ide tartozott az ingó vagyon, ill. az egyén által szerzett vagyonra vonatkozott.⁶¹ Az ősi és az adományozott javakon csak korlátozott joga volt az egyénnek.⁶² A rokonok korlátozó joga volt az ősiség (*avicitas*). Ez egy elidegenítési és terhelési tilalmat jelentett, melynek értelmében csak akkor lehetett az ősi vagyont elidegeníteni, ha abba az atyafiak beleegyeztek, ill. az elidegenítést osztály (*divisio*) előzte meg.⁶³ A legkisebb Herberstein örökös, ifjabb Felicián magyar nyelvű leveléből

⁵⁷ A 17. század elején az ezüst tallér kursusa Magyarországon 100 dénár és 105 dénár között. A tiszta ezüst súlya 25,22 gramm volt. Ld. ŠTEFAN 1980, 182.

⁵⁸ ÖStA HKA VUG 13a folio 12.

⁵⁹ Gerhard Lisbona származásával és a szatmári bányavidéken való megjelenéssel foglalkoztam egy előző tanulmányomban, ezért itt ennek kifejtését mellőzöm. Ld. RAUSCH 2009, 223–243. Ingó és ingatlan vagyonra ld. BÉLI 1999, 66–67.

⁶⁰ MOL E 249 31491 t. folio 130–131.

⁶¹ BÉLI 1999, 71., ill. ECKHART 2000, 283–284.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. 72–73.

tudjuk, hogy: „*Sok beszéddel számláltatik ellio, miképpen az eő actiok [atyjuk], az eöreg Herberstaini Nagybaniaara ment, es ott baniakat es eörekségeket weoött s eszeöket mellett halála óráigh bekesseghes uraságában birta.*”⁶⁴ Ebből a részletből kiderül, hogy Friedrich von Herberstein nem a saját maga által szerzett vagyont, hanem az atyja által örökül hagyott vagyont adta el, ami pedig tilos volt, ahogy a későbbi per folyamán a Magyar Tanács által kiadott irat is bizonyítja.⁶⁵ A szerződésben Friedrich azt állította, hogy miután tanácskozást tartott két öccsével, az eladás mellett döntött.⁶⁶ Ennek ellentmond öccse 1614-ben keletkezett levele, melyben Felicián leírta, hogy: „*az eö bätthiok, Fridericus ab Herberstain, sua propria autoritate, consensusok nelkeöl [beleegyezésük nélkül], giermek korokban, az baniakat es attioktul maratt eörekségeket, Lisbonanak, ignobili, elatta*”.⁶⁷ Ebből tehát kiderül, hogy Friedrich saját hatáskörében döntött a rokonság megkérdezése nélkül az elidegenítésről. Sajnos a források nem egyértelműek, pontosan nem dönthető el, hogy a család feje kihasználta-e két öccse és húga kiskorúságát.⁶⁸ Az összeg Friedrich bevallása szerint 100 000 tallér és 200 dukát volt.⁶⁹ A vételár kifizetésével Gerhard Lisbona birtokosa lett több nagybányai, felsőbányai és feketebányai tárnának, a hozzájuk tartozó műveknek, falvaknak és részbirtokoknak, és az ide köthető kiváltságoknak.⁷⁰ Ezek után Friedrich von Herberstein elhagyta a szatmári bányavidéket,

⁶⁴ MOL E 249 31491 t. folio 167.

⁶⁵ Uo. folio 133, ill. folio 136.

⁶⁶ Uo. folio 130.

⁶⁷ Uo. folio 167.

⁶⁸ A korabeli szabályozás szerint a törvényes kort a férfiak 24. életévükben érték el, a nők pedig 16. életévükben. Addig nem törvényes korúnak számítottak, azaz cselekvőképességük korlátozott volt vagy teljes mértékben hiányzott. Ld. BÉLI 1999, 52–53., ill. GYULAFEHÉRVÁR VÁROSI JEGYZŐKÖNYVEI 1998, 7. A gyámnak számadási kötelezettsége nem volt. Ebben az esetben az első gyám Raimund von Herberstein volt, aki 1591-ben meghalt, így lett a hivatalos gyám öccse, Friedrich. Ld. BOBORY 2005, 23–24. Az ítékezés valószínűleg az ún. rövid oktáván történhetett. Oktávára ld. ECKHART 2000, 259.

⁶⁹ MOL E 249 31491 t. folio 130. illetve folio 167.

⁷⁰ Uo.

és Erdélybe távozott. Erről értesítette a Szepesi Kamara az Udvari Kamarát 1600. december 28-án. Leírták a tanácsosok, hogy nem miattuk késlekedik a tárgyalás, nem tudnak foglalkozni a bányák ügyével, a késlekedés legfőbb oka a legidősebb Herberstein távolléte. Már több üzenetet is küldtek utána, de eddig még nem kaptak egyikre sem választ.⁷¹

1601 januárjában folytatódott tovább a harc a kamara és az egykori bányabérlő között. A hónap elején a tanácsosok jelentették az Udvari Kamarának, hogy kiküldenék Erdélybe egyik megbízható emberüket, hogy keresse meg Friedrich von Herbersteint, és adja át neki az uralkodó végzését a bányabérlés megvonásáról.⁷² Arra kérték az uralkodót, hogy a Kamara küldje át végre az uralkodói rendelkezést, mert akkor ezzel végre rákényszeríthetik Herbersteint a hazatérésre, és esetleg lefoglalhatják birtokait, az épületeket és egyéb vagyontárgyait.⁷³ A január 16-án keltezett iratban érdekes módon Lisbona neve nem tűnt fel, pedig már megvásárolta a Herberstein vagyont az előző év nyarán. Feltételezhető, hogy Gerhard Lisbona a vásárlás után nem jött azonnal Nagybányára. A németalföldi kereskedőről tudjuk, hogy krakkói polgár volt, kereskedelmi kapcsolatban állt a Magyar Királysággal és a morva területtel.⁷⁴ A későbbi Herberstein contra Lisbona per anyagából megtudható, hogy az alperes jó módú kereskedő volt a század fordulóján.⁷⁵ Nagy a valószínűsége, hogy az adásvételkor sem volt jelen, hanem megbízón keresztül intézte az ügyletet, ezért érthető, hogy a forrásokban először csak 1601. január végén jelenik meg.⁷⁶

A két biztos, akiket megbízott az Udvari Kamara azzal, hogy kutassák fel Friedrich von Herbersteint, Georg Wagen és Gaspar Trybl volt. Georg Wagen már korábbról ismerte Friedrichet, hiszen kölcsönököt nyújtott neki. Ez azt bizonyítja,

⁷¹ ÖStA HKA VUG R. Nr. 13a folio 29.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ RAUSCH 2009, 227.

⁷⁵ MOL E 249 31491 t. folio 124.

⁷⁶ RAUSCH 2009, 227.

hogy a Herberstein család feje továbbfejlesztette édesapja osztrák örökös tartománybeli kapcsolatait, és ismerte az osztrák területen működő kamarai szakembereket.⁷⁷ A kamarai felirat szerint a biztosok nem tudják majd megtalálni Herbersteint, mert nincs a közelben, sőt az a hír járja, hogy már börtönbe vetették. A kamarai tanácsosok szerint Friedrich von Herberstein vezetése olyan volt, hogy mindenképpen másik bérlő után kell nézni, aki a szatmári régióban lakik, és Ófelseg legyen olyan kegyes végleg elbocsátani az osztrák főurat a bányák éléről.⁷⁸ A másik lehetőség, miszerint újból kamarai kezelésbe vennék a bányászatot és az ércbeváltást, a Szepesi Kamara szakértői szerint nem lett volna helyes az aktuális háborús helyzetben, mert az átvételhez sok tőkére lett volna szükség, a kincstári bányák művelésére, ill. az ércbeváltásra komoly összegeket kellett volna a központi kormánynak áldoznia.⁷⁹ Nicolaus Migazzi váradi püspök, mint a Szepesi Kamara akkori elnöke, arról tájékoztatta az Udvari Kamarát, hogy a biztosok véleménye alapján a szatmári bányavidéket kamarai kezelésbe kellene venni. Azonban ahhoz, hogy ez minél előbb megtörténjen, ide kellene jönnie Friedrich von Herbersteinnek, aki bár visszatért Erdélyből, betért Kassára is, de a Kamarát nem kereste fel, az tisztviselők azt hallották, hogy Prága felé vette útját.⁸⁰

Itt olvashatunk először arról, hogy a Herberstein család vezetője eladta a birtokokat és bányákat, ahogy az irat fogalmaz: „*lisibono gallo paucis ante mensibus procurationem illam tradiderat*”.⁸¹ A tanácsosok bizalommal írtak a németalföldi kereskedőről, aki majd a reményeik szerint a nagy mennyiségű hitellel terhelt bányászatot újra fel tudja virágoztatni szorgalmával és komoly mennyiségű forgó tőkével.⁸² 1601. február 18-án Mátyás főherceg tájékoztatta a Szepesi Kamarát,

⁷⁷ ÖStA HKA VUG R. Nr. 13a folio 16.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ ÖStA HKA VUG R. Nr. 13a folio 10.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

hogy a magyar uralkodó határozott arról, hogy a nagybányai bányászat vezetését elveszi a Herberstein családtól, a határozatot elküldték egy megbízotton keresztül az érintett félnek, és a kamarai tanácsnak is elküldték a másolatát. A főherceg információi szerint Friedrich von Herberstein a sorozatos felszólításoknak eleget téve visszatért a Magyar Királyság területére, és ekkor Szatmár közelében élt.⁸³ Arra kérte a tanácsosokat, hogy amíg a bányák vizitációjára és a reformtörekvésekre sor kerül, addig a kamara jelöljön ki egy alkalmas embert, hogy igazgassa a bányákat és a pénzverdét, ne romoljon tovább a helyzet. Az uralkodó két embert jelölt ki a bizottságba, az egyik Gaspar Trybl, aki az Alsó–Ausztriai Kamara megbízásából vizsgálta meg a területet. A főherceg arra kérte a Szepesi Kamarát, hogy válasszon ki két helyi embert a biztos megsegítésére.⁸⁴

Még februárban újabb leirat érkezett Mátyás főhercegtől Kassára. Ebben a levélben a főherceg felkérte a kamarai tanácsot, hogy nézzen utána Georg Wagennek és Gerhard Lisbonának, akik folyamodtak az Udvari Kamarához a nagybányai bérlet ügyében, emellett kérte, hogy az átküldött biztosi instrukciót nézzék át, javítsák ki és minél előbb küldjék vissza Bécsbe.⁸⁵ Az önálló döntéshozatalra való jogosultságot megkapták Kassán, miszerint ha megbízhatónak találják a két új jelentkezőt, akkor tárgyalhatnak velük a bérleti szerződésről.⁸⁶ Az információszerzés után valóban elkezdtek a tanácsosok tárgyalni Wagennel és Lisbonával, ahogy azt az 1601. március 9-én kelt Udvari Kamarához intézett kérés is bizonyítja.⁸⁷

A bérletre vonatkozó kérés tudatos szerkesztés alapján lett elkészítve. A két leendő bérlő elsőként a nagybányai bányákat és a bányakamarát a pénzverési regáléval együtt vette volna

⁸³ ÖStA HKA VUG R. Nr. 13a folio 42.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo. folio 47.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo. R. Nr. 12b folio 1658–1659. Erre a hivatalos kérésre ld. MOL E 244 5296. t. folio 233–234, ill. RAUSCH 2009, 228.

bérbe tizenkét évre.⁸⁸ A felvázolt bérleti feltételek mellett termelési adatokat is közölt Wagen és Lisbona. A szövegből kiderült, hogy a két kérelmező állt ekkor a pénzbevéltás élén, ők irányították a kamarát Nagybányán. Első látásra a helyzet bonyolultnak tűnhet, azonban a megoldás egyszerű. Mátyás főherceg még az év elején kérte a Szepesi Kamarát, hogy nevezzen ki addig ideiglenes embereket a szatmári bányák irányítására, amíg az uralkodó által kiküldött vizitáció nem végezte el a munkáját. A Szepesi Kamara nem véletlenül döntött a két fent említett kérelmező mellett. Georg Wagen, mint Friedrich egyik hitelezője, ismerte a helyi pénzügyeket, ill. az Udvari Kamara vonzáskörzetébe tartozott, Lisbona pedig felvásárolta a Herberstein-vagyont, így meg volt mind a szakmai hozzáértés, mind az anyagi háttér. A nagybányai bányák mellett a kapniki és láposi bányákat is bérbe akarták venni, amelyek 1601-ben elhagyatottan és elpusztítottan álltak. A bányák mellett igényelték azt a tizenöt, Kővár várához tartozó falvat is, amelyeket még idősebb Felician von Herberstein bérelt az erdélyi fejedelemtől.⁸⁹ Azt kérték a magyar uralkodótól, hogy ne vegye el a bányakamarától a pénzverést, hiszen akkor a szomszédban fekvő, szerencsétlen sorsú települések még nehezebb helyzetbe kerülnének. A kibányászott ezüstöt, ill. aranyat jóval messzebbre kellene elszállítaniuk, hogy bevéltás, ez komoly kockázati és anyagi vonzattal járna a művelőkre nézve. Biztosították arról az Udvari Kamarát, hogy ha megérkeznek a biztosok, mindent meg fognak mutatni és mondani, amire a biztosok kíváncsiak.⁹⁰

A tárgyalások közben a Szepesi Kamarához eljutott Friedrich von Herberstein válasza, melyben kifejtette, hogy a bányászattal kapcsolatos ügyekkel ő már nem foglalkozhat, hiszen birtokait és a tárnákat eladta Lisbonának, ha a kincstár saját kezelésbe szeretné venni a bányákat, akkor az új tulajdo-

⁸⁸ A királyi regálé része volt a nemesérbevéltás, finomítás és pénzverés. Ld. GYÖNGYÖSI 2008, 186.

⁸⁹ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12b folio 1658–1659.

⁹⁰ Uo.

nossal kell tárgyalnia.⁹¹ A választ Fischer György huszti provisor juttatta el Kassára.⁹² Ezzel egy időben a Szepesi Kamara az Udvari Kamara kérése alapján kiegészítette a Bécsből leküldött biztosi instrukciót, hozzátett több fontos helyi információt, ill. a korábbi bérleti időszakokkal kapcsolatos adatokat. A leglényegesebb, amire felhívták a központi kormányzat figyelmét, hogy az itt található kincstári tulajdonban lévő Királytáró mellett jelentős bevételi forrást jelentett az ércbeváltásból és pénzverésből származó haszon, amit nem lenne szabad a központi ellenőrzés alól kivonni.⁹³

A kamarai vezetők viszonya feszült volt Friedrich von Herbersteinnel, ennek ellenére édesapja érdemeit leírták az Udvari Kamara szakembereinek, eszerint Felician von Herberstein nagy költségek árán termelte ki a nemesfémeket, saját háza mellett pedig építtetett egy modern pénzverő házat officinákkal. Kassán attól félték, hogy a központi vezetés nem fogja figyelembe venni a magyar jogrendet a bányászat kamarai kezelésbe való visszavételénél, ezért is hangsúlyozták ki, hogy Gerhard Lisbonától nem tudják elvenni a bányákat, csak abban az esetben, ha fizetnek neki. Emellett azonban arról is felvilágosították az Udvari Kamarát, hogy Gerhard Lisbona, mint minden más termelő, a központilag meghatározott áron köteles benyújtani a bányakamarához a kitermelt ércmennyiséget, hogy abból Őfelsége számára pénzt verjenek.⁹⁴ A kamarai tanácsnokok nem álltak sem a bérbe adás, sem a kamarai kezelésbevétel mellé, csak annyit jegyeztek meg, hogy Felicián halála után a tárnákat elöntötte a víz, és sok olvasztómű és zúzómalom is összeroskadt.

Az 1601. esztendő mérőföldkő volt a szatmári bányavidék életében, lezárult egy több mint húszéves korszak, és hata-

⁹¹ Uo. R. Nr. 13a folio 55–56.

⁹² Fischer/Vischer György a huszti váruradalom tisztartója volt 1601-ben. Ld. ÁLLAMI TISZTSÉGVISELŐK 2002, 359.

⁹³ Uo. R. Nr. 13a folio 56.

⁹⁴ Uo. A központilag meghatározott árat megtudhatjuk Georg Wagen és Gerhard Lisbona Udvari Kamarához intézett kérelméből, miszerint egy márk ezüstért 8 tallért és 50 dénárt fizettek. Erre ld. még: BUZA, 1990 95.

lomváltás történt, az osztrák Herberstein család arra kényszerült, hogy átadja helyét egy új tulajdonosi garnitúrának.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

MOL E 244 = Magyar Országos Levéltár (Budapest), Szepesi Kamara Levéltára, Minutae-Expeditiones camerales

MOL E 249 = Magyar Országos Levéltár (Budapest), Szepesi Kamara Levéltára, Benigna Mandata

ÖStA HKA MBW = Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Münz und Bergwesen

ÖStA HKA Siebenbürgische Akten = Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Siebenbürgischen Akten

ÖStA HKA VUG = Österreichisches Staatsarchiv, Vermischter Ungarische Gegenstände

Szakirodalom

AGRICOLA 1985 = Georgius AGRICOLA: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról. BECHT Dezső (ford.), Budapest, 1985.

ÁLLAMI TISZTSÉGVISELŐK 2002 = Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon (Adattár). Összeállította: FALLENBÜCHL Zoltán, Budapest, 2002.

BESSENYEI 2007 = BESSENYEI József: Menekültek. A kereskedelem helyzete 1526 után. Miskolc- Budapest, 2007.

BÉLI 1999 = BÉLI Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Budapest-Pécs, 1999.

BOBORY 2005= BOBORY Dóra: Felician von Herberstein (1540-1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. Lymbus, Magyarásgtudományi Forrásközlemények 2005. 5-26.

- BOGDÁN 1991 = BOGDÁN István: Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest, 1991.
- BUZA 1990 = BUZA János: Báthory Gábor dukátja a délnémet forgalomban. Numizmatikai Közlöny, Budapest, 1990. 89-99.
- ECKHART 2000 = ECKHART Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet. MEZEY Barna (szerk.). Budapest, 2000.
- EMBER 1946= EMBER Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946.
- ERDÉLY I 1988 = Erdély története (A kezdetektől 1606-ig). I. kötet. MAKKAI László- MÓCSY András (szerk.). Budapest, 1998.
- GECSÉNYI 2003 = GECSÉNYI Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: ORMOS Mária (szerk.): Magyar Évszázadok, Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára, Budapest, 2003. 100-113.
- GYÖNGYÖSI 2008 = GYÖNGYÖSI Márton: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387-1526). KUBINYI András-SZABÓ Péter (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 2008. 185-197.
- GYULAFEHÉRVÁR VÁROSI JEGYZŐKÖNYVEI 1998 = Gyulafehérvár városi jegyzőkönyvei. Közzétette: KOVÁCS András. Kolozsvár, 1998.
- KENYERES 2008 = KENYERES István: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, 2008.
- RAUSCH 2007 = RAUSCH Petra: Adalékok az erdélyi nemes-ércbányászat történetéhez a 16. század második felében – Egy bányászati reformer élete és munkássága: Herberstein Felicián (1540-1590), (szakdolgozat), Pécs, 2007.
- RAUSCH 2008 = RAUSCH Petra: „Rivuli Dominarum ac oppidi medii montis” – A szatmári bányavidék és a nagybányai bányakamara 1550-1580 között. In: BENE Krisztián - SARLÓS István - VITÁRI Zsolt (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola Kutatási Füzetek 13. Pécs, 2008. 167-189.

RAUSCH 2009 = RAUSCH Petra: A szatmári bányavidék bér-
lői Báthory Gábor uralkodása alatt (1608-1613)-Gerhard
Lisbona tevékenysége (?-1618). In: PAPP Klára- JENEY-
TÓTH Annamária- ULRICH Attila (szerk.): Báthory Gábor és
kora. Debrecen, 2009. 223-243.

ŠTEFAN 1980 = Kazimir ŠTEFAN: Nemesfém- és pénzforga-
lom és a pénz árképzése magyarországi viszonylatban a 16.
században. In: DÁNYI Dezső (szerk.): Történeti statisztikai
tanulmányok, Budapest, 1980.

SARLÓS ISTVÁN

A BAJAI KIKÖTŐ BŐVÍTÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Célok és a felhasznált források

A tanulmány célja, hogy bemutassa a bajai dunai kikötő építésének két világháború közötti szakaszát. Az első világháborút és a trianoni békediktátumot követő politikai és gazdasági traumához hogyan próbált alkalmazkodni Bács-Bodrog vármegye újdonsült székhelyének talán legfontosabb kereskedelmi létesítménye, valamint azt, hogy a második világháború előestéjén a nagyszabású politikai és katonai terveknek köszönhetően szükségesnek látszott a bajai kikötő nemzetközi kereskedelmi és téli kikötővé fejlesztése. A bajai kikötőről elsődleges forrásként a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának Bajai Részlegénél található iratokat használtam fel. Az 1928–36 közötti tervekkel és építkezésekkel a Mérnöki Hivatal iratanyagában találkoztam, az 1937–45 közötti iratok legtöbbje Bernhardt Sándor¹ polgármester személyes iratai között maradt fenn. Emellett a Mérnöki Hivatal egyéb anyagaiban és a közigazgatási iratok között – jegyzőkönyvek és szálas anyag – találtam a témához kapcsolódó dokumentumokat. Az autentikus forrásnak számító helyi sajtó áttanulmányozása számomra csalódás volt, mert ekkor a bajai újságok is a nagyvilág politikai és katonai eseményeire figyeltek, a kikötő bővítésének a tervei nem számítottak „szenzációnak”. A nagyobb egy-

¹ Dr. Bernhardt Sándor (1889–1984), ügyvéd 1914-ben önkéntesként lett bajai köztisztviselő, de 1918-ban, a város szerb megszállásakor elmenekült. A város közéletébe 1926-ban tért vissza, ahol egyre magasabb beosztásokat töltött be, 1937–1944 között a város polgármestere volt. Erről lásd részletesebben: BÁNÁTI 2004.

ségek átadásakor megjelent a polgármester is, erről általában rövid hírben megemlékeztek az újságok.

A primer források mellett felhasználtam több Bajával foglalkozó monográfiát is. A két világháború között jelent meg a magyar városok és községek rövid történetét bemutató monográfia sorozat Bács-Bodrog vármegyére vonatkozó kötete. E mű már 1934-ben, azaz az általam vizsgált időszak közepén elkészült, de az 1871–75-ös sugovicaai építkezésekről és a folyami kikötőépítésről több adatot is találhatunk Rapcsányi Jakab munkájában. 1989-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában Baja történetét a kezdetektől 1944-ig feldolgozó várostörténeti monográfia, melynek dualizmus kori részét Kiss Z. Géza, két világháború közötti részét Faludi Gábor és Gergely Ferenc írták. E munka a város közigazgatási és politikai történetét helyezi előtérbe, a gazdaságról és az infrastruktúra fejlesztéséről kevesebb információt tartalmaz.

A bajai kikötő története 1920-ig

A bajai kikötő és dunai átkelőhely a középkortól ismert volt, de jelentőségére csak az Oszmán Birodalom ellen folytatott felszabadító háború alatt hívták fel a figyelmet. 1687-ben a törökök felett Nagyharsány-hegy mellett győzelmet arató Lotharingiai Károly² a hadserege számára Baját jelölte meg logisztikai központnak. Marsigli³ tábornok itt építette fel a dunai hidat, melyen keresztül a császári csapatok megszállták a Duna-Tisza között és a Tiszántúlt. A tábornok katonai felmérései szerint Bajának mind katonai, mind kereskedelmi szem-

² V. Károly Lipót (1643–1690), lotharingiai herceg, tábornagy. 1683–88 között a Szent Liga magyarországi hadműveleteinek főparancsnoka.

³ Marsigli, Luigi Ferdinando (1658–1730), gróf, polihisztor. Bolognában kitűnő nevelést kapott, majd a császári hadseregben tábornoki rangig emelkedett. Parancsnoki beosztásban elsősorban logisztikai feladatokat látott el. 1704-ben lefokozták, innentől a tudományos munkának szentelte életét. Magyarországon is többször megfordult, ekkor térképészeti, régészeti, geológiai és néprajzi kutatásokat végzett. Erről lásd: KISARI 2005, 24–242.

pontból fokozott figyelmet érdemes szentelni.⁴ A tábornok kereskedelemre vonatkozó jóslatai beváltak, a 18. században Baja dunai kikötőjének köszönhetően lendületes fejlődésnek indult, híres kereskedőváros lett. A fejlődés lendülete a 19. század első felében megtört, a kikötő forgalma stagnált, majd lassan visszaesett. A város hanyatlását nem lehetett egyértelműen a Duna szabályozatlanságával – a Baja–Bezdán szakasz a pokol, a Bezdán–Vaskapu szakasz a purgatórium volt hajózási szempontból –, a gazdasági szerkezet megváltozásával, a kereskedelmi utak áthelyeződésével vagy a várost elpusztító 1840-es tűzvésszel magyarázni.

A dualizmus elején kezdődött el a Duna szabályozása, amely nagyban meghatározza mind a mai napig a folyami hajózást és az árvízvédelmet is. A Duna vízgyűjtőterületének kontinentális éghajlata következtében váltakozó vízjárású folyó, azaz a nyári aszályos időszakban bekövetkező „kisvíz” és a tavaszi, kora nyári áradáskor bekövetkező „nagyvíz” a szabályozásnak több lehetőséget is adott. A „kisvízi” szabályozás esetén a hajózási szempontokat figyelembe véve alakítják ki a folyó új medrét úgy, hogy a legkisebb vízállás esetén is viszonylag zavartalan hajóforgalom legyen, azaz lassítják a víz lefolyását. Ebben az esetben az árvizek komoly veszélyt jelentenek a környező alföldre. A „nagyvízi” szabályozás az árvízvédelmi szempontokat helyezi előtérbe, széles árteret hagy és a víz minél gyorsabb levonulását helyezi előtérbe. Ebben az esetben aszályos időszakban a folyó csak nagyon nehezen hajózható. A Közlekedési Minisztérium 1868-ban a Duna „középvízi” szabályozása mellett döntött, amely az árvizek viszonylag gyors levonulása mellett az év legnagyobb részében a hajózást is biztosította. Természetesen a két megoldás ötvözésének a hátrányai is megmaradtak, azaz aszályos időben nagyon nehezen hajózható a folyó és a szokatlanul magas árvizek ellen minden erőre szükség volt a védekezésben.

A dualizmus alatt indult ismét fejlődésnek a város és a kikötő. Budapest után délre az első komoly kereskedelmi kikötő.

⁴ KISARI 2005, 60.

tőt Baján építették ki. A Ferenc-csatorna bajai tápláló-csatornájának felső torkolatánál feküdt a Sugovica felső részén. A kikötőt a csatorna megépítésével párhuzamosan 1871–75 között alakították ki kereskedelmi forgalomra és téli menedéknek. A kikötőben 120 hajó és 40 vízimalom fért el a dunai jégzajlásokkor. A Sugovica már a középkor óta Baja helyi kikötőjeként szolgált, ennek logikus továbbfejlesztése lett az új kikötő. A kikötő vízmélysége ugyan lehetővé tette a legnagyobb, 2 000 tonnás hajók fogadását is, de a Sugovica nagyon szűk volt az ilyen hajók zavartalan manőverezéséhez, ezért csak óvatosan és jó látási viszonyok között lehetett használni. A problémák ellenére az első világháború előtt 50–60 ezer tonna gabona, építőanyag és tüzelőanyag forgalmat bonyolítottak le.⁵ A sugovicai zátonyok miatt a menetrendszerű gőzhajójáratok nem jöttek be a város főtere alatt lévő kikötőhöz. A lapátkerekes gőzösök számára a folyamatosan változó zátonyok nagyon veszélyesek voltak, mert könnyen összetörhették a lapátjaikat. A csavaros gőzhajók keltette örvények állandóan átrendezték a medret. Az utasok biztonsága kedvéért a mellékág északi torkolatánál külön megállót létesítettek a menetrendszerű személyszállító-hajók számára. A nagyobb hajók zavartalan fogadására szolgáló kikötőt csak a nyílt Dunán építhetett ki a város, de az a terület Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye része volt.

⁵ POGONYI 1929, 203. Az áruforgalomnak ez az összesített adata.

Az 1871–75 között épített bajai kikötő.⁶

A térkép tájolása nyugat-kelet irányú. A Duna folyásiránya Baja mellett észak-dél. Az akkori kikötő a mai jachtkikötő helyén volt a piactér (ma Szentháromság tér) közelében (Ez a térkép alsó részén van.). A térképen látható, hogy a kikötőhöz egy nagyon keskeny, zátonyokkal szegélyezett hajózási csatorna vezetett a Sugovicán. A menetrendszerű gőzhajójáratok már ekkor is csak a nyílt Dunán kötöttek ki. A torkolati szakasz alakja jégzajlásakor megnehezítette a manőverezést. Korlátozott látási viszonyok között szintén veszélyes volt a hajózás a bejáratú csatornában.

A nyílt dunai rakodó kiépítése

A trianoni békediktátum következtében elszenvedett veszteségek miatt Baja szerepe felértékelődött. A déli kikötők „pótlására” országos érdekké vált a kikötő bővítése. A kikötő bővítésének legfőbb szorgalmazója Baja város polgármestere, Dr. Borbíró Ferenc⁷ volt. Az új megyeszékhely 1924-ben kezdte el

⁶ BKMÖL IV. 1407. b) ikt. sz. 6426/1882.

⁷ Dr. Borbíró (Vojnics) Ferenc (1879–1962) 1915–18 és 1921–37 között Baja polgármestere. Szabadkán született, jogot végzett, 1915-ig Szabadka főjegyzője volt. A két világháború közötti Baja életének meghatározó személyisége, aki mindig a kompromisszumokra törekedett. Bajai hivatalának letétele után

a tárgyalásokat a kérdéses Duna-parti területek Bács-Bodrog vármegyéhez csatolásáról.⁸ A bajai Duna part, ahol a nyílt dunai rakodót akarták megépíteni, a gőzhajóállomással együtt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez tartozott. A terület tulajdonosa a Kalocsai Érsekség volt.⁹ A érsekség a bajaszentistváni birtokának legdélebbi nyúlványán ártéri erdők helyezkedtek el kisebb legelőkkal és rétekkel. A terület minimális gazdasági jelentőséggel bírt, így a kisajátításukkal az érsekség nem járhatott rosszul, mégis vontatottan és körülményesen haladtak a tárgyalások. 1926-ban Baja a Speyer-kölcson¹⁰ segítségével kívánta megépíteni a kikötőt. A kisajátításhoz szükséges 223 456 Pengőt 70 %-ban minisztériumi forrásból, 30 %-ban a kölcsonból kívánták megoldani. A tárgyalások és a kisajátítási eljárás elhúzódott, csak 1929-ben rendeződött a kérdéses terület tulajdonjoga.¹¹ Ezután épülhetett meg a bajai Duna-parton a Duna híd közelében a vasúti vágányokkal, híddarukkal és raktárakkal ellátott új kereskedelmi kikötő. Az új kikötőt vasúti vágánnyal és egy kisebb teherrakodóval építették meg, ami azt jelentette, hogy a beruházás költsége jelentősen megnövekedett. A Magyar Államvasutak 1929-es becslése 2 millió Pengőről szólt, melynek fele a tényleges vasúti létesítmény – vágányok és vasúti töltések –, a másik fele az ezzel kapcsolatos területrendezés. A területrendezés természetesen a város feladata volt, ezt ínségmunkásokkal könnyen megoldották, de a vasúti rész építésével a pénzhiány miatt problémák voltak. A MÁV 500 ezer Pengőt tudott vállalni a költségekből, a maradék 500 ezret Bajának kellett állnia, de erre Borbíróék nem voltak hajlandók. Újabb huzavonák és tár-

még több jelentős tisztséget is viselt. Erről lásd részletesen: BORBÍRÓ 2007, 17–20.

⁸ BKMÖL IV. 1416. 66. doboz ksz.: 4084. 1. csomó.

⁹ Gazdacímtár 1925, 381. és Gazdacímtár 1935. 410.

¹⁰ FALUDI-GERGELY 1989, 365. A Speyer Bankház 1926-ban több milliós újjáépítési kölcsönt folyósított magyar városoknak. A városok ezt elsősorban az infrastruktúra fejlesztésére fordították (fordíthatták). Erről lásd: KAPOSÍ 2002, 295.

¹¹ BKMÖL IV. 1416. 66. doboz ksz.: 4084. 1. csomó.

gyalások következtek, melybe bekapcsolódott Lers Vilmos országgyűlési képviselő és Dessewffy Gyula közlekedési államtitkár is. Az ő közvetítésünknek köszönhetően Baja magára vállalta a vasúti beruházás költségének a felét is, de ennek fejében a MÁV által szedett szállítási pótdíjából 50 %-ban részesült.¹² Az 1930-as évek második felében a kikötői farakodó és gabonatarház mellé megépült a posztógyár is, amely szintén használta a vasutat, így az évtized végére a kiderült, hogy ez az alku a város számára jó üzletnek bizonyult.¹³ Az új kikötő építésével párhuzamosan átalakították a Sugovica torkolati szakaszát is. Az északnyugati beszájadzást délnyugati irányúra változtatták, így a mellékágba bejutó hordalék mennyisége jelentősen csökkent.¹⁴ Az így létrehozott új kiszögellésre építették meg a Türr István emlékművet és kilátót. 1934-ben nagy ünnepség keretében avatták fel az emlékművet és adták át a kikötőt a forgalomnak.¹⁵

A Sugovica város alatti részén is komoly átépítések voltak a kikötő építésével párhuzamosan. A Ferenc-csatorna tápcsatornája a trianoni béke következtében öntözőcsatornává és árvízvédelmi elvezető-csatornává vált, az új funkciójának jobban megfelelt a Sugovica torkolati szakaszának átalakítása. Az eredeti funkció elvesztése azonban a csatorna lassú pusztulását hozta. A szűkös anyagi források és kotróhajó-kapacitás miatt elkezdődött az eliszapolódás.¹⁶ Az új kikötő építésére a vasútépítéssel és a területrendezéssel együtt összesen 1 865 322 Pengőt költöttek el.¹⁷ A Kalocsai Érsekségtől megszerzett Petőfi (Kis-Pandúr)-szigeten a város egy üdülőövezet kialakí-

¹² Uo. 2. csomó és BORBÍRÓ 2007, 157.

¹³ BORBÍRÓ 2007, 197.

¹⁴ BKMÖL IV. 1416. 66. doboz ksz.: 4084. 2. csomó.

¹⁵ BAJAI ÚJSÁG 1934. augusztus 22. 1. Az ünnepség augusztus 20-án volt, mivel az emlékművön országzászlót állítottak fel. Az erősen revizionista hangvételű vezércikk az író állítása szerint tartalmilag idézi az elhangzott beszédeket.

¹⁶ RAPCSÁNYI 1934, 324.

¹⁷ BKMÖL IV. 1416. 66. doboz ksz.: 4084. 2. és 3. csomó.

tását, míg a Nagy-Pandúr-szigetre ipartelepét terveztek. Az 1875-ös sugoviciai kikötő téli kikötőként működött tovább.¹⁸

Az 1924–29 között megépített dunai rakodó.¹⁹

A nyílt dunai rakodót a gőzhajóállomástól északra építették meg. Az átrakodás gyorsítása végett a Baja – Bátaszék vasútvonalról kapott iparvágányt. A város központjával és a téli kikötővel a rakodót a Horthy Miklós út (ma Bajcsy-Zsilinszky Endre út) kötötte össze.

¹⁸ Uo. 3. csomó.

¹⁹ BKMÖL XII. 7. Térkép a bajai zsidó ingatlanokról (1943).

A Bajai Nemzetközi Kereskedelmi és Téli Kikötő tervei

Az 1929-ben befejezett új kikötő a gazdasági világválság következtében jóval a kapacitásai alatt teljesített. A szállított áruk tekintetében a feladási oldal az évi 10 ezer tonnát is alig érte el, az érkezett áruk mennyisége még ennél is kevesebb volt. Az áruforgalom csak 1934 után lendült fel. 1935-ben mind az elszállított, mind a beérkezett áruk mennyisége meghaladta a 10 ezer tonnát.²⁰ Az elszállított áruk tetemes részét a mezőgazdasági nyersanyagok tették ki, elsősorban búza és kukorica. A két növény közül egyértelműen a búza volt a népszerűbb, de a világpiaci árak kedvező alakulása egyes években ugrásszerűen megemelte a kukoricatermesztést és szállítást a térségben.²¹ A feldolgozott mezőgazdasági termékek közül a búzaliszt volt az egyetlen nagyobb tételben szállított áru. Az ártéri erdők közelsége miatt több száz tonna tűzifát is itt raktak hajóra. A beérkezett áruk közül a legnagyobb részt a vas- és acélárúk, a só, valamint a szén tette ki. 1936-ra a feladások ugrásszerűen, 50 %-kal megnőttek. Ez elsősorban a bajai szénzállításnak köszönhető. A mecseki szénbányák hagyományos dunai kikötőjének számító Mohácson ekkor kezdték meg a dunai rakodó felújítását, ezért a forgalom legnagyobb részét a vasúton elérhető legközelebbi kikötőbe, azaz Bajára irányították.²² Ebben az évben 8 044 tonna szenet raktak Baján hajóra (az előző évben 23-at).²³ A szén mellett természetesen a behajózott mezőgazdasági termények mennyisége nőtt. A beérkezett áruk tén a forgalom 14 %-os lassú és egyenletes gyarapodása tapasztalható. Az 1937-es év tekinthető a bajai kikötő két világháború közötti legjobb évének. A kikötői feladások mennyisége megközelítette az első világháború előtti 50 ezer tonnás szintet. Az ugrásszerű növekedés viszont a pillanatnyi hely-

²⁰ BKMÖL IV. 1410. u) ksz.: 7748. 2613–2628.

²¹ 1936-os év például ilyen volt. Lásd: uo. 2619.

²² Uo. 2672.

²³ Uo. 2614.

zetnek – a mohácsi rakodó kiesésének – köszönhető. A forgalom több mint felét a szén tette ki. A beérkezett áruk terén az 1937-es év mutat ugrásszerű emelkedést (217 %), a beérkező szállítások mennyisége a 30-szorosára nőtt. A bajai kikötő ekkor túllépte teljesítőképessége határát. A zsúfolt dunai rakodónál mindennapossá vált a zsúfoltság és gyakoriak voltak a balesetek. A tarthatatlan állapotokról és a káreseményekről több bejelentés is érkezett a különböző bajai és országos hatóságokhoz.²⁴ Baja ekkor kezdett el lobbizni egy új kereskedelmi kikötő megépítéséért. 1938-ban ugyan a forgalom jelentősen visszaesett, a feladási oldalon csak 23 509 tonna, míg az érkezési oldalon csak 10 890 tonna jelent meg, de az új kikötő építésének igénye a változó nemzetközi helyzet miatt megjelent az országos politika szintjén is.

1938-ban a náci Németország figyelme kelet felé fordult. Magyarországon ekkor még csak a gazdasági expanzió hatásai érződtek, de ez is egyértelműen a dunai szállítások felgyorsításának az irányába mutatott. A Budapesti Nemzetközi Kereskedelmi és Téli Kikötő után a következő hasonló létesítményt a jugoszlávok építették ki Újvidéken az 1920-as években. A újvidéki kikötő forgalmának Magyarországra csábítása és a hajózási útvonal érdekei miatt 1937 óta napirenden volt egy új dunai kikötő építésének terve a déli országhatár közelében. Az 1937. június 25–26-án megtartott kölni belvízi kikötőügyi értekezleten a magyarok véleményét is kikérték, melyet dr. Cserta Péter bajai tanácsnok ismertetett. A 8 oldalas dokumentumban a szabályozási javaslatok mellett egyértelműen megjelenik a bajai új kikötő építésének terve.²⁵ A Bajai Nemzetközi Kereskedelmi és Téli Kikötő építésének ügye ezután eltűnt a hivatalos iratokból, de az informális csatornákon biztosan folytak az egyeztetések, mert a következő hivatalos levélben már az építési tervek fázisáról olvashatunk. 1940. június 12-én Cserta Péter levelet küldött²⁶ a Magyar Királyi Budapesti Nemzeti és

²⁴ Uo. 2678.

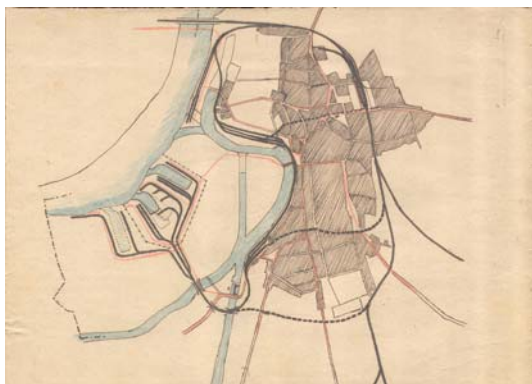
²⁵ Uo. 2549.

²⁶ Uo. 2553.

Szabadkikötő igazgatójának, vitéz Bornemissza Félix kormányfőtanácsosnak, aki a kikötő építéséhez maximális támogatását ígerte meg.²⁷ A kormányfőtanácsos a kikötői melléképületek – szálláshelyek, őrházak, raktárak, vasutak és utak – tervezésével kapcsolatban több budapesti szakértőt is leküldött Bajára. Az ő tanácsaik alapján készültek el a létesítmény tervei.

A Csepel-szigeten és a Soroksári-Dunaágban kialakított kikötő szolgált a bajai kikötő építésének mintájául. A hidrológiai vizsgálatok alapján a két terület sokban hasonlított egymásra.

Az új kikötő építésének alapjául a budapestit vették. Ennek megfelelően a 19. században épített kikötőt akarták kibővíteni és téli kikötővé átépíteni. A Sugovica partján a dunai rakodó és a téli kikötő közötti területet teljes egészében rakparttá kívánták alakítani. További bővítést jelentett a Nagypandúr-sziget nyílt dunai oldalán létrehozandó nemzetközi kikötő legalább kettő vámmentes medencével – egy a szénhidrogének, egy az egyéb áruk részére. A terepbejárások során kettő vázlatos terv is készült, ezekből a másodikat fogadták el.

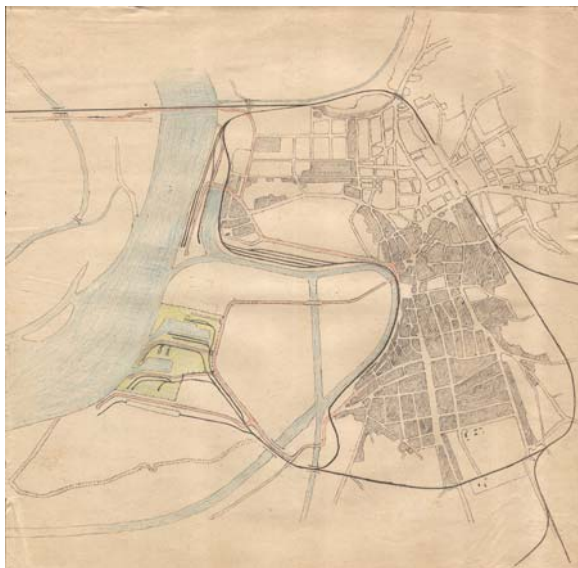
A bajai kikötő I. vázlata.²⁸

Elsősorban a város központját átszelő vasutak miatt vetették el.

²⁷ Uo. 2551.

²⁸ Uo. 2607.

A térképvázlaton jól látható, hogy a Sugovica partján kiépített vasútvonal kötötte volna össze a dunai rakodót, a téli kikötőt és a vámszabad-kikötőt. A dunai rakodó vasúti leágazásának mintájára Baja állomásról is vezettek volna egy vasúti vágányt a város központján keresztül a Sugovica partjára. A Ferencsatorna tápcsatornájának kezdetén lévő Deák-zsilipet a Baja – Bácsalmás vonallal akarták összekötni és még a dél felé vezető hév vonalakhoz is építettek volna egy összekötetést Bajaszállásvárosnál. A bajai üdülőövezetnek számító Petőfiszigetet újra összekötötték volna a Nagy-Pandúr-szigettel. E összeköttetésen keresztül vezetett volna a vámmentes kikötőhöz a szállítóút. A vasúti összekötetését a Deák-zsilip felől akarták megoldani. A vámmentes kikötő e tervezet szerint 3 medencéből állt volna.

A bajai kikötő II. vázlatá.²⁹

A város vezetése ezt támogatta és olcsóbb is volt a kivitelezése, ezért a részletes terveket e vázlat alapján dolgozták ki.

²⁹ Uo. 2603.

A II. vázlat nagyjából megegyezik az előzővel, a legszembetűnőbb különbség az ipari vasútvonalak számának a csökkentése. A város lakott területein nem vezetnék keresztül a vágányokat. A Sugovica partját itt is beépítették volna a torkolattól a Deák-zsilipig. A Petőfi-sziget is megmaradt volna szigetnek, az utat híddal vezették volna át a Nagy-Pandúrba. A szabadkikötő medencéinek a számát itt már kettőre csökkentették. Ez a beruházás a kevesebb építkezés miatt olcsóbb volt, ezért a város vezetése ezt támogatta. A kikötő vízfelületét 11 holdról 23 holdra kívánták növelni a Sugovica partjainak kiépítésével, ezzel párhuzamosan a bejárat 16 méteres szélességét 40 méterre. A vízfelület idővel további 5 holddal bővíthetett. A régi 1 000 méteres dunai és 200 méteres halpiaci rakodóhoz további 1 200 méter rakpartot kívántak építeni. A raktárak és parti ipari létesítmények részére 30 hold területet jelölték ki. A Nagy-Pandúr-sziget legdélebbi részén katonai megfontolásból folyamőr kikötő létesítését tervezték további 400 méteres rakparttal és egy 2,5 holdas medencével, melybe hajófordítót is terveztek.³⁰ 1940–41 folyamán elkészültek az előirányzati tervek és megtörténtek a birtok-kisajátítások is.³¹ 1942 áprilisában megkezdődtek a tényleges kivitelezési munkálatok is, melyek kisebb megszakításokkal 1944 októberéig tartottak.³²

Az építkezést három fázisban kívánták végrehajtani. Az első szakaszba a Duna-part és a hajóállomás került a Türr István emlékműig. A második szakaszban a kikötő bejáratát és a medencét kívánták kialakítani a tápcsatorna bejáratáig. A harmadik szakaszra maradt a társcatornától a régi kikötő me-

³⁰ Uo. 2631.

³¹ Uo. 2637.

³² A kikötő építésének befejezésére nincs pontos adat, mert egyes létesítményei a város környékén létrehozott védelmi vonal részét képezték. A szovjet csapatok 1944. október 19-én érték el a várost (más források szerint 20-án), a munkálatok ekkor biztosan leálltak. Erről lásd: FALUDI-GERGELY 1989, 409.

dencéig terjedő rész.³³ Az 1940-ben készült előzetes tervek 1,2 millió pengőre becsülték a költségeket. Az 1941 szeptemberében benyújtott általános terv már 1,98 millió pengővel számolt.³⁴ 1943 májusában módosították a költségtervet, a kiegészítő munkálatokra, a pénzromlásra és a folyamór kikötőnek a megépítésére való hivatkozással a keretet 4,14 millió pengőre emelték.³⁵

Az 1942 áprilisában megkezdett kivitelezési munkálatok a második világháború okozta gazdasági nehézségek miatt vonatottan haladtak. A megrendelt építőanyagok leszállítása folyamatosan csúszott, mivel a szállítókapacitások legnagyobb részét a háborúnak rendelték alá. Egyre nehezebben lehetett munkásokat találni az építkezéshez, különösen a képzett szakmunkásokban és mérnökökben volt nagy hiány. A legnagyobb problémát a folyamatos anyagi bizonytalanság jelentette, a pengő fokozatos elértéktelenedése és a növekvő árak mellett egyre nehezebben lehetett előteremteni a beruházás anyagi fedezetét. Természetesen a pénzügyminisztérium és a folyammérnöki hivatal garantálta az anyagi hátteret, de ez nem minden esetben sikerült maradéktalanul.

1942-ben az I. szakasszal kezdtek, melyet sikerült 1943-ig befejezni, összesen 783 ezer pengőért. Az 1943-ban megkezdett II. szakaszt már nem fejezték be, így az új kereskedelmi kikötő kiépítése elmaradt. Az előkészítő földmunkák során megmozgattak 135 ezer m³ földet és kikötortek további 145 ezret, de a szűkös kotróhajó-kapacitás miatt a munka nagyon lassan haladt. A kőlépcsők kiépítését is csak megkezdték, a parti makadámút és a vasúti vágányok lefektetése a földmunkák hiányában elmaradt. A folyammérnöki hivatal álláspontja szerint több kőlépcső és kikötőhely kiépítése felesleges volt, mivel a hajózácsatorna azon részén nem ajánlatos a hosszabb rakodás a kikötő normális forgalma érdekében. Az építkezésnek e szakasza 1,2 millió pengőt emésztett fel.

³³ BKMÖL IV. 1410. u) ksz.: 7748. 2555.

³⁴ Uo. 2565.

³⁵ Uo. 2631.

A Ferenc-csatorna tápcsatornájának kezdetét jelentő Deák-zsilipet szintén felújították. A kikötő érdekében rendszeresen kotorni kívánt tápcsatornát sokkal nagyobb víznyomás elviselésére építették át. A Délvidék 1941. április 10-i visszatérte után a folyammérnöki hivatal komolyan foglalkozott a Ferenc-csatorna helyreállításával és rendeltetésszerű használatával, ezért is szükség volt a Deák-zsilip felújítására. A zsilip tégl- és betonfalait átépítették, az átfolyóknál kiemeltek 3 500 m³ földet. A beruházás ezen része 170 ezer pengőbe került.

A német katonai parancsnokság nyomására 1943 elején megkezdtek a folyamőr-kikötő és a hajófordító kiépítését. Február és május között elvégezték a száraz földmunkák nagyobb részét és megkezdtek a rézsűbiztosítás kövezésének az előkészítését, de anyagiak hiányában tovább nem jutottak. Itt 80 ezer pengőt költöttek el az építkezésre.³⁶

1944-ben a közeledő Vörös Hadsereg miatt a kikötő építésére szánt nyersanyagokat a Duna jobb partján húzódó védművekbe építették be. 1944 októberében a folyó szokatlanul magas vízállása miatt a németek nem tudták használni a kiépített állásaikat, a Duna áradása a védekező Wehrmacht alakulatokkal együtt elmosta a bajai kikötő befejezetlen részeit is.

Összegzés, a tervek utóélete

1945 után a bajai kikötő bővítésének a tervét hosszú időre elvetették. A folyami hajózás szerepe a második világháború után tovább csökkent. Az új politikai vezetés az ipar fejlesztését erőltette a közlekedésnek az új felállásban csak másodlagos szerep jutott. Baja környékén nem létesültek olyan ipari üzemek, melyek megteremtették volna egy ilyen nagyságrendű kikötő létjogosultságát. Az 1942–44-ben elvégzett földmunkák és felmérések nagyobb része azonban nem volt hiábavaló. Az egykori Horthy Miklós út mögött lévő nagy kiterjedésű mo-

³⁶ Uo. 2631.

csaras területet a kikötő építéskor létrehozott elkerítéseknek és lecsapoló-árkoknak a segítségével kezdték el kiszárítani az 1960-as években. Baja az 1970-es évek folyamán ebbe az irányba tudott terjeszkedni, létrejött az Újváros. A kikötő építése során rendezett Sugovica bal partját mára sétánnyá alakították. A Sugovica jobb partján a tervezett szabadkikötő és ipartelepek helyett nyaralók sora épült fel, a terület a város kedvelt üdülőövezetévé vált. A bajai kikötő újabb fejlesztésére csak Magyarország Európai Unió tagjának a küszöbén, 1999-ben került sor.

Felhasznált irodalom

Források

BAJAI ÚJSÁG = Bajai Újság 1923–1935.

BKMÖL IV. 1407. b) = Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának Bajai Részlege IV. 1407. b) Baja Város Tanácsának (1929-től Polgármesteri Hivatalának) iratai. Közigazgatási iratok 1872–1949.

BKMÖL IV. 1410. u) = Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának Bajai Részlege IV. 1410. u) Baja Város Polgármesteri Hivatalának iratai; Bernhardt Sándor polgármester iratai 1937–1944.

BKMÖL IV. 1416. = Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának Bajai Részlege IV. 1416. Baja Város Mérnöki Hivatalának iratai 1894–1950.

BKMÖL XII. 7. = Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának Bajai Részlege XII. 7. A Bajai Izraelita Hitközösség (Hitközség) iratai 1816–1944.

Gazdacímtár 1925 = Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1925.

Gazdacímtár 1935 = Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár.) A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbir-

tokok és földbérletek 1935. év adatai alapján. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.

Szakirodalom

BÁNÁTI 2004 = Bánáti Tibor [2004]: Dr. Bernhardt Sándor (1889–1984). <http://bek.vkmkbaja.hu/banati/bernhart.htm> (2010. 01. 12.)

FALUDI Gábor – GERGELY Ferenc: Adalékok Baja első világháború utáni történetéhez. In: KŐHEGYI Mihály (szerk.): Baja története a kezdetektől 1944-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 287 – 306.

FALUDI–GERGELY 1989 = FALUDI Gábor – GERGELY Ferenc: Fejezetek a város 1921 – 1944 közötti történetéből. In: KŐHEGYI Mihály (szerk.): Baja története a kezdetektől 1944-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 310 – 409.

GERGELY Ferenc – KŐHEGYI Mihály: A Pécs – Baranya – Baja háromszög történelmi problémái 1918 – 21 között. k.n., Baja, 1974.

KAPOSI Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700 – 2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2002.

KISARI 2005 = KISARI BALLA György: Marsigli tábornok térképei. A szerző saját kiadása, Budapest, 2005.

KISS Z. Géza: A török alóli felszabadulástól az első világháború végéig. In: KŐHEGYI Mihály (szerk.): Baja története a kezdetektől 1944-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 200 – 278.

BORBÍRÓ 2007 = MERK Zsuzsa – RAPCSÁNYI László (szerk.): A város keresi múltját. Borbíró [Vojnics] Ferenc, Baja város polgármestere. Türr István Múzeum, Múzeumbarátok Köre Alapítvány, Baja, 2007.

ORMOS Mária: Magyarország a két világháború korában (1914 – 1945). Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.

POGONYI 1929 = POGONYI György: Egyéb folyami és a téli kikötők. In: GUÓTHFALVY DORNER Zoltán, et al. (szerk.): Technikai fejlődésünk története 1867 – 1927. Magyar Mérnök- és Építészegylet, Budapest, 1929. 201 – 205.

RAPCSÁNYI 1934 = RAPCSÁNYI Jakab: Baja. In: LADÁNYI Miksa (szerk.): Baja és Bács - Bodrog vármegye községei. A magyar városok monográfiája kiadóhivatala, Budapest, 1934. 3 - 486.

A MAGYAR VÖRÖS HADSEREG HONVÉDELMI
HARCA 1919-BEN

1919. április 16-án a Hadügyi Népbiztosság nyilvántartása szerint a magyar Vörös Hadsereg hat gyaloghadosztálya, a Székely Különítmény és az ún. Tengerészdandár összlétszáma (2552 fő kiképzetlen bevonulttal együtt) 52 ezer 372 főt számolt. Az 1. hadosztály a 17., 44., 69. dandárcsoportra; a 2. hadosztály az 1., 30., 38. dandárcsoportra és a 1/V. vadászászlóaljra; a 3. hadosztály a 29., 32., 68. dandárcsoportra; a 4. hadosztály a 18., 19., 20. dandárcsoportra és a 11. vadászászlóaljra; az 5. hadosztály a 10., 60., 65. dandárcsoportra; a 6. hadosztály a 39., 46., 101. dandárcsoportra, a 2. és 33. gyalogezredre, valamint a 28. vadászászlóaljra tagolódott. A Székely Különítmény az 1., 21., 24. csoportból, a 12. gyalogezredből, továbbá a 32. székely vadászezredből és a 23. vadászászlóaljból állt.¹

Egy dandárcsoport alárendeltségébe ekkor egy, három zászlóalj gyalogezred (zászlóaljanként három, az állománytábla előírása szerint egyenként 150 fős gyalogos, egy, hatnyolc géppuskával felszerelt géppuskás századdal, továbbá egy ezred-közvetlen, két ágyúval ellátott gyalogsági ágyús szakasszal), egy tüzérezred, egy lovas és egy árkász század, illetve egy távbeszélő alegység tartozott. A dandárparancsnokságok végezték a harcselekmények közvetlen irányítását. Alapvető harcászati egység a zászlóalj volt.²

A hadkiegészítési tevékenység eredményeként tapasztalt létszámnövekedés nem járt együtt a harcérték emelkedésével. A bevonultak felszerelése, kiképzése és beosztása időigényes

¹ HETÉS 1959, 109-110.

² DÖMÖTÖR 1954, 329-331.

feladatnak bizonyult. Az elhelyezési nehézségek miatt a nyilvántartásba vett önkéntesek különböző időpontban tartoztak megjelenéssel, az április folyamán feljegyzettek például csupán májusban. A rendelkezésre álló korlátozott mennyiségű hadianyag lehetővé tette az ellátás megkezdését, azonban az igények teljesítése csak hiányosan haladhatott. A legénység eltérő ütemben zajló felkészítése is a felállított alakulatok bevetetőségét befolyásolta. Az egységeket általában csak részben sikerült feltölteni. A korábbi normatívákat nem lehetett tartani, a világháborús zászlóaljkeretnek csupán felét vagy harmadát sikerült előteremteni.³

A tényleges védelmi képességet a demarkációs vonalakon elhelyezkedő kötelékek jelentették, amelyek összlétszáma április közepén nem érte el a teljes állomány felét. Az április 16-ig megérkező erősítés 14 zászlóaljat, egy lovas- és egy műszaki századot, ill. három üteget tett ki. Mindebből a keleti frontra öt zászlóalj, valamint a lovas- és a műszaki század esett.⁴

Az északi, csaknem 500 km széles arcvonalon (nyugatról keletre) a 18., 19., 1., 60., 10. és a 65. dandár, továbbá a 3. hadosztály egységei álltak, 28 zászlóaljjal és 14 üteggel. A Técső-Halmágycsúcs-Szeged határolta, mintegy 400 km hosszú keleti frontot (északról délre) az 1. székely, 24. székely, 21. székely, a 39., 101. és a 46. dandár védte, 34 zászlóaljba és 16 ütegbe szervezett mintegy 12 ezer katonával. A déli, megközelítőleg 350 km kiterjedésű szakaszt (keletről nyugatra) a 38., 44. és a 20. dandár őrizte (11 zászlóalj, 4 üteg). Összesen 73 zászlóalj és 34 üteg bevetésével lehetett számolni április közepén.⁵

³LIPTAI 1959, 12.; BALÁZS 1954, 295–296.; LIPTAI 1979, 83.; HETÉS 1959, 118–122.; DÖMÖTÖR 1954, 330–331. Április 6-án három nemzetközi ezred felállításáról született döntés, miután a jelentkező önkéntesek létszáma ezt lehetővé tette. A tervezett harmadik ezred állományát, a külföldi személyi utánpótlás várható hiánya miatt, eleve kiegészítésre szánták. LIPTAI 1979, 83.

⁴LIPTAI 1959, 13–14.; LIPTAI 1979, 92.

⁵LIPTAI 1959, 14.; LIPTAI, 1979 90–91., 100–101., 104. Dömötör Gergely adatai szerint 1919. április 16-án 55 zászlóalj volt harcképes. DÖMÖTÖR 1954, 329.

Április 16-án hajnalban a román haderő két főcsoportba és három vonalba osztott (64 zászlóaljra, 28 lovasszázadra és 48 ütegre tehető) erőivel általános támadást indított területi igényeinek érvényesítésére. Az északi csoport első vonalába a 6. és 7. gyaloghadosztály, ill. egy vegyes különítmény tartozott, második vonalban tartalékként a 16. gyaloghadosztály állt. Ennek a csoportnak az alárendeltségébe helyezték továbbá a 2. lovashadosztályt. A déli csoport első vonalát a 2. vadászadosztály jelentette, második vonalát az 1. vadászadosztály adta. Az erdélyi román főparancsnokság tartalékát – a harmadik vonalat – a 18. hadosztály alkotta. Elsődleges feladatként a Huszt-Szatmárnémeti-Nagykároly-Nagyvárad-Nagyszalonta vonal, másodlagos célként a Vásárosnamény-Debrecen-Orosháza-Szeged vonal elérését nevezték meg. A hadművelet vezetésére a fő csapásirányban indított 7. gyaloghadosztályt jelölték ki.⁶

Április 25-én a déli frontvonalon a francia parancsnokság két gyaloghadosztály és egy lovasdandár felhasználásáról rendelkezhetett, míg szerb részről egy gyaloghadosztály és egy lovashadosztály tartózkodott a térségben.⁷

Április 27-én a csehszlovák hadsereg is átlépte a demarkációs vonalat.⁸ A francia-olasz közös vezetésű, két csoportra osztott haderő hozzávetőlegesen 85 zászlóaljat számlált. A francia Hennoque tábornok rendelkezésére bocsátott 3. hadosztály, I. dandár és 67. ezred alkotta a Kárpátalja megszállására és a román csapatokkal történő érintkezés felvételére kijelölt keleti csoportot. Piccione olasz tábornok vezette a salgótarjáni szénmedence és a miskolci iparvidék elfoglalásával megbízott nyugati csoportot, melynek alárendeltségébe vezényel-

⁶ LIPTAI 1959, 16–18.; LIPTAI 1979, 104.

⁷ ORMOS 1983, 233–234.; SHVOY 1983, 45. Václav Král a francia 17. és 76., továbbá a szerb 3. gyaloghadosztály, míg Liptai Ervin a francia 214. hadosztály jelenlétét jelezte Arad térségében. HETÉS 1959, 110–111. 1. láb.; LIPTAI 1979, 100–101.

⁸ Ezt a prágai francia katonai küldöttség egyik tagja (Jouart) április 11-én komoly támadásra alkalmatlannak minősítette a felszereltség hiányossága és a vezetési viszonyok összetettsége miatt. ORMOS 1983, 239–240.

ték a feltöltés alatt álló 4., a 6. és a 7. hadosztályt, valamint a II., III., és IV. dandárt.⁹

A magyar illetékesek a hadosztályparancsnokságok számára eljuttatott utasításokban felhívták a figyelmet az összefüggő arcvonalak hiányára és az erős tartalékképzés szükségére. Helyi ellentámadások kivitelezésére (a mozgékonyság megvalósítása érdekében lehetőleg vasútállomások mellett állomásoztatott) csapatösszevonások kialakítását rendelték el. Az arcvonalakban a Vörös Őrség egységeinek felhasználásával kellett ellátni a figyelőszolgálatot, így a harcászati kötelekek mentesülhettek a helyhez kötött feladat alól. A tartalékok „arcban” történő bevetése helyett átkaroló műveletek végrehajtását javasolták, hiszen nagy kiterjedésű területen kisebb egységek összecsapására lehetett számítani. A koncepció a támadás elől kitérő egységek által a szárnyakon indítandó ellenlökések eredményességére számított.¹⁰

A Szécsénytől Rimaszonbatig terjedő, mintegy 70 km széles salgótarjáni térség biztosítását ellátó parancsnokság a védőszakasz támpontszerű megszállását választotta. Műszaki zárákkal megerősített, mélységében tagolt állásrendszer kialakítására elegendő felszerelés és legénység hiányában nem volt mód, kordonszerű védvonal kialakítását pedig már előzetesen is teljesen hatástalannak ítélték. Az arcvonal áttörése elkerülhetetlennek látszott, ugyanakkor bíztak az álló- és mozgóvédelmi eljárások együttes felhasználásának sikerében. A hadosztályparancsnokság meglátása szerint ugyanis a hét-nyolc hadosztállyal gazdálkodó cseh hadvezetésnek a hosszú demarkációs vonal biztosítása miatt jelentős erőket kellett a támadó csoportosításból kivonni és visszatartani. A demarkációs vonal mentén, egymástól egy-négy kilométerre tábori őrsöket alakítottak ki, amelyekben négy-nyolc katona figyelőszolgálatot látott el. Öt-hét kilométerrel hátrébb, a fontosabb

⁹ LIPTAI 1979, 104.; LIPTAI 1959, 16–17. Jezek 85 zászlóalját összesített, Kalhous 102 zászlóaljjal számolt, Mittelhauser 1919. április 25-i adatai alapján legalább 71 zászlóaljnyi létszám következtethető ki. HETÉS 1959, 110–111. 1. láb.

¹⁰ HETÉS 1959, 141–142., 142–143.; LIPTAI 1979, 88.; DÖMÖTÖR 1954, 336.

útvonalak mellett elhelyezett (géppuskákkal megerősített) századerejű őrsökkel tervezték a főerőt szétbontakozásra és a csapás irányának megmutatására bírni. A betörő egységek megzavarását, lekötését és a kisebb kötelékek megsemmisítését is ezekre a csapatokra bízta. Az előrenyomulás megállítására és az ellenség ellentámadással történő visszavetésére egy tüzéséggel támogatott tartalék zászlóaljra hagytak hátra.¹¹

A román támadás a frontvonal teljes szélességében indult meg. A Székely Különítmény parancsnoka, Kratochvil Károly az arcvonal megrövidítése céljából, ill. a katonai és politikai helyzetet mérlegelve elrendelte a visszavonulást. Az átkarolás veszélye a 39. dandárt is hátrálására kényszerítette. A 6. hadosztály csapatainak fegyelme megrendült, így a szükséges átcsoportosítást nem sikerült megfelelően végrehajtani. A magyar hadvezetés egy északi és déli offenzívától tartva nem vont el azonnal alakulatokat a keleti védelem megerősítésére. Április 17-én a Hadügyi Népbiztosság Nagykároly környékén próbált csapatösszevonást megvalósítani, mire azonban a kijelölt egységek a felvonulási körzetbe érkeztek volna, az már az ellenség birtokába került. Április 19-én ezért Debrecen és Nyíregyháza térségében megkísérlendő ellentámadáshoz összesen 19 zászlóalj és 11 üteg összegyűjtésére adott utasítást. A román haderő április 20-ra túljutott a Királyhágón, kezére került a tarthatatlanná vált Nagyvárad, elfoglalta Szatmárnémetit, elérte Nagykárolyt és Világost. Április 21-re a 39. dandár teljesen felbomlott, parancsnoksága fogságba került, majd rövid tárgyalásokat követően április 27-én Kratochvil katonái is letették a fegyvert.¹²

¹¹ Az Ipoly torkolatától Sajókazincig húzódó, csaknem 150 km hosszú arcvonalszakasz védelmével megbízott 3. hadosztály kötelékébe tartozott az a salgótarjáni csoport, amelyet hivatalosan csak a májusi átszervezés után neveztek 80. dandárnak. LIPTAI 1959, 14.; LIPTAI 1979, 88., 90.; BALÁZS 1954, 295–297.; DÖMÖTÖR 1954, 336.

¹² RAVASZ 2003, 33.; HAJDU 2000, 358–359.; FRÁTER 2003, 182–187.; LIPTAI 1959, 18–22.; LIPTAI 1979, 105., 108–109., 110., 114 –115.; HETÉS 1959, 137–141., 145.

Április 18-án a Forradalmi Kormányzótanács a tiszántúli alakulatok közvetlen vezetése érdekében hadseregparancsnokság megalakításáról döntött. A parancsnoknak Böhm Vilmost nevezték ki, a vezérkari főnöki tisztséget Stromfeld Aurél vállalta. Hivatalos elnevezése először Tiszántúli Vörös Hadsereg Parancsnokság, majd egy kiegészítő népbiztossági intézkedés nyomán Keleti Hadseregparancsnokság lett. A parancsnokság Szolnokra települt. Első utasításában (április 21-én) a Maros és Tisza közti szakaszon a harcérintkezés fenntartását, Kisjenő és Nagyszalonta környékén átkaroló hadmozdulatok végrehajtását, Nyíregyháza térségében pedig alakulatok összevonását rendelte el.¹³

Április 19-én a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács a kormányzótanács kérésére mozgósította a budapesti munkásságot. A határozat az üzemi összlétszám felét vonultatta be, a visszamaradó dolgozókat munkaidőn túli gyakorlatozásra szólította fel. Egy hét alatt 20 ezer fővel növekedett a Vörös Hadsereg létszáma, ugyanakkor május 1-ig a (felszerelési nehézségek miatt csak kis számban) bevetett munkászászlóaljak a harcok során hamar felmorzsolódtak.¹⁴ A Hadügyi Népbiztosság április 27-én adta ki intézkedését a munkásezredek létrehozásáról, amely – kivételesen – engedélyezte a raj-, szakasz- és századparancsnokok megválasztását.¹⁵

Az ellenséges erők teljes megsemmisítésére vonatkozó parancs értelmében a román hadművelet április 22-én Mátészalka elfoglalásával folytatódott. A Székely Különítmény saját alárendeltségében igyekezett összevonni az elérhető egysége-

¹³ A későbbiekben egy hadtest parancsnoka hivatalosan a kiküldött népbiztos lett, a tényleges katonai vezetést végző tiszt formailag a vezérkari főnöki beosztást látta el. HETÉS 1959, 158–160., 161–166.; RAVASZ 2003, 33.; HAJDU 2000, 359.

¹⁴ LIPTAI 1959, 21–22.; LIPTAI 1979, 111.; HAJDU 2000, 359.

¹⁵ HETÉS 1959, 152–157. A választási gyakorlatot a Keleti Hadseregparancsnokság később megszüntette, és szabályozta a kijelölés módját. HETÉS 1959, 83. 1. láb. Április 14-én véglegesen feloszlatták a katonatanácsokat. HAJDU – TILKOVSKY 1976, 1231.

ket, azonban Rakamaz irányába történő visszavonulása nyomán kialakult helyzetben az 5. hadosztály Munkács és Beregszász feladására kényszerült. Debrecent nem tudták tartani a tartalékokkal nem rendelkező zászlóaljok és a 2. nemzetközi ezredhez tartozó kötelékek, így a város április 23-án kiürítésre került. Április 24-én a frontra érkező 4. hadosztály ellentámadása ideiglenesen ugyan felmentette Hajdúszoboszlót, de nem sokkal később a felvonuló ellenséges egységek kiszorították a magyar csapatokat. Ugyanezen a napon került román kézre Gyula. Április 25-én és 26-án (a térségbe vezényelt és feltöltésre váró) 1. hadosztály Nyíregyháza és Nagykálló között eredményes ellenlökést hajtott végre, azonban a Székely Különítmény parancsnoksága ekkor szüntette be a harcot, így a keleti arcvonal északi szakaszának megszilárdulása nem következhetett be. Az 1. hadosztály, tartalékok hiányában, nem védhette Nyíregyházát, ezért Rakamazra vonult vissza. Stromfeld belátta a Tiszántúl tarthatatlanságát, és három bal parti, későbbi ellentámadás érdekében fenntartott hídfőállás (Rakamaz, Tiszafüred és Szolnok) kialakítását tervezve a folyó túloldalára vonta vissza a megmaradt alakulatokat. A román haderő április utolsó napjaiban elérte a Tisza vonalát, május 1-jén Szolnoknál birtokba vette a folyó bal partját, másnap pedig a tiszafüredi hídfő is elveszett. A Keleti Hadseregparancsnokság főhadiszállása május 1-jén áttelepült Gödöllőre.¹⁶

A csehszlovák hadsereg (részben a román kötelékek mozgásának hatására) Bánréve–Miskolc irányban kezdte meg előretörését. Április 30-ra már kezükben volt Sátoraljaújhely. Csap és Munkács körzetében felvették az összeköttetést a román erőkkel, ami egyébként összetűzéssel fenyegetett. Az 5. hadosztály és az 1. hadosztálytól erősítésként érkezett egy-két leharcolt zászlóalj elégtelen védelmi lehetőségei miatt kiürített Miskolcot május 2-án foglalták el a csehszlovák csapatok. Diósgyőr és Ózd megszállása után Egert és a szénmedence ipar-

¹⁶ LIPTAI 1959, 25–29.; LIPTAI 1979, 118–122., 128.; HETÉS 1959, 180–183., 186–187., 192–193., 196–198., 219–220.; HAJDU 2000, 359.

vidéke miatt kulcsfontosságú Salgótarját fenyegették, amelynek közvetlen előterébe május 5-re értek.¹⁷

A békekonferencia hivatalosan nem támogatta a román térfoglalást a Vix-jegyzékben meghatározott övezet keleti határán túl, a kialakult helyzetet azonban egy április 30-án készült francia vezérkari feljegyzés számukra előnyösnek ítélte. Bizonyosnak találta ugyanis a további intézkedések megvalósulását francia csapatok közvetlen felhasználása nélkül, amelyek így egyéb alkalmazásra felszabadulnak. (Május 17-e után a Bánát térségében egyetlen francia hadosztály állomásozott.) A román egységek északnyugati irányú előrejutását az illetékesek a lengyel kötelékekkel történő későbbi összeköttetés szempontjából találhatták hasznosnak, mert ezzel a magyar és a szovjet-orosz erők elkülönítése, továbbá román és lengyel alakulatok egyesítése megoldhatóvá vált. A francia hadsereg tevékenysége eközben a Szeged–Arad–Temesvár–Nagykikinda körzetben végrehajtott csapatösszevonásra korlátozódott. (Szeged és Arad francia katonai közigazgatás alatt állt, és ekkor már Makón is tartózkodtak francia csapatok.)¹⁸

A válságosra forduló helyzetre való tekintettel Kun Béla külügyi népbiztos április végén újabb megbeszéléseket kezdeményezett a külföldi megbízottakkal. Az amerikai küldött, Philip Brown számára eljuttatott ajánlatában a román csapatok Smuts-vonalra történő visszavonásáért cserébe kormányátalakítást helyezett kilátásba. Ian Smuts brit tábornok április első napjaiban tett budapesti látogatása során a Vix-jegyzékben megjelölt zóna olyan módosítását javasolta, hogy az övezet keleti határa az újonnan indítványozott térség tengelyébe esne, vagyis a semleges terület gyakorlatilag keletre tolódna. Az előterjesztés valójában nem változtatott a határkérdés rendezésének korábbi koncepcióján, csupán a megvalósítás eljárási vonatkozásait érintette. A tanácskormány április 5-én nem fo-

¹⁷ LIPTAI 1959, 29., 32–33.; LIPTAI 1979, 125–126., 128.; HETÉS 1959, 199., 200–203., 214–215.; ORMOS 1983, 240–242.; HAJDU 2000, 359.

¹⁸ ORMOS 1983, 162–164., 167., 177., 182., 186., 203., 212–213., 220., 226., 228–229., 231., 233., 236–244.

gadta el a kezdeményezést, vélhetően a további tárgyalások forszírozása érdekében, azonban álláspontja április végére megváltozott. Miután a felvetésre válasz nem érkezett, április 30-án egy magyar különmegbízott a Vix-jegyzékben foglaltak végrehajtását és koalíciós kormány megalakítását ígérte a román hadsereg visszavonulása esetén.¹⁹ A francia illetékesek tartózkodóan reagáltak, ugyanakkor a többi delegáció képviselőivel, elsősorban Montgomery Cuninghame-mel, a brit misszió katonai vezetőjével ekkor megkezdett tárgyalások vezettek a Böhém Vilmossal július végén kötött megegyezéshez. Május első napjaiban, Hallier francia tábornok Bécsből küldött pontatlan üzenete nyomán európai politikai körökben elterjedt a tanácskormány bukásának híre.²⁰

Böhém május 1-jén először a harctevékenység felfüggesztésére adott utasítást, majd másnap reggel (a kormányzótanács éjszakai ülése után) a fegyverszüneti feltételekről egyeztető parlamenterek kiküldéséről intézkedett. Ennek ellenére május 2-án délután a kormányzótanács, este pedig a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács állást foglalt a fegyveres ellenállás folytatása mellett. Május 4-én a kormányzótanács a Budapest környéki munkásságra vonatkozó általános mozgósítási parancsot adott ki.²¹

Május 3-án a román hadvezetés elvárásainak megfogalmazásával reagált a magyar ajánlatra. A haderő teljes leszerelését, a rendelkezésre álló hadianyag és járműpark nagy részének átadását követelte. Ennek biztosítására a folyó jobb partján (Csap, Tokaj, Tiszapolgár, Tiszacsege, Tiszafüred, Kiskőrös, Szolnok, Csongrád és Szeged településeknél) húsz kilométeres mélységben hídfőállások létesítésével fenyegetett. A Tiszától való visszavonulást a leendő békeszerződés ratifikálása után ígérte, akkor is legfeljebb az 1916. évi bukaresti szerződésben megjelölt (ebben a jegyzékben etnikai határnak nevezett) vo-

¹⁹ ÁDÁM – ORMOS 1999, 287–288.

²⁰ ORMOS 1983, 162., 227–230., 237., 251–252.

²¹ LIPTAI 1959, 29.; LIPTAI 1979, 129–130., 131–135.; HETÉS 1959, 210., 216–218.

nalig. A kormány május 4-én már határozatot is hozott a Budapest elleni felvonulásról, azonban Presan román tábornok álláspontjának és Graziani francia tábornok véleményének hatására május 5-én visszalépett elhatározásától.²²

A román haderő tiszai átkelését ugyanis számos körülmény akadályozta. A szovjet-orsz és ukrán Vörös Hadsereg fenyegetése miatt a román parancsnokságnak meg kellett erősítenie Besszarábia és Bukovina védelmét, ráadásul a bolgár csapatösszevonás is átcsoportosítást tett szükségessé, ami megnehezítette az offenzíva folytatásához szükséges utánpótlás biztosítását. Wilson elnök közbenjárására és a közvetlen francia érdekek teljesülte miatt Románia nem kapott támogatást a további előretöréshez. A magyar csapatok még túlerő ellenében is sikeresen tarthatták állásaikat, ugyanis a folyó időközben megáradt. Mindez a tiszai frontvonal stabilizálódását eredményezte.²³

A békekonferencia illetékesei ekkor jobbára hiányos információkkal rendelkeztek a kormányzótanács helyzetével kapcsolatban, így elmaradt a magyar delegáció meghívása a tanácskozássra. Ez a helyzet megfelelt a francia kormány szándékainak. A francia vezetés május elején értesült a Székely Bizottság javaslatáról, ill. az aradi kormány megalakulásáról, és a későbbiekben lehetőséget adott ezeknek a szervezeteknek a kapcsolattartásra.²⁴

A tanácskormány folytatta diplomáciai próbálkozásait, ugyanakkor fegyverkezési erőfeszítéseit is fokozta, és hozzáállott a teljes átszervezéshez. Május közepére mintegy 44 ezer újonccal emelkedett a hadsereg állománya, így a haderő létszáma megközelítette a 120 ezer főt.²⁵

A kormányzótanács a Keleti Hadsereg-parancsnokságból kialakított Hadsereg-parancsnokság vezetését Böhm Vilmosra bízta. Az egységes vezetés megvalósítása érdekében minden

²² ORMOS 1983, 254–256.

²³ Uo. 244–245., 253. ÁDÁM – ORMOS 1999, 282., 292–294., 295.; HAJDU 2000, 359.

²⁴ ORMOS 1983, 254–257.; ÁDÁM – ORMOS 1999, 289–291., 296.

²⁵ HAJDU 2000, 359.

hadművelleti egységet, vagyis a frontvonalban álló, ill. már menetkész alakulatokat és szerveket a Hadseregparancsnokság alárendeltségébe helyezték. A Hadügyi Népbiztosság a katonai kerületi parancsnokságok, az állomásparancsnokságok, katonai hatóságok, állandó intézetek és különleges területi alakulások mellett a hadosztály különleges alakulatok és dandárpóttestek felett is rendelkezhetett. Ezzel a hátországi, utánpótlási ügyeket és a hadsereg irányítását szervezetileg szétválasztották.²⁶

A május 5-én kiadott hadrend négy hadtest kötelékében vonta össze a rendelkezésre álló erőket. A ceglédi székhelyű I. hadtest a 2. és 7. hadosztályra,²⁷ valamint a 39. dandárra²⁸ tagolódott. Feladata Nagykőrös–Cegléd–Abony környékén történő csoportosítás mellett a keleti arcvonal Tiszaalpártól Kisköréig terjedő szakaszának lezárása lett. A székesfehérvári központú II. hadtestet (11., 20. és 44. dandár) északon a Duna jobb partjának védelmével, délen a demarkációs vonal megfigyelésével, Hajmáskér és Veszprém térségében pedig (tüzérséggel és lovassággal megerősített) kilenc zászlóaljnyi tartalék képzésével bízták meg. Az 1., 4. és 6. hadosztályból, továbbá a Székely Különítmény megmaradt egységeiből álló III. hadtestet Hatvanban állították fel, és egyelőre hadseregtartalékként funkcionált. A Budapesten felállított IV. hadtestet a hídfőhadosztály, a vasashadosztály és a Vörös Őrség tábori zászlóaljai alkották.²⁹ Az Ipoly torkolata és Mezőcsát között állomásozó 3. és 5. hadosztály, valamint a Tengerészdandár a Hadsereg-

²⁶ LIPTAI 1979, 140.; HETÉS 1959, 246–247.; RAVASZ 2003, 33.

²⁷ A 7. hadosztály 1919. május 8. előtt az Árky-csoport, majd a budapesti csoport nevet viselte. Az Árky-csoportot április végén Cegléd környékén hozták létre a budapesti 1. vörösezred, az egyik nemzetközi ezred, a Tengerészdandár, ill. a bihari-gárda egyes zászlóaljainak egyesítésével. LIPTAI 1979, 139.; RAVASZ 2003, 33.

²⁸ A Sárói–Szabó-csoport április utolsó napjaiban négy zászlóaljból és két ütegből állt, és május első napjaiban ideiglenesen az 5. hadosztályhoz tartozott. Megnevezése 1919. május 10. után 39. dandár lett. LIPTAI 1979, 139., 142.; HETÉS 1959, 250.

²⁹ A IV. hadtestet a budapesti helyőrség csapataiból alakították ki. RAVASZ 2003, 33.

parancsnokság közvetlen alárendeltségében maradt. Az 5. hadosztály arcvonala Kiskörétől északra, ill. Verpeléten és Pétervásáron keresztül Rimaszécsig terjedt, a 3. hadosztály szakasza Rimaszécstől az Ipoly torkolatáig húzódott. (A 80. dandár mellé rendelve a 3. hadosztályhoz tartozott a 26. és 27. nemzetközi ezred is.) Az I. hadtest élére Vágó Bélát nevezték ki, a II. hadtest parancsnoka Hamburger Jenő, majd rövidesen Pogány József lett, a III. hadtest vezetésére Landler Jenőt jelölték ki, a IV. hadtest élére pedig Haubrich József került. A hadtestparancsnokságok a hadtápiintézeteken kívül szervezetszerűen csupán lovas és távíró alegységek felett rendelkeztek. A hadtesteket szükség szerint erősítették meg tüzérséggel, műszaki alakulatokkal, továbbá néhány páncélvonattal és repülővel, így azok rugalmas szervezeti egységeknek bizonyultak.³⁰ A későbbi harcok során a hadtestek csaknem hadműveleti szintű feladatokat végeztek. A hadvezetés május közepén összesen 115 zászlóaljat, 84 géppuskás századot, 8 lovasszázadot, 16 műszaki századot és 39 üteget küldhetett harcba.³¹

Május 6-án kétségessé vált Salgótarján védhetősége, ezért a 6. hadosztályt a helyszínre vezényelték, valamint készenlétbe helyezték a 4. hadosztályt. Május 10-re azonban fordulat történt. A csehszlovák vezetés a Fülek és Salgótarján között húzódó műút, ill. vasútvonal mentén tervezte az offenzívát, azonban nem rendelkezett elegendő ismerettel a felvonuló 6. hadosztályról. A középben elhelyezkedő zászlóaljakat ezért megállította, a szárnyakon pedig megkerülő manőverre adott utasítást. A karancsi magaslatért folytatott harc elbizonytalanította, majd visszavonulásra készítette a környéken tartózkodó - bekerítéstől tartó - csehszlovák csapatokat. Ekkor parancs-

³⁰ A könnyű tábori ágyús és tarackos ütegek négy, a nehéz ütegek kettő, a mocsár ütegek egy löveggel rendelkeztek. Május 15-én hat hadosztály szervezetében szerepelt árkász század. Az északi hadjárat kezdetén a Hadseregparancsnokság közvetlen alárendeltségébe 12 páncélvonat tartozott. A május 15-i hadrend 37 repülőgépet jegyzett. DÖMÖTÖR 1954, 341., 343., 350., 354.

³¹ SZIJJ 2005, 24., 27.; LIPTAI 1959, 34.; LIPTAI 1979, 139-142.; HETÉS 1959, 244-246., 250-253.; RAVASZ 2003, 33.; DÖMÖTÖR 1954, 329.

nokságuk a védelem balszárnyának átkarolásával próbálkozott, de a 80. dandár katonái elhárították a veszélyt. Május 12-re a 6. hadosztály egészen Fülekig jutott a kibontakozó ellentámadás során. A magaslat visszafoglalása, valamint az eredményes ellenlökés nyomán a helyzet megszilárdult.³²

Az 5. hadosztály parancsnoksága ugyanekkor Eger kiürítését javasolta, mert az ellenség már a város közvetlen előterébe ért. Stromfeld a kérést elutasította, de egyúttal a Losonc irányában folyamatban lévő műveletet is leállította, mert különböző csapatösszevonásokról szóló információk alapján arra a következtetésre jutott, hogy Budapest ellen Szeged és Gyékényes irányából támadás várható. Ennek ellensúlyozására döntés született egy Kecskemét térségében végrehajtandó nagyarányú tartalékképzésről. A várható átcsoportosítás egységeket kötött le az 5. hadosztály kötelékéből, a III. hadtestnek, továbbá a 4. és 6. hadosztálynak pedig fel kellett készülnie az átszállításra. Május 18-án a két hadosztály egyes egységei meg is kezdték az áttelepülést.³³

A 80. dandárra újra nehéz feladat hárult Salgótarjánban. A 3. csehszlovák dandár egyrészt Kisterenye elfoglalásával a 80. dandár bekerítésére törekedett, másrészt egy zászlóaljjal Sirok irányában balról igyekezett veszélyeztetni az 5. hadosztályt. Május 18-án délelőtt a 3. dandár közelebb került célja eléréséhez, mert Pétervására elesett, és a 3. és 5. hadosztály közé beékelődött egy csehszlovák csoport. A támadást a 4. csehszlovák dandár balszárnya támogatta. Másnap estére Kisterenyét is elfoglalták (fogságba esett a 80. dandár éppen ott tartózkodó parancsnoka), és megszakadt a távíró és távbeszélő összeköttetés Salgótarján és a környező területeken harcoló csapatok között.³⁴

Tekintettel a súlyos helyzetre a Hadsereg-parancsnokság ekkor a 6. hadosztály három zászlóalját Budapestről visszafordítva Hatvanba irányította, valamint egy ezredet vezényelt

³² BALÁZS 1954, 312–314.; LIPTAI 1979, 147., 150–154.

³³ LIPTAI 1979, 155–159.; HETÉS 1959, 275–279.

³⁴ BALÁZS 1954, 320–321.; LIPTAI 1979, 166., 168–169.; SZIJJ 2005, 31.

a 3. hadosztályhoz. Stromfeld meglátása szerint a térség felmentését egy Miskolc ellen indítandó eredményes támadás hozhatta meg, mert a csehszlovák hadvezetés az átkarolás elkerülése érdekében mindenképpen visszavonta volna erőit.³⁵ Az előkészítésről már május 15-én döntés született, mert a délről várt támadás nem kezdődött meg. Miskolc visszafoglalására a III. hadtest 1. hadosztályát (12 zászlóalj, négy üteg) jelölték ki, amelyet megerősítettek négy zászlóaljjal és néhány üteggel, továbbá a hadtest alárendeltségébe helyezték az 5. hadosztályt is. Megakadályozandó a román hadsereg beavatkozását, az I. hadtestet elterelő hadmozdulat végrehajtására utasították a Tisza Mindszenttől Kisköréig terjedő szakaszán, ugyanis az 1. hadosztálynak Tiszalúc mellett a román vonalaktól néhány kilométerre kellett elhaladnia. A parancsnokság számított a csehszlovák és román együttműködés hiányosságaira. Célul tűzték ki továbbá egy bal parti hídfőállás megszerzését Szolnoknál. Az offenzíva kidolgozásával tulajdonképpen a salgótarjáni, egri és miskolci szakaszokon küzdő csapatok harctevékenységének összehangolása is megtörtént.³⁶

Az 1. hadosztály megfelelő erőfölénnyel rendelkezett a feladat végrehajtásához, mert Miskolc közvetlen környezetében az ellenség összesen hét zászlóaljat és három üteget tudott harcba küldeni.³⁷ A május 20-án kora reggel meginduló támadás a délutáni órákban ütközött erőteljesebb ellenállásba, de sikertelennek bizonyultak a Tapolca és Hejőcsaba irányából vezetett csehszlovák ellenlökések, így estére a magyar csapatok gyakorlatilag elérték a Hejőcsaba–Benedekhegy–Magoshegy vonalat. A csehszlovák hadvezetést ugyan nem

³⁵ A csehszlovák erők elleni fellépésnek felmerült egy másik lehetősége. Egy Kisalföld ellen vezetendő hadjárat az északi front kettévágásával, ezáltal Pozsony, Nyitra és Trencsén vidékének birtokba vételével kecsegtetett, azonban egy ilyen támadás jobbszárnyának biztosítása is mindenképpen megkívánta Miskolc visszafoglalását. JULIER 1993, 102.

³⁶ LIPTAI 1959, 39–40.; LIPTAI 1979, 167.; HETÉS 1959, 282–283.

³⁷ A Hadseregparancsnokság általában megfelelő tartalékkal rendelkezett az északi hadjárat során, amelyet egységesen alkalmazott és ellencsapások végrehajtására használt fel. DÖMÖTÖR 1954, 333.

érte váratlanul a manőver, mégis hirtelen nehéz helyzetbe került, ugyanis nem rendelkezett elegendő tartalékkal, a Salgótarjánnál elhelyezett egységeket pedig Losonc veszélyeztetése nélkül nem gyengíthette meg. Elrendelte tehát, hogy a 3. csehszlovák hadosztály három zászlóalja – egy üteg támogatása mellett – Szerencs felől forduljon a magyar jobbszárny ellen. Parancsáról a hadtestparancsnokság tudomást szerzett, és megfelelő ellenlépéseket foganatosított: az 1. hadosztály három zászlóaljat és két üteget csoportosított a Szerencsről érkező ellenség feltartóztatására, az 5. hadosztály – megakadályozandó az alakulatok átirányítását – pedig fokozta nyomását Apátfalvánál. A 6. csehszlovák hadosztály parancsnoka este kilenc órakor Miskolc feladásáról döntött. A visszavonulás szerencsétlenül alakult, ezért katonáinak nagy része csak Edelénynél tudott újra állásokat foglalni. Még ugyanezen a napon az 5. hadosztály zászlóaljai eredményes harcot folytattak Pétervásáron (megszállták a településtől északnyugatra fekvő magaslatokat), míg a 6. hadosztály egyik visszatérő zászlóalja Kisterenyéről szorította ki az ellenséget. Salgótarján fenyegetettségét délen sikerült mérsékelni. A várostól északra és északnyugatra harcoló magyar csapatok ugyan a Szécsény–Karancsság–Somoskő vonalig hátráltak, nehogy elvágják őket a salgótarjáni egységektől, de az 5. hadosztály május 22-re elérte Borsodnádásdot, így az illetékes csehszlovák parancsnok a Losonc környéki alakulatok védelmében elrendelte a Mártonfalva–Feled–Ipolynyitra–Ipoly vonalra történő visszavonulást.³⁸

Az 1. hadosztály Sajószentpéter térségében készült Miskolc védelmére. Május 23-án kora hajnalban megindult a csehszlovák 3. és 6. hadosztály Gesztely, ill. Edelény felől. A románok délkeletről nyújtottak támogatást. A támadás délutánra teret nyert (a 6. hadosztály északon két kilométerre megközelítette a várost, a 3. a település keleti határáig jutott), ugyanakkor a Belsőbölcs–Sajólad irányából érkező csehszlovák és ro-

³⁸ LIPTAI 1959, 40–42.; LIPTAI 1979, 168–169.; HETÉS 1959, 286–290.; DÖMÖTÖR 1954, 335.; SZIJJ 2005, 31–33.

mán csapatokat – a délelőtt még hátráló – 10. dandár ellenléte visszavetette. A III. hadtest parancsnoksága az elégtelen védelmi képességekre és az 1. hadosztály nehéz helyzetére hivatkozva a város kiürítését javasolta, de Stromfeld a kérést elutasította.³⁹ A 10. dandárnak a nap folyamán sikerült a Hernád mögé visszaszorítania az ellenséget, a tartalékok bevetése pedig (olykor kézitusaig fajuló harcok során) később keleten is eredményt hozott, így végül a csehszlovák egységek a Sajó keleti partjára vonultak vissza.⁴⁰

Az események hatására az olasz katonai misszióknak távoznia kellett a csehszlovák hadvezetésből. Május 26-án Pellé francia tábornokot nevezték ki vezérkari főnöknek. Két hadtestet alakítottak ki, amelyek között az Apátfalva–Putnok–Rudabánya–Bodva–Szomolnok–Eperjes határvonalat jelölték ki. A nyugati hadtest Mittelhauser tábornok parancsnoksága alá került, a keleti hadtest vezetését pedig Hennoque tábornokra bízta.⁴¹

A Hadsereg-parancsnokság és a kormányzótanács már május 21-én elhatározta az offenzíva folytatását.⁴² A fő csapásirányt Kassa és Eperjes jelentette, mert a fáradó csehszlovák csapatokkal szemben kivitelezhetőnek tűnt egy komolyabb térnyerés. A csehszlovák és román hadsereg szétválasztásával elérhetőnek látszott a román erők kedvezőbb helyzetből történő megtámadása, sőt a szovjet–orosz Vörös Hadsereggel való kapcsolatfelvétel lehetősége is felmerült. A május 27-i parancs

³⁹ „A forradalmi hadsereg lélektanában fekszik, hogy védőharcot nem bír el, ehhez hiányzik a fegyelem, mely megköveteli, hogy a csapat pergőtűzben rendületlenül, nagy veszteségek után is kitartson.” – vélekedett Julier Ferenc, a III. hadtest vezérkari főnöke. JULIER 1993, 110–111.

⁴⁰ Lásd LIPTAI 1960, 289–300.; LIPTAI 1959, 43.; HETÉS 1959, 291–295.; JULIER 1993, 103.

⁴¹ LIPTAI 1960, 303.

⁴² Még ekkor is komolyan fontolgatták, hogy Pozsony felé induljon az offenzíva, egyrészt a kedvezőbb domborzati viszonyok miatt, másrészt itt futottak a Miskolctól északra elhelyezkedő csehszlovák erők utánpótlási vonalai. A felvetést végül elvetették, mert azt a területet pihent alakulatok védték, ill. a terv dunai átkelést tett volna szükségessé, amelyhez megfelelő eszközök nem álltak rendelkezésre. LIPTAI 1960, 318–319.

szerint a III. hadtest (1., 4., 6. hadosztály, ill. 3., 10. dandár) célja Sátoraljaújhely, Kassa és Szepsi elfoglalása, az 5. hadosztály önálló feladata Rimaszombat, Rozsnyó, valamint Tiszolc birtokba vétele. A 3. hadosztálynak Losonc–Zólyom irányban, míg az 1. dandárnak Léva felé kellett előretörnie. Az I. hadtest a Tisza vonalának védelmére kapott parancsot. Az I. hadtesthez május 29-én eljuttatott tájékoztatás szerint a Tokajnál végrehajtandó tiszai átkelés tervezett időpontja június 3–4-e volt. A budapesti katonai parancsnokság utasítást kapott a fővárosba vezető vasútvonalak és műutak tüzérségi lezárására. Elrendelték továbbá, hogy tegyen előkészületeket Pécs–Szabadka–Szeged–Budapest útvonalon a vágányok megrongálására. A magyar Vörös hadsereg 73 zászlóaljával, 46 ütegevel és egy páncélvonatával szemben (két hadtest kötelékében) négy csehszlovák hadosztály állt, amelyek összesen 90 zászlóaljat, 32 üteget és egy páncélvonatot tudtak kiállítani.⁴³

Május 30-án hajnalban megindultak a magyar alakulatok. Az 1. dandár balszárnya Garamkövesdnél kiért a Garamhoz, jobbszárnya Balassagyarmattól északra nyomult előre. A 80. dandár birtokba vette Losoncot, a 6. hadosztály elérte Szikszót, a miskolci munkásezred pedig elfoglalta Putnokot. Az átkarolást elkerülendő az Ipoly vonalát tartó csehszlovák dandár 25 kilométert vonult vissza. Másnapra az 5. hadosztály eljutott Edelénybe és Rimaszombatra, a III. hadtest pedig beékelődött a csehszlovák és a román hadsereg közé. Június 1-jén a 4. hadosztály a magaslatokon fekvő állásokat leküzdve sikeresen átkelt a Sajón és a Hernádon, majd megszállta Szerencset és Tiszalúcot. A csehszlovák hadvezetés a tartalékok hiányával küzdött, mert Teşin térségében kénytelen volt csapatokat készenlétben tartani, hiszen konfliktusban álltak a lengyelekkel. A 6. dandárt mégis bevetették a Hernád völgyének védelmére a 6. hadosztály alárendeltségében, amely balszárnyát Sárospataknál igyekezett biztosítani. Ennek megfelelően a 6. magyar hadosztály és a 10. dandár június 2-án már

⁴³ Lásd LIPTAI 1960, 319–327.; LIPTAI 1959, 45–47.; HETÉS 1959, 312–325.; RAVASZ 2003, 34.

erősödő ellenállásba ütközött, miközben a 4. hadosztály már Tokajnál járt, az 1. dandár pedig visszafoglalta Lévát. Támogató a 4. és a 6. hadosztály tokaji átkelését, a helyszínre vezényelték a 8. hadosztályt. Mivel a román parancsnokság nem engedélyezte a Tiszán túli manővereket, így alakulatai június 3-ra virradó éjszaka felrobbantották a tokaji hidakat, és visszahúzódtak a Tisza bal partjára. Június 3-án az 1. dandár birtokba vette Érsekújvárt, de a 3. hadosztály csak lassan haladt Gyetva felé. Az 5. hadosztály a Sajó és a Rima völgyében, a 10. dandár pedig Szendrőnél harcolt váltakozó sikerrel. Ezen a napon a 2. csehszlovák dandár Ipolyság irányában, a 4. dandár pedig Losonc felé igyekezett ellentámadást vezetni. (Az előző napokban a 7. csehszlovák hadosztály Léva mellett és Litkétől északnyugatra próbálkozott ellenlökésekkel.) Június 4-én a csehszlovák parancsnokság Torna és a Hernád között akarta Kassa védelmét kiépíteni. Kassára irányították a lengyel határ mellől a 30. ezredet és a 3. hadosztály, valamint az 1. dandár minden nélkülözhető kötelékét Kassa és Sátoraljaújhely védelmére rendelték.⁴⁴

Június 5-én a csehszlovák alakulatok Hidasnémeti és Torna körzetében tartották állásaikat a 6. hadosztállyal szemben, ám a Losoncról érkező 46. dandár Buzitánál végrehajtotta az áttörést, aminek hatására a Nagyidán elhelyezett tartalékegység fegyelme megrendült. Ezzel a másik két csapat helyzete is elbizonytalanodott, így a csehszlovák parancsnoknak mind-egyiket vissza kellett vonni. Éjszaka két zászlóalj egy üteg támogatásával kísérletet tett Nagyida visszaszerzésére, ám az erőfeszítések nem hoztak eredményt. Június 6-án a 6. csehszlovák hadosztály feladta Kassát. A magyar katonák estére birtokba vehették Sátoraljaújhelyet, ugyanakkor a 4. hadosztály tokaji átkelése kudarcba fulladt. Június 7-én a 16. gyalogezred Zólyomra vonult, Érsekújvár azonban újra az ellenség kezére került. A Hadsereg-parancsnokság biztosítani kívánta a további támadás nyugati szárnyát, ezért a megerősített 3. had-

⁴⁴ Lásd LIPTAI 1960, 327-349.; LIPTAI 1959, 48-52.; HETÉS 1959, 319-321., 323-329., 336-347.; RAVASZ 2003, 34.; HAJDU 2000, 360.; JULIER 1993, 105.

osztályt Nyitra ellen fordította. A 80. dandárt utasította a Kassa-Igló-Poprád vasútvonal elvágására. A feladatot Ruttkánál kellett végrehajtani. Június 9-én a 6. hadosztály egyik különítménye bevonult Eperjesre, az 5. hadosztály pedig megközelítette Tiszolcot, ill. Pelsőcöt. Az 1. dandár Léván sikeresen elhárított egy erőteljesebb támadást, amellyel a csehszlovák parancsnokság a Besztercebánya irányába tartó 3. hadosztályt akarta megállítani.⁴⁵

A kormányzótanács június 5-én határozott az általános hadkötelezettség bevezetéséről. A rendelkezés a fővárosra, az ország középső területére, valamint a visszafoglalt északi részekre vonatkozott. Az előírás szerint a 45 évesnél fiatalabb felnőtt férfiak sorozását a június 10-től 21-ig terjedő időszakban kellett végrehajtani.⁴⁶

A francia miniszterelnök június 7-én felülvizsgálta korábbi álláspontját a magyar kérdésben. A katonai események nyomán most már valóban számolnia kellett hátrányos következményekkel. Még nem került elérhető közelségbe a magyar és szovjet-orosz hadseregek kapcsolatfelvétele, de a lehetősége már felmerült, függetlenül attól, hogy Moszkva nem tervezett segítséget nyújtani az északi hadjáráthoz a Kárpátokon keresztül, hiába tárgyaltak Moszkvában a magyar követtel. A bécsi francia követ tartott az esetlegesen nyugati irányban folytatódó támadás ausztriai kihatásaitól. Georges Clemenceau utasítást adott a Magyarország elleni intervenció tervének kidolgozására, és a békekonferencia illetékeseinek javaslatot tett egy Budapestre küldendő jegyzék megfogalmazására, amely előrevetíti az antant fegyveres beavatkozását, amennyiben a magyar csapatok nem hagynak fel a hadműveletekkel. Másnap megérkezett a tanácskormány válasza a konferencia határozatára: Magyarország megtámadott félnek tekinti magát, ezzel együtt azonban kész az ellenségeskedések beszüntetésére, és az egyeztetések megkezdésére a konvenció alapján. Június 11-

⁴⁵ Lásd LIPTAI 1960, 350–362.; LIPTAI 1959, 52–55.; HETÉS 1959, 349–350.; JULIER 1993, 106.

⁴⁶ LIPTAI 1960, 390.

én a konferencia a magyar csapatok kivonulása érdekében egyrészt véglegesítette Magyarország rögzítendő határait, másrészt a visszafoglalt területek kiürítése esetén kilátásba helyezte a román hadsereg visszavonását. Valójában a francia kormánynak nem feltétlenül állt érdekében ezt ténylegesen végrehajtatni, mert a Tanácsköztársaság és a magyar Vörös Hadsereg helyzetének megszilárdítása az antant hatalmak számára előnytelen volt. Kun Béla június 16-i válaszában hajlandóságot mutatott az egyezség elfogadására, de a vezető katonatisztek nagy része nem értett egyet vele, a kormánytagok pedig előzetes garanciát vártak az illetékesektől az ígéret megvalósulására.⁴⁷

A Hadsereg-parancsnokság – III. hadtest javaslatára és a külpolitikai tényezőket mérlegelve – megváltoztatta szándékait. Június 12-én a 3., 4. és 8. hadosztályból létrehozta az V. hadtestet, amelyet Léva és a Duna közti területen végrehajtandó nyugati irányú offenzívával bízott meg. A terv szerint egy Ruttka felé induló csoport a Vág völgyének elhagyására kényszeríti az ellenséget, a Hernád völgyébe visszahúzódó csapatokat pedig megfigyelés alatt tartják. Időközben a 6. hadosztály eljutott Bártfáig, az 5. hadosztály visszafoglalta Rozsnyót és Tiszolcot, a 3. hadosztály helyi csapatai pedig Lévánál sikeresen ellenálltak a támadásoknak. Június 11-én a csehszlovák hadvezetés az Igló–Poprád vasútvonal védelmére felállított egy új hadosztályt. A kelet-szlovákiai front ezekben a napokban érezhetően megszilárdult. Kihasználva az V. hadtest június 17-én esedékes támadása miatt szükséges átcsoportosításokat, a csehszlovák alakulatok eredményes támadásokat indítottak június 15-én és 16-án, így a magyar egységeknek ki kellett üríteniük Rozsnyót és Tiszolcot. Június 16. és 22. között a III. hadtest és az 5. hadosztály súlyos harcokat vívott Eperjes és Kassa védelmében.⁴⁸ Június 17-én a 3. hadosztály Selmec-

⁴⁷ ORMOS 1998, 35.; ORMOS 1983, 299–306.; ÁDÁM – ORMOS 1999, 297–300., 303., 305.

⁴⁸ Június 16-án jelentették be a Szlovák Tanácsköztársaság megalakulását. ORMOS 1983, 306.

bánya irányába, a 4. hadosztály Verebély felé, a 8. hadosztály Érsekújvár ellen indult. A 8. hadosztály átkelt a Nyitrán és elérte Bánkeszit. A Hadsereg-parancsnokság a támadó hadosztályok megsegítésére a Duna–Tisza közén állomásozó 2. hadosztályt a Kisalföldre akarta vezényelni, azonban a 3. hadosztályt június 19-én kénytelen volt pihenőre visszavonni.⁴⁹

Június 21-én a békekonferencia újabb üzenetet juttatott el a magyar kormányhoz, amelyben tudatta, hogy akkor szólítja fel a román felet a visszavonulás megkezdésére, amikor a magyar katonák már elhagyták a kérdéses területeket. A következő napokban Böhm többször jelezte Pellé tábornoknak: garancia hiányában nem kezdhetik meg a megegyezésben foglaltak végrehajtását. A francia megbízott jogosulatlan lett volna ilyen ígéretet tenni, de a konferencia és a csehszlovák kormány felé továbbította a kérést. A jegyzékben foglaltaknak megfelelően június 24-én a magyar szervek a tüzszünetet elrendelték, de a csapatkivonáshoz nem fogtak hozzá. Két nappal később Kun Béla újra a biztosíték felől érdeklődött, ám választ nem kapott.⁵⁰

A magyar csapatokon már mutatkoztak a kifáradás jelei, mégis egyedül a katonai siker teremtett tárgyalási pozíciót a tanácskormány számára, és ennek feladása esetén súlyos következményekkel kellett számolni. Feltételezhetőnek tűnt ugyanakkor, hogy a békekonferencia érvényt szerez saját döntéseinek, így nemzetközi támogatás nyerhető Romániával szemben, ha az nem teljesíti a vele szemben támasztott elvárásokat, továbbá a határozat elfogadása elháríthatja az intervenció veszélyét. Végül június 29-én Kun Béla értesítette az illetékeseket a kiürítési parancs kiadásáról.⁵¹

⁴⁹ Lásd LIPTAI 1960, 365–387.; LIPTAI 1959, 55–57.; HETÉS 1959, 357–358., 363–365., 367–373., 379–390.; SZIJJ 2005, 36.

⁵⁰ ORMOS 1983, 307–309.; ÁDÁM – ORMOS 1999, 311–312.

⁵¹ A Tanácsköztársaság elleni közös katonai fellépésnek ekkor számos akadálya volt, ami ráadásul ezzel a döntéssel tulajdonképpen jogalap nélkül is maradt, így felértékelődött a tanácskormánnyal szembehelyezkedő csoportok szerepe. A Szegeden állomásozó francia hadosztály parancsnoka már május 27-én utasítást kapott a politikai és katonai szervezkedés hallgatóságos támo-

Stromfeld ekkor távozott posztjáról, utóda Julier Ferenc lett. Július első napjaiban Böhm helyét Landler Jenő vette át. A vezérkari főnök július 5-én hozzákezdett a tiszai offenzíva előkészítéséhez. Véleménye szerint egy sikeres katonai akció lehetőséget teremthetett volna a hadseregben uralkodó állapotok rendezésére,⁵² és kiindulópontul szolgálhatott volna bármilyen további intézkedésekre nézve. Az illetékesek július 10-én tudomásul vették az elhatározást, és a kormányzótanács jóváhagyta a döntést. Kun másnap ismét Szovjet-Oroszországhoz fordult támogatásért, ill. táviratban arra kérte a francia miniszterelnököt, hogy szerezzen érvényt a Tiszántúl kiürítését kilátásba helyező jegyzéknek. Értesülése szerint az antant intervenciós előkészületeket folytatott. Diplomáciai szempontból csak a románok elleni fellépés tűnt vállalhatóknak. A Budapesten érezhető élelmiszerhiány is a tiszántúli területek visszaszerzését sürgette.⁵³

Julier hosszabb hadműveletre alkalmatlannak tartotta a hadsereget, mert a gyalogság harcértéke nem volt egységes, hiányzott a lovasság, a tüzérség nem számíthatott kielégítő lőszerellátásra, a légénységi állomány fegyelme pedig kétséges volt. A demarkációs vonal megközelítését a körülmények

gátására, így június 2-án a szegedi ideiglenes kormány meg is alakulhatott. A francia illetékesek a békeszerződés elfogadásának ígéretéért cserébe hozzájárultak a kormány és a hadsereg létrejöttéhez, de kötelezettséget nem vállaltak megsegítésükre, csupán készenlétkben tartották azokat. (Önálló magyar katonai akciót a francia parancsnokság nem engedélyezett, csak egy esetleges antanttámadásban történő közreműködésről lehetett szó.) Július 3-án Károlyi Gyula levélben kérte De Lobit tábornoktól, hogy a román hadsereg által kiürítendő területeken a későbbiekben a szegedi kormány gyakorolhassa a közigazgatási hatalmat, ha ez nem lehetséges, akkor a francia csapatok tanúsítsanak semlegességet, amennyiben a tanácskormány és az ideiglenes kormány erői között összetűzésre kerülne sor. ORMOS 1983, 309-316.; ÁDÁM - ORMOS 1999, 314-315.

⁵² Június folyamán a dunántúli vasutassztrájk, a kalocsai felkelés és a „*Ludovikás ellenforradalom*” miatt már nehezen lehetett nyugodt hátországot biztosítani a frontnak. A visszavonulást gyorsan és rendezetten hajtották végre, a csapatok fegyelme azonban megszenvedte az eljárást. HAJDU 2000, 360-361.; HAJDU - TILKOVSKY 1976, 305., 322.

⁵³ JULIER 1993, 104-108.; HAJDU 2000, 361.

kedvező alakulása esetén látta elérhetőnek. Mivel a további késlekedést nem tartotta célravezetőnek, ezért a támadást a lehető legrövidebb időn belül meg akarta indítani. A III. hadtestet, amelynek alárendeltségében ekkor az 1. hadosztály, a 2. és a 3. dandár állt, Tokaj térségébe vezényelte. A hadtest és a Poroszló körzetébe szállított 80. dandár csapásirányának Debrecen jelölte meg. Az I. hadtestet (2., 5., 6., 7. hadosztály és 19. ezred) – a Csongrádon állomásozó 2. hadosztály kivételével – Szolnokon vonta össze. Feladata a Békéscsaba és Nagyvárad felé történő előretörés volt. A 3. hadosztály képezte a tartalékot az I. hadtest mögött. A terv összesen 22 zászlóaljat és 24 üteget bocsátott a III. hadtest rendelkezésére, és 46 zászlóaljat és 63 üteget biztosított az I. hadtest számára. A 80. dandár négy zászlóalj és egy üteg bevetésével számolhatott.⁵⁴

A Szamos torkolatától Abádszalóig a román északi hadtest kötelékében a 16. hadosztály védte a Tisza vonalát. A parancsnok számíthatott a Szamos torkolatától keletre álló különítményre, valamint a Nyíregyháza és Debrecen körzetében állomásozó 2. vadászadosztályra. Mindez 22 zászlóaljat, 12 lovasszázadot és 24 üteget jelentett. Abádszalóktól a Maros torkolatáig a 18. hadosztály helyezkedett el, tartalékát az 1. vadászadosztály adta (összesen 22 zászlóalj, 4 lovasszázad, 24 üteg). Hadseregtartalékként (92 zászlóalj, 58 lovasszázad, 80 üteg) szolgált az 1. hadosztály (Nagykároly-Érmihályfalva), a 6. hadosztály (Berettyóújfalu-Nagyvárad-Nagyszalonta), a 2. lovashadosztály (Hajdúhadház-Debrecen-Nyíradony) és az 1. lovashadosztály (Szeghalom-Vésztő-Sarkad). Később további két hadosztály és három ezred érkezett a térségbe.⁵⁵

Az átkelés július 20-án hajnalban Szolnoknál indult, és a vártnál jobban haladt. A nap végére az I. hadtest Szajol környékén foglalt állást, a 2. dandár kezére került Tiszaeszlár és Rakamaz, a 2. hadosztály pedig kiszorította az ellenséget Mindszentről. Másnap az érezhetően erősödő védelem ellené-

⁵⁴ JULIER 1993, 108–110.; FOGARASSY 1988, 10.; HETÉS 1959, 449–451.

⁵⁵ FOGARASSY 1988, 10–11.

re (az 1. hadosztály elhárított egy ellenlökést Tokajnál) a magyar csapatok birtokba vehették Szentest. A 6. hadosztály leküzdötte az ellenállást Törökszentmiklósnál, a 80. dandárnak azonban csak egy kis része tudta megvetni a lábát a túlparton. Az 5. hadosztály lassan haladt. A román parancsnokság felkészültnek bizonyult, és július 22-én az ellentámadás megkezdéséig fokozatos visszavonulást rendelt el.⁵⁶ Július 22-én a 80. dandár (Poroszló és Tiszafüred közt, illetve Dorogmánál) átjutott a folyón, a 6. hadosztály Fegyvernek és Szapárfalu felé folytatta az előretörést. A 2. hadosztálynak ugyanakkor már védenie kellett Mindszentet, a 7. hadosztály pedig csak az 5. hadosztály átirányításának köszönhetően tudta teljesíteni feladatát. (A hadosztályt Kisújszállás helyett Túrkeve irányába fordították.) Másnap a 6. hadosztály komoly erőfeszítések árán elfoglalta Kisújszállást és Kenderest. Az 5. hadosztály elérte Túrkevét, de a 2. hadosztály egységei Mindszentről és Szegvárról a Tisza mögé szorultak vissza. Július 24-én az 5. hadosztály eljutott a Berettyó partjára, a 7. hadosztály bevonult Mezőtúrra, a 6. hadosztály pedig Karcagnál járt. A délben kezdődő román ellentámadás először a 80. dandárt érte, amely ennek hatására gyakorlatilag teljesen felbomlott.⁵⁷ Ezen a napon az 1. hadosztály a veszteségek ellenére még tartotta pozícióját, ugyanakkor – főleg a szárnyakon – már kibontakozóban volt az egyértelmű román fölény. A 6. hadosztály a Kisújszállás–Kenderes vonalig hátrált (az alakulat bal szárnyának bekerítését a 19. ezred akadályozta meg), ezért a hadtest másik két hadosztályát is vissza kellett vonni. A 2. hadosztály egy szűk hídfőállásba szorult vissza. Este a Hadseregparancsnokság utasította az I. hadtestet a kitérésre és a védőállásba történő visszavonulásra. Másnap a 2. hadosztály meg-

⁵⁶ A román hadvezetés valószínűleg a magyar szándékok ismeretében intézkedett, de nem teljesen egyértelmű, hogy ezt milyen dokumentumok alapján tette. Lásd JULIER 1993, 110., 114–115.; NAGY 1998, 69–74.; FOGARASSY 1988, 13.; LIPTAI 1960, 472–473.

⁵⁷ Egy használhatatlan lőszerszállítmány és az átkelő eszközök hiánya miatt a dandárral kapcsolatban már a támadás megkezdésekor felmerült az árulás gyanúja. Lásd FOGARASSY 1988, 13–14. 13. lábji.; LIPTAI 1959, 67. 109. lábji.

kezdte az átkelést a folyó túlszárnyára. Az ellenség a Szajol-Szandaszőlős vonalig nyomult, így éjszaka a III. hadtest csapatainak is a Tisza mögé kellett visszahúzódnia. Julier ekkor nyújtotta be lemondását. Július 26-án a csehszlovák hadsereg is támadást indított. Ezen a napon a 7. hadosztály állománya visszaözlött Szolnokra. A 3. és az 5. hadosztály is meghátrált. A kötelékek felbomlottak, a katonák már menekültek. A Hadsereg-parancsnokság átcsoportosítással igyekezett használható egységeket kialakítani a Tisza védelmére. A 2., 6. és 7. hadosztály maradványaiból hadseregtartalékot képzett, és az újra felállított V. hadtest alárendeltségébe helyezte. A 3. és 5. hadosztály megmaradt részei mellé az I. hadtesthez osztotta be az újonnan szervezett 4. hadosztályt. A 80. dandár elemei, ill. az 5. munkásezred két zászlóalja a III. hadtesthez, a 2. dandár hadtesttartalékba került. A 3. dandárt beolvasztották az 1. hadosztályba.⁵⁸

Július 29-én a román erők Tiszaladánynál és Taktakenéznél hídfőket létesítettek. Másnap Szolnoktól északra három hadosztály átkelt a folyón. Ezekben a napokban már teljes alegységek tagadták meg az engedelmességet a magyar hadseregben. Ennek ellenére augusztus 1-jén az I. hadtest egy csoportja (53. ezred és 65. dandár) visszafoglalta az előző nap elvesztett Szolnokot, sőt elérte a Zagyva vonalát, azonban augusztus 3-án már Budapest határában állt egy román lovas-hadosztály.⁵⁹

Magyarország helyzete 1918-ban alapvetően meghatározott volt, de nem volt minden tekintetben eleve elrendelt, így az aktuális körülmények valóban befolyásolhattak egyes részletkérdéseket.⁶⁰ A magyar Vörös Hadsereg szervezési és vezetési szempontból figyelemre méltó módon működött, ezért az időszak honvédelmi szervezőmunkája a magyarországi hadereőreformok sorában fontos helyet foglal el.⁶¹

⁵⁸ FOGARASSY 1988, 14–16.; LIPTAI 1959, 66–69.; HETÉS 1959, 453–454., 455., 459–460., 461., 463–472.

⁵⁹ HAJDU 2000, 361.; FOGARASSY 1988, 27.

⁶⁰ ORMOS 1983, 9.

⁶¹ HORVÁTH – LENGYEL 2003, 240.

Felhasznált irodalom

ÁDÁM - ORMOS 1999 = ÁDÁM Magda - ORMOS Mária (szerk.): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. 1918–1919. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.

BALÁZS 1954 = BALÁZS József: Salgótarján, 1919. *Hadtörténeti Közlemények* 1954/3–4.

DÖMÖTÖR 1954 = DÖMÖTÖR Gergely: A fegyvernemek szerepe a Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborújában. *Hadtörténelmi Közlemények* 1954/3–4.

FOGARASSY 1988 = FOGARASSY László: A magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

FRÁTER 2003 = FRÁTER Olivér: Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben. h. n. Hamvas Intézet, 2003.

HAJDU - TILKOVSKY 1976 = Ránki György (szerk.): Magyarország története. 8. köt. HAJDU Tibor - TILKOVSKY Loránt (szerk.): 1918–1919. 1919–1945. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

HAJDU 2000 = HAJDU Tibor: A forradalmak hadserege. In: RÁCZ Árpád (szerk.): Nagy képes millenniumi hadtörténet. Budapest, Rubicon-Aquila, 2000.

HETÉS 1959 = HETÉS Tibor (szerk.): A magyar Vörös Hadsereg. 1919. Válogatott dokumentumok. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959.

HORVÁTH - LENGYEL 2003 = HORVÁTH Csaba - LENGYEL Ferenc: Az 1918–1919-es forradalmak hadügye. In: KIRÁLY Béla - VESZPRÉMY László (szerk.): A magyar hadtörténelem évszázadai. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítványi, 2003.

JULIER 1993 = JULIER Ferenc: Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén (1919-ben). Bevezetés, jegyzetek Fogarassy László. *Hadtudomány* 1993/1–3.

LIPTAI 1959 = LIPTAI Ervin: A magyar Vörös Hadsereg hadműveletei. In: HETÉS Tibor (szerk.): A magyar Vörös Hadsereg

reg. 1919. Válogatott dokumentumok. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959.

LIPTAI 1960 = LIPTAI Ervin: A magyar Vörös Hadsereg harcai, 1919. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1960.

LIPTAI 1979 = LIPTAI Ervin: Vöröskatonák, előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai. 1919. 2. kiad. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1979.

NAGY 1998 = NAGY Miklós Mihály: A Magyar Szemle katonáírója: Julier Ferenc. *Magyar Szemle* 1998/5–6.

ORMOS 1983 = ORMOS Mária: Padovától Trianonig. 1918–1920. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.

ORMOS 1998 = ORMOS Mária: Tévelygések. Külpolitikai ki-
útkeresés, 1918–1920. *Rubicon* 1998/4–5.

SHVOY 1983 = SHVOY Kálmán titkos naplója és emlékirata. 1918–1945. S. a. rend. Perneki Mihály. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.

RAVASZ 2003 = RAVASZ István: Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban. 1914–1945. Nagykovácsi, Püedlo Kiadó, 2003.

SZIJJ 2005 = Szijj Jolán: Salgótarján, 1919. In: BAGYINSZKY Istvánné – SZVIRCSEK Ferenc (szerk.): Honvédő város. Nógrád megye északi határainak megvédése. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, 2005.

A kötet tanulmányait lektorálták

BÁLIZS BEÁTA: A huszadik század magyar színkutatói – Nyelvészek – Dr. habil. Vargyas Gábor PhD, egyetemi docens

BENE ADRIÁN: Elidegenedés és osztályharcelmélet Sartre marxizmusában – Dr. habil. Hahner Péter PhD, egyetemi docens

BENE KRISZTIÁN: A *Waffen-SS* francia önkéntesei az 1944-es galíciai harcokban – Dr. Vitári Zsolt PhD, egyetemi adjunktus

BÓTOR TÍMEA: A hatalom gyakorlása a moszkvai nagyfejedelmek végrendeleteinek tükrében (1336–1462) – Dr. habil. Sasalmi Endre PhD, egyetemi tanár

DEÁK MÁTÉ: Gambia – a németek afrikai ugródeszkája Latin-Amerika légtere felé az 1930-as években – Prof. Dr. Fischer Ferenc DSc, egyetemi tanár

GAZDAG LÁSZLÓ: A progresszió Herczeg-képe – Dr. habil. Vonyó József PhD, egyetemi docens

GERGELY MARIANN: Hatékony volt-e a brüsszeli terápia? Az 1920. évi Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia javaslatainak eredményessége két év távlatából – Dr. Harsányi Iván CSc, professor emeritus

HORVÁTH ISTVÁN: A népi építészet átalakulása a 20. század második felében – Egy dunántúli példa – Dr. habil. Gyarmati György, egyetemi docens

HUSZÁR MIHÁLY: „*A forradalmat nem jól hajtották végre...*”; Pjotr Sztruve útkeresései a marxizmus és a szélsőjobb között – Dr. habil. Bebesi György PhD, egyetemi docens

KAJÁRI GABRIELLA: Tradíció, innováció és önreflexió a gyimesi rózsafüzér-társulatok életében – Dr. Hesz Ágnes PdD, egyetemi tanársegéd

KOVÁCS ADRIENN: A római katolikus vallás szerepének és súlyának változása a 18. századi Fejér megyében – Dr. Nagy Mariann PhD, egyetemi docens

MARTON MELINDA: A tata-remeteségi ménes története (1852–1918) – Dr. habil. Majdán János PhD, egyetemi docens

NÉMETH NIKOLETTA: Egy konzervatív államférfi életútja (Báró Sennyey Pál) – Dr. Nagy Mariann PhD, egyetemi docens

PINKE ZSOLT: Adatok a növényborítás rekonstrukciójához az Árpád-kori Hortobágy-Sárréten – Dr. habil. Majdán János PhD, egyetemi docens

RAUSCH PETRA: A szatmári bányavidék története (1599–1601): kamarai igazgatás és bérleti rendszer között – Dr. Végh Ferenc PhD, egyetemi adjunktus

SARLÓS ISTVÁN: A bajai kikötő bővítése a két világháború között – Dr. habil. Kaposi Zoltán Dsc, egyetemi tanár

TAKÁCS GYULA: A magyar Vörös Hadsereg honvédelmi harca 1919-ben – Dr. Rab Virág PhD, egyetemi adjunktus